

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

77—78

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

77—78

НОВИ САД
2008

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

77—78

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970—2004)
Академик Милош Благојевић (2005—)

Уредништво
Академик Милош Благојевић
Др Љубодраг Димић
Академик Василије Крстић
Академик Чедомир Попов
Др Биљана Шимуновић-Бешлин

Главни и одговорни уредник
Академик Милош Благојевић

YU ISSN 0352-5716/UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

77—78

НОВИ САД
2008

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Миленко Пекић, <i>Вук и словенство Далмације</i> — Vuk and the Slavs of Dalmatia	9
Др Софија Божић, <i>Српске политичке странке у Хрватској, Славонији и Далмацији и парламентарни избори 1927. године</i> — Serbian Political Parties in Croatia, Slavonia and Dalmatia and Parliamentary Elections in 1927.	49

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Горан Комар, <i>Бокешки и далматински исповједник православа, прото-синђел Кирил Цејетковић (1791—1857)</i> — A Preacher of Orthodoxy from Boka and Dalmatia, Protosyngelios Kiril Cvjetković	69
Жарко Димић, <i>Опис неколиких путовања по домовини путописаца Телеки Домокоша (Нови Сад — Петроварадин — Сремски Карловци)</i> — Description of Several Travels of the Travel Writer Teleki Domokos in his Homeland (Novi Sad — Petrovaradin — Sremski Karlovci)	77
Жарко Димић, <i>О посети аустријског цара Франца I Сремским Карловцима 1817.</i> — On the Visit of the Austrian Emperor Franz I to Sremski Karlovci in 1817	83
Др Недељко Радосављевић, др Мирјана Маринковић, <i>Три документа за историју хришћанских цркава у Босни и Херцеговини</i> — Three Documents for the History of the Christian Churches in Bosnia and Herzegovina	93
Др Александар Раствовић, <i>Два британска погледа на Србију у Првом балканском рату</i> — Two British Views on Serbia in The First Balkan War	101
Др Бранко Ђупурдија, <i>Писмо колониста из Бајмока председнику Владе ФНРЈ Маршалу Титу 1946. године</i> — Letter of the Settlers from Bajmok to the President of the Government of the FPRY, Marshal Tito in 1946	113

Др Бранко Ђупурдија, <i>Породице колониста њвратника из Бајмока у Горски Котар 1946. и 1947. године</i> — Families of the Settlers who Returned from Bajmok to Gorski Kotar in 1946 and 1947	129
Др Драго Његован, <i>Два записника о саслушању ратног злочинца Ференца Сомбатхељија, једног од најодговорнијих за Рацију у Јужној Бачкој</i> — Two Official Records about the Interrogation of the War Criminal Ferenc Szombathelyi as one of the most Responsible Persons for the Raid in South Bačka	135
Академик Василије Крестић, <i>Прилог историји настанка мемоара краља Петра II Карађорђевића</i> — Contribution to the History of the Creation of Memoirs of the King Petar II Karadorđević	157
Миливој Бешлин, <i>Прилог историји југословенско-совјетских односа (Забелешка о пријему совјетског амбасадора код председника Тита 30. августа 1968. године)</i> — Contribution to the History of the Yugoslav-Soviet Relations (A Note on the Reception of the Soviet Ambassador at the President Tito's Office on August 30, 1968)	165

НАУЧНИ СКУПОВИ* SCIENTIFIC MEETINGS*

Академик Владимир Стојанчевић, <i>Кнез и краљ Милан Обреновић у свом времену и историјској науци (1873—1889)</i> — Prince and King Milan Obrenović — in His Time and in Historical Science (1873—1889)	187
Мр Момир Самарцић, <i>Србија и Буџарско питање 1878—1885</i> — Serbia and the Bulgarian Issue in 1878—1885	201
Мр Борђе Ђурић, <i>Карактеристични српски интелектуалац између два краља и две краљице из династије Обреновић</i> — Typical Serbian Intellectual between two Kings and two Queens from the Obrenović Dynasty	215
Др Радмила Радић, <i>Православна црква у Србији у време краља Милана Обреновића</i> — Orthodox Church in Serbia in King Milan Obrenović's time	225
Љубодраг Поповић, <i>Краљ Милан у култури Србије</i> — King Milan in the Culture of Serbia	235

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ REVIEWS AND NOTES

Др Никола Б. Поповић: Сава Живанов, <i>Пад Руског царства</i>	245
Миливој Бешлин: Зоран Јањетовић, <i>Деца царева, њаспорчад краљева</i> — Националне мањине у Југославији 1918—1941.	248
Др Драго Његован: Крађујевац 1941 — „Застирашујући пример”, Станиша Бркић, <i>Име и број</i> — Крађујевачка трагедија 1941	252

* Радови објављени у рубрици Научни скупови саопштени су на научном скупу *Милан Обреновић од вазала до краља*, који је одржан 13—14. октобра 2005. године, у САНУ.

* The Papers published in the section Scientific Meetings were presented at the scientific meeting *Milan Obrenović from a Vassal to the King* which was held on October 13—14, 2005 in SANU (Serbian Academy of Sciences and Art)

Зоран Пејашиновић: Валетер Маношек, <i>Холокауст у Србији. Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941—1942.</i>	254
Миливој Бешлин: Лорејн М. Лис, <i>Одржавање Тита на површини — Сједињене Државе, Југославија и хладни рат</i>	258

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 420-199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, ul. Matice Srpske 1
Phone: +381-021/420-199
e-mail: jboarov@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 77—78. свеску 25. јуна 2008. године
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор: Мирјана Зрнић
Коректор: Мирјана Зрнић
Преводиоци резимеа: проф. др Предраг Новаков и Светлана Вучковић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* финансирало је
Министарство науке Републике Србије

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју = Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Славко Гавриловић. — 1984, 29— . —
Нови Сад : Матица српска, 1984— (Суботица : „Графис”—„Минер-
ва”). — 24 cm

Два пута годишње. — Резимеи у публикацији су на енглеском и не-
мачком језику. — Штампаре: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985);
Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет,
Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св.
57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до
св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). — Је наставак:
Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410

Миленко Пекић

ВУК И СЛОВЕНСТВО ДАЛМАЦИЈЕ

САЖЕТАК: На темељу објављене архивске грађе, непознатих архивалија и бројне литературе, указује се на значај који је Вук одиграо у словенској источнојадранској покрајини. Велики реформатор је, у завидној мјери, омогућио да се разријеша њен апсурд зван италијанштина и да се Далмација значајно окрене свом словенском идентитету. У томе му је помогла полетна елита одгојена и на његовим књигама. Хрвати у већој мјери али и Срби, и поред тога што је у њиховим редовима било бројних противника Вукове реформе. Процес је био дуготрајан али успјешан. Далмација је напokon и побједоносно открила своје словенске коријене — хрватске више, док су српски били још снажније потврђени. За један и други народ може се рећи да су се отада рађали као Словени, али и да су то остајали — Хрвати или Срби. У томе се види и значајан утицај Вука Караџића на сложене односе у Далмацији током XIX вијека.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вук Стефановић Караџић, Далмација, Хрвати, Срби.

Оквир овог написа чине међе Далмације успостављене на засједању АВНОЈ-а. Ранији географски појам ове словенске јадранске покрајине био је далеко шири.¹ Аустријски и аустроугарски појам Далмације као географска одредница није у основи мога казивања.² Унутар њега све до

¹ Хисторијски архив Задар (= ХАЗд), Географске и топографске карте Далмације и сусједних области, бр. 321 — карту је нацртао Грандис 1781. године; ХАЗд, Мапе Гримани, бр. 511 из 1709. године; датирам је на темељу мапе бр. 390; ХАЗд, Географске и топографске карте Далмације и сусједних области, бр. 6 — Млетачки посјед на источној обали Јадрана око 1718. године. Фердо Шишић, *Данашња Далмација: географски развитак и ишћање о њеном иприсаједињењу*, Дело, књ. 72, 222, /Ниш/, 15. априла 1915, 118—125; Stjepan Srkulj, *Današnja Dalmacija, njezin teritorijalni razvitak*, Savremenik, X/1915. br. XI i XII, /Zagreb/, prosinca 1915. 411; Ferdo Šišić, *Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom*, Алманах Јадранске страже за 1927. годину, Београд 1927, 95—143; Ivan Grčić, *Postanak i početno uređenje Vojne krajine kninskoga kotara pod Venecijom*, Starine JAZU, 52, Zagreb 1962, 256; Глигор Станојевић, *Јужословенске земље у млейачко-шурским рајовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970, 416; Vjekoslav Maštrović, *Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX i početka XX stoljeća*, Zagreb 1979, 122—123; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије: 1790—1918*, I, Београд 1989, 11, 14 (= Стварање).

² Фердо Шишић, *Данашња Далмација: географски развитак и ишћање о њеном иприсаједињењу*, Дело, књ. 72, 222, /Ниш/, 15. априла 1915, 118—125; Stjepan Srkulj, *Današnja Dalmacija, njezin teritorijalni razvitak*, Savremenik, X/1915, br. XI i XII. /Zagreb/, prosin-

1918. године била је и Бока Которска, коју изузимам из рада. Разлога је подоста. Највећи је тај што је у Боки током више стотина година био изграђен посебан социјално-привредни, културно-историјски и политичко-национални систем.³

Само вријеме радње оквирено је активношћу „највећег српског интелектуалца” XIX вијека — Вука Стефановића Караџића.⁴

Он је низом веза био повезан с Далмацијом. На источну обалу Јадрана прво су стигле његове књиге. Преко њих је успостављао трајне везе с многим људима на приморју. Прије него је написао иједну књигу Вук је знао подоста о Далмацији. Било је то у доба одвијања српске револуције, када је свом газди Ивану Југовићу свако јутро на сто износио „по једно стакло од розолије у слами или у шишу јадранске шљивовице”.⁵ Три деценије касније Вук је стигао у град у којем се производио чувени мараскино, који је и пио у најотмјенијим кућама. Од тада ће се то европско пиће послуживати и у гостољубивом Вуковом дому.⁶

Далеко пресуднији тренутак у Вуковом окретању Далмацији био је велики одзив пренумераната на његов *Рјечник* из 1818. Те године претплатило се 105 људи са словенског приморја. Вук је био одушевљен, и већ исте године упућује прво писмо у тадашњу Краљевину Далмацију. Послао га је најзаслужнијем човјеку за одзив на прво организовано пренумерирање Далматинаца — епископу Венедикту Краљевићу. Баш од те 1816. године и датира прва размјена писама с људима у Далмацији. Вук је њихова писма крајње педантно чувао и поред тога што је одржавао везу с више од 1.000 људи и с њима размијенио преко 7.000 писама; око 2.000 је Вукових, а око 5.000 је њему упућених.⁷

Захваљујући Голубу Добрашиновићу, најбољем зналцу живота и дјела Вука Караџића, знамо да је српском просвјетитељу писало 67 Далматинаца (у овај број урачунавам и писма која је Вук добио од разних институција из Далмације) и да је до данас сачувано 468 писама. Нажа-

са 1915, 411; Ferdo Šišić, *Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sje-dinjenja s Hrvatskom*, Алманах Јадранске страже за 1927. годину, Београд 1927, 95—143; Ivan Grčić, *Postanak i početno uređenje Vojne krajine kninskoga kotara pod Venecijom*, Старице ЈАЗУ, 52, Загреб 1962, 256; Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-штурским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970, 416; Vjekoslav Maštrović, *Zadarska oznapjenja iz XVIII, XIX i početka XX stoljeća*, Загреб 1979, 122—123; Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије: 1790—1918*, I, Београд 1989, 11, 14 (= Стварање).

³ Едань поморскій капетанъ /Илија Русовић/, Изъ Цариграда, 4. августа, Србске новине, Београд, 15/1848, 74 (13. августа), 483—/484/.

⁴ М. Екмечић, *Сиварање*, I, 125.

⁵ Вук Стефановић Караџић, *Први и други српски устанак*, Београд 1947, 259.

⁶ Архив Српске академије наука и уметности, Београд (= АСАНУ), 4424, Вук Врчевић — Вуку, У Задру на 18/30. XI 1850 (објављено у: *Вукова прејиска*, /приредио Љ/убомир/ Стојановић/, VI, Београд 1912, 594—595 (= Вп); *Прејиска VIII: 1848—1850*, /приредио Голуб Добрашиновић са сарадницима/, Београд 1994 (*Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 28), 806—807 (= П); Вп, III, Београд 1909, 224, 225, 226: 1. Василије Василијевић — Вуку, Земун, 26. XI 1860; 2. Вук — В. Василијевићу, Беч, 6. XII 1860; 3. В. Василијевић — Вуку, Земун, 15. X 1860; Milenko Rekić, *Vuk je u Zadru bio i „maraskino” pio*, Narodni list, Zadar, 22 (120)/1983, 1649 (7448), 12.

⁷ Голуб Добрашиновић, *Вукова прејиска*, *Прејиска I: 1811—1821*, Београд 1988, 35—36.

лост, сада нам је познато само 31 писмо које је Вук послао пријатељима у јужнословенску покрајину.

Останемо ли у оквиру дефинисаних граница Далмације, значи изумемо ли људе из Боке, и ограничимо ли се на раздобље до 1860. године — бројке постају нешто другачије. До тог периода сачувано је 181 писмо које је Вуку упутило 48 људи рођених, одраслих или на служби у Далмацији, које условно називам Далматинцима, и само 21 које је Вук послао на адресе у словенско приморје. Погледамо ли у националну структуру Вукових кореспондената види се да је био у преписци с једним Словенцем, двојицом Нијемаца, тројицом Италијана, тринаесторицом Хрвата и двадесет деветорицом Срба. Међу њима су: владика Краљевић (поријеклом Грк или Цинцар), Медо Пуцић и Никола Томазео, који несумњиво припада италијанској, али и српској књижевности и поред тога што се сам национално изјашњавао као Далматинац.

Једнако је занимљива и социјална карта људи с којима је Вук Караџић одржавао везу. Најбројнији су аустријски државни службеници — њих 16 на броју и 1 руски. У стопу их слиједе свештеници: католички (3) и православни (12) — од тога 4 владике, 4 архимандрита, 2 игумана, 1 протопресвитер и 1 протосинђел. Трговаца је релативно мало — само 7, а слободних професија (књижевника, издавача и књижара, ученика и непознатог занимања) 9 људи.

Имамо ли пред очима само ове бројке одмах се уочава тактика које се придржавао Вук Караџић. Превасходно се обраћао представницима власти на свим нивоима; од ађутаната далматинских намјесника до општинских начелника, војних дужносника и судских чиновника, али и директора гимназија и учитеља. С њима је успоставио контакте тек четрдесетих и педесетих година XIX стољећа. Високи представници православне цркве у Далмацији ступиће с њим у везу већ 1816. године, као што смо видјели, и према средини вијека оне ће престаяти, у највећем броју случајева, само због смрти његових пријатеља. Мјесто ће надомијештати царски службеници, у великом броју случајева, католичке вјероисповијести. За изношење неких чвршћих и темељнијих судова нама недостаје поприличан број писама која је Вук размијенио са познаницима и пријатељима из Далмације; било да се ради о његовим писмима посланим у приморску покрајину, или далматинским адресираним на Вуково име, која су сигурно постојала.⁸

Међутим његова писма која су стигла у руке Далматинаца доживјела су другу судбину; сачувано их је,⁹ или бар нам је данас познато, посве мало — видјели смо тек 31 на броју. Писма су му стизала из: Шибеника, Дубровника, Сплита, Водица, Обровца, Имотског, Врилке, Сиња, Трогира и Задра. Писали су му или он њима: Спиридон Алексијевић, Андрија Алујевић, браћа Батара, Илија Брацановић, Иван Брчић, Ђовани

⁸ Голуб Добрашиновић, *Вукови кореспонденци*, Ковчежић, Београд, 9/1971, 62—129 (и сепарат); *Библиографија сјиса Вука Караџића*, /приредио Голуб Добрашиновић/, Београд 1974.

⁹ Голуб Добрашиновић, *Вукова оставина*, Ковчежић, књ. 30—31 (1993—1994), Београд 1996, 8 — аутор износи да је сачувано близу 70% писама која је Вук слао или примио.

(Вук га зове Јован,¹⁰ а други Иван) Бурати (Giovanni Buratti), Јосиф Валенчич, Вук Врчевих, Јеремија Гагић, Иванић, Никола Димитровић, Матеј Ђурић, Герасим Зелић, Стјепан Ивићевић, Франческо Карара (Francesco Carara), Стефан Кнежевић, Јеротеј Ковачевић, Венедикт Краљевић, Анте Кузманић, Хаџи-Јово Кујунџић, Јово Лаиновић, Иван Љепопили, Адолф Мајер (Mayer), Саво Матов Мартиновић, Димитрије Милаковић, Јосип Мркица, Јеротеј Мутибарић, Ђорђе Николајевић, Исаија Олуић, Фридрих (Fridrich) Орешковић, Димитрије Перазиић, Франц Петер (Franz Petter), Герасим и Божидар Петрановић, Спиридон Поповић, Петар Прерадовић, Ђуро Пулић, Медо Пуџић, Јосиф Рајачић, Миховил Шиметин, Делфина Сировица, Андрија Стазић, Ана Стратимировић, Никола Томазео (Tommaso), Симеон Тркуља, Јаков Ђудина, Фране Цвитковић и Јово Шкуљевић.

Наводим све данас познате Вукове кореспонденте. Било би погрешно вјеровати да је ово потпун списак људи из Далмације који су одржавали писмену комуникацију с њим, а поготово оних с којима је „колос југословенске литературе” био у вези;¹¹ било да су га посјећивали у његовом гостољубивом дому у Бечу или да су на неки други начин долазили с њим у додир. Навести све људе из ове групе значило би донијети попис најзначајнијих људи из прве половине XIX стољећа у Далмацији.

Посве је занимљиво којим су се све писменима, правописима и језицима служили у међусобним комуникацијама. Вуку, који је тако храбро кренуо у рат за српски језик и правопис, писали су на италијанском, њемачком и највише управо на српском језику. Употребљавали су ћирилично и латинично писмо, грађански правопис али и оне који су добила име по Вуку, Гају и Кузманићу. Скоро сви Срби писма исписују ћирилицом и предвуковским правописом. Само се Венедикту Краљевићу (у једном) и Јеротеју Ковачевићу (у два) писма омакла по која озлогашена „јота”, уз то „злосрећна, нешчасна, криворепа”,¹² док је напредни Шпиро Поповић написао једно писмо готово посве у Вуковом духу. Само је један Далматинац — несуђени вуковац — Димитрије Милаковић, сва своја писма из Дубровника (и једно из Новог Сада) писао Вуковим правописом. Хрвати, па и римокатолички свештеници, писма су исписивали латиницом али и ћирилицом, умногоме се држећи Вукове ортографије (Иван Брчић, Иван Дедић, Јосип Мркица, Фране Цвитковић, Фридрих Орешковић).

Прво писмо које је Вук упутио епископу В. Краљевићу 1816. године било је увод у плодносноу кореспонденцију између њега и људи из Далмације.

¹⁰ Библиотека Археолошког музеја у Сплиту; на примјерку Вукове књиге „Правителствујући совѣтъ сербскіи” за времена Кара-Ђорђејева..., У Бечу 1860, Вук је на корицама записао: „Пријатељу своме Господину Јовану Бурати за знак истинога поштовања, У Сплету, 6/18. јануара 1861. Вук Стеф. Караџић”; објављено у: М. А l e k s i ć, *Nešto novo o Vuku*, Glas, Titov Vrbas, 16/1987, 330—331 (26. XII), 8.

¹¹ Giacomo Chiudina, *Canti del popolo Slavo*, II, Firenze 1878, 7.

¹² Голуб Добрашиновић, *О Вуку: (Вукова смрт: издавање Вукових дела: правописна побѣда: његова стогодишњице Вуковог рођења: њенос Вукових њосмртних осштака)*, Нови Сад 1988, 40.

Већ наредне, 1817. године, велики реформатор планирао је походити Далмацију, чији су се људи у тако великом броју претплатили на његов знаменити *Рјечник*.¹³ Околности су хтјеле да се на приморју Вук Караџић није појавио ни 1823, 1824, 1826, али ни 1830. године, и поред жарких настојања да види јужнословенску обалу.¹⁴ Жеља му се остварила 1834. године када се у Трсту укрцао на брод. Прамац му је био усмјерен у правцу јадранске покрајине.¹⁵ Вук је тако по први пут допловио до Далмације.

Друга прилика указала му се 1838. године. И добро му је дошла, јер је требао заборавити на смрт младога сина Саве, чијој сахрани у далеком Петрограду није могао присуствовати.¹⁶ Одлично је знао да рад, поготово на терену, најбоље лијечи родитељске ране. Спаковао је путни ковчег и кренуо на пут. Крајем маја већ је био у Хрватској, а средином јуна 1838. године обрео се у Далмацији — Задру.

Након 49 дана проведених у Далмацији Вук је морао бити врло задовољан. Радост подјељује са супругом Аном: „Сакупио сам пуно занимљиве грађе за свој посао”.¹⁷ Из других извора сазнајемо да је „свуда одъ обоѣга вѣроисповѣданія Србалиа и одъ нѣмачке и талианске госпѣде радостно причеканъ, почествованъ и гостѣнеъ биваѣо, коѣ показуѣ да се заслуге госпѣдина Вука о ѣзику нашемъ и кнѣжеству и у Далмацији до-стойно уважаваѣо”. Задњег дана августа 1838. године Вук Караџић је отпловио из Задра према Трсту. Добро је пазио на свој путни ковчег у коме се налазило обиље грађе „за словарь, грамматику, описаніе обичая народа нашегъ”. Заиста се с правом понадао и др Божидар Петрановић да ће ово „учено путованѣ нѣгово много кѣ обогатѣниѣу ѣзикъ, кѣ нараштаѣу кнѣжества, кѣ болѣмъ познаванѣу и уважаванѣу народни наши обичая принети”.¹⁸ И није се преварио. С мноштвом прикупљених приповједака, пјесама и бројних народних обичаја, Вук се вратио у Беч почетком септембра 1838. године.

Недуго потом указала му се 1841. године још једна прилика да крене на југ. Објема рукама прихватио је позив Николаја Ивановича Надеждина и Димитрија Максимовича Књажевича и поново се упутио на пут који га је водио у Далмацију. У њу је допутовао возећи се личким колима. Силазећи низ велебитске падине новом цестом преко превоја Мали

¹³ Вп, II, 144; П, I, 417—418 — Вук — Л. Мушицком, Беч, 6. III 1817.

¹⁴ Вп, III, 433—435; П, II, 126—127 — Вук — Фридриху Аделунгу, Темишвар, 9/21. XI 1822; АСАНУ, 3548, Д. Милаковић — Вуку, У Рагузи, 9. XII 1824 (објављено у: Вп, V, 31; П, II, 527—528). Вп, I, 273; 284; П, III, 184—185; 240—241; I. Вук — Јернеју Копитару, Будим, 19/31. V 1826; 2. исти — истом, У Земуну, 5/17. VII 1826; Вп, I, 361—362; П, IV, 205—206 — Вук — Копитару, Крагујевац, 3/15. II 1830.

¹⁵ П, V, 405—407 — Вук — Ани, Трст, 20. VIII 1834, објављено и у: Вук — Ани: преписка, приредио Голуб Д о б р а ш и н о в и ћ, Нови Сад 1992, 94—95.

¹⁶ Музеј Вука и Доситеја, 178/Г(3), Вук — Рајачићу, У Бечу, 21. V 1837; објављено у: П, VI, 107.

¹⁷ П, VI, 256—257, Вук — Ани, Spalato, 20. VIII 1838.

¹⁸ Рукописно одељење Матице српске (= РОМС), 3022, ориг. ћир. додатак уз писмо Теодора Петрановића — Теодору Павловићу, Врлика, 4. VIII /1838/; прилог је датиран у Задру 2. јула /1838/. За фотокопију захвалан сам покојном пријатељу проф. др Кости Милутиновићу који ми ју је послао 1987. године.

Алан угледали су и море. Скоро годину дана Јадраном је већ пловио брод у чијем је салону висила Вукова слика, а на прамцу брода бијаше урезано име Вук Караџић.¹⁹ И док је један „Вук” браздао Јадранским морем онај по коме је први добио име, заваљен у личка кола, прилазио је Обровцу, првом насељу на још једном путу у јужнословенску покрајину.

Проћи ће скоро једанаест година, прије него ли се Вук поново упутити према Далмацији. У међувремену предано је радио на објављивању сакупљене грађе. Излазиле су књига за књигом: други и трећи свезак народних српских пјесама, *Вука и Саве Текелије њисма*, знаменити *Нови зајед*, *Господину са два крста*, пословице, *Ковчежић* и велико лексикографско остварење — *Српски рјечник*, препун ријечи и прича из Далмације.

И једно Вук није заборављао — отписује на писма бројних новостечених пријатеља из Краљевине Далмације, али и чита пристигла. Узмимо само нпр. Сплићане. У Диоклецијановом граду за Вука се знало и прије његовог првог доласка 1835. године. Први контакт с њим успоставили су бројни трговци родом из тадашње Турске, који су у овом граду нашли уточиште и могућност широког поља рада. Њима ће се убрзо придружити и људи који су се родили у граду подно Маријана. Било их је из најразличитијих друштвених слојева: професора, учитеља, свештеника и службеника у осталим државним службама. Пишу му у првом реду о стварима које се тичу његових књига, али и о низу других занимљивости. Наравно да се тај број Вукових поклоника из Сплита увијек повећавао послје сваког његовог доласка у Марулићев град: 1835, 1838, 1841, 1852, али и 1861. и 1863. године.²⁰ Вук им је стално при руци и са жељом да помогне. Навраћају и у његов дом у Бечу учени Карара и жупник Алујевић — први од Сплићана који га походи.²¹

¹⁹ Вп, VI, 319 (Вук — Ј. Михаиловићу, Беч, 6/18. 11. 1840) и 323 (Исти — истом, Трст, 26. 04. 1841); Вп, IV, 440, 441 и П, VI, 552—553 (Д. Владисављевић — Вуку, Трст на Покладе Божићне /26. XI 1840/). Миодраг Поповић, *Вук Стеф. Караџић: 1787—1864*, Београд 1987, 3. изд., 327. За брод „Вук Караџић” не зна се након 1853. године, бар не у службеном гласилу, које је водило бригу о бродовима којима је матична лука била на Јадрану, а над чијим се градом вијала црно-жута застава. Јадранским морем 1853. године пловио је брик „Dossittei”, стар 39 година, али репариран у три наврата. Њиме је управљао Д. Војводић, а власник му је био С. Поповић, лако могуће Шибенчанац о коме је толико пута било ријечи. Исте године морску површину парали су и бродови „Sin”, „Slaviana”, „Slaviansky”, но и „Serbin”. изграђен на Корчули 1845. године, којим је командовао Н. Драгомановић, али и „Xivio” и „Principe Karagiorgevich” (Annuario marittimo per l’anno 1853, Trieste, 3/1853, 144, 166, 200, 202). Наредних година дознајемо и за брод „Marco Kruglievich”, којим је управљао капетан Иван Брајевић, а власник био Антонио Буљар из Сиња, док је брод био поринут у неком од сплитских бродоградилшта 1841. године (Annuario marittimo per l’anno 1854, Trieste, 4/1854, 137; Annuario marittimo per l’anno 1855, Trieste, 5/1855, 147).

²⁰ Г. Добрашиновић, *Вукова њутовања*, Ковчежић, Београд, 5/1963, 119.

²¹ Археолошки музеј, Сплит, Оставштина Ф. Караре: Fancesco Carrara, *Note di viaggio: 1845—48*; АСАНУ, 8119, 8189 — писма: 1. Carrara-Вуку. /Spalato, 8. IX 1850/; Allujevich-Вуку. U Splitu, 23. XI 1852. Писма су објављена у: П, VIII, 732—733; П, IX, 786—787. Види и: АСАНУ, 9104/1—2 — Карара шаље 1852. г. Вуку два рада на италијанском језику: о Његошу и народним пјесмама; Научна библиотека, Задар (= НБЗд), Ms. 1104/IV — 30 Карариних писама (1831—1842); Milan Dimitrev /Milan Bubanović/, Franjo Carrara, Neven, Zagreb, 3/1854, 15 (13. IV), 234—237; Cvito Fisković, *Slikar Vicko Poiret, Prilozi povijesti*

У Бечу ће Вука посјетити у више наврата и Константин Војновић, особито када је постао студент Бечког универзитета. Истина, његова породица тада није живјела у Сплиту, али ће он од 1858. године постати његов житељ и један из плејаде народних препородитеља Далмације. Када се настанио у Сплиту, у кући Андрић на Риви, с њим су већ била и два сина Лујо и Иво, касније чувени књижевници. Прије неголи је постао грађанин Диоклецијановог града, Константин је завршио гимназију. Бијаше италијанска, што је тада било уобичајено у Далмацији у којој је већина становника била словенског поријекла. Међутим, Војновић, фанатични католик, у младости крштен у православној цркви у родном Херцег Новом, попут великог броја својих другова није знао језик највећег дијела људи из Далмације. Да ли га је учио из Вукове књиге још за живота свога оца, претплатника на пјесмарице, не може се са сигурношћу рећи, али већ 1849. године читамо и његово име међу Вуковим пре-нумерантима. Када се 1851. године Војновић обрео у Бечу на студију, почела су редовита навраћања младог Далматинца у гостопримљив Вуков дом.²² Након сваког доласка Војновић је морао бити све одушевљенији присташа матерњег језика. По окончању студија, када се скрасио у Сплиту, било је за очекивати да ће Вуку узвратити гостопримством. Видјели смо, Вук ће посјетити Сплит и 1861. и 1863. године, а тада је у њему већ живио агилни адвокат др Константин Војновић.²³ А баш те године биле су пресудне у развоју народног бића Далмације.

На плану буђења словенских осјећаја у Далмацији су већ стицана прва искуства а основане су и прве словенске читаонице. У једној од њих — сплитској — активно учешће узео је и надобудни адвокат др Војновић, који ће се потписати на допису којег је 1863. године управа послала Вуку како би му се захвалила на вриједном поклону. Наиме, Вук је у Сплит препородној установи послао више својих књига, али не и своју слику. Зато Сплићани, уз захвалност на дару, исказују „вгућу želju, da /im/ dvorana /čitaonice/ nakićena bude sa slikom jednog od otaca naše književnosti /М. Пекић/”.²⁴

umjetnosti u Dalmaciji, Split, 11/1959, 167; *Истѹи, Nekoliko bilježaka o „Zori dalmatinskoj” i Frani Carrari*, Zadarska revija (= ZR), 21/1972, 5, 335—345; J. Šparać, *Poklon Vuka Splićanina* (prilog proslavi 100-godišnjice smrti V. S. Karadžića, Slobodna Dalmacija, Split, 21/1964, 6138 (14. XI), 5.

²² АСАНУ, 8699/1239 — К. V. — Mini, Spljet, 17. rujna 1866. Вуку је навраћао и студент медицине Миховил Шиметин, каснији Вуков кореспондент (АСАНУ, 8184/1—2-M-Simmettin-Vuku: 1. U Novome na 16. listopada 1852; 2. Novom kod Troghira, 22. V 1854 (објављено у: П, IX, 743—744; П, X, 577—579). О лијечнику Шиметину видјети и: ХАЗД, Пресидијални списи Намјесништва, свеж. 542, В/1, 2, 305/пр.

²³ Јосип Голомбек, *Породица југословенских Војновића*, Записи. Петине, 6/1932, књ. X, 200—205, 257—262; Ćiro Ćičin-Šain, *Vuk St. Karadžić u Splitu* (uz Vukovu proslavu što je ovoga mjeseca priređuje u Splitu Kulturno društvo „Ivan Lozica”), Slobodna Dalmacija, Split, 5/1947, 844 (12. X), 5; Mirko Zeželj, *Gospar Ivo*, Zagreb 1977, 8—16; Frano Baras, *Vuk u Splitu: Vukov kraj: Galerija fotografije Fotokluba „Split”*, 7. 12 — 20. 12. 1987, /Split/ 1987.

²⁴ АСАНУ, 8395, Upraviteljstvo Narodne Slavjanske čitaonice — Vuku. U Splietu na 22. Veljače 1863. Видјети и: Milenko Pečić, *Splitsko pismo Vuku*, Око, Zagreb, 11/1983, 284 (03—17. 02), 9; *Истѹи, Вук и Народна славјанска читаоница у Сплитѹу*, у: Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу, Сарајево 1987, 695—705.

Какав је К. Војновић био поборник великог реформатора види се и по томе што су му дјеца напамет учила народне пјесме из Вукових зборника. Предњачио је шестогодишњи Иво, касније велики драматург, коме су, доцније ће признати, и Вукове народне пјесме попут лучи освјетљавале дјетињство.²⁵

Испод стана првог сплитског адвоката налазиле су се просторије *Народне славјанске читавонице*. Људи окупљени око ње спремали су се за историјску мисију. Требало се обрачунати с великом бољком званом однарођивање. Она се у Сплиту, али и читавој Далмацији, доживљавала као италијанштина. У тој борби чланови *Читавонице* одиграће пресудну улогу. Круна њихова успјеха јесте пobjеда на општинским изборима 1882. године и прелазак општине у руке Хрвата.²⁶

Вук, којег су у Далмацији, па и у Сплиту, вољели и чије су књиге читали и чували, моћно је придонио тим пobjедама. Деветнаесто столеће било је пресудно у њеном животу — откривала је запретене словенске коријене, увелико и Вуку захваљујући. Преко 90% становништва Далмације бијаху Словени,²⁷ а тек средином XIX вијека њени најумнији синови започињу одлучну борбу за своје исконске, почесто заборављене, основе.

Заиста се треба упитати како се десило да су тек током XIX вијека најнапреднији мужеви урбане Далмације отпочели с распретавањем својих словенских коријена? Поновимо још једном. Већина Далматинаца били су Словени, а бијаху, у исто вријеме, и туђини на својој родној грудни. Тако се десило да је језик незнатне мањине — Италијана — постао службени језик Далмације. Огромна већина становништва тај језик није разумјела. Штавише, власт с центром у Бечу као наставни језик у школе уводи језик Дантеа и Петрарке. Изгледало је као да је окупатор на својој застави исписао *Slavus nascitur, Italus fit*.²⁸ Становника са Апенинског полуострва на јужнословенским обалама било је мало, или никако.

²⁵ Vinko Bulić, *Kod Konta Iva u Supetru*, Novo doba, Split, 5/1922, 292 (23. 12), 17—18; Ivo Vojnović о М. Vodopićу, *Jugoslavenska njiva*, Zagreb, 8/1924. knj. II, br. 2, 69—70; Ivo Vojnović о М. Vodopićу, *Novo doba*, Split, 7/1924, 170 (24. 07), 2 Ђ. П. Б., *Мали Иво и Вук Караџић*, Политика, Београд, 24/1927, 6839 (12. 05), 5; Иво Војновић, *Акорди*, Загреб 1917, 190—192.

²⁶ Ivo Petrinović, Kosto Vojnović, у: *Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882*, Split 1982; *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, Split 1984.

²⁷ Statistica generale della Dalmazia; edita della Giunta Provinciale; divisione IV: popolazione; fascicolo primo, (compilata dall' Assessore Luigi Serragli), Zara 1862; Valentino Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, vol. I, Venezia 1869; *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, uredio Kažimir Ljubić, Zadar 1885; Manfred Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Beč 1912; Filip/ Lukas, *Rasporedaj stanovništva u Dalmaciji prema prirodnim i gospodarskim prilikama*, у: *Sveslavenski zbornik: spomenica o tisućgodišnjici hrvatskoga kraljevstva*, Zagreb 1930, 355—377; Mirko Kostrenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971*, Zagreb 1979; Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987; Јован Илић, *Број и размештај Срба на територији авнојевске Хрватске*, у: *Срби у Хрватској — насељавање, број и територијални размештај*, Београд 1993, 7—205; Јован Плавша, *Книнска крајина: географска студија*, Нови Сад 1994 (необјављена докторска дисертација).

²⁸ Магас ову латинску сентенцу красно преводи: „Slovinci se radamo, a Talijanci postajemo”, односно „Славјани по крви, језиком Талијани” (A/nte/ K/onstantin/ M/atas/, *Glas horvatsko-slovinci iz Dalmacije*, Zagreb 1860, 18—19.

Отуда се напор њемачког Беча да „створи” што више Италијана сводио на занемариве успјехе. Тако је у Далмацији зачео процес словенског рађања и хибридног стварања. Сличне заблуде у Европи су већ биле разрјешене. Сада се пружала шанса неодроженим Словенима Далмације да уче на примјеру европских револуционарних остварења у разрјешавању проблема нације.

Апсурд Далмације — у којој се мислило и говорило италијански, заповијдало њемачки, а слушало словенски, имао је апсолутну предност у рјешавању. Бијаше то изазов за најбоље њене синове — елиту, која се школовала ван родног завичаја. Предност су имали образовани и млади. Историја им је додијелила улогу градитеља идеологије — свијести о властитом идентитету. Унутар ње, по значају, језик је заузимао прво мјесто. Уосталом, на универзитетима широм Европе детаљно су изучавали учења филозофа рационалиста, па и мисао да је језик темељ сваке нације, односно да је нација природна заједница људи која говори једним језиком. Научено је сада требало примијенити на разрјешење главног апсурда у родном крају. Постојале су двије могућности: послужити се пером или мачем. Перо и мастило су ипак имали првенство и поред огромних тешкоћа које су их чекале. Оне су биле толико велике да се до коначне побједе народног језика требало и те како намучити.

У борбу с пером и мастилом први су кренули Срби. Убрзо с њима борили су се, за исте идеале, и Хрвати, окупљени око младеначке регименте „Не бој се”. Инсистирање на разликама ипак је избило на видјело; једни су вољели млијекко а други обожавали млико.²⁹ Било је и оних трећих који су знали само за latte. Онда се опет вјеровало да су „Serblji, Hervati i Dalmatini” један и истовјетан народ, како по језику, тако и по обичајима³⁰ и да „славјанштина мора у Далмацији побиједити Талијанштину”.³¹ Приврженост култури и језику Апенина није напуштана; Пјетро Алесандро Паравија био је дубоко увјерен да су Далматинци Словени по народности, а Италијани по култури (*Slavi di nazione, di civiltà Italiana*).³² Предност италијанске културе над словенском у Далмацији видјели су Винченцо Дупланчић (*Vincenzo Duplancich*) и Јулије Бајамонти.³³ Уистину, италијански је језик на западном дијелу Балкана пустио дубоке коријене. У центру Сплита „владао” је и у Тијардовићевом дјетињству, на крају XIX вијека.³⁴ Старија генерација Задрана, на почетку истог столјећа, познавала је материњи језик „slabo ili nikako”. Једнако га није знала ни млађа, признаће Шпиро Брусина Сими Матавуљу. Да поимање

²⁹ /Ante Kuzmanić/, *Jezik naših Otočana prema našem sadašnjemu jeziku književnosti i slavjanskomu uobče*, Glasnik dalmatinski, Zadar, 17/1865, 55 (11. серпња), 4.

³⁰ X, *Nešto o serbskoj literaturi*, Zora dalmatinska, Zadar, 1/1844, 46 (11. студеног), 363.

³¹ /Герасим/ П /етрановић/, Задар, 24. дек., Напредак, У Карловцу, 8. јануара 1849, 2, /3/.

³² ...Libri fondiari, *La Voce Dalmatica*, Zara, 1/1860, 6 (7. Luglio), 44.

³³ V. Duplancich, *Della civiltà Italiana e Slava in Dalmazia*, Trieste 1861; A/tun/ K/onstantin/ M/atas/, *Šilo za ognjilo. Odgovor na govor Dra. Bajamonta*, izrečen den 23, Prosinca 1860. u viču municipia Splitskoga, Split, miseca sičnja 1861.

³⁴ Ivo Tijardović, *Splitski šenžancijun* (priredio Ante Jelaska), Nedjeljna Dalmacija, Split, 2. listopada 1983, стр. 23.

буде још и теже, Брусина додаје да је у Задру било и Срба „koji su slabo umjeli srpski, pisati nikako”.³⁵ Отуда и не чуди да је живећи баш у таквој средини, током 1848. и 1849. године, др Ђуро Агустиновић (Агустиновић) дошао на оригиналну идеју да од елемената вуковице и гајевике створи нова слова, све са жељом да превазиђе разлике које су се исказивале и у писању.³⁶ Зато је борба за народни језик у Далмацији и попримила прворазредан значај. Због тога је и потрајала тако дуго.

Када би најкраће хтјели окарактерисати стање у Далмацији у овом периоду, нарочито раздобље средином XIX стољећа, рекли бисмо да је тада царевао историјски апсурд.³⁷ Зато су најодабранији синови Далмације из прве половине XIX вијека кренули у одлучну битку за своје исконе. На историјску сцену ступила је плејада одличника изванредне умне и душевне снаге. Појавили су се људи који су будили народну свијест код однарођених њених житеља, који су скупљали снагу да разруше камене зидине вјековних неправди и отпочну с градњом нових односа — са жељом да напакон постану своји на своме.

Међу тим првоборцима за народну ствар огромне већине народа Далмације били су и многи који су свој материњи језик увелико учили из дјела Вука Караџића. Зато Анте Кузманић већ 1844. године удно Вуковог објављења на 2. књигу његових пјесама, исписује: „Ja velim da su svi ljubitelji narodnoga jezika dužni kupiti ovu knjigu, često je štiti i derxati je u kuchi u osobitom dolapichu da ne bi propala. Ja opet velim, da ko nije dobro i za dugo upirao oči u narodne pjesme; nemoxe rechi da poznaje materinski jezik”.³⁸ Изгледа да су: Стјепан Ивићевић,³⁹ Стјепан Бузолић,⁴⁰ Перо Будмани,⁴¹ Динко Политео,⁴² Јаков Чука⁴³... послушали овај савјет.

³⁵ Архив ЈАЗУ, Загреб, Оставштина Шпире Брусине, XV-48/AI-b 27; Š. Brusina — S. Matavulju, Zagreb, 11. XI 1898. — оригинални концепт.

³⁶ Ljubomir Maštrović, *Filološki i književni rad Đure Agustinovića*, Zadarska revija, Zadar, 4/1955, 3, 134—141; Biserka Belicza i Melita Rastija, *Đuro Augustinović i njegove rasprave o hrvatskoj medicinskoj terminologiji*, у: *Glina: glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988, 552—554.

³⁷ Милан Беговић је у вријеме рада у задарској гимназији (1898—1899), чији је наставни језик био српскохрватски, имао великих проблема са младим Задранима који нису познавали наш језик и гледали су да младог професора испровоцирају, што им је и полазило за руком. Љутити наставник запретио им је да ће пуцати из пиштоља. Тек је тада „муларија” добила повода да на сваком кораку шиканирају Беговића извикујући му иза леђа: „Fora le balle! Fora le balle!” (Milan Begović, *Konte Ivo*, Hrvatska revija, Zagreb, 2/1929, 10, 561).

³⁸ Vuk Stef. Karadžich, *Objavljenje*, Zora dalmatinska, Zadar, 1/1844, 35 (26. VII), 280. Техничке ми могућности не дозвољавају да испишем слово „š” и „č” на начин како то специфично, ради Кузманић.

³⁹ Национална и свеучилишна библиотека (= НСБ), R-5904, ориг. латинично (= лат.) писмо Božidar Petranović — S. I., Imotski, 20. VIII 1841; АСАНУ, 8284а, S. Ivičević — Vuku, Iz Kremsiera на 2. Veljače 1849 (Објављено у: П, VIII, 345—346); НСБ, R-5904b, док се копије ових писама чувају у Архиву Хрватске у Загребу (Оставштина Стипана Ивићевића, кутија I), — два писма: Вук — С. И.; 1. У Већу, 29. I 1849, 2. У Бечу, 24. X 1851. (Објављени су у: Ђуро Шурмин, Писма: Вук Ст. Караџић Стјепану Ивићевићу, Бранково коло, Ср. Карловци, 12/1906, 8, 252—253; П, VIII, 343—344; П, IX, 245—246). Luigi Cesare de Ravissich, *Memorie Macarensi (Stefano Ivcevič)*, fasc. I, Trieste 1897, 12, 68; Nikola Alaćević, *Slavni i zaslužni muževi: Makarska i Primorje: izlet na Biokovo*, Spljet 1910, 12—19; Jakša Ravlić, *Stjepan Ivičević i narodni preporod u Dalmaciji*, Зборник за славистику Мати-

Посебну групу чине чланови сплитске илегалне дружине акционог имена „Не бој се”. Они су дјеловали и при том се нису бојали страховладе Бахових хусара. На челу су јој Лука Ботић и Миховил Павлиновић.⁴⁴ Убрзо им се придружило и више младих сјеменишараца, па и Натко Нодило.⁴⁵ Сви ће се они рано упознати с Вуковим дјелом, захваљујући врсној Вуковом пријатељу, католичком свештенику проф. Ивану Брчићу.⁴⁶ Из Вукових зборника и уче свој језик: „U Zadru Pavlinović, bivši bogoslovac, роће učiti slavonsko нарјеђеје старо i novo svjetom. /sic! — савјетом/

це српске, Нови Сад, 4/1973, 46—112; У Архиву Хрватске чува се у истој оставштини и оригинално Вуково писмо упућено С. И. Како је до данас непознато, објављујем га у цјелости:

„Многопоштовани господине!

Примио сам Каталинићево Свето писмо у 6 књига које сте ми послали у наруч, и велика Вам хвала за то. Кад ми више не устреба вратићу Вам га са захвалношћу, а докле нека Вам ово неколико ријечи буду свједочанство да су поменуте књиге у мене.

У Бечу, 2/14. декемвр. 846.

Вук Стеф. Караџић.”

⁴⁰ НБЗд, Ms 1097/III, бр. 3 — Katoličko svećenstvo u hrvatskoj književnosti; V/Id/ V/uletić/ V/ukasović/, Stjepan Buzolić, Slovinac, Dubrovnik, 2/1879, 19 (1. X), 299. Приврженост Вуку исказује раним превођењем његових пјесама (S. Buzolić, *L'imprecazione: (traduzione dai canti del popolo di Vuk Stepanovich)*, Rivista dalmata, Zara, 1/1859, 17 (6. VII), 147), али и пјевајући у његову част (Stjepan Buzolić, *Uspomeni Vuka Karadžića Stefanovića za stoljetni god njegova rođendana*, Narodni list, Zadar, 27/1888, 76 (26. IX), 1; објављено и у: Stjepan Buzolić, *Bog, rod i svijet*, Zagreb 1896, 114—115).

⁴¹ Lujo Vojnović, *Pero Budmani*, Dubrovnik, kalendar za prostu godinu 1898, Dubrovnik, 2/1897, 75—81; Milovan Grlović, *Album zaslužnih Hrvata*, knj. I, Zagreb 1898, 129—30; Milan Rešetar, *Uspomena o profesoru Peri Budmani*, Savremenik, /Zagreb/, 10/1915, бр. III i IV, 95—97; Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800—1880)*, Zagreb 1941, 239.

⁴² Dinko Politeo, *Izabrani članci*, Dolnja Tuzla, /1901/, стр. LXXXXI.

⁴³ НБЗд, Ms 1097/III, бр. 13 — „Stadoh učiti Vukove zbirke i srpske pisce nabili što hrvatski, naučio, jer vele nijesam znao”.

⁴⁴ Benedikta Zelić-Bučan, *Luka Botić i regimenta „Ne boj se” pod utjecajem srpske nacionalne propagande*, Kolo, Zagreb, 9/1971, 3, 249—262; Ivo Perić, *Luka Botić kao političar*, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, Zadar, 26/1979, 262.

⁴⁵ Janko Kuharić, *Natko Nodilo*, у: *Natko Nodilo*, Eseji, Zagreb 1918, 6; Marijan Stojković, *Mihovio Pavlinović o stogodišnjici rođenja*, Hrvatsko kolo, Zagreb, 12/1931, 32; Julije Grabovac, *Pobjeda narodne misli u Splitu (u povodu 75-godišnjice ponarođenja splitske općine — 8. XI 1882)*, Mogućnosti, Split, 5/1958, 6; *Истии, Napad Bajamontijevih autonomaša na splitsku „Narodnu slavjansku čitaonicu”*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar, 20/1982; Коста Милутиновић, *Најко Нодило и најредна мисао у Далмацију*, ЈИЧ, Београд 1988, 1—2, 117—139; /Milenko Pečić/, *Vuk Karadžić i Natko Nodilo*, Narodni list, Zadar, VI 1987, 17.

⁴⁶ АСАНУ, 8110/1—9: Иван Брчић — Вуку: 1. У Задру, 6. маја 1850; 2. У Zadru на 22. Prosinca 1851; 3. У Задру на 20. Лист. 1852; 4. У Zadru на 25. 2. 1854; 5. У Zadru на 19. 1854; 6. У Задру на 25. 4. 1854; 7. У Задру на 30. Травња 1854; 8. У Zadru на 3. Listopada 1854; 9. У Zadru на 26. III 1857. (Објављено у: П, VIII, 677—678; IX, 342—343, 750—751; П, X, 483—486, 508—509, 546—547, 551, 672; П, XI, 537); /Ivan Brčić/, *Deset pisama Ivana Berčića Vuku St. Karadžiću, /pripremio/ And/ra/ Gavrilović, Građa za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb 1907, knj. 5, Вукова ориг. бир. копија (АСАНУ, 8487), написана у Бечу, 3/15. апр. 1854. није послана Брчићу (Голуб Добрашиновић, *Вукови кореспонденцији*, Ковчежић, Београд, 9/1971, 86; П, X, 538—539), већ Јовану Буратију. Види и: /Josip Tandarić/, *Ivan Berčić (Brčić)*, Hrvatski biografski leksikon, I, Zagreb 1983: 676—679; НБЗд, Ms. 1054/I, *Ivan Berčić*, /Spisi iz ostavštine/: Vseslavjanskaja, skupio P/ov/ I/van/ B/erčić/: 1845—1853, 106 (запис исписан вуковицом), 197.

i pomoću nezaboravnoga Vrčića, prebirući narodne pjesme, rječnike i sve zbirke Vukove”.⁴⁷ Ova trojica splitskih illegalaca izrašće u velike pobornike narodnog jezika. Нодило и Павлиновић ће постати и претплатници на Вукове књиге,⁴⁸ а касније ће и знамените задарске новине националног препорода Хрвата и Срба — *Народни лист* повести путем који је трасирао Вук Караџић.⁴⁹ Између себе размјењују књиге јужнословенског реформатора,⁵⁰ а и ћирилицом се служе у међусобној комуникацији.⁵¹ Ако је Павлиновић и мијењао своје ставове у каснијим годинама политичког дјеловања, увијек је остао велики познавалац и заговорник народног језика.⁵² И Лука Ботић је био врстан зналац усмене књижевности, по чијим узорима и ствара своја књижевна дјела.⁵³ Он је, након преласка у за-

⁴⁷ Kosto Vojnović, *Mihovio Pavlinović*, Katolička Dalmacija, Zadar, 18/1887, 37 (2. VI), 2.

⁴⁸ Далматинци нису само читали оригиналне Вукове књиге већ и руком писане пјесарице, почесто састављене и на темељу зборника великог реформатора (НБЗд, Ms. 782, Domenico Parafava, Trascrizione di alcune poesie popolari slave: neke su pjesme napisane и невуковом ћирилицом; *Исџо*, Ms, 1076 — Uprave i Poslovice zacrpjene iz razlikih dilah razlikih tvoraca hrvacki i talijanski pisana po Nikoli Marinu, U Skradinu, 22. srpnja 1870; *Исџо*, Ms. 1080 — Antologija pjesama. Skupio Nikola Marin iz Skradina.

⁴⁹ /Milenko Pečić/, *Vuk i „Narodni list”*, Narodni list, Zadar, 17. I 1987, 8.

⁵⁰ Ante Palavršić i Benedikta Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Split 1962, 14, 17—18; /Vinko Kisić/, *Dva pisma Nodilova*, Novo doba, Split, 5/1922, 115 (20. V), 2; Ferdo Šišić, *Natko Nodilo*, Hrvatsko kolo, Zagreb, 7/1912, 282, 298; *Исџо*, *Natko Nodilo*, Ljetopis JAZU, Zagreb, 33/1918, 95, 118; Marin Pavlinović, *Odnos između Natka Nodila i Mihovila Pavlinovića od 1852—1867*, Historijski zbornik, Zagreb, 15/1962, 121; Нодило набавља „Річник Стефановића” свом пријатељу Николи Вежићу (Jakša Ravlić, *Pisma Mihovila Pavlinovića i Natka Nodila Vežiću*, Radovi Centra JAZU u Zadru, Zadar, 22—23/1976, 149).

⁵¹ A. Palavršić i B. Zelić, н. књ., 18; F. Šišić, *N. Nodilo*, Hrvatsko kolo, Zagreb, 7/1912, 298; Исти, N. Nodilo, Ljetopis JAZU, Zagreb, 33/1918, 118.

⁵² Mihovil Pavlinović, *Različiti spisi*, Zadar 1875, 390—405 — поглавље „Пиши како рук говори”, први пут објављено 1862. на страницама „Narodnog lista”; *Исџо*, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877, 165; *Narodna pjesmarica*, Izdala Matica dalmatinska, uredio Mihovio Pavlinović, Zadar 1879, str. III, VI—VII; S/aval Bjelanović, *Post funera*, Српски лист, Zadar, 8/1887, 19, 2; Štime/ Urlić, *Nešto o jeziku M. Pavlinovića*, Glasnik Matice dalmatinske, Zadar, 3/1903, knj. IV, sv. III, 281—292; M. Stojković, н. р., 32, 44—45; Seid M. Traljić, *Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru šezdesetih godina XIX stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar, 10/1963, 405. 411; Владимир Анић, *Вук у очима далматинских џрејородиџа*, дискусија уз реферат З. Константиновића, Научни састанак слависта у Вукове дане, св. 2, Београд, 4/1974, 299—300; *Исџо*, *Mihovil Pavlinović — bez želje filolog*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar, 14—15/1976, 7—15; Ante Franić, *Mihovil Pavlinović — putopisac*, ZR, 30/1981, 4, 323—342. Павлиновић је многе препородитеље из друге половине 19. вијека наговарао да читају Вукове збирке и тако уче свој језик; једнима поклања и Вукова дјела; Рјечник из 1852. године поклатио је уз посвету „Veleč. Mati Nekiću učitelju hrvatskog jezika na dobar izgovor Mihovio Pavlinović”. Рјечник је 4. марта 1988. био у власништву бенковачког колекционара Стевана Медића, а мени је фотокопију посвете послала пријатељица проф. Даница Зорица.

⁵³ /Jovan Sundečić/, *Slučaj smrti*, Zvezda, Zadar, 1/1863, 24 (10. IX), 96; /Исџо/, *O Botiću*, Narodni koledar /Matice dalmatinske/ novi i stari za prestupnu godinu 1864, Zadar, 2/1863/, 106—107; Smiles Samuel, *Radišu Bog pomaže (Self-Help)*, priredio Mihovio Pavlinović, Zadar 1871, 48—49; Mihovio Pavlinović, *O životu Luke Botića*, y: *Luka Botić, Pjesme*, Zagreb, 1885, str. III—XXI; Franjo Marković, *O pjesmah Luke Botića*, y: *Luka Botić, Pjesme*, Zagreb 1885; /Ivan Zoch/, Botić, Luka, *Priručni rječnik sveobćega znanja ili mala hrvatska enciklopedija*, knj. I, sv. 11, Osiek 1886, 524; Đurić, *Kako Mihovio Pavlinović prati Luku Botića do Neretve*, Mladost, list za hrvatsku katoličku mladež, Zadar, 3/1912, 5—6, 63—64; Luka Botić, *Pobratimstvo i Bijedna Mara* (priredio D. Bogdanović), Zagreb 1921: Pred pjesni-

дарску католичку теологију,⁵⁴ онај који снови о „slobodi potrgana i potlačenog naroda”. Пун младалачког заноса, протјеран с богословије, креће преко Херцеговине и Босне „u Srbiju, u zemlju slobodnu” /Jer/ Srbija je prosta od njemačke i od turske tlake, Srbija je čuvena ustankom Karadžića i Miloša; Srbiju nam objavile: srbske pjesme, srbski rječnik, srbske pripoviedke, Kovčević, što nam ih iz Beča naniela andelska duša nezaboravnog don Ivana Brčića. Po don Ivi u Srbiju nas opremao glavom Vuk Stefanović Karadžić svomu prijatelju, možnomu pri financijah, Jovanu Gavriloviću. Bio jedini Vukov uvjet: da ti mladi ljudi ne idu u Srbiju po zlato, nego po slobodu narodnju.” Први на пут неизвјесности, али с Вуковом препоруком у цепу одијела скројеног на боснаски начин, креће Лука, молећи остале, „drugove da рочекају, dok on izvidi како је тамо и како ће се намјестити”.⁵⁵ Разочаран напушта Београд и напoкoн налази ухљебљење у Ђакову,⁵⁶ гдје остаје до преране смрти. У оставштини овог Србина, који се „читавом шаком крсти”,⁵⁷

kov spomenik, Novo doba, Split, 6/1923, 195 (25. VIII), 5; A. P., *Prva književna radnja Luke Botića*, Novo doba, Split, 13/1930, 133 (10. VII), 2—3; Ć. Ljubin /Ćiro Žeželj/, *Luka Botić*, Književni Jadran, Split, 1/1952, 13, 4; /Исџу/, *Botić u Slavoniji*, Književni Jadran, Split, 2/1953, 15, 1—6; Исџу, *Formacija Botićeve književne ličnosti*, Književni Jadran, Split, 2/1953, 19—20, 1; Исти, *Botićev karakter*, Književni Jadran, Split, 2/1953, 16—17, 4; *Spomenica tridesetogodišnjice smrti hrvatskoga pjesnika Luke Botića Splječanina*, (priredio Josip Barač), Zagreb 1893; *Kita spomenaka na grobu Luke Botića* (uredio Svetozar Ritig), Đakovo 1908; Kerubin Šegvić, *Luka Botić, pjesnik slobode i pravde*, Hrvatsko kolo, Zagreb 1930, knj. XI, 7—22; Исџу, *Luka Botić (njegov život i njegova djela)*, Zagreb 1930; Лука Бoтић, *Izabrana djela*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb 1949; Jakša Ravlić, *Zašto je Luka Botić s drugovima bio istjeran iz teologije?* Vjesnik Zemaljskog arhiva, Zagreb 1951, 99—114; Исџу, *Oko Bijedne Mare*, Могућности, Split, 1/1954, 3, 178—182; Исџу, *Luka Botić (u povodu 100-godišnjice smrti 1861—1963)*, Могућности, Split, 10/1963, 10, 1092—1102; Исџу, *Luka Botić u Zadru*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zagreb, 1/1954, 239—255; Исџу, *Botićeva pisma i neka pitanja iz kronologije njegova života*, Arhivski vjesnik, Zagreb, 13/1970, 93—188; Душан Бeрић, *Rukopisna ostavština Luke Botića*, Književni Jadran, Split, 2/1953, 15, 5; Исџу, *Oko Botićeve „Bijedne Mare”*, Književni Jadran, Split, 2/1953, 24, 2, 8; Исџу, *Još o „Bijednoj Mari” Luke Botića*, Могућности, Split, 1/1954, 7, 469—472; Исџу, *Dva datuma iz života pjesnika Luke Botića*, Могућности, Split, 10/1961, 10, 1110—1112; Исџу, *Dva pisma Luke Botića*, ZR, 13/1964, 4, 297—300; Исџу, *Luka Botić i Srbi (u povodu 100-godišnjice pjesnikove smrti)*, ZR, 13/1964, 1, 74—79; АСАЛУ, 14308, Душан Бeрић, *Биљешке о Луку Бoтићу њоводом најновијих издања Бoтићевих дјела*; Ante Bujas, *Političar i pjesnik Luka Botić*, Narodni list, Zadar, 17. kolovoza 1963, 5; Šime Vučić, *Luka Botić*, у: Antun Pasko Kazali, Mato Vodopić, *Luka Botić, Juraj Carić — izabrana djela*, Zagreb 1973, 133—161; Krešimir Pavić, *Bibliografija radova Luke Botića*, ZR, 32/1983, 2—3, 189—195; Исџу, *Politički lik Luke Botića*, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 22/1985, 1, 1—23.

⁵⁴ Ivan Ostojić, *Centralno bogoslovsko sjemenište za Dalmaciju*, Crkva u svijetu, Split, 4/1969, 5—6, 397—402 — доноси се попис богослова, од којих су многи били повезани с Вуком. У том училишту био је и Иван Стојановић и највише се „ругао Botiću, koji je tajno i u slobodne ure čitao sa Pavlinovićem stoprvo izašla Vukova djela, koja za prvi put i on pročitao, ali bez uticaja” (*Jedan njegov stari znanac*, Ivan kanonik Stojanović, Dubrovnik, kalendar za prostu godinu 1898, II, U Dubrovniku 1897, 122).

⁵⁵ М. Pаvlinović, *O životu Luke Botića*, у: Лука Bоtić, *Pjesme*, Zagreb 1885, str. V—VII — односи се на горње цитате.

⁵⁶ Вп, III, 364—365; П, IX, 246—247 — Јован Гавриловић — Вуку, Београд, 14. X 1851. — „Онај момак из Далмације био е овде и отишао е у Босну да тамо буде учитель”.

⁵⁷ РОМС, 4446, ориг. ћир. писмо Л. Бoтића — Јовану Ђорђевићу, Дјаково, 5. 3. 1858. — „Јер и ја есапим да сам Срб — мада се читавом шаком крстим, и да држим да тако ваља — и поносим се тијем именом, и често ми се уз тај понос остала моја чувства узпале да је

нађени су и „први призори драме о пећком патријарху Арсенију Јовановићу”, нацрт за народну естетику, унутар које је канио обрадити и „Рјесме, приповиједке, пословице простога пука; Vukove zasluge /.../ Hrvatsvo i Srbstvo, Sveslavjanski književni jezik”.⁵⁸

Велики поборник идеала младости — словенства — остаје и Натко Нодило. До краја живота је храбро заговарао словенство Далмације и слогу њених житеља — Хрвата и Срба.⁵⁹ И велики ће вуковац остати цијелога живота, све до позних година када је „neprekidno пушећи, проучавао Narodne Pjesme i Vukov Rječnik. Sigurno nijedan Turčin nije čitao koran koliko Nodilo Vuka”, записаће Лујо, син Константина Војновића.⁶⁰ Морало је томе допринијети и Нодилово познанство с Вуком из времена када је овај Сплићанин био студент у Бечу од 1857. до 1861. године.⁶¹

За разлику од Хрвата, Срби, с незнатним изузетком однарођених сународњака по градовима, нису заборавили свој матерњи језик. Они га не уче из зборника Вукових, иако су их љубоморно чували,⁶² већ га, на-просто, говоре посве у духу пјесама које је сакупио и објавио велики препородитељ. За очекивати је било да се баш због тога што је душа тих пјесама живјела међу Србима у Далмацији они претплаћују бар у броју претплатника на *Рјечник* из 1818. године. То није био случај и поред тога што се Вук и након одласка владике Краљевића из Шибеника обраћао његовим наследицима за помоћ око пласмана својих књига.

У Вукове односе са Србима на приморју врло се рано умијешао митрополит Стефан Стратимировић, који се никада није одрекао утицаја на православне житеље Далмације. Када је Вук крајем 1825. године објавио забавник *Даницу* и у њој одштампао календар са, у народу, уобичајеним називима празника и имена светаца, митрополит Стратимировић устаје енергично окарактерисавши Вуков потез као отворен напад против православља. Наредне године службено се обраћа министру унутра-

за корист тога имена.” Види у истој установи и: 33520, 4433, 4434 — оригинална писма Луке Божића Јовану Јовановићу (једно) и остала Илији Округићу, писана латиницом.

⁵⁸ F. Marković, н. р., стр. XXII и XXV.

⁵⁹ Научна библиотека, Сплит, Ms. 124—7/2 — Нодилов индекс Филозофског факултета у Бечу: *Исџо*, 7/4 — Lectoris salutem, Zara, 26. VIII 1856 i 7/5 — Lectoris salutem, Zara, 30. XII 1855. — свједоцбе задарске католичке богословије; Aleksandar Szentgyörgyi + Natko Nodilo, *Nastavni vjesnik*, knj. XX, sv. 10, Zagreb 1912, 808—811; Виктор Новак, *Нашко Нодило: родољуб — научник — проповедник слободне мисли*, Нови Сад 1935. (сепарат из Летописа Матице српске): *Исџи*, *Natko Nodilo — političar i ideolog*, ZR, 1961, 4—5; *Исџи*, *Natko Nodilo — istoričar*, Split 1962 (separat iz „Mogućnosti”); *Исџи*, Вук и Хрвати, Београд 1967, 497.

⁶⁰ L/ujol/ Војновић, *Strossmayer u knjizi i skulpturi*, Jugoslavenska njiva, Zagreb, 8/1921, knj. I, br. 11, 425; Лујо Војновић, *Natko Nodilo*, Novo doba, Split, 14/1931, 298 (24. XII), 9. Да је био вуковац показао је и делом: *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split 1981. 2. издање. Видјети и: Milenko Rekić, *Vuk Karadžić i Natko Nodilo*, Narodni list, Zadar, 36 (125)/1987, 1847 (7547) (6. VI), 17.

⁶¹ Виктор Новак, *Нашко Нодило: родољуб — научник — проповедник слободне мисли*, Нови Сад 1935, 5.

⁶² ХАЗд, СПЕ, свеж. 50, 50, 154, оригинални (= ор.) ћирилични (= ћир.) допис С. Кнежевића-Мутибарића, „Крка”, 27. I 1848; *Исџо*, бр. 168, орг. ћир. допис Мутибарића — Кнежевића, Задар, 2. II 1848; *Исџо*, свеж. 55, 669, орг. ћир. допис Јакова Радуловића — Ординаријату, „Драговић”, 16. VI 1850; монаси манастира Крке и Драговића уврштавају Вуков „Рјечник” и „Пјесме” у инвентаре својих пострига.

шњих послова грофу Зауреу (Sauger) с предлогом да се забрани растурање прокужене *Данице*. Када се полиција изненада нашла у Вуковом стану нашла је само два примјерка забавника. Изгледало је да су Копитар и Вук надмудрили заштитнике јавног морала царства. Ни министар није сједио скрштених руку. У Далмацију шаље један примјерак *Данице* с молбом да га намјесник преда неком од повјерљивих православних свештеника и затражи његово мишљење о њеном садржају.⁶³

Тада је пословима православне цркве на приморју руководио задарски парох Спиридон Алексијевић који је и одговорио на допис из Беча. На исти акт одговорио је и војни капелан тада стационаран у Задру — поп Лазар Бојић. Обојица свештеника били су јасни — Вук је имена сватаца и празника написао, мимо важећих правила и норми православне цркве, непристојним простонародним дијалектом, који је највећим дјелом био неутемељен на етимологији и посве удаљен од старословенског језика којим је календар морао бити наштампан. „Рецензентима” су за сметали називи *Јованџан Ђорђије, намасџир, Србин, срџски*. По њиховом суду требало је говорити *Сабор Јована Крстииџеља, манасџир, Србин и Србски* — баш онако како се у народу, па и код Срба у Далмацији, није говорило у њиховим кућама.⁶⁴ Ово је био први значајан, иако неуспио, напад на Вуково дјело на обалама Јадрана.

Десетак година доцније као да су сви неспоразуми са водством далматинске православне цркве били заборављени и Вук наново успоставља добре односе са далматинском православном епархијом. Штавише калуђер Алексијевић скупља пренумеранте за Вукову планирану књигу о Црној Гори и Боки.⁶⁵

За Вука је било далеко значајније придобијање окретног и способног младог далматинског владике Јосифа Рајачића.⁶⁶ Почетком 1833. године упућује му писмо молећи га да препоручи његову четврту књигу народних пјесама у далматинској епархији.⁶⁷ Владика му је одговорио

⁶³ Боко М. Слијепчевић, *Штеван Сјраћимировић: митрополит Карловачки као поштар цркве, просвјетни и национално-политички радник*, Београд 1936, 157—165.

⁶⁴ ХАЗД, СПЕ, свеж. 17, 847 (231), намјесник Томашић — Алексијевићу, Zaga, 29. Luglio 1826; Kosta Milutinović, *Vuk Karadžić i dalmatinsko vladičanstvo u Zadru*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar, 11—12/1965, 531—544. Преводе задарске архивске грађе види у: *Архивска грађа о Вуку Караџићу 1813—1864* (приредио Голуб Добрашиновић), Београд 1970, 139—142, 257 (= Архивска). Иван Педерин, *Однос аустријске цензуре према европским књижевностима, филозофији, новинству и политичкој идеологији*, Нови Сад 1984, 224 (П. о. из Зборника Матице српске за књижевност и језик).

⁶⁵ Вп, VII, 487; П, VI, 141—142; С. Алексијевић — Вуку, У Задру 15. VII 1837. — оригинал се више не чува у АСАНУ.

⁶⁶ Герасимъ/Петрановић/, *О правосл. Епископима Далматинскимъ: Јосифъ Рајачићъ*, СДМ за 1863, У Задру 1863, 143—146; Јован Липовац, *Рајачић шири Вукову књигу*, Венац, У Београду, 25. XI 1928, књ. XIV, св. 3, 208—209; Јован Радонић, *Владика Јосиф Рајачић, фра Иноћентије Чулић и Павле Шафарик*, Историјски часопис, Београд, 1/1949, 234—141; Илија Кестановић, *Josip Rajacić nije bio protiv Vukove knjige*, Bibliotekarstvo, Sarajevo, 8/1962, 4, 8—9; *Исти, Јосип Рајачић и Ђорђе Николајевић скупљају прешлајту на Вукове српске пословице*, Ковчежић, Београд, 6/1964, 214—215, Лазар Чурчић, *Јосиф Рајачић као Вуков скупљач прешлајтиника*, Ковчежић, Београд, 9/1971, 142—145.

⁶⁷ Музеј Вука и Доситеја, Београд, Архивска грађа, 178/Г (I); АСАНУ, 4231а, Вук — Рајачићу, Беч, 10/22. I 1833; објављено у: П, V, 54—55.

наредне године. Уз писмо био је и попис од 105 пренумераната на пословице.⁶⁸ Рајачић је акцију започео почетком 1834, упутивши свом подручном свештенству топло интонирану препоруку.⁶⁹ Скрадински парох Силвестар Вучковић,⁷⁰ и шибенски протопресвитер Теодор Шушић,⁷¹ здружено су се одазвали позиву и одмах послали имена првих пренумераната.

Удаљавањем Пантелејмона Живковића са владичанског престоља у Шибенику, епархију су поново преузели викари, овај пут Симеон Тркуља.⁷² Он је још као професор-катихета у Задру, скупљао за Вука предбројнике.⁷³ Сада кад је постао први човјек православне цркве заредаће са исписивањем позива далматинском свештенству, којима их је позивао на претплату Вукових књига.⁷⁴ Одазвао се поприличан број људи из Далмације. Предводио их је Ђорђе Николајевић из Дубровника.⁷⁵ Придружили су му се поп Николај Плавша,⁷⁶ Јосиф Милковић, администратор манастира Драговића⁷⁷ и задарски администратор Атанасије Баљак.⁷⁸

Крајње занимљив је случај Спиридона Маргетића, попа у парохији Загорје. Он не само да није нашао ниједног претплатника на Вукове пјесме,⁷⁹ већ се ни сам није уписао у његове пренумеранте, а 1879. године поднио је представку црквеним властима у којој је заговарао увођење народног говорног језика у цркву. Штавише на живом народном језику служио је и свету литургију и многе свештенорадње вршио. Црква му је зато у Имотском, гдје је касније био премјештен, била увијек крцата и

⁶⁸ АСАНУ, 4232, Рајачић — Вуку, У Шибенику, 22. III 1834; објављено у: Вп, I, 240—241; П, V, 348—350).

⁶⁹ ХАЗд, СПЕ, свеж. 28, 18 — орг. ћир. концепт владике Рајачића, Шибеник, 5. I 1834. Докуменат је објављен (Архивска, 230).

⁷⁰ ХАЗд, СПЕ, свеж. 28, 92, орг. ћир. допис С. Вучковића — Рајачићу, Скрадин, 26. I 1834.

⁷¹ ХАЗд, СПЕ, свеж. 28, 146, орг. ћир. допис Т. Шушића — епископу, Шибеник, 21. II 1834.

⁷² Г/ерасимъ/ П/етрановићъ/, О правосл. Епископима Далматинскимъ: Пантелејмонъ Живковићъ, СДМ за 1864, Задар /1863/, 142—145.

⁷³ АСАНУ, 4333, С. Тркуља — Вуку, У Задру, 8. I 1834; објављено у: Вп, VI, 396; П, V, 299—300.

⁷⁴ ХАЗд, СПЕ, свеж. 33, 456 — орг. ћир. концепт, Шибеник, 9. VI 1837. За окружницу зна и Душан П. Берић (*Покушај забране Вуковог „Новог завјешта“ у Задру 1847. године*, Ковчежић, Београд, 3/1960, 117 (= Покушај), али на темељу Протокола из цркве св. Илије у Задру, но, у питању је други датум (10. јуна 1837); АСАНУ, 4335—4337, С. Тркуља — Вуку: 1. У Шибенику, 4. IX 1840; 2. У Шибенику, 24. X 1840; 3. У Шибенику, 18. XII 1840. (Објављено у: Вп, VI, 398—401; П, VI, 521—523, 547—548, 556—557); ХАЗд, СПЕ, свеж. 36, 474, оригинални концепт, В Шибеницие, 24. VII 1840; Објављено: Д. П. Берић, *Покушај*, 117—118; Д. Foretić, *Marginalije*, 132; Архивска, 280.

⁷⁵ ХАЗд, СПЕ, свеж. 36, 552, орг. ћир. допис Николајевића — Ординаријату, Дубровник, 12. VIII 1840.

⁷⁶ ХАЗд, СПЕ, свеж. 36, 596, орг. ћир. допис Н. Плавше — Тркуљи, Книн, 2. IX 1840.

⁷⁷ ХАЗд, СПЕ, свеж. 36, 557, орг. ћир. допис Ј. Милковића — Ординаријату, „Драговић“, 8. VIII 1840.

⁷⁸ ХАЗд, СПЕ, свеж. 36, 562, орг. ћир. допис А. Баљка — Ординаријату, Задар, 20. VIII 1840.

⁷⁹ ХАЗд, СПЕ, свеж. 36, 617, орг. ћир. допис С. Маргетића — Ординаријату, Дицмо, 17. IX 1840.

Срба и Хрвата. Због тога је био и прозван јеретиком, а Консисторија из Задра му је најстроже наредила да више у богослужењу не смије употребљавати српски језик. Признајући, у горњем документу, да се поодавно држи начела да себе и слушалаца ради све молитве и службе преводи са црквенословенског на српски језик и додаје „да то не само није било никоме зазорно, него посве мило. Тиме сам ја привукао у цркву не само своје парохијане, него још и иноверце тако, да ниједан спровод није обављен без учествовања у њему и мноштва Римљана, тако је и св. литургија, а особито о већим празницима, мало кад без ових.”⁸⁰

Стефан Кнежевић, намјесник манастира Крке 1840. године није помишљао на сличан потез, па ни до краја живота, остајући поборник старог правописа и невуковске азбуке.⁸¹ И поред свега уписао се у списак оних који су скупљали претплатнике на Вукова дјела.⁸²

⁸⁰ Љубо Влачић, *За српски богослужбени језик*, Нови источник, Сарајево, 2/1935, 10—11, 311—316.

⁸¹ Архив манастира Крке, Кистање, бр. 3198 — Регистер о постригајућих се јеромонахов с/вя/таг/о Арха/н/гг/е/лскаго М/анасти/ря Крке, 1796, монах под редним бројем 31; *Исто*, бр. 3197 — Регистера о престављених се јеромонахов с/вятаг/о Арха/н/гг/е/лскаго М/анасти/ря Крке, 1796; Јован/ Вучковић, *In memoriam С. Кнежевићу*, Извјештај о православном богословском сјеменишту у Задру за ш. г. 1889/90, Задар, 12/1890, 4—11; /Љубомир Влачић?/, Др. Стеван Кнежевић, Босанска вила, Сарајево, 5/1890, 5 (15. III), 79; *Österreichisches Biographisches Lexicon*, 1815—1950, III, Graz-Köln 1965, 438; ...Владика Стефан Кнежевић: посмртно, у: Алманах; Срби и православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971, 31—33; Епископ Стефан Кнежевић (1806, 1853—1890), у: *Далматинска Лазарица и православни Косовљани*, Шибеник 1974, 1—7; Никола Шкрбић, *Владика Стефан Кнежевић (1806—1890), стогодишњица смрти*, Српска зора, Книн, 1/1990, 3—4, 143—144; Федор Никић, *Епископ далматински Стефан Кнежевић (његов животи и рад украјско приказан)*, Српска зора, Книн, 4/1993, 7, 227—243 (објављени рукопис написан је 1935. године, који се чува у АСАНУ, 14530); Видјети и на брзину писан рад: Вељко Ђ. Мишин, *Стефан Кнежевић (1806—1890): владика далматинско-истријски*, Београд—Книн 1994. Кнежевић је врло рано ступио у везу с Вуком; Вук му пише посредством Трукле, на које писмо узвраћа индиректно преко пријатеља Јакова Поповића (АСАНУ, 4343, Ј. Поповић-Вуку, Котор, 26. XI 1835; објављено у: Вп, VI, 426; П, V, 453); П, X, 226—227 — Вук — Кнежевићу, У Бадену, 19. VI 1853. — писмо је од архимандрита Доситеја Јовића на поклон 1895. године добио А. Александров (...Рускиј филолог, Вѣстник за 1889, Гласник Православне далматинске цркве, Задар, 6/1898, 4, 91); писмо је објављено и у: Српски магазин за годину 1897, Дубровник, 2/1898, 77—78; АСАНУ, 8208/1, Кнежевић — Вуку, У Задру, 27. IX 1853 — штампано у: П, X, 331—332. Кнежевић се врло бојажљиво односио према Вуку, иако су неки анонимуси сматрали да га је Вук „отровао” српством (... С приморја, 2. марта, Застава, Нови Сад, 9/1874, 32, (15/27. III), 2). Видјели смо већ раније да Кнежевић није прихватао Вукову реформу, па ни 1875. године када Покрајинском школском вијећу шаље попис уџбеника за православни вјеронаук, међу којима није била ниједна Вукова књига, али јесу Платона Атанацковића, Николе Беговића митрополита Михаила, па чак и једна на руском језику (ХАЗд, Покрајинско школско вијеће, свеж. 51, VII/Б, 37, орг. ћир. допис Кнежевића — Вијећу, Задар, 21. I 1875). Посједовао је више Вукових књига; неке је за живота поклонили библиотеци задарске православне богословије (Извјештај о Православном богословском сјеменишту у Задру за ш. г. 1882—83, Задар, 5/1883, 69), да би на крају и читава његова библиотека припала тој установи, односно касније Научној библиотеци у Задру (Catalog: *Vuk u fondu Naučne biblioteke u Zadru*, Zadar 1987).

⁸² ХАЗд, СПЕ, свеж. 50, 699, орг. ћир. допис С. Кнежевића — Ординаријату, „Крка”, 18. IX 1840; ХАЗд, СПЕ, свеж. 36, 654, орг. ћир. допис С. Вучковића — Ординаријату, Скрадин, 1. X 1840.

Избором архимандрита Јеротеја Мутибарића за епископа далматинског Вукови изгледу су се битно поправили.⁸³ Чим је Вук дознао за нова унапређења, новопостављеном епископу шаље објављеније и на њему писмо, молећи га да препоручи наредну збирку пјесама у његовом владичанству. Владика већ 1844. године надзиратељима „тепло” препоручује пјесме које су се очекивале крајем исте године.⁸⁴ Одазивају се: дицмански парох Спиридон Маргетић,⁸⁵ неретвански администратор Дионисије Грушић,⁸⁶ косовски надзиратељ Макарије Вукадиновић,⁸⁷ дрншкски парох Стефан Видосављевић⁸⁸ и скрадински парох Силвестар Вучковић, провјерени љубитељ Вукових књига.⁸⁹

Када се Вук понадао да је успоставио добре односе с новим владиком, улиједила је бура. Након појаве *Новоџ завјешта* 1847. године покренула се црквена православна хијерархија у Аустрији.⁹⁰ Предњачи патријарх Јосиф Рајачић, пријашњи Вуков добротвор. Он изричито тражи да се забрани даље распарчавање Вуковог *Новоџ завјешта*.⁹¹

Ни Далмација није била изузета од ове кампање, тим више што је она била многим нитима повезана са Сремским Карловцима. Штампане огласа за Вуков *Нови завјешт* у задарским службеним новинама *Gazzetta di Zara*,⁹² а потом и у словенској *Зори далматинској*,⁹³ био је само повод епископу Јеротеју Мутибарићу да се обрати намјеснику Далмације да забрани продају споменуте књиге. Гувернер покрајине Иван Аугуст фон Турски савјетова је владика да примједбе прослиједи у Беч, и то Ц. К. Централној цензури. Тако је пресекао у зачетку могућност да се забрани

⁸³ Chiesa greco-orientale, Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1872, Zara, 2/1872, 227.

⁸⁴ ХАЗд, СПЕ, свеж. 42, 602, орг. ћир. допис Вука — Мутибарићу, У Бечу, 7/19. VII 1844. Објављено код: Dinko Foretić, *Marginalije uz odnose Vuka-Karadžića s Dalmacijom*, Radovi Filozofskog fakulteta, 4/1662—63, Zadar 1966, 136—142; Архивска, 338—339; П, VII, 191—193.

⁸⁵ ХАЗд, СПЕ, свеж. 42, 702, орг. ћир. допис Ц. Маргетића — Ординаријату, Дицмо, 29. VII 1844.

⁸⁶ ХАЗд, СПЕ, свеж. 43, 728; године 1982. спис није био на својој позицији, иако је по књизи протокола (бр. 76) за 1844. годину требао да постоји.

⁸⁷ ХАЗд, СПЕ, свеж. 43, 754, орг. ћир. допис Макарија Вукадиновића — Ординаријату, Косово, 12. VIII 1844.

⁸⁸ ХАЗд, СПЕ, свеж. 43, 849, орг. ћир. допис Т. Шушића — Ординаријату, Шибеник, 4. IX 1844.

⁸⁹ ХАЗд, СПЕ, свеж. 43, 886 и 900, орг. ћир. допис С. Вучковића — Ординаријату, Скрадин, 11. IX и 13. IX 1844.

⁹⁰ Коста Милутиновић, *Вук и црквена љавославна хијерархија у Аустрији*, ЈИЧ, Београд, 22/1987, 1—2.

⁹¹ *Вук њод љрисмоћром љолиције*, приредио Голуб Добрашиновић, Београд 1986, 217—220.

⁹² *Gazzetta di Zara*, Zara, 16/1847, 80, 81, 83 (11, 14. и 21. X), стр. 489, 495, 507.

⁹³ *Zora dalmatinska*, Zadar, 4/1847, 42, 43 (18. и 23. X), 220, 224. Злата Бојовић погрешно наводи бројеве у којима је оглашена Вукова књига (Утицај Вука Караџића на књижевну садржину далматинске периодике до средине XIX века, Глас САНУ, CCCLXI, Одељење језика и књижевности, књ. 14, Београд 1990, 143). Власници *Зоре*, браћа Батара, продавали су у својој књижари и Вукове књиге (АСАНУ, 8271, Fratelli Battara — Vuku, Zara, 7. Dicembre 1857; објављено у: П, XI, 634 — 636).

Нови завјет у Далмацији.⁹⁴ У исто вријеме на приморју је код Срба пламсао „И ратъ и свађа велика /.../ за правописъ. Ёдни су Вуковци, а другимъ старолубцима незна се ни броя. Паметни люди прегледају сву ову борбу, пакъ виде да є и овдѣ старосвѣтско ратованѣ: бори се новостъ са стариномъ, бори се будућностъ са садашњошћу. Кое ће надѣчати, то намъ каже духъ времена и духъ народне просвѣте; кои незна ово двое, тај незна ни да є живъ, а у мртва човека нема ни свѣтскогъ видѣла. Кодъ насъ Срба велика є хука за правописъ за ово боримо се већ ево тридесетъ година, али ће намъ и миръ слађији бити — наше видѣло биће видниє, наша слава биће славнија! Учимо се Срби, радимо свесрдно и по правој свѣсти, и познајмо што пре истину!”⁹⁵

Напад на *Нови завјет* није засметао Анти Кузманићу да већ наредне године објави похвалну рецензију из пера Игњата Брлића на књигу против које су устали толики моћници.⁹⁶ Све у свему забрана није успјела и *Нови завјет* се и надаље слободно продавао по Далмацији. Ћутањем, *Српско-далматински маџазин* није онемогућио слободно колање књиге, која је одиграла једну од кључних улога у Вуковој реформи језика и писма. Ако га прије 150 година нису подржали сви Срби, с великим симпатијама учинили су то представници хрватске интелигенције на приморју.⁹⁷ Нарочито они окупљени око новина и часописа: *Gazzetta di Zara*, *Зора далматинска*, *Гласник далматински*, *La Dalmazia*, *Annuario Dalmatico*, *Правдоноша*, *La voce dalmatica*, Нодиловог *Il Nazionale*-а, Даниловог *Прилога уз Народни лист* и Шимићеве *Iskre* све до каснијег дубровачког *Словинца*. Придружила им се и: Сундечићева *Звезда*, Љубишин *Земљак* и задарски *Српски лист* (*Српски глас*) Саве Бјелановића, који је писан, посве, у духу идеја Вука Караџића.⁹⁸

На страницама наведених публикација објављиване су многе народне пјесме, приче и загонетке из Вукових зборника или огласи на његова дјела, па и изворни чланци.⁹⁹ Када би се сви Вукови написи публиковани за његова живота само у *Гласнику далматинском* и *Зори далматинској* објединили, изишло би неколико књига. Видјели смо, у *Српско-далматинском маџазину* није се појавио ниједан Вуков састав, нити је пренешено ишта из његових зборника. Објављени су само индиректни напади

⁹⁴ Душан П. Берић, *Покушај забране Вуковог Новог завјета у Задру 1847. године*, Ковчежић, Београд, 3/1960, 114—118: D/ušan/ B/erić/, *Dalmatinska štampa 1847. godine o Vuku: Vukova reforma i Dalmacija*, Република, Београд, 14/1947, 102 (14. X), 3—4. Види и: Архивска, 338—339, 356.

⁹⁵ Ч, Вч, Еданъ, Србске новине, Београд, 14/1847, 103 и 104 (30. XII), 409—410.

⁹⁶ Stari Berlić Lgnjat Brlić/, *Prkaz Vukovog Novog zavjeta*, *Zora Dalmatinska*, Zadar, 5/1848, 14 (3. IV), 54—55. Ali zato ne štampa otvoreno pismo koje mu je Vuk uputio iz Већа, 21. VI 1847. (P, VII, 773—778).

⁹⁷ АСАНУ, 8144, G. Chiudina-Vuku, U Zadru, 29. nov, 1851 (објављено у: П, IX, 306); D/ušan/ B/erić/, *Dalmatinska štampa 1847. godine o Vuku: Vukova reforma i Dalmacija*, Република, Београд, 14/1947, 102 (14. X), 4.

⁹⁸ Као примјере наводим: /Sava Bjelanović/, *Vukov Kovčezic*, Српски глас, Задар, 11/1890, 40 и 41, стр. 2.

⁹⁹ Pavao Galić, *Prilog za bibliografiju talijanskih prijevoda srpskih narodnih pjesama u zadarskoj periodici 1849—1920*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 1964, 3—4, 317—321.

Божидара Петрановића: два текста Ђорђа Срдиха, која су се дотичала Вукове реформе и једна тужбалица у поводу његове смрти из пера провјереног му пријатеља Вука Поповића, који се ипак морао скрити иза псеудонима Млади Србин.¹⁰⁰

И поред тога што су га у критичним годинама његовог реформаторског захвата својски подржали Хрвати, Вук је настојао да са Србима изглади несугласице, па тако и са владиком Јеротејем Мутибарићем. Упућује му писмо, које је уједно било и молба са жељом да се код подручног му свештенства заузме за његово капитално дјело *Рјечник*. Мутибарић одбија да помогне.¹⁰¹ И поред тога да није препоручен са највишег мјеста православне далматинске цркве, многи примјерци *Рјечника* стигли су на приморје. Дочекан је и с критикама: „Има иј који му овдѣ знатне мане находят у томѣ, што е изоставио књжевне рѣчи; што е пометао многе талијанске; што е умножио свой рѣчникъ истима само ради и, е, ie; што се не при свакој рѣчи тога држао и напѣчије пазио, када е башѣ ову сувишностъ желио; што е многе рѣчи изоставио, кое су врло обичне у народу и т. д...”¹⁰²

Вук Караџић је био у преписци, не само с владикама Далмације, већ и с бројним другим представницима високог свештенства православне далматинске епархије: Димитријем Перазићем,¹⁰³ Јеротејем Ковачевићем,¹⁰⁴ Ђорђем Николајевићем, с којим је био у преписци од 1836. до 1853. године, а чија су писма објављена,¹⁰⁵ али не и студиозни запис о Дубровнику.¹⁰⁶ Исаија Олуић, каснији архимандрит манастира Крупе, за Вука је прикупљао србуље и вршио истраживања о Буковици, Равним котарима и Подгорју, али рукопис није сачуван.¹⁰⁷ У Вуковој заоставштини чува се само штури приказ Загорја, Промине и Петрова поља.¹⁰⁸

Вук је познавао и Далматинце који нису били на његовој страни. Божидар, односно Теодор Петрановић био је најбољи представник. Јер-

¹⁰⁰ Млади Србинѣ /Вукъ Поповићѣ/, За Вукомѣ Стеф. Караџићемѣ, кои е 26. јан. о. г. у 77 о години у Бечу Богу на истину отишао, наричала загоркиња вила, саврхѣ гласитогѣ Дурмитора, СДМ за 1864, У Задру /1864/, 72—73.

¹⁰¹ АСАНУ, 8136, Ј. Мутибарић — Вуку, У Задру, 19. X 1851; објављено у: П, IX, 261—262.

¹⁰² К, Изѣ Приморја, 6. Мая, СН, Београд, 19/1852, 56 (17. V), 206—207.

¹⁰³ АСАНУ, 3088, Д. Перазић — Вуку, У Задру, 21/2. VII 1821; објављено у: Вп, IV, 180; П, I, 897.

¹⁰⁴ Миленко Пек ић, *Јеротеј Ковачевић — Вуков пријатељ из Далмације*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 1983, 12/3, 129—139. Сигнатуре писама наводим у раду; објављена су и у новом издању Преписке, у редакцији Голуба Добрашиновића, али се поткрала и једна погрешка: писмо Вука — Јеротеју, Беч, 12/24. IV 1847. објављено је на два мјеста, под различитим годинама (П, VII, 353—354; 726—727).

¹⁰⁵ АСАНУ, 4650—4663: објављена су у: Вп, VII, 461—477, односно у V до X књиге нове преписке.

¹⁰⁶ АСАНУ, 8552/253; раније су били послани уз писмо упућено из Дубровника, 9/21. XI 1836. године, које је објављено без некадашњег додатка (писмо се чува у АСАНУ, под сигнатуром 4651, а публиковано је у: Вп, VII, 463 и П, V, 761—762).

¹⁰⁷ АСАНУ, 8280, И. Олуић — Вуку, У Задру, 20. III 1858; објављено у: П, XI, 694—695.

¹⁰⁸ АСАНУ, 8552/251. Види и: Крешимир Кружић, *Povijest dalmatinske zagore*, Split 1997 (тиче се описа трогирске загоре).

неј Копитар га је одлично окарактерисао: „malí шпијунчић православный — па даље додаје на њемачком језику — будући други Хаџић, који се међутим, у овом тренутку компромитује Вуковом ортографијом, као и Јефта, а оване је прилично сличан и у таленту”.¹⁰⁹ Као толики млади људи и Божидар Петрановић је у младости био вуковац, да би убрзо израстао у супротност. Постао је јавни, али изнад свега прикривени противник Вукове реформе. У њему је превладао утицај сремско-карловачке гимназије, чији је био ученик. Зато је и прошло десетак година од познанства до првог писма које ће овај Шибенчанац упутити Вуку.¹¹⁰ Потом је услиједило ново затишје. Тек када је учени Петрановић стигао у Беч као делегат Далмације јавља се Вуку, распитујући се за његовог великог опонента Светића, тј. Јована Хаџића.¹¹¹ Рад на терминолошком рјечнику 1853. године још је више удаљио ову двојицу људи,¹¹² али Петрановић је увијек разликовао Вука човјека од Вука револуционара и реформатора. Отуда га је ваљда радосно и дочекивао у своме дому у Задру; и 1852. године, када се код државног савјетника окупило више угледника, мирјана и свештеника обију цркава.¹¹³ И за свога задњег боравка у Далмацији, Вук је на конаку, заједно са кћерком Мином, био код др Петрановића.¹¹⁴

Брат Божидара Петрановића, Герасим, калуђер и каснији владика бококторски, такође је био у преписци с Вуком.¹¹⁵ Попут старијег брата и Герасим остаје досљедан старој ортографији до краја преписке с Вуком, али поред његовања старих навика (и Герасим је ђак Сремских Карловаца), он се исказао и као Вуков пријатељ,¹¹⁶ али и као провјерени сакупљач пренумераната и србуља (владика Кнежевић је намјеравао да их све прикупи и похрани у манастиру Крки — јавиће Вуку).¹¹⁷ И неко-

¹⁰⁹ Вп, I, 666—667; П, III, 920 — Д. Фрушић — Вуку, У Трсту, 5. XI 1828; Вп, I, 383—384; П, IV, 310—312 — Копитар — Вуку, Wien, 29. IX 1830.

¹¹⁰ АСАНУ, 8089, Т. Петрановић — Вуку, Шибеник, 19. V 1839; објављено у: П, VI, 320.

¹¹¹ АСАНУ, 8068/1—2: 1. Петрановић — Вуку, Кромџриж, 10. XII 1848; 2. исти — истом, Кромџриж, 12. II /1849/ — објављено у: П, VIII, 316—317; 362.

¹¹² Божидар Петрановић, Мјесто предговора, у: Juridisch-politisch Terminologie für die Slavischen Sprachen Oesterreichs, Wien 1853, стр. XI—XII. Види и: Milenko Pavlović, *Saradnja Vuka Stefanovića Karadžića na Terminološkom rečniku iz 1853. god.*, Filologija, Zagreb, 4/1963, 129—139.

¹¹³ Изъ Задра, 16. јулиа, Сербскій дневникъ, У Новомъ Саду, 1852, 11 (26. VII), 3 — за податак сам захвалан свом пок. пријатељу проф. др Кости Милутиновићу, који ми је послао испис својим карактеристичним рукописом у писму из Новог Сада, 30. VIII 1985. године.

¹¹⁴ *Zvezda, Zadar*, 1/1863, 29 (15. XI), 116; *Исшо*, 30 (22. XI), 120.

¹¹⁵ Душан Васиљевић, *Герасим Петрановић, први епископ Бокошторски и Дубровачки*, у: Споменица Манастира Савине, Котор 1930, 17—21; Миленко Пекић, *Герасим Петрановић и Стојан Новаковић*, у: *Стојан Новаковић — личности и дело*, Београд 1995, 113—124.

¹¹⁶ *Сѣоменар* Минне Караџић, приредио Голуб Добрашиновић, Београд 1974, 46. Г/ерасимъ/ Петрановићъ, *Православно обществѣо задарско*, СДМ за 1865, Задарь, 1865, 4.

¹¹⁷ АСАНУ, 8146/1—6, Герасим — Вуку: 1. У Задру, 3. XII 1851; 2. У Задру, 6. V 1852; 3. У Задру, 31. IX 1854; 4. У Задру, 30. VII 1858; 5. У Задру, 4. XI 1858; 6. У Задру, 9. I 1859, објављено у: П, IX, 332; 591—592; П, X, 673—674; П, XI, 772—773; 830—831; П, XII.

лико ваљаних анегдота о Вуку захваљујући баш Герасиму сачуване су од заборав.¹¹⁸

Вук Караџић је одржавао преписку и са српским трговцима на приморју, па тако и са: Илијом Брацановићем, Николом Димитровићем, Јовом Шкуљевићем, Хаџи Јовом Кујунџићем и Јовом Лаиновичем.¹¹⁹

Људи вични перу попут Петра Прерадовића, Вука Врчевића и Меда Пуџића брзо су дошли у везу са Вуком.¹²⁰ Једни су га, то је очито, заобилазили. Ријеч је о Србима: Илији Деди Јанковићу, Борђу Срдићу, Шпири Димитровићу Котаранину, Крсти Кулишићу, Јовану Сундечићу и Лазару Томановићу.¹²¹ Врсни пјевач Саво М. Мартиновић,¹²² али и Вуков друг из доба српске револуције — Јеремија Гагић, руски конзул у Дубровнику нису били у тој групи.¹²³ Једног посебно истичем — Шпиру Поповића.¹²⁴ Овај изузетно занимљив човјек био је и добар зналац школске проблематике.

Током друге аустријске окупације проблем школа у Далмацији постаје врло изразит. Беч не дозвољава отварање училишта у којима би српскохрватски био наставни језик. Он у школама форсира италијански

¹¹⁸ М/илан/ Ђ. М и л и ћ е в и ћ, *Кнез Милош у њричама* (нова збирка), Београд 1900, 52—54.

¹¹⁹ Ради уштеде простора изостављам научну аргументацију.

¹²⁰ АСАНУ, 8045 и 8552/256-6/XXXV, Р. Прерадовић — Вуку, У *Zadru*, 10. travnja 1846. (објављено на више мјеста у периодици и у: П, VII, 486—487); види и: М/илан/ Ш / е в и ћ /, *Пејшар Прерадовић њрема Срјстџу и Хрвајстџу*, Нова искра, Београд, 3/1901, 11, 324—326; Милан Ш е в и ћ, И по други пут: *Пејшар Прерадовић њрема срјстџу и хрвајстџу*: с писмом једног српског пуковника, Нова искра, Београд, 4/1902, 4, 114—116; АСАНУ, 4424, 4444—4451, В. Врчевић — Вуку: 1. У *Zadru* на 18/30. XI 1850; 2. *Zadar* на покладе Госпођине 1855; 3. *Zadar*, 5/17. II 1856; 4. У *Zadru* на 9/21. X 1856; 5. У *Zadru* на бјеле покладе 1857; 6. У *Zadru* 4/16. VI 185; 7. У *Zadru* 13/25. XVIII 1857; 8. У *Zadru* на 15/27. X 1858; 9. У *Zadru* на 2/14. XI 1858; 10. У *Zadru* на 1/13. XII 1858 (објављено у: Вп, VI, 594—645; П, VIII, 806—807; П, XI, 198—200; 289—291; 445—447; 516—518; 565—566; 589—590; 810—812; 841—844; 856—857. Видјети и: Радмила П е ш и ћ, *Вук Врчевић*, Београд 1967. Врчевић је током боравка у *Zadru* уз допуштење власти или празницима одлазио „у Равне Котаре ради сакупљања обичаја, народности, игара, пјесма ђе сам много важни ствари покупио и видио старинске куле некадашњи котарски сердара Јанковића и Цмиљанића” — записаће у својој Аутобиографији (АСАНУ, 7380/7, /Вук Врчевић/, Аутобиографија Вука Врчевића, Требиње о Петровдану 1872.); *Истџо*, 8043, Orsat Pocić — Вуку, Fischer Hof., 18. III 1846; објављено у: П, VII, 461—462. Видјети и: Дан/ило/ Ж и в а љ е в и ћ, *Медо Пуџић*, Коло, Београд 1902, IV/1, 30—42; *Двадесет и њеша обљетџница смртџи њјесника Меда Пуџића 30. јуна 1907*, Срђ, Дубровник, 6/1907, 2, 568—569; Franjo Marković, *Knez Medo Pucić*, Rad JAZU, Zagreb 1883, knj. 67.

¹²¹ И поред свих настојања да откријем разлоге зашто ови писци нису пришли Вуку, енигма остаје отворена и надаље.

¹²² АСАНУ, 8357/34, Саво Матов Мартиновић — Вуку, 1. *Zadar*, 1855 (објављено у: П, XI, 273—274). Видјети и: Нико С. М а р т и н о в и ћ, *Саво Мајџов Мартиновић сарадџик Вука Караџића*, Rad XI-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb 1968, 253—261; Љубомир З у к о в и ћ, *Вуков њјевач Саво Мајџов Мартиновић*, Годишњаџ Института за језик и књижевност у Сарајеву, Сарајево, 11/1982, 181—214.

¹²³ АСАНУ, 2416—2456, Ј. Гагић — Вуку; укупно је сачувано 41 писмо у распону од 1817. до 1848. године. Писма су објављена у: Вп, III, 5—55; П, I—VII.

¹²⁴ АСАНУ, 3912—3916, С. Поповић — Вуку: 1. У Шибенику, 21. XII 1827; 2. У Шибенику, 17/29. IV 1828; 3. Шибеник, 10. VIII 1842; 4. У Шибенику, 21. IX 1844; 5. У Селу, 19. VI 1847 (објављено у: Вп, V, 552—556; П, III, 615—616; 812; П, VI, 899—900; П, VII, 238—239; 783—784.

језик или у најбољем случају школе у којима се настава одвија на два језика — италијанском и српскохрватском.¹²⁵ Зато с правом говоримо о апсурду — и поред тога што је покрајина била словенска, италијански је језик био владајући у свим порема друштва. Дон Јаков Групковић, зато, громогласно и устаје против постојећих школа, оптужујући их за италијанизирање словенске већине, јер оне „mladost našu krasnu i milu u klici ubijaju, па додаје, Ko factor naših zala, ko prosiplje našu sadašnost, di se topi naša budućnost, neg u vami škole od boga vam prokleta”.¹²⁶ Само на први поглед изгледа да учени Групковић није у праву. Сјетимо ли се оне латинске сентенце — *Slavus nascitur, Italus fit*, посве нам је разумљиво да су ненародне школе биле чинилац однарођавања, а никако центри у којима се развијала свијест о властитом народу.¹²⁷ Отуда нас и не чуди да у Сплиту 1860. и 1861. године Ловро Монти није био у прилици да проговори „naški osim onizi koi nose crljenu kapu, a kamoli misliti o narodnosti i narodnom napredovanju”.¹²⁸

Ништа није било боље ни код Срба који су похађали италијанске школе. Српски род је, по свједочењу пароха Ђорђа Николајевића, „овдѣ у Далмацији, а особито по градовима, Србско читанѣ и писанѣ готово заборавио био. Италијанштина є свакиј данѣ све већма махѣ преузимала; Дѣца наша по градовима, особито господска и трговачка, као у Задру, Шибенику, Котору, италијански су говорила, безѣ да су свога езика добро разумѣвала”.¹²⁹ И десетак година након Николајевићевог упозорења на ситуацију Срби „не само да незнаю србски читати, пояти и пѣвати, него временомѣ и свой чисто народни мили матерински езикѣ заборавише”.¹³⁰

Испоставља се да је била срећна она средина у којој није било мјешовитих школа, поготово не оних у којима је наставни језик био италијански. У залеђу приморских градова и градића, али ни на отоцима није било никаквих училишта. Простирало се само царство црвених капа и аналфабетизма, гдје су страни језици слабо продирали. Можда и зато јер је у њима царевала апсолутна неписменост.

Поражавајућа неписменост у Далмацији није искоријењена ни 1880. године, када се први пут у службеним статистикама појављују и подаци о писмености. Тада је нпр. на тлу сјеверне Далмације, рачунајући ту

¹²⁵ Antun Ströbl, *Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do godine 1900*, Zadar 1900, 40 — „Godine 1860—62. nalazimo u pokrajini ukupno 157 škola, od kojih 9 talijanskih, 23 illiriche, 125 mješovitih” (= Pučko). Школске године 1849/1850. од 157 јавних основних школа у 18 школа наставни језик био је италијански, у 127 италијански и српскохрватски, а само у 12 наш језик, од којих су 10 похађали само Срби (Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, II, Zagreb 1944, 352—353).

¹²⁶ /Jakov Grubković/, *Zaorija na talijanstvo svoje jedan Dalmatin*, Beč 1861, 46—47.

¹²⁷ /Ante Konstantin Matas/, *Glas hrvatsko-slovenski iz Dalmacije*, Zagreb 1860, 13—28.

¹²⁸ Ivan Grčić, *Lovro Monti*, *Mogućnosti*, Split, 9/1962, 2, 184 — цитат из Монтијевог дневника, којег је наизмјенично писао ћирилицом и латиницом, а језик звао српским именом.

¹²⁹ Георгій Николаєвић, Родолубивимъ читателѣма далматинскогѣ Магазина, СДМ за 1849, Задарѣ 14/1849/, 3.

¹³⁰ Јованѣ/ Јаворѣ, *Бесѣда о нужди и користи школа*, СДМ за годину 1863, Задарѣ, 22/1863, 41.

Паг, Раб, задарске отоке и задарско залеђе, било од 172.224 човјека писмено 9.773 мушкараца и 4.700 жена. Када се погледају подаци за кистањску општину, долази се до још поразнијих спознаја. На подручју те комуне 1880. године, истичем 1880. године, од 7.910 људи слова су познавала само 93 мушкараца и 19 жена, док је на бенковачком подручју само 257 мушкараца и 65 жена знало писати, а 5.707 мушкараца и 5.666 жена нису знале, могуће ни једно слово. Ни у дрнишкој комуни није била боља ситуација — 335 мушкараца и 147 жена били су писмени, а укупно их је било 19.457. Наравно да је и у книнском крају ситуација била поражавајућа — 507 мушкараца и 172 жене познавали су слова, за преосталих 21.748 људи велика цивилизацијска тековина писменост није значила ништа.¹³¹

Можемо онда само замислити каква је ситуација била раније. И поред свега не смијемо бити преоштри у изрицању судова, јер у најнапреднијим земљама Европе 1840. године — у Француској и Великој Британији, готово половина становништва била је неписмена, а у Русији и читавих 98%.¹³² У Кистањама четрдесет година касније аналфабета бијаше скоро 99%, тачније 98,6%. Видјесмо, ништа није било боље ни на простору ближе мору, па ни у парохији „три сахата вожње од Задра”.

У њој је професор задарске православне богословије Јован Вучковић провео Ускрс 1891. године и згрозио се откривши у каквим су условима живјели његови вјерници. Заостајали су „2—3 вијека за осталим крштеним свијетом”.¹³³

Сигурни смо да су за биједу о којој пише образовани Вучковић знале вође српског народног покрета неколико десетљећа раније и да их је баш та чињеница нагонила да мисле о промјенама. Школа због тога и добија предност испред осталих културних институција. И поред свих жеља она није могла тек-тако да заживи. Колико се слабо напредовало казује и, не баш поуздана, полуслужбена, статистика коју је објављивао Луиђи Машек. На темељу његових прикупљених података види се да се државне основне мушке школе, на простору Кистањске површи и Равних Котара, јављају тек од 1825. године — прво у Скрадину,¹³⁴ 1832. године у Обровцу и Книну (женска 1847), Дрнишу (утемељена је 1835) и Братишковцима (1858).¹³⁵

Образовани Поповић био је одлично упознат и с потешкоћама око набавке књига. Разрјешење је видио једино уколико би се књиге наба-

¹³¹ *Statistika pučanstva u Dalmaciji* (uredio Kažimir Ljubić), Zadar 1885, 50—55; *Memoriale della Camera di Commercio e d'Industria di Zara*, Zara 1884, 17.

¹³² Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, (prevele Nataša Čengić i Nataša Pavlović), Zagreb 1990, 73—74.

¹³³ АСАНУ, 5046, Ј. Вучковић — И. Руварцу, У Задру на свијетли Петак 1891, оригинално писмо.

¹³⁴ У српској основној школи у Скрадину учитељ је 1858. и 1859. године био клирик Стефан Кончаревић, да би 1860. престала с радом (Шематизмъ Православне восточне епархје цѣле Далмаціе и Истріе за годину 1859, У Задру /1858/, 9, *Исѣо*, за 1860, У Задру /1959/, 9).

¹³⁵ *Manuale del Regno di dalmazia per l'anno 1872, compilato da Luigi Maschek*, Zara 2/1872, 269—272; *Исѣо*, Zara, 3/1873, 269—272.

вљале у Београду. Устаје енергично против књига које Ординаријат, по вишој заповијести, преводи с италијанског језика, јер те књиге „нити су србскимъ, нити славенскимъ езыкомъ, већнеразборитомъ нѣкомъ смѣсомтъ” оштампане.¹³⁶ У овако језгровитом ставу, Шибенчанца јавно подржава и Вук Караџић, с незнатним предлогом за проширење захтјева.¹³⁷

Учени шибенски књижевник и трговац Шпиро Поповић био је одраније незадовољан избором школских уџбеника које су Срби употређавали. Највише једним који је штампан у Задру 1839. и 1847. године. Ријеч је о „Буквару ради оученіа юности Церковному и гражданскому чтенію” направљеним посве по узору на црногорски „Србски буквар ради оученіа младежи Церковному и гражданскому читаню” из 1836. године, уз значајне измјене у наслову, али и самом тексту.¹³⁸ Поповић је већ 1843. године сматрао да буквар треба бити штампан „црковнимъ и гражданскимъ” словима, а њега и остале школске књиге морали би написати људи окупљени око Матице српске, епископ и школски инспектори из Далмације.¹³⁹ Двије године касније он је још одређенији. Вјерује да би нови буквар требао садржавати „осимъ кирилскы црковны слова, и просто народню, већ одъ нѣкій у употребленію, Г. Вукомъ сачинѣну буквицу, и нову са латинскій словы съ коима се браћа наша загребчани служе”. Све три буквице олакшали би младим Србима да још боље науче свој материњи језик. Поповић, штавише, има пред очима зготовљени један такав буквар, који у рукопису лежи код учитеља Димитрија Владисављевића и само га је требала штампати Матица српска из Новог Сада.¹⁴⁰

Ово је доказ да се један Србин из Далмације — Шпиро Поповић — јасно заложиио за увођење вуковице у јавни живот Срба на приморју. Његов предлог ишао је толико испред времена да ни у ком случају није могао рачунати на подршку људи из свога завичаја. Вукове реформистичке захвате највећи број актера српског националног покрета у Далмацији није подржавао не само 1843. него ни 1861. године.

Тада је, наиме, Православна консисторија послала „Окружно писаніе”. Потписао га је нико други до владика Стефан Кнежевић. Упућено је, преко дистриктуалних инспектора, свим учитељима у тадашњој далматинској епархији. Стигло је и до Будве, с молбом „за употребленіе и точно испунѣніе”. На полеђини будванске копије, која се само мањим

¹³⁶ Спиро Поповић, *Пошребе Далматинскихъ и Бококоџорскихъ Срба*, Српске новине (= СН), Београд 15/1848, 93 (19. X), 620.

¹³⁷ В/ук/ С/тефановић/ К/араџић/, Из Беча 26. новембра, Напредак, У Карловцима 1848, 10 (4. XII), 43. На трагу Поповићевих ставова је и Герасим Петрановић (/Герасимъ/ П/етрановић/, Изъ Задра, Напредак, У Карловцима, 1848, 11 (7. XII), 46—47.

¹³⁸ Књиге постоје у фондусу Научне библиотеке у Задру (R-941 — издање из 1836. године и из 1847 — R-95), док се прво задарско издање храни у ХАЗД-у — Vjekoslav Matković, *Jadertina croatica: bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*: 1. dio: knjige, Zagreb 1949, 44.

¹³⁹ С/пиро/ от' Ш/ибеника/, *Изворъ ѱросвѣщенію како ља шреба очистиѣиши и украсиѣиши, да се на народъ благодатно излива*, Србске народне новине (= СНЛ), Пешта, 8/1843, 24 (17. 07), 185—191 — други наставак.

¹⁴⁰ С/пиро/П/оповић/, Народне књиге, СИЛ, 10/1845, 24 (28. 04), 188—189.

правописним финесама разликује од задарског оригиналног концепта, налазе се потписи свих будванских учитеља, што говори да је наредба из далматинске метрополе уистину и заживјела. Цитирам је на темељу задарског предлошка:

„Нѣки одъ дѣиштрікуалныхъ інспектора и већа част учитеља народныхъ нашихъ школа служећи се латинскомъ азбукомъ, први кадъ пишу протоколе о посѣштению народныхъ школа, а други класіфикація, погрѣшно едно слово мѣсто другога употребљава — тако, да е често смисао неразумителанъ. Да бы се дакленъ у томъ погледу единообразіе увело, и да бы сви еданъ правопись узели консісторіумъ за нужно находи овдѣ назначити како латинска писмена мѣсто кирилскихъ употребљавати треба, и тако:

латін. одговара кир.

с	ц
ć	ћ
č	ч
dj	ђ
g	г
h	х
k	к
lj	лъ
nj	нъ
ja	я
je	е
ju	ю
s	с
ž	ж
z	з
dž	џ

Налаже се свима дѣштр. инспекторима, а преко нѣи школскимъ органима, да у писанію са абecedомъ придржавати се имаю выше назначенога правописа кои е одъ высокославнога Ц. К. Міністеріума Богочестія и явнога наставленія потврѣнъ и преписанъ.

У Задру, 3. фебруара 1861.

Стефанъ с. р.”¹⁴²

Дакле, ни на почетку 1861. године Вуковом правопису није био дозвољен приступ у српске основне школе у Далмацији. Њих је чврсто под својим надзором држала православна далматинска црква, која је и у другој половини XIX вијека сва своја службена гласила штампала неву-

¹⁴¹ Државни архив Црне Горе, Архивско одјељење Будва, Света Тројица, 1861, 252/43 — у Будву је копија задарске окружнице упућена из Котора 9. марта 1861. и примљена 12. марта исте године и заведена под бројем 240 (= ИАБу, ПБ).

¹⁴² ХАЗд, СПЕ, свеж. 80, посебна скупина концепата унутар пресидијала, бр. 252/43 — орг. ћир. концепт с потписом владике Кнежевића.

ковским словима. Уосталом, како се и могло помишљати на Вукову ортографију, када је став карловачке митрополије био против ње, а ни от-мјени српски списатељи се њоме нису служили.¹⁴³

Вукова је „јота” Србима била строго забрањена и у средњим училиштима у којима се предавао катехизис. У задарској италијанској гимназији подуке о православној вјери држао је поп Никола Вујиновић, свршени богослов из Сремских Карловаца. Елитну гимназију похађао је око 1860. године Лазар Томановић, који се и 1926. године сјећао да ни „гимназисти /нису/ смјели прихватити јоту од катихете који нам је до по сата диктирао лекције, а друго по сата нас је катихетизирао у Српству — да су у Семинарији, гдје је и он живио — били већ подијељени у двије партије, премда смо кријући и од богословаца јоту употребљавали у приватним писмима”.¹⁴⁴

То није било ништа ново за Далмацију, јер сви Срби прије Вука „писаше њекијем тако прозванијем славно-србским језиком и са ортографијом налик на црквену”. Наравно да онда ни Вукова реформа није била прихваћена, како је писао 1879. године Јован Сундечић, „јер особито наши калуђери и њихови присташе, зачму луду бојазан, да ће им се православље срушити уведењем чистога народнога језика, и особито уведењем новога Вукова правописа с прибавком латинске букве „ј”; те заподјену силну парбу, доказујући да је оно учени језик, којим они пишу, а — просипајући уврједу и најзлобнија пецкања, — и даље Сундечић наставља — Па ни данас њеки Владике, као код нас у Далмацији преосвештени Кнежевић, рођен у самоме леглу далматинске Буковице, гдје народ збори стогњијем и чистијем херцеговачкијем нарјечјем, — не могу, неће, или и не знаду, да се отресу оне славно-србштине, што се тобоже боје, да не извуку стамен камен испод православља, као да им православље почива на томе, и никаквом другом тврђему и јачему темељу.”¹⁴⁵

Када је оваква ситуација владала у Далмацији, па и у гимназији, која није била под ингеренцијом цркве, шта тек онда рећи за 33 српске школе, колико их је постојало школске 1860/1861. године на простору Далмације. У њима су се слова „ђ” и „џ” одомаћила, али су зато фонема „љ”, „њ” и изнад свега „ј” врата била строго затворена.¹⁴⁶

Како су и могла ући када је наставу 710-орици ученика и ученица држало: 17 пароха, 5 капелана, 10 свршених клирика, 1 учитељица и само један свјетовни учитељ.¹⁴⁷

¹⁴³ Теодора Петровић, *Забрана Вуковог правописа у карловачкој гимназији*, Ковчежић, Београд, 6/1964, 212.

¹⁴⁴ Лазар Томановић, *Милетићев ушћцај на Приморју (моја лична усјомена)*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 100/1926, књ. 308, св. 3, 103.

¹⁴⁵ Јован Сундечић, *Живот и рад Дра Божицара Пејтровића*, Дубровник 1879, 13—14.

¹⁴⁶ Ђорђе Срдић, *Правопис г. В. Караџића и писмо ј*, СДМ за годину 1863, Задар, 1863, 18—23 — Срдић, некадашњи ученик клирикалне школе, предлагао је реформу правописа по коме би се буква „ј” избацила из употребе, а увеле „њ” и „љ” и задржали „б” и „џ” у појединим ријечима.

¹⁴⁷ Герасим Петрановић, *Народне српске школе у епархији далматинској године 1861*, СДМ за 1862, У Задру 1862, 160—163.

На ком су језику предавали учитељи? Но, прво ваља одговорити на питање: Који је језик био службени у православној клирикалној школи? Помаже нам више људи да би одговорили на ова питања. Божидар Петрановић и Јерко Шутина, без уласка у језичке финесе, сматрају да је то био матерњи језик, а Иван Трнски једноставно каже „нашки”, док непознати дописник „Српских новина” вјерује да се настава одвијала на старословенском и српском језику.¹⁴⁸ Фра Иван Јукић је далеко опширнији, јавља да клирици у Задру уче „езикомъ ни србскимъ, ни рускимъ, ни црквенимъ управом, већ што се не зна у едномъ, то се изъ другоъ помаже”.¹⁴⁹

Све што се тичало језика и језичке политике занимало је и Анту Кузменића. Он је једва дочекао да првом приликом присуствује годишњим испитима у православној клирикалној школи.¹⁵⁰ Жарко је желио да дозна: „Kakav im je učilišni jezik — и одмах додаје — *Vijaše između slavenskoga staroga i govornoga*”. Испитима је по свједочанству, овог врсног језикословца Далмације, пресједавао владика Мутибарић, да би на крају испита поручи једном ученику: „Kad se kući povратиш да više govedarskim jezikom negovoriš”.¹⁵¹ Истом епископу засметао је „говедарски језик” и у првој књизи богослова Јована Сундечића.¹⁵²

Сундечић је знао праве разлоге, једнако као и Кузменић, који у наставку цитира Вука. Нама је данас, посве, јасно на шта је алудирао задарски противник Гајевог илиризма. То тим више јер сва скрипта која су остала унутар Списа Православне епархије у Хисторијском архиву у Задру,¹⁵³ написана су старом ортографијом. Наиме, у њима није било ни

¹⁴⁸ Т/еодоръ/ Петрановићъ, *Географическо-статистический прегледъ Далмацие*, СДМ за 1838, Задаръ /1838/, 45; Ivan Ternski, *Dopis iz Tersta Danica ilirska, (Zagreb)*, 5/1839. 48 (30. 11), 194; Jerko Šutina, *Zabavno štivenje u hervatskom jeziku za mladež dalmatinsku*, Zadar 1851, 128; ...Изъ Задра, СН, 27/1860, 138 (15. 11), 529.

¹⁴⁹ I/ванъ/ ф/ра/ Јукићъ, *Хришћани в Далматии: њова књижевностъ*, СИЛ, 12/1847, 22 (5. VI), 170.

¹⁵⁰ К., Клирикално заведенъ у Задру, СН, 19/1852, 105 (13. 9), 387; ... Двадесет — пет — годишња успомена постанка заведенія клирикалногъ православногъ у Далмацији, СДМ за 1854. до 1859, У Бечу, 18/1859, 160—164; J. M. Neale, *Notes, Ecclesiological and Pictoresque on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro*, London 1861, 122—124; Н/икодим/ М и л а ш, *Историчко-статистички подаци бивше православне Клирикалне школе у Далмацији (1833—34; 1863—64)*, у: Извјештај о Православном богословском заводу у Задру за школску годину 1878—79, Задар 1879, 20 (= Историчко); Серафим К а л и к, *Говор*, Гласник Православне далматинско-истријске епархије, Задар, 2/1894, 7, 99—107; Архив Југославије, Београд, Министарство вера Краљевине Југославије, 69—36—59 — орг. ћир. молба свештеника Љубомира Врцеља-Министарству вера у Београд, Врбник, 9. III 1927; Стеван П р о с т р а н, *Друштвени састав Северне Далмације као њен зао удес*, у: *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у кришћном часу*, Београд 1939, 124; Љубомир В р ц е љ, *Клирикална школа у Шибенику и Задру (1834—1864)*, у: Алманах: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 113 (= Клирикална); Stijero O b a d, *Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestog stoljeća*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar, 14—15/1976, 419—420.

¹⁵¹ /Аnte Kuzmanić/, *Kožičić*, Glasnik dalmatinski, Zadar, 17/1865, 29 (л 1. 04), 4.

¹⁵² Ј/ован/ С у н д е ч и ћ, *Живот и рад Дра Божидача Пејтрановића*, Дубровник 1879, 14.

¹⁵³ Љ. В р ц е љ, Клирикална, 120. И ја сам често пута међу СПЕ у Хисторијском архиву Задра наилазио на исте свеске и увјерио се да у њима није било ћириличких слова које је увео Вук.

једног слова „љ” и „њ”, а изнад свега ни једне „јоте”. Она је највише сметала и црквеној хијерархији у Сремским Карловцима (гдје се школовало много Далматинаца),¹⁵⁴ једнако тако и владицама у Далмацији. Да је Вуковим словима и народном језику био забрањен улазак у клирикалну школу,¹⁵⁵ потврђује нам и Милан Радека. Најбољи познавалац рукописног блага Срба са Приморја наводи (не баш на најбољи методолошки начин) већи број уџбеника некадашњих ђака школе и открива да се у њој током временског распона од 1839. до 1858. године није уважавала Вукова реформа.¹⁵⁶

Зато су некадашњи студенти католичке богословије, заједно са српским препородитељима из Далмације, устајали с једном намјером: срушити јарам туђинштине. Он се исказивао као сила која је „по иџонама, туђим језиком, душу нам народну отимала: на јави, врат нам кућила под самоволјне законе, и под стеге изlišних прописа” — изрећи ће за говорницом Далматинског сабора 1863. године велики вуковац — дон Миховил Павлиновић.¹⁵⁷ Слично је мислио и каноник Јосип Мркица, провјерени Вуков пријатељ и пропагатор његових књига.¹⁵⁸

¹⁵⁴ РОМС, 10347, ориг. ћир. писмо Стефана Кнежевића — Николи Кнежевићу, У манастиру Крци, 6. I 1839; *Истио*, 31057, ориг. ћир. писмо Стефана Кнежевића — Јакову Герчићу, У манастиру Крци, 10. XI 1839; *Истио*, 9788 — ориг. ћир. писмо Стефана Кнежевића — Јакову Герчићу, У манастиру Крци, 14/26. II. 1840; *Истио*, 9787, ориг. ћир. писмо Стефана Кнежевића — Јакову Герчићу, У манастиру Крци, 17. VIII 1844; Архив САНУ у Сремским Карловцима (= АСАНУК), КГ, Преписка Јакова Гершића, 1838, бр. 11, ориг. ћир. писмо Стефана Кнежевића — Јакову Герчићу, У манастиру Крци, 1. IX 1838, под истом сигнатуром је и оригинални ћир. концепт одговора на писмо написаног 1. IX 1838; Исто, 1836, бр. 14, ориг. ћир. писмо Теодора Петрановића — Јакову Герчићу, Шибеник, 14. X 1836; *Истио*, 1838, бр. 6, ориг. ћир. писмо Теодора Петрановића — Јакову Герчићу, Шибеник, 26. V 1838; Из одличног рада Чедомира Денића знамо да су до 1848. гимназију у Сремским Карловцима похађали: Александар Бан, Никола Вуиновић, Григорије Вулиновић, Дамјан Доброта, Спиридон Зелић, Георгије Зелић, Никола Кнежевић, Спиридон Кнежевић, Георгије Петрановић, Теодор Петрановић, Јован Плавша, Спиридон Поповић, Тома Поповић, Петар Саблић, и Јован Шушић (Чедомир Денић, *Школовање ђака из Хрватске, Славоније и Далмације у карловачкој гимназији 1791—1848. године*, Зборник о Србима у Хрватској, 3, Београд 1995, 113, 118, 120, 123, 128, 133—135, 159—161, 167—168, 177, 193 (= Школовање)).

¹⁵⁵ На страницама првих годишта рукописног часописа „Првенац” којег су од 1865. до 1869. године издавали гимназијалци и богослови који су о државном трошку похађали школе у Задру и живјели у сјеменишту, водила се жестока борба између Вукових присташа и поборника старог правописа (Dušan B e r i ć, *Iz književne prošlosti Dalmacije*, Split 1956, 111—121).

¹⁵⁶ Vladimir Mošin i Milan Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, Starine JAZU, knj. 48, Zagreb 1958, 201, 207—208, 211—212; Милан Радека, *Грађа о српским школама у СД*, у: Алманах: Срби и православе у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971, 131—132.

¹⁵⁷ Mihovil Pavlinović, *Pjesme i besjede*, Zadar 1873, 69.

¹⁵⁸ АСАНУ, 8080, J. M. — Вуку, На Водицах (Vodice), 20. Ожужка 1849 — објављено у: П, VIII, 385—387. У библиотеци самостана франјеваца конвентуалаца у Шибенику чува се и *Нови завети ђосиода нашего Исуса Христа*, превео Вук Стеф. Караџић, У Бечу 1847 (сигнатура V—IX-1) са Вуковом посветом, коју је Голуб Добрашиновић већ објавио (Вукове посвете, Библиотекар, Београд, 39/1987, 1—3, 50), али и несвакодневан Вуков *Рјечник* из 1852 (сигнатура Е-II-11). Наиме, Мркица је од једног тома направио два, и то тако да је листове штампаног примјерка раздвојио и између њих убацио по један празан лист, и све их исписао са низом ријечи и објашњења из свога завичаја, често наводећи датуме и мје-

Политика наметања италијанског језика словенској покрајини бијаше моћно средство нове окупационе власти која је Хрвате и Србе Далмације доброно зауларила и наметнула им Дантеов језик као службени језик школства, управе и судства.

Овај диван језик прекоморских сусједа тако је постао моћно средство окупаторских аустријских снага у рушењу сваке словенске самосвијести.¹⁵⁹

Када би још сажетије хтјели да искажемо ситуацију у приобалном дијелу Далмације првих педесет година XIX вијека ваља нам се послужити, већ спомињаном, латинском изреком: *Slavus nascitur, Italus fit*. Задранин Пјеро Алесандро Паравија (Piero Alessandro Paravia), касније и уважени универзитетски професор у Торину, изрекао је исту мисао, али на италијанском језику: *Slavi di nazine, di civiltà italiani*.¹⁶⁰ Као да читамо на окупаторској застави: Словеном се рађаш, Италијаном постајеш. Само је на први поглед изгледало чудно да њемачки Беч, заступа идеју о италијанском службеном језику у тадашњој Краљевини Далмацији, саставном дијелу тада још моћне Аустријске царевине.

С друге се, пак, стране испоставило да је срећа што је школа било релативно мало, па се тиме и могућност да „настане” што више новопечених Италијана сводила на најмању могућу мјеру. Тако је, од самог почетка XIX вијека у Далмацији трајао двојак процес: словенско рађање и хибридно италијанско настајање. По узору на Европу, и рјешење далматинског апсурда долазило је на дневни ред. Истина, требало је бити бескрајно далековид и знати да је, напokon, дошло вријеме да на историјску позорницу ступи народ и народност. А баш ова два појма битно одређују целокупно дјело предострожног српског просвјетитеља — Вука.

Пошавши од народне књижевности као основе и узора, он је ушао у велику битку за народни језик, за књижевност на народном језику. У темеље свога дјела уграђује и народно благо Далмације. Доласцима у Далмацију и контактима с њеним људима, у исти мах, омогућио је да и на јужнословенским обалама Јадрана одрасту људи који ће се заложити за исте идеале. У томе је једна међу највећим заслугама Вукових веза с Далмацијом и њеним људима.

Част једнако припада и далматинским гимназијама које су се налазиле у Дубровнику, Корчули, Сплиту, Сињу, Шибенику и Задру. Осни-

ста гдје их је чуо. Проширени *Рјечник* и даље лежи необрађен, и поред тога што је Анте Шупук одавна указао на његов значај (Vukov Rječnik s dopunama Josipa Mrkice, ZR, 17/1968, 4, 319—325). Види и: ... Josip Mrkica, *Narodni list*, Zadar, 29/1890, 94 (3. XII), 1/1; Krsto Stošić, *Galerija uglednih Šibenčana*, Šibenik 1936, 59.

¹⁵⁹ „О”, *Pavao Čepolo*, *Narodni list*, Zadar, 29/1890, 83 (25. 10) /2/; T/omo/ M a t i ć, *Hrvatska svijest u starih Zadranu*, Svačić, hrvatski ilustrovani koledar za prestupnu godinu 1904, Zadar /1903/, 19—22; P. Drezga, *Za opću prosvjetnu obrazovanost*, Jug, Spljet, 1/1911, 6, 177—181; Milan Begović, *Djetinjstvo Vladimira Nazora*, у: *Pjesme, drame, kritike i prikazi*, I, Zagreb 1964 (Pet stoljeća hrvatske književnosti, /knj. 375/), 302—309 — напис је првотно објављен 1925. године; Винко Брајевић, *Јурај Бианкини*, Алманах Јадранска стража за годину 1928/29. годину, Београд 1928, 558—567; Т. Мортиђија, *Osnovne značajke preporoda dalmatinskih Hrvata*, *Hrvatska revija*, Zagreb, 8/1935, 661—666; Grga Novak, *Povijest Splita*, IV, Split 1978, 2104.

¹⁶⁰ /Antonio S m i r i c h /, *Libri fondiarii*, La voce dalmatica, Zara, 1/1860, 6 (7. VII), /2/.

ване су у различита времена. Корчуланска и шибенска утемељене су у години када је Вук умро — 1864,¹⁶¹ сињска 1854, а сплитска 1817. године.¹⁶² Дубровачка и задарска биле су најстарије — постојале су још од средњег вијека.¹⁶³ Једно и исто посједовала су сва ова училишта: двоглаве аустријске (касније и аустроугарске) грбове над улазним вратима. Заједнички су им били и закони по којима су професори морали „бити вјерни и покorni Njegovom Veličanstvu Prejasnom vladaru i gospodaru” и у „svakoј prigodi nastojati probuditi i učvrstiti u mladeži čuvstva odanosti i privrženosti prema Premilostivom Našem Cesaru i Kralju”.¹⁶⁴ У гимназијама су се употребљавали и јединствени уџбеници штампани „troškom с. k. administracije za rasprodaj školskih knjigah” или „troškom i nakladom kr. Hrv.-Slav.-Dalm, zemaljske vlade” у Бечу и Загребу. Заједничко им је и то што се у њима често спомиње и Вуково име, нарочито на страницама најразноврснијих читанки. Једну такву, „*Čitanka za porabu dolnje gimnazije*”, објавио је 1852. године Адолф Вебер. У њој је уврштено више одломака из Вукових зборника. Аутор их је означавао тројако: „*Iz Vukovih nar. pesamah*”, „*Iz Vukovih posloviceh*” и „*Od Vuka Štefanovića*”. Уз већи број „korisnih narodnih posloviceh”, прештампана су и два Вукова изворна текста, али и низ народних пјесама које је Вук сакупио и објавио.¹⁶⁵ Сличне уџбенике писали су и други аутори, називајући их другим именима: *Čitanka*, *Skladnja* и *Slovnica*.¹⁶⁶ У њима је уклопљено и више Вукових штива или понешто из његових зборника народног блага. Једну нарочито издвајам. Уредили су је: Антун Мажуранић, Матија Месић и Адолфо Вебер и дали јој наслов: *Ilirska čitanka za gornje gimnazije, Knjiga druga saderžavajuće izglede iz novije literature*. Објављена је у Бечу 1860. године а на њеним корицама, као и на свим тадашњим уџбеницима, утиснут је службени аустријски грб. Из предговора, који је написао Ве-

¹⁶¹ ХАЗд, Покрајинско школско вијеће (= ПШВ), свеж 155, 5 — гимназија у Корчули постојала је од 1864. до 1876. године; Ivo Livaković, *Šibenska gimnazija 1806—1864—1979*, Šibenik 1979, 24.

¹⁶² А. К. Маташ, *Gimnazijalni ljetopis*, Prvo izviešće о с. k. državnom nižem gimnaziju u Sinju koncem školske g. 1872—73, Splet 1873, 38; Petar Krstitelj Bačić, *Spomen-kniiga franjevačkoga gimnazija u Sinju*, Sarajevo 1905, 38; Stanko Petrov, *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, у: Sinjska spomenica 1715—1965, Sinj 1965, 184; Josip Posedel, *Iz povijesti klasične gimnazije*, у: *Spomenica 150-godišnjice klasične gimnazije u Splitu*, Split 1967, 11; Ivan Ostojić, *Nadbiskupsko sjemenište u Splitu* (1700—1970), Split 1971, 45.

¹⁶³ Josip Posedel, *Povijest gimnazije u Dubrovniku*, Program с. k. Velike gimnazije u Dubrovniku за šk. g. 1902—1903, Dubrovnik 1903; Ivo Perić, *Dubrovačka gimnazija od ponarodenja do danas (1869—1969)*, Dubrovnik 1969; Tullio Erber, *Storia dell' i. r. Ginnasio Superiore in Zara con lingua d'istruzione italiana*, Programma dell' i. r. Ginnasio Superiore di Zara, Zara 1905, 48; Ljubomir Maštrović, *150 godina zadarske gimnazije*, Zadar 1954.

¹⁶⁴ ХАЗд, ПШВ, свеж. 133, свеш. II, 45; *Исѣо*, свеж. 103, свеш. VII/Б, 466.

¹⁶⁵ *Čitanka za porabu dolnje gimnazije*, /priredio/ Weber Adolf; U Beču 1852. — објављено је 25 Вукових прилога.

¹⁶⁶ *Čitanka za prvi i drugi razred dolnje gimnazije*. Sastavljena po Adolfu Weberu, U Beču 1857; *Čitanka za III. i IV. razred dolnje gimnazije*. Polag česke čitanke od Jos. Jirečka: „*Obrazy z rakouskych zemi, naroduv a dějin*”, /priredio/ Adolf Weber, U Beču 1857; *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, /priredio/ Adolf Weber, Beč 1859; *Slovnica serbsko-ilirskoga jezika za diecu u Dalmaciji i u drugih državah jugoslavjanskih*, složena i izdana od Andrie Barića; U Spljetu 1860, 2. izdanje.

бер, видљиво је да се „ilirska ili jugoslavenska” књижевност дијели на „dve glavne dobe: prva traje od postanka njezina pa na serbskoj strani do Vu-ka Štefanovića (g. 1814), a na hrvatskoj do Ljudevita Gaja (g. 1835)”. Друга фаза подразумијева прве почетке Вукове дјелатности. Због тога ће се у вишим разредима гимназије највише и казивати о Вуку, као што је надахнуто написано и у предговору споменуте књиге. Да би професори што зорније могли тумачити то „друго доба” приређивачи уџбеника уврстили су и два пасуса: „Narodne pesme (A. štokavske)” и „Primeri prostonarodne proze”, с низом народних пјесама и приповиједака из Вукових књига. Нису заборавили ни на самог Вука. О њему ће објавити кратак и сажет библиографски запис, придодавши му више његових изворних текстова.¹⁶⁷

Слично је било и у осталим читанкама, па и онима које ће се штампати након Вукове смрти; наставила се иста пракса прештампавања Вукових текстова с једном једином разликом што су сада неки текстови били штампани ћирилицом.

Сви наведени уџбеници били су у употреби и у Далмацији, саставном дијелу црно-жуте монархије. Гимназијалци су их набављали, у већини случајева, у најбољој далматинској књижари „Браћа Батара” у Задру.¹⁶⁸

У далматинским гимназијама подучавала се и ћирилица. О томе казује и књига у редакцији проф. Јерка Шутине: *Zabavno štivenje u hrvatskom jeziku za mladež dalmatinsku*, гдје су вуковицом оштампане „Народне српске пословице по Вуку Стеф. Караџићу”.¹⁶⁹ Већ 1869. године далматинска влада доноси одлуку о забрани даљих подука у писању и читању ћирилице,¹⁷⁰ што ће изазвати протесте јавности, па и један „упрос влади” на сједници Далматинског сабора.¹⁷¹ Након краће паузе било је настављено „vježbanje u pisanju ćirilskim pismenima”.¹⁷²

Вуковим су се књигама служили и професори далматинских гимназија припремајући се за наставу. Када је 1848. године, након увођења српкохрватског језика као обавезног предмета у наставу, искрсао проблем недостатка граматике, задарски професори употребљавају Вукову *Kleine serbische Grammatik*, коју су, највјероватније, користили и сплитски наставници.¹⁷³ Наредних година Сплићани су записали да им је

¹⁶⁷ Ilirska čitanka za gornje gimnazije. Knjiga druga saderžavajuće izglede iz novije literature”, /uredili: Antun Mažuranić, Matija Mesić i Adolfo Weber/, U Veču 1860, стр. III, 1—43, 55—66.

¹⁶⁸ ХАЗд, ПшВ, свеж. 20, fasc. VIII, 12, Бакотић — Вијећу, Шибеник, 16. X 1871.

¹⁶⁹ *Zabavno štivenje u hrvatskom jeziku za mladež dalmatinsku*, složio Jerko Šutina, U Zadru 1851, 188—191.

¹⁷⁰ P. P., U Dubrovniku, 8/20. kolovoza, *Narodni list*, Zadar, 8/1869, 69 (28. VIII), 2; Један Срб, Куд се ђела ћирилица, *Zemljak*, Zadar, 1/1873, 28, 1; У Котору, 4. српња, *Zemljak*, Zadar, 1/1873, 32, 3.

¹⁷¹ ... Ercegnovi, 25. rujna, *Narodni list*, Zadar, 8/1869, 80 (6. X), /3/; ХАЗд, ПшВ, свеж. 21, fasc. VIII, 1384 — унутра су три дописа владике Кнежевића, три оригинална концепта Павишића и оригинални допис министра културе из Беча; *Narodni list*, Zadar 8/1869, 82 (13. X), /2/ — „упрос” је поднио Вуков пријатељ Јеротеј Ковачевић.

¹⁷² Izvješće o с. k. Višoj dubrovačkoj gimnaziji koncem š. g. 1872—73, Dubrovnik 1873, 42.

¹⁷³ J. Posedel, n. p., 16.

план: „Lettura delle Pripovitke Staroga i Novoga zakona di Vuk Stefanovich” и „Lettura delle Pripovitke di Vuk Stefanovich”.¹⁷⁴

Вукове су се књиге могле посуђивати и у гимназијским библиотекама. Задарска их је посједовала сигурно; била је и претплатник на *Рјечник* из 1852. године.¹⁷⁵ Неке од књига задарским гимназијалцима поклонио је и сам Вук, одазивајући се позиву њиховог директора др Ђуре Пулића.¹⁷⁶ Крајем школске године 1859/1860. гимназијска књижница бројала је 16 наслова Вукових књига.¹⁷⁷ Више њих, још за Вукова живота, посједовала је сплитска гимназија.¹⁷⁸ Остале гимназије такође су имале по више примјерака Вукових зборника, али уз ријетке првотиске, превладала су његова постхумна издања.¹⁷⁹

Народним се духом нису далматински средњошколци нападали само читањем књига на чијим је корицама стајало Вук Стеф. Караџић. На њих су још снажније дјеловали Вукови доласци у њихове средине. Морали су се добро сјећати посјетиоца који се није либио да на њиховом матерњем језику разговара са свима, па и са људима који су сједили у крчмама, а од којих је дознавао непознате ријечи и пјесме. Њима, тим будућим узданицама свога завичаја, на јавним мјестима бијаше забрањено говорити језиком тих пјесама.¹⁸⁰ Једно су вријеме морали међусобно комуницирати служећи се латинским језиком.¹⁸¹ А ту, баш у њиховим градовима, причљиви Бечлија води занимљиве разговоре само на језику којим су и њихови родитељи умјели да говоре. То је још више остављало дојам на гимназијалце, јер је пред њима био човјек који у Далмацију није долазио трговине ради или неких заната; занимало га је само народно благо: ријечи, пјесме, приче, загонетке и обичаји. Уосталом, био је то и човјек о коме је писало и у њиховим уџбеницима и чије се име тако често појављивало на страницама далматинске периодике.

¹⁷⁴ Programma dell' i. r. Ginnasio di Spalato primo che si publica alla fine dell'anno scolastico 1851, Spalato /1851/, 40; Programma dell' i. r. Ginnasio di Spalato primo che si publica alla fine dell'anno scolastico 1852, Spalato /1852/, 35.

¹⁷⁵ *Рјечник*, Беч 1852, 855.

¹⁷⁶ АСАНУ, 8325, Juraj Pullich — Vuku, Iz Zadra dne 6. Prosinca 1859 (објављено у: П, XII, 273).

¹⁷⁷ Iv/an/ Danilo i Jak/ov/ Boglič, Popis knjigah koje su u domaćoj knjižnici velegimnazija zadarskoga sahranjene, Programma dell' i. r. Ginnasio superiore in Zara 1851—52, Zara /1852/, 38—39 i 155. Видјети и: Programma dell' i. r. Ginnasio superiore in Zara 1855, Zara /1856/, 96, као и каталог двојице професора: Giacomo Boglich — Giovanni Danilo, Catalogo delle opere risguardanti la storia patria, Programma dell' i. r. Ginnasio superiore in Zara 1859, Zara 1859, 49. Више Вукових књига посједовала је и библиотека Матице далматинске у Задру, које је добила од самог аутора (Milenko Pečić, *Vuk i „Matica dalmatinska”*, ZR, 36/1987, 6, 470).

¹⁷⁸ Programma dell' i. r. Ginnasio di Spalato dell' anno 1863—64. Spalato /1864/, 40.

¹⁷⁹ Programma dell' i. r. Ginnasio di Spalato dell' anno 1872, Spalato 1872, 60, 64; Primo programma dell' i. r. Ginnasio reale inferiore di Sebenico alla fine dell'anno scolastico 1872—73, Spalato 1873, 68; Prvo izvješće o c. k. državnom nižem gimnaziju u Sinju koncem š. g. 1872—73, Spliet 1873, 57—58; Izvješće o c. k. Višoj dubrovačkoj gimnaziji koncem š. g. 1872—73, Dubrovnik 1873, 54; Programma dell' i. r. Scuole Reale Superiore in Spalato per l'anno scol. 1879—80, Spalato 1880, 64; Program c. R. velike državne gimnazije u Zadru za š. g. 1901—1902, Zadar 1902, 23.

¹⁸⁰ Dinko Politeo, *Izabrani članci*, I dio, Donja Tuzla /1901/, str. XXXVI i LXXIX.

¹⁸¹ Lj. Maštrović, н. књ. 32.

Маркантног револуционара морали су памтити и гимназијски професори, било да су га упознали у Далмацији или у Бечу, гдје је већина њих студирала. Познавао је сигурно: А. Алшингера, И. Данила, М. Главинића, А. Грубишића, С. Врчевића, Љ. Ц. Павишића, док су Риболи, Гргуревић, Алачевић, Бунић, Мркшић и Луцијановић куповали Вукове књиге и након његове смрти. Увелико се може претпоставити да је Вук познавао такође: Нодила, Бакотића и Перичића, а посве сигурно и Франца Петера,¹⁸² Ђуру Пулића, али и наставника основне школе Андрију Стазића.¹⁸³

Посебну категорију чинили су људи који су у гимназијама предавали православну вјеронауку. У Задру су то били: Симеон Тркуља, Спиридон Алексијевић, Јеротеј Ковачевић и Никола Вујиновић — све Вукови кореспонденти.¹⁸⁴ С обзиром да су наставу држали на нашем језику, криво би урадили да повјерујемо како су сви истински заговарали Вуково дјело. С једним се ипак морамо сложити — Вуково се име, несумњиво, морало често спомињати за катедрама далматинских гимназија, па и после његове смрти. У то се увјеравамо читајући кратке забиљешке међу плановима рада: „Na pamet sve narodne pjesme o katastrofi na Kosovu iz II knjige Vukove”, „Najviše je bilo govora o narodnim pjesmama i o Vuku Stefanoviću Karadžiću”,¹⁸⁶ „Превод из Илирског: О народним пјесмама Вука Стефановића — ћирилицом исписано”,¹⁸⁷ „Štivenje epskih i liričkih pjesama”, „Biografija Vukova i njegove narodne pjesme sa prazničkim komadima”.¹⁸⁸

Као и сви гимназијалци, тако су и далматински морали писати школске, домаће и матуралне задаће. Пишу их на оба наша писма, па и о бројним темама посвећеним феномену народне пјесме у: Сплиту, Задру и Дубровнику.¹⁸⁹

Добрано у другој половини XIX вијека о несуђеном шибенском учитељу, далматински су гимназијалци у Дубровнику, Сплиту и Задру писали и посебне школске радове. Сами наслови најрјечитије говоре колики се придавао значај изучавању живота и дјела нашег великог просвјетитеља: „Upliv na književnost našu rada Vuka Karadžića”, „Вукови акценти (ћир.)”, „Вук Стефановић Караџић (ћир.)”, „Zasluge Vuka Stef. Karadžića za našu knjigu”, „Оцјене Vukova djelovanja u Srbsko-Hrvatskoj

¹⁸² АСАНУ, 4360, Franz Petter — Vuku, Spalato, 5. Feb. 1835: објављено у: Вп, VI, 436—437; П, V, 481—483.

¹⁸³ АСАНУ, 8006/1—2, Andria Stazić — Vuku: 1. U Splitu na 8. Rujna 1843; 2. U Zadru, 26. veljače 1850 (објављено у: П, VII, 41—42; П, VIII, 621—622, 834—837).

¹⁸⁴ Т. Erber, н. р., 216—219, 222—225.

¹⁸⁵ Лазар Томановић, *Милешићев уџицај на Приморју (моја лична усјомена)*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 100/1926, књ. 308, св. 3, 103 — проф. Вуиновић је својим ученицима забрањивао да употребљавају „јоту”.

¹⁸⁶ Izvješće о с. к. Вишој dubrovačkoј gimnaziji концем ш. г. 1872—73, Dubrovnik 1873, 47; Izvješće о с. к. Вишој dubrovačkoј gimnaziji концем ш. г. 1874, Dubrovnik 1874, 26.

¹⁸⁷ ХАЗД, ПшВ, свеж. 155, без броја — план за IIIа разред гимназије у Корчули.

¹⁸⁸ Godišnje izvješće с. к. velike realke u Splitu за ш. г. 1886—87, Split 1887, 42; ХАЗД, ПшВ, свеж. 92, fasc. VIII, 933 — Spljet, 17. X 1888.

¹⁸⁹ Миленко Пекић, *Вук у настави далматинских гимназија до 1918. године*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 1988, 17/2, 181—192.

knjizi”, „Заслуге Вука Стефановића на књижевном пољу (ћир.)”, „Zasluga Vuka Karadžića za srpsku knjigu”, „Gaj i Karadžić — paralela”, „Srpski preporod: Dositej, Vuk i Daničić”, „Zasluge Vuka za sabiranje narodnog blaga”, „Zasluge Vuka Stefanovića”, „Zašto se Vuk Stefanović zove preporoditeljem srpske književnosti?”. Овом скраћеном попису наслова објављеним у програмима далматинских гимназија од 1874. до 1912. године није потребан никакав коментар.

Не смијемо сметнути с ума да су се многе од ових задаћа писале у вријеме када је италијански језик био наставни у: Дубровнику — све до 1875/56. године, када се је славила „прва година потпуног понарођења” гимназије;¹⁹⁰ Сплиту — на класичној гимназији која је похрваћена тек 1888, а реалка — 1876. године¹⁹¹ и у Задру, гдје је италијански језик остао службени (у обе гимназије) све до пропасти двојне монархије, с изузетком гимназије која је утемељена 1897. године, а на којој је наставни језик био, од оснивања, српскохрватски.¹⁹²

Отуд и не чуде бројна одавања признања Вуку Караџићу, па и жеља многих житеља Хрватске и Далмације који су 1860. године настојали да набаве Вукову слику.¹⁹³ Приликом преноса његових посмртних остатака из Беча у Београд 1897. године млади из Далмације, на његов београдски гроб, положили су, у знак дубоког поштовања, два сребрна вијенца (један је и позлаћен) са тракама на којима је остало угравирано: „Срби на приморју: Вуку” и „Српска далм. омладина: Вуку Караџићу 22. септ. 1897.”¹⁹⁴ Уважење Вуку учинио је и Задранин Шпиро Брусина, који је за његово дјело, нарочито *Рјечник*, дознао још у задарској гимназији, а касније у име великог реформатора дао фосилизираној шкољци назив „*Congerina Vuki*”.¹⁹⁵

Анонимус, врло лако могуће Петар Касандрић, још опширније истиче те части: „hrvatski narod, ima takoder Vuku puno zahvaliti kao učitelju i pouzdanom sakupljaču narodnog blaga. Jezik nam je isti kao i Srbima, pa što je veliki pokojnik uradio za Srbe, to je i Hrvatima na korist. Hvala Bogu, piše

¹⁹⁰ I. Perić, н. књ., 36.

¹⁹¹ D. Bodulić, *Pohrvaćenje klasične gimnazije*, у: Spomen 150-godišnjice klasične gimnazije u Splitu, Split 1967, 20—25; A. Križević, *Đaci muške gimnazije u NOB-u*, Slobodna Dalmacija, Split, 44/1987, 13133 (18. VI), 10.

¹⁹² Lj. Maštrović, н. књ., 60.

¹⁹³ Голуб Добрашиновић, *Мина Караџић Вукомановић: животи и дело*, Београд 1995, 84.

¹⁹⁴ Г/олуб/ Д/обрашиновић/, *Музејско-архивска збирка Вуковог и Досићејевог музеја*, Ковчежић, Београд, 13/1975, 226.

¹⁹⁵ S/piridon/ B r u s i n a, *Prirodopisne znanosti, osobito zoologičke, u obće i kod nas*, Rad JAZU, knj. XXXVI, Zagreb 1876, 86; *Исџу*, *Zoologija i Hrvati*, Rad JAZU, knj. LXXX, Zagreb 1886, 207; *Isti*, *Narodna imena životinja*, Bulletino agrario della Dalmazia = Gospodarski list dalmatinski, Zara, 16/1887, 13 (1. VII), 207; *Исџу*, Note préliminaire sur le groupe des Aphanotylus, nouveau genre de Gastropode de l'horizon a. Lyraea, et sur quelques autes espé ces nouvelles de Hongrie, Glasnik Hrvatskoga naravoslovnoga društva, 6/1892—1894, Zagreb 1894, 1—6, 242; *Исџу*, Iconographia mollusorum fossilium invellura tertiaria Hungariae, Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae, Bosniae, Herzegovinae, Serbiae et Bulgariae inventorum, Zagrabiae, MCMII, Tab. XVII, gig. 7—11; Melita P a v l o v s k y, Beschreibung einiger Congerien-Arten und — Unterarten aus der Sammlung S. Brusinas von dem Fundort Radmanest (rumanisches Banat), Geološki vjesnik, Zagreb, 20/1967, 11.

se i danas u čitavom području našeg jezika onako, kako nas je Vuk učio, a njegova su djela svima nama vrela, iz kojeg ne možemo i ne smijemo da prestanemo crpsti, dok nas god bude. S toga i svaki Hrvat, koji ne zatvara svojih očiju istini, i koji kulturne pojave ne gleda na naočari sitničarske politike, zahvalno i zahvalno kliče: Slava i hvala Vuku Stefanoviću Karadžiću.”¹⁹⁶

Да су се Хрвати радо претплаћивали на Вукове књиге, штавише и предњачили у односу на своје суграђане Србе, потврђује и Спиридон Поповић, обавјештавајући самог предводника југословенске културне револуције: „докъ наша господа србски мѣстни свештеници, а тако и учитељи мѣстни наше школе презрели су мою понуду — па наставља — не тако римски свештеници, а синови рода нашегъ; ови као просвѣштени люди больма цѣнити знаду важност србскихъ пѣсама.”¹⁹⁷

Хрвати, као и Срби, Вуку су радо поклањали своје књиге, па тако и: Мате Ивићевић, Иван Данило, Иван Шутина, Људевит Павишић, Андрија Стазић, Ана Видовић, Стефан Кнежевић, Јован Сундечић, Вук Врчевић, Медо Пуцић. Караџић је посједовао и 18 годишта *Срѣско-далматинског маџазина*, које је његов син Димитрије касније продао Академији наука у Београду.¹⁹⁸

Ову непобитну чињеницу да су Вуково дјело у првих педесет година XIX стољећа снажније пригрлили Хрвати него Срби Далмације не знају многи хрватски истраживачи. Стијепо Обад је најупорнији у пласирању мишљења да је утицај Вука Караџића на буђење и даљи раст српске свијести код приморских Срба био пресудан и да се током XIX вијека јавила прије него код Хрвата. Они су, по Обаду, првотно пригрлили илирско име и под тим именом се национално будили.¹⁹⁹ Вуков значај у националном развоју Срба у Далмацији није правилно сагледао ни Јулије Грабовач,²⁰⁰ док га лингвиста и германиста Иван Педерин диже на ниво завјереничког уплива под диригентском палицом Илије Гарашанина, сматрајући да Вук у поиталијанчену Далмацију није унио свјетло народног језика.²⁰¹ Фратар Стипан Златовић још је раније истицао да су Хрвате и Србе раздијелили, уз *Срѣско-далматински маџазин*, баш Вукове књиге: „за stalno znamo, da od zadnjih vremena u Dalmaciji nepoznato bijaše ime Srba, dokle srbski magazin i Vukove knjige ne razdijeliše

¹⁹⁶ /Petar Kasandrić?, *Vuk Stefanović Karadžić*, Smotra dalmatinska = La Rassegna Dalmata, Zadar, 10/1897, 83 (16. X), 1.

¹⁹⁷ АСАНУ, 3917, С. Поповић — Вуку; У Шибенику, 5/17. V 1862. (објављено у: Вп, V, 556; П, XII, 1032—1033).

¹⁹⁸ Владан Недић, *Библиотека Вука Караџића*, Библиотекар, Београд, 6/1954, 4, 201—203; *Исѣи*, *Исѣо*, 8/1956, 1—2, 63—74; Голуб Драшковић, *Библиотека Вука Караџића*, Библиотекар, Београд, 25/1973, 3—4, 345—368.

¹⁹⁹ Стијепо Обад, *Dubrovnik u revoluciji godine 1848—49*: doktorska disertacija, /Zadar/ 1965 (необјављена се дисертација чува у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду под сигнатуром РД 1392.) 111; *Исѣи*, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji 1848—1849. godine*, ЈС, Београд 1969, 4, 62—68; *Исѣи*, *Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb 1973, 124; *Исѣи*, *Šibenik oko godine 1848/49*, ZR, 26/1977, 3—4, 388—389.

²⁰⁰ Hrvatski narodni preporodni ilirski pokret /u redakciji Jaroslava Šidaka/, Zagreb 1988, 100.

²⁰¹ Ivan Pederin, Karadžić i prvi velikosrpski i Kossuthovi emisari u Dalmaciji, Kolo, Zagreb, III (CLI), 1993, 5—6, 466, 474.

po vjeri narod. Mi pohađasmo sa hrišćanskimi pitomci škole do god. 1840. ali nikada ne čusmo, da se je koji tako nazivao, nego po pomenutih knjigah u želji narodnog čitanja, počnu se svi zvati i pozdravljati Srbi.”²⁰²

Поједини хрватски филолози индиректно поричу значај и утицај Вука Караџића на хрватске препородитеље, па и оне у Далмацији.²⁰³ Иван Педерин, у новије вријеме, напушта заобилазно казивање и продубљује писање које је започео 1971. године. По његовом мишљењу Вукова је језична реформа проистекла из обновљеног хрватског језика у XVIII вијеку и фолклорног блага којег је сакупио Андрија Качић Миошић. Штавише, овај уважени задарски универзитетски професор и научни радник, неујерљиво и без аргумената заступа став да Хрвати нису „prihvatili Karadžićev jezik, već da je bilo upravo obrnuto”.²⁰⁴ Наравно да је овако неутемељено мишљење попримило још екстремније одлике прогласивши Вука за једног од тројице најзначајнијих представника великосрпске идеологије.²⁰⁵

Зато и не чуди да је Вуково име, у новије вријеме, у Хрватској једно од најомрженијих имена. Такође је проглашен и за родоначелника великосрпства, који „ničim nije zadužio hrvatski narodni jezik ni hrvatsku kultu-

²⁰² Stipan Zlatović, *Franovci države presvet. odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888, 99.

²⁰³ B/Anović/ S/tjepan/, *Hrvatski idealizam i velikosrpska ideja od Vuka Karadžića do danas*, Obzor, Zagreb, 68/1927, 179—184; 5; S/tjepan/ B/anović/, *Kratki pregled hrvatskog idealizma i velikosrpske ideje od Vuka Karadžića do naših dana*; U Koprivnici, 1927 (Politička knjižica; 2) Franjo Galinec, *Isusovac Ardelio Della Bella i Vuk Stef. Karadžić*, y: *Vrela i pri-nosi: zbornik za poviest isusovačkoga reda u hrvatskih krajevima*, Zagreb 1944; Ivan Pederin, *Grabovčeva koncepcija hrvatskoga narodnog preporoda*, Kačić, Split, 3/1970, 139—146; *Исџу, Slovinstvo i patriotizam kod Kačića*, Makarski zbornik, I, Makarska 1970, 407—416; *Исџу, Hrvatski jezični standard i promicanje vjere u XVII i XVIII st. (na izvorima današnjega hrvatskog jezičnog standarda)*, Kačić, Split, 4/1971, 71—81; *Исџу, Odnos hrvatske naobrazbe prema Kačiću kao ostvarenje hrvatskog narodnog preporoda*, Kolo, 1—2, Zagreb 1971, 24—35; *Исџу, Dva neobjavljena sastava Šime Ljubića*, Croatica christiana periodica, Zagreb, 13/1989, 24, 76—77; Zlatko Vince, *Polemike pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća oko pripadnosti štokavštine*, Forum, Zagreb, 10/1971, 7—8, 257—292; *Исџу, Različiti pogledi na hrvatski književni jezik XIX stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar, 20/1973, 343—357; *Исџу, Putevima hrvatskoga književnoga jezika: lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Zagreb 1978; Радослав Катичић, Вук Караџић и књижевни језик Хрвата, *Putevi*, Banja Luka 1987, knj. 1, 65—78; Stjepko Težak — Stjepan Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Zagreb 1992, 8, поправљено издање; Mario Grčević, *Hrvatski udjel u Karadžićevu prijevodu Novoga zavjeta*, Jezik, Zagreb, 44/1996, 2, 53—62; Српско-хрватски спор: мало историје..., /Београд 1937/, 14; Милорад Екмечич, *Вук и Хрваџи (џрилоџ исџорији Бечкоџ књижевноџ доџовора 1850)*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, Сарајево, 38/1987, 9—29; Јеремија Д. Митровић, *Вук о Хрваџима — Хрваџи о Вуку*, Ковчежић, 24—25/1988—1989, Београд 1989, 75—88.

²⁰⁴ Ivan Pederin, *Karadžić i prvi velikosrpski i Kossuthovi emisari u Dalmaciji*, Kolo, Zagreb. III (CLI), 1993, 5—6, 473.

²⁰⁵ Ivan Pederin, *Pojam jezičnog i književnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margetića Jajčanina*, Kritika, Zagreb, 17/1971, 211—224; *Исџу, Pravoslavlje i velikosrpski imperijalizam*, Zadarska smotra, Zadar, 44/1995, 1—2, 283—289; *Исџу, Velikosrpska ideologija u Dalmaciji od okupacije BiH 1878. do početka politike novoga kursa*, Kolo, Zagreb, 6/1997, 1, 30—53; Златко Винце, *Задарски језично-културни круџ и Вук С. Караџић*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 14/3, Београд 1985, 10. Док Иво Банац Караџића проглашава творцем модерне српске националне идеологије (*Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika (preveo sa engleskog Josip Šentija)*, Zagreb 1988, 85).

ru” и чије је дјело уједно проглашено за културно пиратство. Отуда су ваљда зајапурено устали Младен Русо (Russo), капетан дуге пловидбе и др Борис Кандаре с предлозима да се под хитно с ферибота „Јадролиније” избрише, за сва времена, мрско им име Вук Карацић, које су бродови исте компаније носили од 1953. године.²⁰⁶

Процес националног буђења у Далмацији био је дуготрајан, али побједоносан.²⁰⁷ Ишао је преко оца на сина до унука. Имамо ли на уму само породицу Војновић, онда нам је најјасније како је био мукотрпан, али ипак и славодобитан. Дјед Иве Војновића био је претплатник на Вукове књиге, његов отац Вука је упознао, а он у Сплиту 1863. године рецитира прослављеном старцу Вуку народну пјесму *Смрти мајке Југовића*, да би 1906. године у Задру, најјачој италијанској утврди, прочитавши своје дјело истог наслова, отишао према Дубровнику овјенчан с два лавор-вијенца. Тада се исход борбе већ наслућивао. Аустро-Угарска, тамница словенских народа морала је пасти. Народ, народност и народни језик имали су предност. Дошла су времена да се постане и свој властити газда. Свој на своме.

Досегнутим успјесима највише су допринијели млади и образовани градитељи идеологије и свијести о властитом идентитету, елита која је почесто па и у родитељском дому, у гимназијама — нарочито, пригрлила идеале: народ, народни језик и књижевност на народном језику, идеале Вука Стефановића Карацића. И баш захваљујући Вуку сентенца *Slavus nascitur, Italus fit* прерасла је у *Slavus nascitur, Slavus fit*.

VUK AND THE SLAVS OF DALMATIA

by

Milenko Pekić

Summary

In the 19th century, too, Dalmatia was Slavic (90%) and illiterate. At that time, people there thought and spoke Italian, commanded in German and listened in a Slavic language. Along the same coasts of the Adriatic there also flourished a specific empire — the empire of the Italian spirit. Thus, it was believed that the Slavs were born there, but that they after education became Italians. In other words, that they, the huge number of inhabitants, were ethnic Slavs, but became Italians according to their culture.

²⁰⁶ Marijan Zuvčić, „Vuk” plovi počasni krug?, Slobodna Dalmacija, Split, 48/1990, 14357 (19. XII), 12—13; Радоје Арсенић, *Хрватско лето 1992. године: хрватски наследници аријеваца*, Политика, Београд, 89/1992, 28348 (8. IX), 15; *Исти, И Тесла постојао чешник: у Хрватској се наставаља уклањање српских шрагова*, Политика, Београд, 91/1994, 28904 (5. IV), 7.

²⁰⁷ У том развоју занимљив је и случај Иве Ђипика, који се загријао за српску мисао у сињској фрањевачкој гимназији захваљујући свом професору дон Јакову Грубковићу, Србину католику, који му је давао да чита и Вукове пјесме (Ivo Ćipiko, *Autobiografija*, у: Алманах хрватских и српских песника и проповедача, Загреб — Београд 1910, 115).

Both the Croats and the Serbs. Moreover, there were members of both these nations who did not even now their own mother tongue.

Vuk Karadžić got to know such Dalmatia even before he arrived there. He directed his gaze toward the province along the east coast of the Adriatic already from the time when he fought for each subscriber for his *Rječnik (Dictionary)* from 1818. At that time, numerous Serbs subscribed for it. They would continue to subscribe for his books. However, they would soon be divided; some (small number) would become Vuk's followers, and the more numerous ones became the followers of „the old fashion”. The latter even prohibited almost all letters which Vuk introduced into alphabet, primarily the *iota*, in the Serbian schools, even in the *Okružno Pisanije* from 1861. And not only that. Already in 1825, the Serbs stood up against Vuk's *Danica*. About twenty years later, they would try, with all they might, to prevent the selling of his *Novi Zavjet (The New Testament)* in Dalmatia.

They did not succeed in their attempt, also thanks to the standpoint of the Croats. In the newspapers and journals they founded, they advertized these books, and sincerely recommended them to their pupils in numerous grammar schools. Also in those schools which existed under the auspices of the Catholic Church. Thus there appeared an absurd thing: the Croats advocated Vuk and his work, while the Serbs stood up against the reforms of the same man.

However, Vuk carried out correspondence with both of them. He liked the younger ones more, because he knew well that the future belonged to them. He was right. When they began to take the positions in grammar schools, Vuk's work began to be taught and studied even more systematically. Homework assignments were written in which Vuk was the main character. Moreover, the pupils learnt by heart the folk poems which he published. In a word — in Dalmatia, there began processes which revealed the hidden Slavic roots. The main participants were the representatives of the young intelligentsia who started a resolute struggle for the same ideals for which Vuk Stefanović Karadžić consistently and bravely stood for.

Софија Божић

СРПСКЕ ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ У ХРВАТСКОЈ, СЛАВОНИЈИ И ДАЛМАЦИЈИ И ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1927. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У чланку се разматрају политичке активности Самосталне демократске и Радикалне странке код Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији (ширење организационе мреже, подвојености и сукобљавања, изборна агитација и др.) и анализирају резултати четвртих парламентарних избора на том простору.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народна скупштина, парламент, народни посланици, Срби у Хрватској, Светозар Прибићевић

Убрзо по окончању трећих парламентарних избора 1925. године, дошло је до крупних промена у политичком животу Краљевине СХС.¹ После изјаве Павла Радића (27. марта 1925) о признању Видовданског устава, ХРСС, од тог времена само ХСС, ушла је у владу и успела да се одржи на власти све до почетка 1927. године. Коалиција радикала са радићевцима означила је почетак друге, опозиционе, фазе деловања Самосталне демократске странке. Нова влада добила је у Светозару Прибићевићу, огорченом због губитка власти, страсног противника. Осећајући се превареним и изиграним од радикала и, истовремено, не верујући у истински преображај ХСС-а, Прибићевић се свом снагом оборио на своје бивше коалиционе партнере и на радићевце. И не само на њих. Демократску странку, Југословенску муслиманску организацију, Словенску људску странку, речју, све политичке партије у земљи он је прогласио анахроним, неспособним и искомпромитованим. Као једину алтернативу лошој опозицији и још горим властима, Прибићевић је нудио своју странку која је требало да прерасте у велику, општејугословенску политичку организацију.

Од када се са својом групом отцепио од Демократске странке, Светозар Прибићевић је заиста радио на томе да од СДС-а направи једну озбиљну политичку странку, која ће имати своје органе, своје тврдо ру-

¹ Подробније: др Надежда Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925—1928*, Београд 1974, 57 и даље.

ководеће језгро и чврста начела по којима ће водити политику. Поред конгреса, као највишег страначког органа, који је до завођења шестојануарске диктатуре одржан само једном (6. и 7. децембра 1925. године у Београду), на челу СДС-а налазио се Главни одбор. Први, привремени, Главни одбор, замењен је новим крајем 1925. године. Имао је 25 чланова по положају и 62 изабрана на конгресу. Председништво Главног одбора изабрано је маја 1925, са Светозаром Прибићевићем као председником и др Грегором Жерјавим, Милутином Станојевићем и др Јосипом Немцем као потпредседницима.² Посланички клуб Самосталне демократске странке у Народној скупштини такође је био једно од руководећих тела: управо су у клубу обично доношене најзначајније одлуке везане за политичку тактику и стратегију странке. Статутима су утврђена и основна начела странке, којима је обухваћена спољна политика, унутрашња политика, привредна и социјална политика, аграрна реформа, економска и финансијска политика и просветна политика. У области спољне политике, СДС се залагао за мирољубивост, одбрану стања створеног мировним уговорима и „националност” (помоћ Југословенима који су остали у саставу других држава), док је одбрана унитаристичког државног уређења заснованог на Видовданском уставу била основно начело унутрашње политике Самосталне демократске странке. Странка се даље залагала за социјалну правду, задругарство, просветни и економски развој сељаштва, унапређивање руралних средина и сл. Спровођење аграрне реформе, тако да земља припадне онима који је обрађују, Самостална демократска странка такође је сматрала једним од својих битних циљева. На плану економске и финансијске политике СДС се заузимао за спровођење штедње у државним расходима и изједначење пореских терета и осталих дажбина. Основна начела просветне политике Самосталне демократске странке била су, у најкраћем, бесплатно школовање и обавезна основна настава и за мушку и за женску децу, неговање духа народног јединства кроз образовни систем, увођење јединственог наставног плана и програма у школама и сл.³

Недуго по формирању радикалско-радићевске владе, Светозар Прибићевић је предузео велику политичку турнеју по земљи, која је трајала од августа 1925. и током целе 1926. године, а наставила се као део предизборне кампање и 1927. Путујући по разним крајевима, обилазио је и Хрватску, нарочито подручја настањена српским живљем, где су га дочекивали с радошћу и дубоким уважавањем. Уз Прибићевића је често био његов сарадник, члан Главног одбора СДС-а, књижевник Григорије Божовић. Пратећи га на агитационим турнејама од Госпића до Крупе, Бо-

² Поменимо и то да је главни секретар СДС-а био др Иво Јелавић, а чланови одбора: индустријалац Милош Савчић, лекар; др Драгутин Радишић, професор; Владимир Ђоровић, професор; Јеремија Живановић, пензионисани генерал; Воја Живановић, економиста; Паја Добановачки и народни посланици Већеслав Вилдер, Јурај Деметровић, др Хинко Кризман, др Првислав Грисогоно, Григорије Божовић и др Људевит Пивко (др Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, 99—100).

³ АЈ, 83-1-356, *Statuti i uputstva za osnivanje organizacija Samostalne demokratske stranke*, Београд 1926, 33—43.

жовић је осетио атмосферу одушевљења, видео је децу, старце и жене који су спонтано излазили у сусрет Прибићевићу исказујући му искрену приврженост и поштовање; седео је поред њега у аутомобилу који се је-два пробијао кроз масу која их је опкољавала сливајући се са свих страна и био је сведок срдачних дочека током којих је Прибићевић „ношен на рукама, редовно позиван на гозбе, буквално засипан цвећем, бурно поздрављан”.⁴ Обраћајући се Србима у Хрватској, он је настојао да политичке поене прибави првенствено апелујући на њихову српску свест, на њихово осећање угрожености од стране радићеваца. „Протународно држање” радићеваца за време рата користио је као снажан аргумент не само против ХСС-а већ и против оних на које је почео гледати као на своје највеће супарнике, издајничких радикала: тиме што су се споразумели с државним непријатељима, с онима „који су поплували толико пута и све српске светиње као и уопће светиње југословенске” радикали су показали своје право лице и заувек прокоцкали поверење које су им указале њихове присталице.⁵ Иако се свом силином обарао на радићевце, Светозару Прибићевићу то ипак није сметало да Србима сугерише потребу јединства с Хрватима. То је чинио тако што је правио оштру разлику између радићевског тора и оног дела Хрвата који се у критичним тренуцима у прошлости налазио уз Србе, уверен да је и једнима и другима „спас у сложеној борби против мрког туђина и угњетача”. Договарати се с радићевцима, денунцијантима и старим српским непријатељима, дакле оно што су урадили радикали, било је срамно, док је неговање принципа заједништва с Хрватима „честитим родољубима” потпуно оправдано и правилно. Јер: „Србин и Хрват су једно; што има Србин, то нек има и Хрват” — објашњавао је Прибићевић присутнима на збору у Грачацу.⁶

У борби за власт, Самостална демократска странка окренула се нарочито Србима у Далмацији, међу којима до тада није успела да стекне јаче упориште. Већ у јесен 1923. године на конференцији у Книну био је формиран срески одбор Демократске странке,⁷ али тек сада је почело систематско ширење организационе мреже СДС-а на простору северне Далмације. Од краја 1925. до средине 1927. страначки одбори основани су за подручје Крупе и Голубића (општина Обровац), у Полачи (општина Книн), у Буковићу код Бенковца, у Звјеринцу на Далматинском Косову, у Отону (општина Книн), Смоковићу, Пољицама (општина Книн), Ђеврскама, Брибиру, Вариводама-Смрдељама, Руделама, Ивошевцима, Мокром Пољу, Дрнишкој крајини, Кричкама, Кули-Атлагића, Корлату, Голубићу код Книна.⁸ Самостална демократска странка је, дакле, интен-

⁴ Гр. Божовић, *Пошреба сирјења*, Политика, Београд, бр. 6258, 26. IX 1925, 1.

⁵ *Značaj skupštine g. Sv. Pribičevića*, Ријеč, Загреб, бр. 206, 7. IX 1925, 2.

⁶ Котарац, *Из северне Далмације*, Српско коло (даље: *СК*), бр. 45, 5. XI 1925, 6.

⁷ Душан Пленча, *Книњска ратна времена 1850—1946: Книн—Дрниш—Буковича—Равни котари*, Загреб 1986, 110.

⁸ Српско коло: бр. 45, 5. XI 1925, 7; бр. 46, 12 XI 1925, 7; бр. 1, 4. I 1926, 6; бр. 2, 14. I 1926, 6; бр. 3, 21. I 1926, 4; бр. 3, 21. I 1926, 4; бр. 10, 11. III 1926, 5; бр. 18, 6. V 1926, 7; бр. 19, 13. V 1926, 5; бр. 41, 14. X 1926, 6; бр. 43, 28. X 1926, 5; бр. 4, 27. I 1927, 4; бр. 25, 23. VI 1927, 5.

живирала своје деловање настојећи да далматинско сељаштво које, за разлику од, на пример, личког, није показивало нарочито интересовање за бављење јавним радом, упути у политику и то на начин који ће га одвојити од радикала. А прилике у северној Далмацији (непросвећеност и заосталост) су, свакако, ишле на руку самосталним демократама у њиховом обрачунавању с радикалима, чији се утицај на том простору ширио преко познатих и имућних породица Миовић у Дрнишу, Кулишић у Врлици, Вујатовић у Книну, Јанковић у Кистањама и др. Кривицу за готово неподношљиве егзистенцијалне услове становништва тог краја, које је од рођења до дубоке старости било заокупљено једино мишљу о пуком преживљавању, сваљивали су на владајуће гарнитуре у држави, пре свега на Радикалну странку. Наравно, на мети њихових напада били су, пре свега, посланици ове партије из Далмације. *Српско коло*, које је чинило напоре да идеје СДС-а што више прошири и међу далматинским Србима и тако повећа гласачко тело странке, писало је да радикалски посланици нису учинили ништа за добробит области коју су представљали у парламенту Краљевине СХС, да уопште нису водили рачуна о потребама, интересима, жељама и захтевима њеног народа, огрезлог у беди и сиротињи. Представљало их је као властољубиве и среброљубиве људе жељне лагодног живота без рада, стално доводећи у питање њихову част и поштење. Љуба Јовановић, Никола Суботић и Никола Новаковић били су криви што северна Далмација нема развијену саобраћајну инфраструктуру, просветне и здравствене установе и, уопште, зато што се не укључује у процес модернизације којим би, коначно, и она осетила благодети савремене цивилизације. Уместо напретка и просперитета који је очекивала у новој државној заједници, после вишевековног робовања туђинској власти, у северној Далмацији као да је време стало, а утицаји нове епохе нису се примећивали. Као и све претходне, и седам послератних година биле су „гладне године”, током којих је сељак доведен до просјачког штапа.⁹ „Грех” др Николе Новаковића, на пример, састојао се у томе што је извршио једну недозвољену и неморалну финансијску трансакцију: земљиште у Книну, које је купио за релативно малу суму, препродао је држави по неколико пута већој цени, за потребе изградње учитељске школе.¹⁰

Очигледно је, дакле, да је *Српско коло* користило све пропусте и слабости далматинских радикала како би противнике Самосталне демократске странке дисквалификовало из политичке утакмице. Уобичајено је било, чак, да за следбенике Николе Пашића употребљава подругљиве епитете као што су, на пример „радићкали” или „репоње” — због тога што су се „обесили на реп Радићу”.¹¹ У политичком раду, пак, самог Пашића разликовало је два периода: пре уједињења и после формирања заједничке југословенске државе. За деловање током првог периода ода-

⁹ Буковичанин, *Шта се код нас ради*, СК, бр. 51, 17. XII 1925, 5—6.

¹⁰ *Како РР-ејашка господара раде на народ*, СК, бр. 2, 14. I 1926, 5; М. Д., *Истиниња љрича*, СК, бр. 4, 28. I 1926, 5.

¹¹ Косовски сељак, *РР-ејоње*, СК, бр. 1, 4. I 1926, 6.

вало је пуно признање знаменитом српском државнику, представљајући га као „горостаса” великог ума који је необично вешто управљао историјском судбином српског, али и свих југословенских народа. Његов послератни рад, међутим, *Српско коло* је жестоко осуђивало, наглашавајући да је Радикална странка после уједињења скренула с правог пута и пошла странпутицом.¹²

У *Српском колу* могло се прочитати и то да споразум између Пашића и Радића није донео никакво побољшање северној Далмацији, само је помогао сепаратистима и „србождерима” радићевцима да заузму позиције власти и да спроводе своју тактику и стратегију обрачунавања са свим државотворним елементима. Коалиција радикала са Хрватском селачком странком имала је врло негативне последице, на пример, по питању учешћа Срба у органима власти. Према писању *Српског кола* од свих далматинских општина само су кистањску држали Срби,¹³ општина Земуник предата је у руке „највећих непријатеља српских”,¹⁴ по свим државним надлештвима у Далмацији такође су доминирали радићевци, док су православни Срби били сасвим малобројни и заузимали су само писарска или послужитељска места.¹⁵ *Српско коло* упозоравало је читаоце на атмосферу која се почела стварати после закључивања „срамног” споразума између српске и хрватске политичке партије. Скретана им је пажња на то да оживљава дух нетолеранције и да су на јавну сцену поново ступили србофоби. Почетком 1926. године Стјепан Радић је посетио Шибеник. Том приликом град је изгледао, према *Српском колу*, „исто као и 1914. црне године”. Наиме, Шибеником су се вијориле хрватске заставе и орили поклича Стјепану Радићу, а главни учесници и организатори оваквих прохрватских манифестација биле су исте снаге које су почетком Великог рата клицале Фрањи Јосипу и агитовале против Срба и Србије.¹⁶

Док је Радић обилазио градове у Приморју, народни посланик Валеријан Прибићевић агитовао је по Книнској крајини. После збора у Ђеврскама, прешао је у Равне котаре, где је одржао зборове у Буковићу, Церање-Пристегу, Кули-Корлату и Јагодњој. Последњи збор одржао је у

¹² Самосталац, *Господин Пашић у Сплиту*, СК, бр. 38, 23. IX 1926, 4; *Никола Пашић је мртав*, СК, бр. 50, 16. XII 1926, 6.

¹³ Буковичанин, *Наше 'мудрачине'*, СК, бр. 1, 4. I 1926, 5.

¹⁴ *Како РР-ејашка господраде за народ*, СК, бр. 2, 14. I 1926, 5.

¹⁵ Буковичанин, *Наше 'мудрачине'*, СК, бр. 1, 4. I 1926, 5.

¹⁶ *Девејсјочейрнаесја се врашила!*, СК, бр. 1, 4. II 1926, 5–6. Попут самосталних демократа, и далматински радикали заузели су критички став према коалицији са ХСС-ом. На конференцији у Сплиту, 23. августа 1926. године, др Урош Десница је истакао да Радићева странка систематски крши споразум тиме што у хрватском народу подстиче мржњу према Србима и југословенској држави и замерио је вођству Радикалне странке што никако не увиђа да са ХСС-ом уопште није могуће сарађивати. Далмација је, после формирања коалиције, препуштена Радићу, што има за последицу да су Далматинци „националне” (југословенске) оријентације озбиљно угрожени од стране присталица некадашњег, аустријског, режима. Као једини излаз из те драматичне ситуације, којим ће се зауставити даљи процес „племенског” подвајања у држави, подстакнут коалицијом радикала са ХСС-ом, др Десница је предлагао ликвидацију споразума (Franko Mirošević, *Počelo je 1918...: Južna Dalmacija 1918—1929*, Zagreb 1992, 178).

Смоковићу.¹⁷ Међу далматинске Србе долазио је и његов брат, Светозар Прибићевић. Крупа, Кистање, затим Дрниш, Тијесно, Шибеник и Сплит нека су од места у којима се бивши министар задржавао на својој агитационој турнеји.¹⁸

На агитацију коју су самостални демократи против њих водили широм Хрватске, радикали су гледали као на наставак борбе српске опозиције против Радикалне странке у предратној Србији и за време Великог рата. О томе је говорио, на окружној конференцији Радикалне странке за округ загребачки, одржаној 25. марта 1927. године, др Душан Пелеш, председник обласног одбора Радикалне странке Приморско-крајишке области. Том приликом он је упозорио да се Радикалној странци тенденциозно приписују многи тобожњи „грехови”, као што су великосрпство, корупција и изборна насиља, само зато да би је противници потисли с владајућег положаја.¹⁹

Осим борбе против опозиције, радикали су водили и међусобну борбу. Као последица сукоба у врховима Радикалне странке, између Николе Пашића и Љубе Јовановића, трвења су избила и у месним радикалским организацијама по хрватским крајевима. Тако је крајем фебруара 1926. дошло до сукоба између председника загребачке радикалске организације Уроша Трбојевића и групе коју су предводили Пелеш, Франић и Глишић.²⁰ У Осијеку, пак, избио је сукоб између Јована Вуковића, Милана Врге Пачетинца, др Јована Божића, Игње Новаковића, Перослава Љубића, Пере Страјнића, Исе Балатинца, Јовандића, Банћевића и Тоше Скрбића с једне стране и Милутина Димитријевића, катихете Јована Николића, Стеве Радованчевића, професора Александра Живановића, Милутина Певчевића, Владоја Аксмановића, Гавре Стојковића, професора Косте Стојачића, Јована Исајловића, Паје Аћимовића, Милутина Цвијића, Игње Цвејића, проф. др Николе Савића и Светозара Угљешића с друге стране.²¹ Неспоразуми међу радикалима постојали су и у Вргинмосту, где су се јавиле притужбе на рад члана среског одбора Матије Цревара.²²

Како су се ближили нови парламентарни избори, постајало је све јасније да ће ова подвојеност међу радикалима нанети велике штете странци. Ради одржања јединства странке сазвана је и 12. маја 1927. године одржана конференција радикала из Хрватске, Славоније и Срема, на коју је дошао 81 изасланик Радикалне странке из града Загреба и загребачког, сремског, пожешког, модрушко-ријечког, личког и бјеловар-

¹⁷ Самосталац, *Посейта нар. посланика Валеријана Прибићевића и његове Кеџмановића Далмацији*, СК, бр. 19, 13. В 1926, 5; *Посейта нар. посланика г. Вал. Прибићевића Кошарима*, СК, бр. 20, 20. В 1926, 5.

¹⁸ *Г. Светозар Прибићевић у Северној Далмацији*, СК, бр. 36, 8. IX 1926, 4; *Светозар Прибићевић у Силишу*, СК, бр. 38, 23. IX 1926, 4.

¹⁹ *Окружна конференција Н. Р. С. за округ загребачки*, *Radikalni glasnik*, Zagreb, br. 11, 1. IV 1927, 1—2.

²⁰ Др Н. Јовановић, *н. д.*, 110.

²¹ *Radikali osečke oblasti treba da znaju, ko neće sloge, reda i rada u radikalnoj stranci*, *Radikalni glasnik*, Osijek, br. 47, 27. XI 1926, 2.

²² *Нежељене појаве*, *Radikalni glasnik*, Zagreb, бр. 13, 15. IV 1927, 1—2.

ско-крижевачког округа. На конференцији је донета резолуција у којој је истакнута потреба очувања јединства Радикалне странке. Пошто на парламентарним изборима неки крајеви нису добили радикалске посланике, друга тачка резолуције односила се на то да ће свих осталих десет изабраних посланика Радикалне странке из Хрватске, Славоније и Срема солидарно иступати у одбрану интереса и оних крајева у којима није изабран ниједан радикал.²³

Међутим, када су средином јуна 1927. расписани нови, четврти парламентарни избори, показало се да ће радикали поново ући подељени у борбу за посланичка места. Главни одбор Радикалне странке потврдио је кандидатуру др Душана Пелеша за носиоца листе за загребачки изборни округ, али се појавила и друга радикалска листа са Миланом Чанком као носиоцем. Он је почео да шири пропагандни материјал против др Пелеша, у виду летака којима је покушавао да Пелеша представи као искомпромитовану личност којој не треба поклонити поверење.²⁴ Радикали др Пелеша, који је проглашен владиним кандидатом, за разлику од Чанка, чија је листа названа листом „пашићеваца”, били су огорчени конкуренцијом и кривицу за истицање друге листе сваљивали су на самосталне демократе. Према њиховом сазнању, Чанка су предложиле самосталне демократе из Сиска, углавном радници Петра Теслића, у намери да унесу забуну у редове радикала и изазову осипање њихових гласова. Како би дискредитовали Чанка, Пелешови радикали објавили су податак да је њихов супарник 1908. био кандидат злогласног бана Рауха.²⁵ Ни далматински радикали после Пашићеве смрти нису успели да избегну међусобна трвења и поделе. Уочи избора они су се поцепали на групу око Љубе Јовановића, „владине” радикале и пашићевце. Јовановићу су пришли дон Кажо Перковић из Биограда и Душан Јурковић, бележник из Бенковца, у пашићевце се сврстао др Никола Новаковић Лонго са својим присталицама, а „владиновцима” су припадали др Никола Суботић, прота Сергије Урукало, инж. Новаковић и др Душан Иветић.²⁶

И поред напетости која је владала унутар странке, после расписивања избора уследило је оснивање нових матичних организација, између осталих у Горњој Велешњи, Горњем Храстовцу, Пањанима, Ловчи и Новоселцима у коштајничком срезу.²⁷

Свесни утицаја који су самостални демократи имали међу Србима, Пелеш и његове присталице покушавали су да тај утицај умање указивањем на њихове политичке промашаје и пропусте. Као прву и највећу грешку Светозара Прибићевића Пелешов *Радикалски гласник* наводио је

²³ *Radikalna Konferencija u Karlovcu*, Радикалски гласник, Загреб, бр. 16, 13. V 1927, стр. 1—2.

²⁴ АЈ, 14-22-51, Срески поглавар Вргинмоста — Министарству унутрашњих дела, 22. VIII 1927.

²⁵ Б. П., *Крај једне жадне лажу и подвале*, *Radikalni glasnik* (Zagreb), бр. 29, 25. VIII 1927, 1.

²⁶ С. М., *Радикалски кандидаци*, СК, бр. 33, 18. VIII 1927, 6.

²⁷ *Partijsko kretanje*, *Radikalni glasnik*, Zagreb, бр. 27, 11. VIII 1927, 3; *Izborna kretanje*, *Radikalni glasnik*, Zagreb, бр. 29, 25. VIII 1927, 3.

то што вођа Срба у Хрватској по завршетку рата није пришао радикалима већ је основао, заједно са српском опозицијом, Демократску странку и јавни живот затрвао страшном страначком борбом. Друга грешка било је заваривање народа да је наступило потпуно ново доба у коме ће се радикално на боље променити услови живота сиромашног сељачког света. Трећа грешка је кандидовање компромитованих личности којима није стало до добробити народа: др Едо Лукинић није изашао на глас као иницијатор неких позитивних промена у корист својих гласача, већ је постао познат само по афери Турн-Таксис; Валеријан Прибићевић, „комотни архимандрит”, не одговара на писма својих бирача за које, као посланик, није учинио ништа јер не воли да ради већ време проводи уживајући по „биртијама”. Следећа грешка самосталних демократа је у томе што су склони обмањивању народа неистинитим приказивањем догађаја. Затим, Светозар Прибићевић греша и у томе што се окружио само богатим и моћним људима, уклонивши из своје околине представнике обичног народа итд.²⁸ Ни *Бјеловарски радикал* није штедео вођу СДС-а, тврдећи да је управо он ударио темеље „опасној болести сепаратизма и раздора између Срба и Хрвата”, да он „не може живети ако није вођа” и да је због власти заборавио и на своје интегрално југословенство, које је „као нека огромна аждаја из Вргиногмоста имало да прогута чак и највеће народне светиње, његова три историјска имена: Србин, Хрват и Словенац”.²⁹ У истом духу говорило се и на предизборним зборовима Радикалне странке. Тако је носилац листе за модрушко-ријечки изборни округ адвокат Љубомир Миљушевић критиковао, на скупу у Војнићу, политички рад Самосталне демократске странке и њеног лидера, подсећајући на терор који је та странка вршила над народом и на то да се она бави само личним питањима својих истакнутих чланова, док јој је државни и национални интерес споредан.³⁰

У јеку предизборне кампање међу крајишнике је дошао и председник владе Веља Вукићевић. На збору у Србу у Лици он је изјавио да ће се влада и те како потрудити да помогне тим сиромашним крајевима и да ће у ту сврху узети дугорочни инвестициони зајам. Радови који ће се финансирати тим новцем (изградња Унске железнице и сл.) донеће народу посао и зараду. Зајам је неопходан, био је категоричан Вукићевић, зато што је земља изморена не тако давно завршеним ратом и несрећеним приликама и не може сама да изнесе све терете. Нагласио је да ће избори бити потпуно слободни и да неће бити допуштен никакав притисак на бираче.³¹

Оно што је бирачима говорио председник владе понављали су и локални прваци, срески кандидат петрињског и дворског среза др Бранко

²⁸ О. Корасић, *Зашио је Банија прешла у радикале*, Радикалски гласник, Загреб, бр. 30, 1. IX 1927, 2—3; *Naši dopisi*, Радикалски гласник, Загреб, бр. 30, 1. IX 1927, 3.

²⁹ *Beograd i prečanski front*, *Bjelovarski radikal*, Bjelovar, br. 8, 31. VIII 1927, 1—2; *Zašto Samostalni demokrate ne stupišе u Radikalnu Stranku*, *Bjelovarski radikal*, br. 8, 31. VIII 1927, 2.

³⁰ *Predsednik vlade u našim krajevima*, *Radikalски glasnik*, Zagreb, br. 29, 25. VIII 1927, 2.

³¹ *Važna izjava pred. vlade*, *Радикалски гласник*, Загреб, бр. 30, 1. IX 1927, 2.

Пелеш и др Душан Пелеш, који су настојали да поправе радикалске позиције на Банији.³² Током августа и септембра др Бранко Пелеш одржао је зборове у местима петрињског среза Јошевици, Мачковом селу, Тремушњаку, Додошима, Глинској Пољани, Моштаници, Старом Селу, Страшбеници, Блињи итд., а др Душан Пелеш у местима костајничког среза Слабињи, Дубици, Живаји³³ и у местима среза Вргинмост Старо Село, Вргинмост, Славско Поље, Гређани, Перна, Чемерница, Бовић, Кирин, Ласиња, Ковачевац, Острожин, Брњавац, Подгорје. Др Душан Пелеш обишао је и срезове Св. Иван Зелина, Дуго Село и Самобор, где је говорио на предизборним скуповима у Кашини, Комину, Дугом Селу и Самобору.³⁴ У предизборном прогласу упућеном радикалима загребачког округа др Пелеш је подсетио, у старом радикалском маниру, на заслуге Радикалне странке за ослобођење и уједињење и на њен допринос развоју предратне Србије. Ипак, чини се да се радикали више нису ослањали само на успехе из прошлости; било је јасно да се морају фокусирати на актуелне проблеме који су већ дуго тиштили државу и њене народе. Зато је Пелеш обећавао изједначавање закона на читавом простору Краљевине СХС, нарочито пореских, и решавање управо оних питања за која су његови гласачи били највише заинтересовани: доношење добровољачког закона и закона о аграрној реформи и колонизацији. А за то што сва ова питања већ нису решена Пелеш је кривио остале странке које нису препуштале радикалима пуну власт.³⁵

Да радикали нису криви за то што у држави и даље постоје многи проблеми тврдио је и др Урош Десница. Они су власт, углавном, делили са другим политичким странкама и, осим тога, највећу енергију морали су да усмере на борбу против унутрашњих непријатеља, комуниста и радићеваца. Чак је и Радићев преображај био неискрен, тако да он ни после доласка на власт није почео конструктивно да делује. За успехе радићевског покрета у хрватском народу др Десница је кривио хрватску интелигенцију, која је, иако пуна презрења према Радићевој личности и одбојности према његовом социјалном програму, из чисто политичких разлога ипак пошла за њим. Радићев ексклузивни, противдржавни програм одговарао је духу хрватске интелигенције, задојене државноправним формулама и оданашћу према династији Хабзбурговаца.³⁶

Предизборна кампања Самосталне демократске странке састојала се првенствено од зборова Светозара Прибићевића који је неуморно, настављајући агитацију коју је водио и претходних година, обилазио српски етнички простор широм хрватских крајева. Његови говори сводили су се, у најкраћем, на беспопштедне нападе на владу зато што је чисто „србијанска” и зато што, као таква, представља хегемонију једног краја и

³² *Izborna kretanje*, Radikalni glasnik, Zagreb, br. 29, 25. VIII 1927, 3.

³³ *Истѝо*.

³⁴ *Izborna kretanje*, Radikalni glasnik, Zagreb, br. 31, 7. IX 1927.

³⁵ Dr Dušan Peleš, *Radikalima okruga zagrebačkoga!*, Radikalni glasnik (vanredno izdanje), Zagreb, br. 32, 9. IX 1927, 1.

³⁶ *Izborni zbor radikalne странке u Splitu. Dr. U. Desnica o političkoj situaciji*, Novo doba, br. 206, 6. IX 1927, 2.

уноси поделу у народ. Уздржан према Радићу и ХСС-у, Прибићевић се свом снагом обарао на радикале који су се налазили у влади, пре свега на Вељу Вукићевића, али и на радикалске прваке из Хрватске. Сметао му је нарочито његов бивши саборац др Душан Пелеш, коме није могао да опрости што га је после рата напустио, па га је зато жигосао као „мађарона” о коме, наводно, ни Никола Пашић није имао добро мишљење.³⁷ Ни о другим кандидатима Радикалне странке за посланичка места није се могла од стране самосталних демократа чути нити прочитати у њиховој штампи ниједна лепа реч. Др Никола Суботић стигматизован је зато што је, као председавајући у Народној скупштини, одузимао реч Светозару Прибићевићу увек када је он покушавао да аргументовано упозори на антидржавни рад Стјепана Радића или да критикује финансијске махинације радикала; прота Урукало је стекао значајан иметак, настанио се у Сплиту и заборавио сироту Буковицу; др Иветић и Новаковић, пак, који тек улазе у политику, врло су „комотни” људи, а домогли су се високих, добро плаћених, положаја само захваљујући протекцији и родбинским везама.³⁸ Једном речју, самосталска пропаганда представљала је ове и друге кандидате владиних радикала крајње упрошћено, као људе сумњивог морала, без икаквих идеала и уверења, као обичне среброљупце и нераднике од којих не треба очекивати племениту подршку и помоћ. Из тога је произлазио закључак да би ваљало да бирачи преиспитају властиту ситуацију, да идентификују одговорне за своја страдања и да им овог пута потпуно ускрате поверење. Јер, пут из таме у светлост води само преко самосталних демократа који, као сила стварања, стоје насупрот силама деструкције. Њихов вођа поприма атрибуте спасиоца који пониженима и потлаченима сигурном руком указује на излаз из земаљског пакла. Као некакав *deus ex machina*, лик из античких трагедија, само је Светозар Прибићевић имао моћ да учини крај патњама и створи нови, праведнији, свет!

Као нови, потенцијално врло опасан, конкурент СДС-а на изборима 1927. године, појавио се Милан Прибићевић. Он је 1923. године напустио Демократску странку зато што му брат Светозар није допустио да буде носилац листе у Загребачкој жупанији, уместо др Еде Лукинића. Поред тог, чисто формалног, разлога постојали су и дубљи узроци повлачења пуковника Прибићевића. У гласилима СДС-а тврдило се да је он напустио Демократску странку када је схватио како његов ангажман око оснивања Сељачких већа неће повећати његову моћ у странци.³⁹ У ствари, Светозару Прибићевићу вероватно је сметало што Милан као да је почео, оснивањем већа, да преузима улогу вође Срба у Хрватској, на коју је полагао право он сам. Стрепећи од могућег потискивања у други план, није тешко претпоставити како он и није био одушевљен када је схватио да Миланова акција све више измиче контроли и претвара се у његов лични пројекат. За браћу, која су се наша у некој врсти супарни-

³⁷ *Dr Peleš kao Austrijanac*, Riječ, br. 202, 4. IX 1927, 4.

³⁸ С. М., *Радикалски кандидати*, СК, бр. 33, 18. VIII 1927, 6.

³⁹ *Milan Pribičević — zemljoradnik*, Riječ, br. 45, 24. II 1927, 2; *Пиждонова сензација*, СК, бр. 8, 24. II 1927, 5.

штва, а обојица су били подједнако искључиви и непопустљиви, очигледно није било места на истој страни. После паузе од неколико година пуковник Прибићевић је, почетком 1927 (заједно са Групом СКА на челу са др Драгољубом Јовановићем), пришао Земљорадничкој странци и одмах је кооптиран у њен Главни извршни одбор.⁴⁰ Већ на почетку деловања у Савезу земљорадника он је покушао да оживи своју некадашњу популарност међу крајишницима како би их придобио за ствар своје нове политичке организације, па је путовао по Срему, Славонији, као и по Босни и Херцеговини.⁴¹ Самостални демократи тако су одједном добили ривала на чију појаву нису рачунали. Могућност да им Милан Прибићевић, захваљујући угледу који је уживао у народу, преотме баш онај део гласача на који су се они највише ослањали, забрињавала их је и узнемиравала. Чини се да бисмо баш тако могли протумачити велики број написа у *Српском колу* у којима је Миланов политички повратак међу крајишнике извргован подсмеху и којима су улагани велики напори да се пуковник Прибићевић дискредитује а његова „земљонерадничка” странка представи као странка богаташа којима је стало само до посланичких мандата, али не и до добробити народа.

У сваком случају, коначна одлука о томе да ли ће доћи до прераподеле снага на политичкој сцени Краљевине СХС припадала је бирачима. Дана 11. септембра 1927. године они су последњи пут пре завођења диктатуре краља Александра добили прилику да изразе своју политичку вољу. Иако је на овим изборима учествовало мање политичких странака него раније, број кандидатских листа и даље је растао. Томе су доста доприносила унутарстраначка сукобљавања која су узроковала да више страначких првака истиче своје посебне листе, па је једна иста партија имала по неколико кандидатских листа. У изборним окрузима Хрватске и Славоније истакнуто је просечно скоро 11 листа. Највише их је било у Срему — чак 17. У Далмацији је истакнуто, као и на претходним изборима, у просеку 7 листа. Хрватска сељачка странка, Радикална странка и Самостална демократска странка имале су своје кандидатске листе у свим изборним окрузима, а у већини округа листе су имале и Демократска странка, Савез земљорадника, Југословенска (Хрватска) пучка странка итд. За посланичка места борило се укупно 1.158 кандидата, у Хрватској 1.009.

Четврти парламентарни избори нису изазвали веће интересовање бирача. Засићеност политиком која је оптерећивала свакодневицу, уносила немир и несигурност, а није доприносила решавању животних проблема становништва, утицала је на то да се велики број грађана уздржи од изласка на гласачка места. Гласало је само 68,9% бирачког тела, што је био велики пад у односу на изборе из 1925. године, када је гласало 76,7% бирача. У Хрватској и Славонији било је само 67% гласача, за разлику од претходних избора, на које је изашло 79,7% бирача. Далма-

⁴⁰ Др Надежда Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927—1939. године*, Београд 1994, 29.

⁴¹ *Исто*, 33.

ција је била покрајина с највише уздржаних у читавој држави, тако да је, уместо 70,8% гласача, колико их је било 1925, сада гласало само 58,5% бирача.

У *Бјеловарско-крижевачком изборном окрућу* право гласа искористила су 65.063 гласача или 68% бирачког тела. Гласачи су могли да бирају између десет кандидатских листа: Самосталне демократске странке, Хрватског блока, две листе Хрватске сељачке странке, Земљорадничке странке, Хрватске пучке странке, Социјал-демократске странке, Сељачко-радничко-републиканске странке, Демократске странке и Радикалне странке. Највише гласова освојила је Хрватска сељачка странка, која је на листама Јосипа Предавеца и Мије Ступарића добила укупно 66,1% гласова. Хрватски блок освојио је 10,1% гласова, а Хрватска пучка странка 2,4% гласова. Срби су гласали углавном за СДС, која је добила 14,4% гласова, док је Радикална странка освојила само 3,5% гласова, а Демократска 1,3% гласова. Исто колико Демократска странка добила је и Сељачко-радничко-републиканска странка, само 1,3% гласова; Земљорадничка странка добила је још мање, 0,5% гласова, а Социјал-демократска најмање, само 0,4% гласова. Од свих срезова у Бјеловарско-крижевачком изборном округу највећа излазност на изборе, 73,5%, забележена је у срезу Грубишно Поље, где су Срби били најзаступљенији. Ту се за СДС определило чак 48,4% гласача, а за радикале и демократе само 6,3%, односно 0,4% гласача. И у срезу Бјеловар СДС је добио 19% гласова, чиме се нашао знатно испред Радикалне странке, са 5,8% гласова и Демократске странке, са 0,6% гласова. Слично је било и у срезу Гарешница: СДС 26,4% гласова, Радикална странка 4,8% и Демократска 0,2%. Радикали и демократи, међутим, нису успели да се изборе ни за једно посланичко место, као ни још шест од десет политичких страна које су учествовале у овој изборној утакмици. Мандате су добиле само ХСС, и то укупно 7 (5 на листи Јосипа Предавеца и 2 на листи Мије Ступарића) и СДС само један. Како је за посланика СДС-а поново изабран Већеслав Вилдер, који је на тај начин и по четврти пут ушао у парламент, сви мандати освојени у Бјеловарско-крижевачкој жупанији припали су Хрватима.⁴²

И у *Вараждинском изборном окрућу* истакнуто је десет изборних листа: листа Самосталне демократске странке, Хрватске пучке странке, три листе Хрватске сељачке странке, листа Хрватског блока, Социјал-демократске странке, Радикалне странке, Демократске странке и Независне радничке странке. Од 106.380 уписаних бирача на изборе је изашло 71.008 или 66,7%. Највећи број гласача определио се за ХСС, који је на три листе заједно добио 65,9% гласова. Хрватски блок добио је 7,5% гласова, а Хрватска пучка странка 6,3%, што значи да су хрватске странке освојиле укупно 79,7% гласова. Од осталих странака најбоље је прошао СДС са 11,4% гласова, затим следи Радикална странка са 4,7% гласова, Социјал-демократска са 2%, Независна радничка странка са 1,7% и Де-

⁴² *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца одржаних 11. септембра 1927*, из радио Д-р Лаза М. Костић, Београд 1928, 112—117.

мократска странка са само 0,5% гласова. На основу оваквих резултата, посланички мандати припали су само Хрватској сељачкој странци (9) и Самосталној демократској странци (1). Пошто је и др Хинко Кризман, посланик СДС-а, био Хрват, међу 10 посланика Вараждинског изборног округа поново није било ниједног Србина.⁴³

На подручју *Вировитичког округа* било је истакнуто још више кандидатских листа и у изборној борби учествовало је 11 политичких странака: Демократска, Земљорадничка, Самостална демократска, Радикална (са две листе), Хрватска сељачка, Независна радничка, Хрватски блок, Немачка, Социјал-демократска и Независна хрватска сељачка. Изборно право искористило је 68,7% бирача. У срезу Слатина највише гласова освојио је ХСС (29,1%), али ипак далеко мање него на претходним изборима. На другом месту био је СДС са 20,9% гласова, а на трећем листа Радикалне странке чији је носилац био Ђорђе Јанковић, са 14,3% гласова. Друга радикалска листа, с носиоцем Лазаром Бркићем, освојила је само 0,9% гласова. У срезу Слатина боље него раније прошла је и Земљорадничка странка, за коју се определило 13% гласача. Демократска странка добила је 9,1% гласова, Хрватска пучка странка 5%, Хрватски блок 4,2% итд. И у срезу Осиек српски гласови поделили су се углавном између радикала с листе Ђорђа Јанковића (25,2%) и радикала с листе Лазара Бркића (3,2%), СДС-а (10%), Демократске странке (9,6%) и Земљорадничке странке (4,7%). Хрвати су највише гласали за Хрватски блок (19%), затим за Хрватску сељачку странку (10,6%), Хрватску пучку странку (1,6%) и Независну хрватску сељачку странку (0,7%). Остале странке добиле су незнатан број гласова. Гледано у целини, на првом месту по броју освојених гласова у Вировитичком округу налазио се ХСС (31,9%), мада је то био осетан пад у односу на резултат избора од 1925. године. Тај пад вероватно је био последица незадовољства присталица ХСС-а на промену страначке политике, односно признање монархије и династије Карађорђевић и учешће ХСС-а у претходном периоду у влади.⁴⁴ Иза ХСС-а била је Радикална странка (14,5%), затим СДС (11,4%), Демократска странка (11,2%), Хрватски блок (10,1%), Независна радничка странка (5,6%), Земљорадничка странка (4,5%), Хрватска пучка странка (3,4%), Немачка странка (3%), Социјал-демократска странка (2%), листа Лазара Бркића (2%) и Независна хрватска сељачка странка 0,4%. Гласови Срба, који су се 1925. концентрисали око Националног блока, сада су се, као што видимо, у недостатку једне обједињавајуће политичке снаге, расули. Српски бирачи поклонили су поверење делом Радикалној странци, делом Самосталној демократској странци, делом Демократској, па и Земљорадничкој странци. Само су, међутим, радикали успели да добију два посланичка мандата, према пет мандата које је освојио ХСС. У Народну скупштину тако је ушло 7 народних посланика из Вирови-

⁴³ *Истио*, 118—125.

⁴⁴ Dr Dragiša Jović, *O reagiranju Radićevih pristaša u Slavoniji na politiku sporazuma s Radikalnom strankom*, Slavonski povijesni zbornik, br. 1—2, 1988, 61—79.

тичког изборног округа, од тога два Србина из Радикалне странке, Ђорђе Јанковић и Јован Вуковић.⁴⁵

До посланичких мандата у *Загребачком изборном округу* покушале су да дођу Радикална странка (листе др Душана Пелеша и Милана Чанка), Хрватска сељачка странка (листе Ивана Робића и Мирка Најдорфера), Самостална демократска странка, Хрватска сељачка дисидентска странка, Хрватска пучка странка, Хрватски блок, Независна радничка странка, Демократска странка, Социјал-демократска странка и Земљорадничка странка. Гласало је 104.390 грађана од 148.091 бирача или 70,5%. Срби су и даље следили Светозара Прибићевића, за чију се странку у срезу Вргинmost определило 62,5% гласача, док је листа др Душана Пелеша добила 18,2%, а листа Милана Чанка само 0,2% гласова; Демократска странка добила је само 0,1% гласова, а Хрвати су углавном гласали за Хрватску сељачку странку која је, с две кандидатске листе, освојила 15,1% гласова. У срезу Глина самостални демократи добили су 49,3% гласова, Пелешова листа 15,9%, а Чанкова 0,2%, колико и листа Демократске странке; ХСС је ту добила 31,7% гласова. СДС је, са 80,4% гласова, постигао успех и у срезу Двор, на другом месту налазила се листа ХСС чији је носилац био Мирко Најдорфер, са 9,4% гласова, а на трећем листа др Душана Пелеша са 7,8% гласова. У срезу Костајница редослед је био следећи: СДС (41,2% гласова), ХСС с листом Мирка Најдорфера (30,4%), Пелешова листа (23,3%) итд. У срезу Петриња на првом месту била је Робићева листа ХСС-а (46,5%), на другом СДС (30,3%), на трећем Радикална странка (16,9%). Загребачки округ у целини показао је своју политичку вољу тако што је за кандидатску листу Хрватске сељачке странке чији је носилац био Иван Робић гласало 53,8% бирача, за СДС 20,6% бирача, за Најдорферову листу ХСС-а 6,9% бирача. Посланички мандати припали су кандидатима с те три листе, и то Робићевој 9 мандата, Најдорферовој 1 мандат и СДС-у 3 мандата. Остале странке биле су потпуно маргинализоване, не успевши да освоје ниједно посланичко место у скупштини. У парламент је ушло 11 Хрвата и 2 Србина, самостални демократи Валеријан Прибићевић и др Милан Метикош.⁴⁶

За гласове 61.295 бирача *Личко-крбавског изборног округа*, од којих је на изборе изашло 36.083 грађана, бориле су се Самостална демократска странка, Радикална странка (листе Чедо Костића и др Уроша Трбојевића), Хрватска сељачка странка, Независна радничка странка, Хрватски блок, Земљорадничка странка и Демократска странка. Пошто више није било Националног блока који би окупио све Србе, поновила се изборна слика из 1923. године: Срби су гласали за СДС и, у много мањем броју, за Радикалну странку. Највећу привлачну моћ за њих је ипак имао првенствено СДС, тако да се у срезу Доњи Лапац за ту странку определило 77,8% гласача, за листу др Уроша Трбојевића 9,1%, а за листу Чедо

⁴⁵ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца одржаних 11. септембра 1927*, 126—131.

⁴⁶ *Исто*, 132—143.

Костића 1,5% гласача. За Демократску странку гласало је много мање Срба: 2,1%. Слично је било и у срезу Кореница, где је СДС добио 70,5% гласова, листа др Трбојевића 10,3%, листа Чедџе Костића 0,5%, а Демократска странка 0,7%. У срезу Удбина такође: СДС 65,1% гласова, листа др Трбојевића 9,5%, листа Чедџе Костића 1,7%, Демократска странка 0,6%. И у срезу Грачац СДС је однео 54,8% гласова, листа др Трбојевића 14,9%, листа Чедџе Костића 2,3%, Демократска странка 3,2%. СДС-у је више од половине гласача покљонило поверење и у срезу Госпић (55,5%), док су листа др Трбојевића (3%), листа Чедџе Костића (0,8%) и Демократска странка (2%) далеко заостајале. И Срби оточачког среза гласали су највише за СДС (51,4%), а у много мањем броју за листу Чедџе Костића (2,4%), листу др Трбојевића (1,8%) и Демократску странку (1,8%). У срезу Бриње, где је било мање Срба него у наведеним, највише гласова освојио је ХСС (48,7%), али српско становништво било је наклоњено Прибићевићевој странци, па је она добила 34,2% гласова, а две радикалске листе заједно само 3,3% и Демократска странка само 1,4%. Хрватско становништво среза Перушић указало је поверење ХСС-у (70,4%) и, у много мањој мери, Хрватском блоку (10,1%), док је српска популација дала гласове СДС-у (10,2%), листи др Трбојевића (3,7%), листи Чедџе Костића (0,5%) и Демократској странци (3,5%). У срезу Сењ победио је ХСС са 61,4% гласова, испред Хрватског блока са 18,8% гласова, Демократске странке са 12,3%, листе др Трбојевића са 3%, СДС-а са 2,4% итд. Као што видимо, популарност Светозара Прибићевића, његове странке и њеног политичког програма, није јењавала међу Србима Лике и Крбаве. Са 50% својих гласача она је добила три посланичка мандата (Срби Светозар Прибићевић, Душан Иванчевић и др Ђорђе Бранковић). Још два мандата успео је да добије само ХСС, уз помоћ 35,1% гласача, док кандидати осталих странака нису изабрани за посланике. Радикали, без чврстијег упоришта међу Личанима, освојили су 6,1% гласова (листа др Трбојевића), односно 1,4% (листа Чедџе Костића), демократи 2,5%, Хрватски блок 4,1%, Земљорадничка странка 0,5% и Независна радничка партија 0,3%.⁴⁷

Одзив бирача у 7 срезова *Пожешког изборног округа* кретао се углавном између 64% и 78%, а за њихове гласове бориле су се Хрватска пучка странка, СДС, Радикална странка, Хрватска сељачка странка, Земљорадничка странка, Демократска странка, Независна радничка странка, Хрватски блок, Социјал-демократска странка, Српска странка и Независна хрватска сељачка странка. Срби пакрачког среза били су подељени углавном на присталице СДС-а (27,8%) и следбенике Радикалне странке (17,9%), мада је међу њима било и присталица Земљорадничке странке (13%). Демократска странка привукла је само 2,8% гласача, а Српска још мање — свега 0,3%. Та идеолошка подељеност Срба карактеристична је за цео Пожешки округ, где је СДС добио 14,7% гласова, а Радикална странка 13,5%. Испред те две странке био је ХСС са 49% гласова, а иза њих све остале: Хрватски блок (4,7%), Независна хрватска сељачка стран-

⁴⁷ Исто, 144—146.

ка (4,5%), Хрватска пучка странка (4,2%), Земљорадничка странка (4%), Независна радничка странка (2,5%), Демократска странка (1,7%), Социјал-демократска (1%) и Српска странка (0,2%). Посланичке мандате добиле су прве три странке: ХСС пет мандата, а СДС и Радикална странка по један. Сви изабрани посланици били су Хрвати.⁴⁸

У изборном окрућу Срем, где је излазност бирача износила 71,4%, највише гласова припало је листи Радикалне странке чији је носилац био Божидар Ж. Максимовић, 23,1%. Она је тако добила 4 посланичка мандата, док је ХСС, са 19,8% гласова, добила 3 мандата. Самостална демократска странка добила је, са 15,9% гласова, такође 3 мандата. Иза ове три странке с највише гласача ишле су: листа Радикалне странке чији је носилац био Војислав Јањић (8,3%), Немачка странка (7,7%), Земљорадничка странка (7,3%), Социјал-демократска странка (3,2%), Хрватски блок (3%), листа Радикалне странке чији је носилац био др Љуба Поповић (2,9%), Демократска странка (2,3%), Независна хрватска сељачка странка (1,8%), Хрватска пучка странка (1,4%), Независна радничка партија (1,2%), листа Радикалне странке чији је носилац био Драгиша Стојадиновић (1,2%), Хрватска републиканска странка (0,4%), Српска странка (0,3%) и Демократска дисидентска странка (0,2%). Међу десет изабраних посланика у Срему било је осам Срба: радикали др Богдан Милашиновић, Божидар Максимовић, Емилијан Грбић и др Јован М. Радивојевић, самостални демократи др Светислав Поповић, др Милан Костић и др Никола Радојевић, те радићевац др Секула Дрљевић.⁴⁹ У Модрушко-ријечком окрућу са Крком и Кашавом на гласање је изашло само 58,5% бирачког тела. Од тога је 40,1% гласало за ХСС, која је добила 4 посланичка мандата. Део Срба, највише из огулинског, војнићког и слуњског среза, гласао је за СДС (20,9%), па су за народне посланике изабрана два кандидата те странке: др Срђан Будисављевић и Сава Косановић, обојица Срби. Срби радикалске оријентације гласали су или за листу Љубомира Миљшевића (13,4%) или за листу др Милована Грбе (7,1%). Део српских гласова отишао је и Демократској странци (6,9%), док су Хрвати, осим за ХСС, гласали и за Хрватски блок (5,2%) и Хрватску пучку странку (4,3%). Најлошије су прошле Независна радничка странка (2,3%) и Социјал-демократска странка (0,8%).⁵⁰ Загрејчани, 57,8% бирачког тела тог града, изјаснили су се у корист Хрватског блока (50,2%) који је добио два посланичка мандата. Хрватској сељачкој странци припало је 18% гласова, Независној радничкој странци 15%, СДС-у 9,7%, Демократској странци 2,8%, Социјал-демократској странци 2,3% и Радикалној странци 2%.⁵¹

⁴⁸ *Истѡ*, 148—153.

⁴⁹ *Истѡ*, 154—161.

⁵⁰ *Истѡ*, 162—167.

⁵¹ *Истѡ*, 236—237.

Народни посланици Срби из Хрватске и Славоније
по политичким странкама, изабрани 1927. године

Политичке странке	Број посланика	Број посланика Срба
Хрватска сељачка странка	45	1
Самостална демократска странка	14	10
Радикална странка	7	6
Хрватски блок	2	—
УКУПНО	68	17

Народни посланици Срби из Хрватске и Славоније
по жупанијама, изабрани 1927. године

	Број посланика	Број посланика Срба	% посланика Срба
Бјеловарско-крижевачка	8	—	—
Вараждинска	10	—	—
Вировитичка	7	2	28,57
Загребачка	13	2	15,38
Личко-крбавска	5	3	60
Модрушко-ријечка	6	2	33,33
Пожешка	7	—	—
Сремска	10	8	80
Загреб	2	—	—
УКУПНО	68	17	25

Како је на овим изборима гласала Далмација? *Изборни округ Кошор—Дубровник—Силић* (59,5% гласача) показао је највећу наклоност ХСС-у (37,5%), обезбедивши му 5 посланичких мандата. Радикална странка, са 15,3% гласова, добила је два посланичка мандата, Демократска (12,5%) један, СДС (11%) такође један, као и Хрватска пучка странка (9,6%). Радничко-сељачко-републикански блок (7,1%) и Хрватски блок (7%) остали су без мандата. Срби которског среза били су већим делом радикалски оријентисани (49,9%), а мањим делом демократски (26,3%); СДС се изборио за само 6,8% гласова. Сви посланици изабрани на јужном Приморју били су Хрвати, осим радикалног кандидата, Србина Љубомира Јовановића.⁵² И у *северној Далмацији* (56,9% гласача) радикали су имали чврсто упориште: за листу др Николе Суботића определило се 26,1% гласача, а за листу др Нике Новаковића 7,4%. С друге стране, српска Далмација није прихватила Светозара Прибићевића као свог неоспорног вођу, и поред свих напора које је он чинио да се пробије и на том простору: његова странка добила је много мање гласова од Радикалне, 13,4%. ХСС је имала две листе на којима је освојила укупно 37,9% гласова, а Хрватска пучка странка добила је 7,7% гласова. На основу ових резултата северна Далмација послала је у парламент три посланика

⁵² *Исто*, 185—189.

ХСС-а, Хрвата, и три посланика Радикалне странке, Србе др Душана Иветића, Сергија Урукала и др Николу Суботића.⁵³

Народни посланици Срби из Далмације
по политичким странкама, изабрани 1927. године

Политичка странка	Изборни округ Шибеник— Задар	Изборни округ Котор—Дубров- ник—Сплит	Број посланика	Број посланика Срба
Хрватска сељачка странка	37,9%	37,5%	8	—
Радикална странка	33,5%	15,3%	5	4
Самостална демократска странка	13,4%	11%	1	—
Демократска странка	—	12,5%	1	—
Хрватска пучка странка	7,7%	9,6%	1	—
Остале странке	7,5%	14,1%	—	—
УКУПНО	100%	100%	16	4 (25%)

У две изборне јединице Далмације, заједно, ХСС је добила 37,7% гласова и 8 посланичких мандата, Радикална странка 22,2% гласова и 5 мандата, СДС 11,9% гласова и 1 мандат, Демократска странка 7,3% гласова и 1 мандат и Хрватска пучка странка 8,9% гласова и такође један мандат.⁵⁴ Хрватски сељачки и раднички блок као и Савез земљорадника освојили су по 4,4% гласова и из њихових редова није изабран ниједан народни посланик. Од 16 посланика 4 су били Срби, или 25%. На првом месту по броју освојених гласова, 46,7%, ХСС се налазила и у Хрватској и Славонији, испред СДС-а са 18,1%, Радикалне странке са 13,1%, Хрватског блока са 7,7%, Демократске странке са 3,2%, Хрватске пучке странке са 2,9%, Савеза земљорадника са 2,4% итд. Мандати су припали ХСС-у (45 или 66,2%), СДС-у (14 или 20,6%), Радикалној странци (7 или 10,3%) и Хрватском блоку (2 или 2,9%).⁵⁵ Дакле процен-туални удео представника Радикалне, за хегемонију оптуживане странке, у укупном броју изабраних посланика, био је много мањи од удела Срба у структури становништва. Друга пак странка која је имала присталице међу Србима у Хрватској, опозициона СДС, налазила се, као фанатичан противник београдске владе, у истом табору са ХСС-ом. Она не само што није била у редовима оних који су оптуживани за угњетавање и експлоатацију хрватског народа, већ је, у оквиру Сељачко-демократске коалиције, формиране 11. новембра 1927. године, постала главни носилац отпора режиму тзв. великосрпске хегемоније. Од њених 14 изабраних посланика десеторица су били Срби, а од 7 радикалских шесторица, што значи да су Срби из Хрватске и Славоније имали у парламенту, заједно са др Секулом Дрљевићем, 17 својих представника или 25%. А ако бисмо изузели др Дрљевића, изабраног на листи ХСС-а — 23,52%. У сва-

⁵³ *Истио*, 190—192.

⁵⁴ Dr Branislav Gligoriјеviћ, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919—1929)*, Beograd 1979, 241.

ком случају, ради се о броју који је одговарао националном саставу становништва. Срби с извесних подручја, као што су Бјеловарско-крижевачка, Пожешка, Вараждинска жупанија и град Загреб, остали су без иједног свог репрезента у парламенту. У личко-крбавској изборној јединици добили су 3 представника или 60%, у модрушко-ријечкој 2 или 33,33%, у загребачкој 2 или 15,38%, у вировитичкој 2 или 28,57% и у сремској 8 или 80%.

Ако анализирамо податке за Хрватску, Славонију и Далмацију заједно, где је према попису из 1921. године, живело 22,76% српског становништва, видимо да су Срби имали 21 посланика или 25%. Без др С. Дрљевића кога, ако изузмемо његово порекло, заиста нема разлога убрајати у Србе, долазимо до открића да су српски посланици чинили 23,80% укупног броја посланика изабраних у Хрватској, Славонији и Далмацији што, према томе, углавном одговара њиховом уделу у националној структури, односно, сасвим незнатно га превазилази. Када одемо корак даље и извршимо подробнију анализу изборних резултата, долазимо до открића да је Радикална, тзв. „хегемонистичка” странка, која је, у интерпретацији хрватске политичке елите, држећи полуге власти у својим рукама, вршила доминацију над „пречанским” крајевима, добила 12 посланика или само 14,28%, од тога 10 Срба или 11,9%. СДС, пак, добила је 15 посланика или 17,85%, од тога 10 Срба или 11,9%.

Као и поводом претходних избора,⁵⁶ и овог пута у јавности су се чули гласови о њиховој нерегуларности, и о разним злоупотребама. У Народной скупштини формиран је Верификациони одбор, који је поднео извештај о изборним незаконитостима. Одбор је оптужио органе власти да су затварали истакнуте присталице опозиционих странака, да су растурали зборове опозиционих странака, да су се користили, с једне стране претњама, с друге стране обећањима, дакле свим врстама притисака на бираче, како би владини кандидати извојевали победу, да су терорисали противнике званичне листе, да су пресипали изборне куглице и сл. Према сазнањима Верификационог одбора, у изборном округу Шибеник и област задарског суда, прота Сергије Урукало, срески кандидат на листи Николе Суботића, обећавао је током агитације да ће гласачима те листе, као награда, бити додељена земља, што је било подржано и од стране великог жупана др Иве Перовића. Изборне неправилности примећене су, тврдило се у извештају, на многим биралиштима, као у Земуну, Јагодњој, Полачи, Карину, Билишанима, Жегару, Кистањама, Ђеврскама, Брибиру, Оћестову итд.⁵⁷

У сваком случају, на последњим парламентарним изборима у Краљевини СХС, само је потврђено оно што се показало већ приликом првог опредељивања бирачког тела: да се српски свет у Хрватској, Славо-

⁵⁵ Исто, 240.

⁵⁶ Извештај верификационог одбора Народне скупштинe (са одвојеним мишљењем), с. 1, 1925, 9—13.

⁵⁷ Ситенографске белешке Народне скупштинe Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца: ванредан сазив за 1927. год., I књига (од I до IV претходног сасијанка) — верификациона дебата, Београд 1927, III претходни састанак, 18. октобра 1927, 43—48; Одвојена мишљења чланова верификационог одбора, с. 1, 1927, 18—24.

нији и Далмацији делио на два супротстављена политичка тора, самостално демократски и радикалски и да је та подела била дубока а, изгледало је, и постојана.⁵⁸ Она је тровала односе у свим слојевима народа, што је резултовало споровима, вербалним сукобима и физичким обрачунима, који су бивали интензивни нарочито у време избора. Наговештаји да ће се нешто променити у политичким односима код Срба у хрватским крајевима, да ће, можда, доћи до извесног прегруписавања, јавили су се тек после атентата на хрватске посланике: од када је Светозар Прибићевић напустио Народну скупштину заједно са осталим посланицима Сељачко-демократске коалиције (основане 11. новембра 1927. споразумом између ХСС-а и СДС-а) који су онда у Загребу формирали свој „контрапарламент”, ауторитет који је вођа СДС-а до тада уживао био је у постепеном опадању. Његове присталице у Лици почеле су да га напуштају, поручујући му да га „нису послали у Хрватски сабор већ у Београдску скупштину”.⁵⁹ Уследило је, међутим, успостављање режима диктатуре (6. јануара 1929), који је, распуштањем странака, на неко време одложио процесе политичког груписања и прегруписавања. Изгледало је да је дошао крај дуготрајним, бесплодним политичким борбама које су нарушавале стабилност државе, водећи њеном распаду.

SERBIAN POLITICAL PARTIES IN CROATIA, SLAVONIA AND DALMATIA AND PARLIAMENTARY ELECTIONS IN 1927

by

Sofija Božić

Summary

The paper discusses political activity of The Independent Democratic and Radical Party among the Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia between the parliamentary elections in 1925 and 1927: propaganda activities, extension of organizational network, divisions and conflicts between these two parties and within them, election campaign etc. The author analyzes the results of the fourth parliamentary elections in that region which showed that the central parts of the Serbian ethnic area (Lika, Banija, Kordun, West Slavonia) kept their demographic orientation which they had had immediately before the unification — this orientation was expressed in opting for Svetozar Pribićević's Independent Democratic Party, while the Serbs from Srem, East Slavonia and Dalmatia remained loyal to the radicals. The Serbs in Dalmatia got 4 representatives or 25%, which was more than their share in the total population, and the Serbs in Croatia and Slavonia 16 or 23,52%, which was in accordance with the national structure. In Croatia, Slavonia and Dalmatia together, 23,80% of the Serbian representatives were elected, which just slightly surpassed the percentage the Serbs had in the total population (22,76%).

⁵⁸ Видети и: Бранислав Глигоријевић, *Политички живот на простору Републике Српске Крајине*, Република Српска Крајина, Топуско—Книн—Београд 1996, 295—312.

⁵⁹ АСАНУ, 14439/87, Заоставштина Војислава Маринковића: писмо В. Маринковићу, Београд, 13. XII 1928. (аутор није идентификован).

Горан Комар

БОКЕШКИ И ДАЛМАТИНСКИ ИСПОВЈЕДНИК ПРАВОСЛАВЉА ПРОТОСИНЂЕЛ КИРИЛ ЦВЈЕТКОВИЋ (1791—1857)

САЖЕТАК: Константин Цвјетковић, у монаштву Кирил, потекао је из куће поморских трговаца у Баошићима у Боки Которској. Рођен у вријеме млетачке управе херцегновским крајем, примљен је у свето братство манастира Савина почетком 19. вијека, за игумана Никанора (Богетића). Касније, као секретар далматинског и бокешког епископа Венедикта, открио је план о увођењу Уније у епархију, да би послије драматичног расплета, допао тамнице у којој је провео више од двадесет и четири године да се никада више не врати своме завичају.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Отац Кирил, Далмација, Бока, Унија

Блажене душе човјек, који је у двадесет и четири године, три мјесеца и три дана шамновања за своју вјеру, окуцао, што но се у њесмама њева, и шамницу шамну, и на рукама неђево до лакаша и на ногама шецке лисичине¹

Кирил је рођен као Константин у свештеничкој фамилији у Баошићу у Боки², селу на обали, које је у вријеме Млечана припадало Топалској комунитади. Отац му бијаше Јован³, а мајка Анђа⁴. Свјетло Божије

¹ Томо Крстов Поповић, *Херцег-Нови у сиомен њештогодишњице му*, Задар 1884, 159 /штампарија И. Водишке/.

² Саво Накићеновић, *Бока*, Српски Етнографски зборник СКА књ. XX, Београд 1913, 307. Поп Саво казује, на темељу Родословља Цвјетковића које се чува код Глига Лакова Цвјетковића у Баошићима, да су Цвјетковићи потекли од Цвјетка Баоше који је дошао из Зете 1590, те како су били „свештеници и гласовити капетани“.

³ У пописима глава фамилија друге половине 18. вијека названим *Нотје од соли па-рохије баошићке државе Новске*, тражили смо припаднике уже фамилије оца Константина Цвјетковића. У ноти од 1798. године, стоји знатан број домаћина који припадаху овоме роду. На редном броју 12. уписан је Томо Јованов Цвјетковић са седам чланова обитељи; на ред. бр. 16. Јово Попов Цвјетковић са шест чланова; на ред. бр. 18. Лука Јовов са девет чланова, и на ред. бр. 21. Симо Јовов Цвјетковић са три члана обитељи. Сасвим је могуће, како се може тврдити да је и Константин рођен у линији Цвјетковића која је давала калуђере и свештенике, да би његов отац Јово, Јован, могао бити баш Јово Попов који је 1798. свакако морао бити уписан као глава породице. У Ноти од соли од 1789. године, уписан је Поп Симо Петковић (Цвјетковић), са десет чланова обитељи. Управо овај поп Симо јест

угледао је 1791. године, а крштен је 15. септембра у баошићкој цркви Светога оца Николаја у којој се данас храни успомена на тај догађај у једном прикладноме натпису.

Сам отац Кирил на почетку своје *Ауџобиографије*, помињући родитеље, исцрпније казује о мајци него о оцу. Његова мајка Анђа била би рођена у Дражинврту у Боки, потекла од Јована Вукасовића, капетана корабља и трговца. Ђед Кирилов бијаше поп Симеон. То он сам посвједочује.

Главни извор за животопис оца Кирила јесте његова *Ауџобиографија* коју је исписивао у затворима Аустрије, и која је штампана трудом земунског пароха, протојереја Димитрија Руварца⁵.

У баошићкој цркви Светога Николе чува се успомена на крштење оца Кирила. Натпис је начињен 1899. године и гласи:

†
 ОВДЈЕ ЈЕ КРШТЕН
 КИРИЛ ЦВЈЕТКОВИЋ
 1791 ГОД.
 НА УСПОМЕНУ ТОЛИКЕ СЛАВЕ
 ЗАХВАЛНИ МУ ЗЕМЛАЦИ
 ОВУ ПОЛЗУ ПОСТАВИШЕ
 1899 ГОД

Кирилов ђед, отац Симеон, Симо, имао је и синове: Филипа, Марка и Николу и ова двојица последњих, стричева Кирилових, били су свештеници. Алекса Марков био је свештеник. Сам отац Кирил имао је браћу Трифона и Спиридона.

Из наших података видљиво је да је отац Кирил потекао из фамилије баошићког пароха попа Сима (Симеона) који је 1789. имао десет чланова обитељи. У наредних десет година, његов син Јован је, оженивши Анђу Вукасовић из Дражинврта, формирао своју породицу у Баошићима.

Отац Симо Цвјетковић је у другој половини 18. вијека вршио и дужност ђеновићког и кумборског пароха и то је развидно из једнога позива на суд издатог од канцеларије ванреднога провидура 12. септембра 1780. Овим прогласом проглашен је кривим поп Симо и извјесни Абрам Бимгур, „закона латиншкога” из Дубровника, настањен у Кумбору које-

свештеник Симеон којега помиње сам отац Кирил као свештеника. Поп Симо помиње се у ноти од 1772. са шеснаест чланова обитељи. Годину дана раније, имао је поп Симо осамнаест чељади у кући. Поп Симо је уписан у најстарију сачувану баошићку ноту од соли начињену 1751, са тринаест укућана. Ваља погледати: Др Горан Комар, *Драчевица — историја новска од искона до њада Венеције*, Херцег-Нови 2004, 325, 328, 329, 331, 333, 334. (Ноте од соли државе Новске пружене интегрално за сва новска /топаљска/ насеља).

⁴ Не знамо због чега Љубомир Котарчић *Последње њисмо протосинђела Кирила Цвјетковића*, Археографски прилози, Београд, 1990, бр. 12, 287, казује да је Константинова мајка Ружа, када сам отац Кирил каже да се звала Анђа.

⁵ *Ауџобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православе*, Београд 1898. /приредио протојереј Димитрије Руварац/.

га је овај свештеник вјенчао са кћерком Петра Симова Војводића, противно законима Млетачке републике.⁶

У вријеме попа Сима, живио је у Баошићима и поп Никола Цвјетковић, како је видљиво из тестамена Илије Црногорчевића од 20. априла 1775,⁷ а у парохији ђеновићко — кумборској поп Марко Цвјетковић.⁸

О старим свештеницима Цвјетковићима сачуван је још један траг. На једноме гробу крај цркве Светога Николе, стоји натпис старом ћирилском ортографијом: *ПОПА СТАРОГА 1788*.

Константин Цвјетковић је 1798. почео учити школу код попа „Мојсеја из Срема” у родним Баошићима, али ова школа не потраја ни неколико дана. Ускоро, међутим, Константинов рођак Алекса, свештеник, започео школу и Константин почео учити код њега. Првим дјетињим жељама које је Константин изрекао у кругу породице, како би се одређио за монашки чин, супротстављао се отац, поморац и трговац, који је избивао у Смирни, и који је говорио да је Константин „слабог тјелосложенија”. Константин је чекао прилику и измолио рођака, оца Алексу, да га у манастиру Савина представи часним оцима савинским. Константин се са савинским калуђерима, и Грбљанином архимандритом Никанором Богетићем,⁹ сусрео 25. маја 1805. Отац Никанор припадао је старом савинском братству, које је на челу са игуманом, архимандритом Данилом Јовановим Рајовићем између 1776. и 1799. подигло Велику манастирску цркву. Константин је тако примљен у братство савинско уз противљење оца, који је у томе часу боравио у Смирни. С много тоpline отац Кирил говори о мајци, пружајући детаље из разговора у часу велике одлуке.

Када је Константин прикључен савинском братству, могао је гледати све догађаје у Боки у доба француске експедиције и запосједања Боке, јер су се главни догађаји и одвијали у Савини. У *Аутобиографији* он описује долазак митрополита Петра у манастир, као и акцију презаслужног за Боку адмирала Сењавина.¹⁰

Када се говори о часном оцу протосинђелу Кирилу, тада се обично истиче његово кључно и жртвено дјело: указивање на тешко застрањење епископа далматинског, бококоторског, дубровачког и истријског Венедикта Краљевића.¹¹ Но, калуђер Кирил, од раних је својих дана почео тегибна странствовања.

⁶ АХ, ПУМА, ф. 323, 405

⁷ АХ, ПУМА, ф. 288, 87

⁸ Др Г. Комар, *Драчевица — историја новска од искона до пада Венеције*, Београд 2004 321 (*Ноше од соли парохије ђеновићко — кумборске*).

⁹ Др Г. Комар, *Књига поја Фалија Косића (19. вијек)*, Бока 23, Херцег-Нови 2003, 357—397. Отац Никанор је био епископски намјесник за Боку, након архимандрита Герасима Зелића. Заслужни савински настојатељ и градитељ. Архимандрит Никанор устројио је једну важну савинску књигу, *Либро ои сарандара*, 1826. године. Упокојио се 23. септембра 1823. године.

¹⁰ *Историја српског народа*, пета књига, први том, *Од Првог усћанка до Берлинског конгреса 1804—1878*, Београд 2000, 169 /група аутора/.

¹¹ Епископ Венедикт рођен је 15. јануара 1765. близу Солуна. Закалуђерио се у манастиру Свете Анастасије, такође близу Солуна. У 1806. посвећен је од Дабробосанског митрополита за титуларног епископа кратовског. Када је 1808. основана далматинска епар-

У доба рускога владања, како казује Кирил, преминуло је неколико савинских калуђера, Саватија Јовановић,¹² Симеон Љубибратић,¹³ Епифаније Пјешка (отац Кирил казује: Пјешивац¹⁴) и Стефан Аврамовић.¹⁵ Братство, у бојазни да манастир не запустити, а плашећи се корака француске окупационе власти, одлучи да затражи да се Кирил замонаши. На 20. новембра 1808. године „обукоше ме и вмјесто Консантина Кирил прозваше ме” (26).

Кирил говори и о својој наклоности живописању и додиру са мајстором, свештеником Симеоном Лазовићем,¹⁶ који је израдио раскошни иконостас Велике савинске цркве. Могуће је да му је братство на изражене овакве његове жеље, умирујући младалачку му амбицију, казивало како ће га у Свету гору слати „гдје има изрјадније живописаца” (27).

Отац Кирил је, сјећајући се дјетињих дана проведених у Херцег Новом, оставио изузетно значајно свједочење о стању другог херцеговског манастира (Рождества пресвете Богородице — Потпланина) у селу Ратишевина, у часу француске окупације, помињући манастирску зграду на спрат са којег је пао и повриједио се.

Кирил се у Цетињу сусрео и разговарао са светим митрополитом Петром, након сусрета са његовим братом Савом у Котору и пјешачења са Крсаца. Но, митрополит је одбио да зађакони Кирила из политичких обзира према сусједној Аустрији.

Отац Кирил је у степен ђаконства произведен 24. јула 1812. у Врлици у цркви Светога Николе, од епископа далматинског, бококоторско — дубровачког и историјског Венедикта Краљевића (77).

хија он се упињао да постане епископ, и када је Далмација устала против Француза, он се одређио за Француску. Од Аустријанаца је ухапшен и интерниран, али када је Наполеон ушао у провинцију, Венедикт је 1910. именован за епископа. Епархијом је управљао на свеопште задовољство. Но, у Бечу никада није признат за законитог епископа. Одређено признање стекао је у Бечу 1818/19. када је предложио да се у Шибенику оснује унијатско сјемениште. О ситуацији је обавјештен и митрополит Стефан који је узео у заштиту народ и цркву у провинцији. Умро је 1. фебруара 1862. у Млещима. /С а в а, еп. Шумадијски, *Српски јерарси од деветиоог до двадесетиоог вијека*, 1996, 64, 65/.

¹² Калуђер Саватија могао је бити уписан у Читуљу архијереја, игумана и монаха манастира Тврдош и Савина коју је начинио ђакон Стефан Аврамовић из Требесина, иначе задужен за чување и бригу о савинској архиви и библиотеци. Он је главни носилац послова на градњи цркве Светог апостола Томе у родном Требесину, 1777. године. Важио је за познаваоца архивалија, и он је, скупа са јеромонахом Арсенијем Вучиним из манастира Милешева, средином 18. вијека излазио у канцеларију провидура у Новоме да се изјасни о аутентичности печата милешевског манастира на једном документу који су млетачки судови забавивали као кривотворину. Читуљу је ипак неко попуњавао послје ђакона Стефана јер она завршава именом оца Јеротеја (Ђордана). Зна се за калуђера Саватија Томића из манастира Завала у Попову, сабрата савинског манастира који се упокојио 26. октобра 1806. Читуља Тврдошко — савинског манастира објављена је интегрално у Г. К о м а р, *Драчевица — хроника новска од искона до њада Венеције*, Београд — Подгорица 2003, 181—187.

¹³ Отац Симеон се упокојио 14. јуна 1806. године.

¹⁴ Сабрат савински, упокојио се 1. новембра 1806. године. Он није припадао роду сасовићких Пјешиваца.

¹⁵ Сабрат савински, упокојио се 15. августа 1806. године.

¹⁶ У *Аутобиографији* је погрешком исписано: Симеон Лазаревић.

У Шибенику, 14. јуна 1814. произведен је у чин архиђакона, и одмах по Петрову дану, са владиком, обилазио Боку. Дана 16. септембра 1814. умро је његов отац (81).

Сљедеће године, 21. новембра, у катедралној цркви у Шибенику, произведен је отац Кирил у степен свештенства, а 28. тога мјесеца, служио је прву литургију „с великим весељем и торжеством, које су мени добри и незаборављени наши христјани шибенички учинили от њихове к мени благонаклоности, коју су ми јошт из почетка најпрвог мог долзка у Шибеник показали” (87).

На дан 15. јула 1817. примио је отац Кирил синђелију којом му се додјељује шибенска парохија (102).

Прве вијести о унијатској усмјерености владике Венедикта изазвале су међу приморским Србима велику узнемиреност. Владика је у своју шибенску канцеларију увео један скривени протокол (125 — 130). Осим тога, из Галиције су у Шибеник 1819. допутовали унијатски мисионари који су требали да предају у будућем унијатском сјеменишту.¹⁷ Спремљена је нарочита депутација шибенских Срба која је у Задру изнијела примједбе на рад епископа Венедикта, а потом је архимандрит Герасим Зелић 30. априла написао једно писмо митрополиту Стратимировићу, тражећи спас од епископа.¹⁸ Прва писма са отвореним питањима епископу о гласовима који су стигли у Боку, која је начинио савински архимандрит Никанор Богетић, настала су 1820. године.¹⁹ У писму владици од 19. августа 1820. отац Никанор казује како му се тресу руке и перо испада из руке, изражавајући неизречено роптање које његово братство подноси од народа, али и због књига које долазе из Далмације и Трста говорећи да се владика Краљевић „импењао величеству ћесарову, окренути вас народ далматински и бокешки у унијатство”. Такође и да је један капетан из Новог (Матковић) оптуживао оца Макарија (Грушића) као што је и читаво братство оптуживано да су „папиште и унијати”. Отац Никанор је, заправо, молио владика да учини један циркулар којим ће побити гласове.²⁰

Као протосинђел, служио је код владике Венедикта отац Кирил као лични секретар. Своју је *Ауџобиографију* обогатио њему тегибним детаљима владичиних путовања и корака ка Унији. Овај рукопис, како га је видио његов приређивач Димитрије Руварац, не пружа појединости из кључног догађаја: покушаја атентата на владика Венедикта. Радећи у шибенској епископији, отац Кирил се показао неодступним бранитељем православља. Стога, власти 1821. наредише да се пребаци у манастир Крку. Судећи по детаљима разговора са њему наклоњеним шибенским адвокатом Јаковом Алборчетијем, одлука о лишавању парохије и измјештању у манастир, била је владичина (240, 241). Приређивач *Ауџобиографије* вјерује да је управо отац Кирил представљао главну тачку ослон-

¹⁷ *Жиџије Герасима Зелића III*, Београд, 1899, 121.

¹⁸ *Истио*, 122

¹⁹ Г. Комар, *Манастир Савина — водич кроз ћириличну архиву манастира /19. вијек/* — рукопис.

²⁰ Г. Комар, *Српска православна црква у Херцег-Новоме*, Херцег-Нови 2006, 404, 405.

ца далматинским Србима у одбрани од Уније.²¹ У часу када је његово одстрањивање постало извјесно, скрадински и шибенски Срби испланирали су атентат на први дан Духова 1821. Владика се није нашао у колима, а живот су изгубили један унијатски каноник Ступницики и градски заповједник, пуковник Гример.²²

Активистички став протосинђела Кирила у догађајима око увођења унијатских учитеља је познат,²³ а такав ће његов став, иако посредно, убједљиво говорити за активности, могуће систематичне, које су у епархији провођене у смјеру успостављања уније.

У овим немилим догађајима, владика се склонио у Задар, а касније, током 1822, прешао у Млетке гдје је живио са високом пензијом до 1. фебруара 1862. године.²⁴

Његова опорука носи поруку покајања и тврде вјерности симболу Источне цркве.²⁵

Протосинђел Кирил био је у истражном затвору у Шибенику, који је организован у тврђави Љуљевац. Ту је провео првих четири године и три мјесеца. Потом је осуђен на двадесет година затвора које је одслужио у Градишци у Славонији.²⁶ Из Градишке, отац Кирил у фебруару 1838. пише представницима Српске православне општине у Трсту изнијевши тегобни живот у затвору, молећи за помоћ, уздржавши се од описа својега жалосног стања. „Ја бих вама описао потанко прогоненија и напастованија, која сам прије мога нешчасног паденија поднио, строго судулишчно са мном поступање, подземновлажне и ужасномрачне тамнице, претешке вериге, и остала поруганија, непрестана воздиханија и чрезмјерне горке сузе и печалне туге и невољу, што сам у врјеме четири љета и три мјесеца под испитом, а једанајест љета и четири мјесеца од суђења претрпио...” (245).

У томе часу остало је оцу Кирилу још девет година строгога затвора.

Тршћански Срби чинили су кораке за његово ослобађање. О томе свједочи и Новљанин Томо К. Поповић који је био дуго година секретар тршћанске општине.²⁷

На слободу је изашао отац Кирил 12. фебруара 1846. Не дадоше му власти ни тада да оде у Далмацију или Боку. Пребивање му је одређено у банатском манастиру Бездин у коме вјечити санак борави. Далматински владика Јеротеј послао је из Задра 11. августа 1848. Српској тршћанској општини писмо у којем извјештава да је потребне мјере код власти

²¹ Ауџобиографија ..., 242.

²² Љ. Котарчић, *Последње писмо...*, 287; *Историја српског народа*, пета књига, други том (Од Првог устанка до берлинског конгреса 1804—1878), Београд 2000, 286.

²³ Горан Максимовић, *Страдалничка судбина и књижевно дјело протосинђела Кирила Цвјетковића, Ауџобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православе*, Српска Краљевска Академија, Београд 1898 /приређ. Димитрије Руvaraц/ — репринт издање Градска библиотека и читаоница Херцег — Нови 2004, 283.

²⁴ Ауџобиографија..., 243.

²⁵ Србско — далматински магазин, 1863, 141.

²⁶ Ауџобиографија..., 244.

²⁷ Томо К. Поповић, *Херцег-Нови...*, 168.

предузео да би се отац Кирил „у своје отечество возвратити и у манастиру Савини обитавати могао...”²⁸

Отац Кирил је, у часу када је изгубио наду да ће икада више видјети Боку, упутио једно писмо своме синовцу попу Николи. Пише отац Кирил како шаље шездесет комада књига, од којих одређен број означених књига, немјењује манастиру Савини. Три књиге намјењује цркви Светог Николе у Баошићима.²⁹

На тражење оца Димитрија Руварца, архимандрит бездински Исак Дошен доставио је податак о датуму упокојења оца Кирила: „...Брату нашем протосигкеллу отцу Кириллу Цвјеткович днес, сије јест: 28. Септемвриа 1857. в 6 часов заутра по шестодневној тјажкој бољезни, о господје в вјечност преселшусја.”³⁰

Димитрије Руварац завршио је свој коментар у издању *Ауџобиографије* оца Кирила жељом да наш народ уврсти овога Баошићанина у народне светитеље и мученике.

A PREACHER OF ORTHODOXY FROM BOKA AND DALMATIA, PROTOSYNGELIOS KIRIL CVJETKOVIĆ

by

Goran Komar

Summary

Protosyngelios Kiril Cvjetković lived his martyr-like life in ascetism incomparable and unrivalled in the history of the Serbian Orthodox Church in the Adriatic coastal area, during the 19th century when the Serbs were exposed to a dangerous completion of the conversion programme which had been outlined in the previous centuries. His punishment and his deed testify about his work which was crucial for the destruction of the Uniate project, in which his bishop took part to a large degree. In a martyr manner, he combined a sublime enthusiasm of his childhood in St. Sava's monastic tonsure, and his old age in foreign lands, torn from homeland, showing that his homeland was Orthodoxy, spending his life in prison and martyrdom which he bore proudly and with restraint, like all great martyrs of Christ's age. His work requires appropriate recognition of the Serbian nation and its Church, as well as the investigations which our researchers should carry out in the archives of Austria.

²⁸ *Ауџобиографија...*, 247.

²⁹ *Ауџобиографија...*, 250, 251.

³⁰ *Ауџобиографија...*, 254.

Жарко Димић

ОПИС НЕКОЛИКИХ ПУТОВАЊА ПО ДОМОВИНИ ПУТОПИСЦА ТЕЛЕКИ ДОМОКОША (НОВИ САД — ПЕТРОВАРАДИН — СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ)

САЖЕТАК: Мађарски путописац Телеки Домокош обилазио је и описивао просторе Угарске круновине у оквирима Хабзбуршке монархије крајем XVIII века. При том је обилазио крајеве и насеља, међу којима и она места насељена српским живљем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Телеки Домокош, Митрополит Стефан Стратимировић, Нови Сад, Петроварадин, Сремски Карловци

Опис неколиких путовања по домовини, по много чему необичних, мађарског путописца грофа Телеки Домокоша, који је, нажалост, веома рано преминуо у својој 25-ој години, најавили су једну, не само даровиту личност са веома добрим и студиозним осећајем запажања, већ и личност заинтересовану за науку, у овом случају минералогiju. Књига његових путописа издата је у Бечу 1796. Са десет оригиналних бакрореза на мађарском језику, преведена је на немачки језик и штампана у Пешти 1805. године након његове преране смрти (1798). Књигу је за штампу приредио Золтан Едер, штампана је у Будимпешти 1993. године.¹

Телеки Домокош — сакупљач и колекционар минерала, путник и путописац по Мађарској, рођен је 5. септембра 1773. у Шаромберкеу у Марош Торда жупанији. Отац Телеки Самуел, ердељски канцелар, био је оснивач и утемељивач познате Телеки библиотеке у Марошвашархељу. У Марошвашархељу и Нађсебену, где се Домокош школовао, предавао му је широко образовани професор филозофије Бенке Михаљ и у младом Домокошу пробудио страсно интересовање за минералогiju, која му је до краја, нажалост кратког живота, остала главна преокупација. Након студија на бечком (од 1788—1791) и пештанском (1791 — 1793) универзитету, три године је провео на пропутовању и упознавању западне Европе. Бавио се, Домокош, поред минералогije и историјским и другим природњачким и друштвеним наукама. Успео је да за кратко вре-

¹ Teleki Domokos, *Egynehány hazai utazások leirása*. Éder Zoltán, Balassi kiado, Budapest 1993.

ме упозна све значајније европске збирке минерала, али и водеће људе на овом пољу. Признајући му врхунско знање, више страних природњачких удружења примило га је у ред својих почасних чланова. По повратку кући постао је председник Табле² у Марошвашархељу. Свој нови положај искористио је и том приликом не само пропутовао, већ и упознао тадашњу Мађарску. Његова књига написана током ових путовања изашла је под насловом *Опис неколиких путовања по домовини...* У овом делу приказује Мађарску као њен савременик крајем XVIII века, њене тадашње друштвене прилике, али и места, људе, народе и догађаје. Ипак, свестан своје младости, а тиме и неискуства, у свом обраћању читаоцу на првим страницама, у првом издању својих путовања из 1796. године, Домокош каже: „да су ови описи путовања само зачетак правог труда и да управо због овога, али и због тога што је ово мој први и младачки рад, он не може бити савршен, а писац описа путовања га је припремио уз обична истраживања. То би сваки читалац, пре него што о прочитаном да суд, требао размотрити”. С те стране, дакле, писац тражи наклоност свих, а с друге стране жели да увери да је при опису путовања себи ставио у задатак да забележи само оно о чему се темељно и од најверодостојнијих људи или писаца обавестио и до којих је дошао сопственим истраживањима.³

„Оне који у овом слабом послу пронађу било какве грешке и потребне исправке, молио бих за та открића, да би се на основу тога обавезао писац, коме ништа није драже од добронамерне и поучне критике.” Као украс његовом малом раду, а ради појашњења и ужитка читалаца, писац је приредио десет бакрореза, који би, нада се, не без разлога, могли бити пријатни, а неки међу њима читаоцима и занимљиви.⁴

Млади Телеки Домокош је на својим путовањима западном Европом сигурно осетио и видео одјеке француске револуције, он се под насловом првог издања својих путописа обраћа издавачу Ердељском почасном мађарском удружењу, речима: „У којем су се стубови домовине, цењени научници и велики прегаоци, ради унапређења науке и усавршавања и ширења матерњег језика и тиме сталног одржавања и кићења националног карактера ујединили, овде сакупљена знања препоручује писац”. Дакле, Домокош је упутио својим читаоцима или својим сународницима и један сасвим разумљив проглас, храбар, али истовремено и напредан за то време.

Минеролошко друштво у Јени је на оснивачкој скупштини, одржаној 8. децембра 1797, а на предлог професора минералогije из Јене Јохана Георга Ленца, Домонкоша изабрало за свог првог председника. У писму писаном у Бечу, Домонкош је, захваливши се на избору, нагласио: „Иако сам велики поштовалац научника, ја нисам научник”. Нажалост, његово председавање није дуго трајало јер је наредне године, 16. септембра 1798. изненада преминуо у Марошвашархељу. Ипак, ни после

² Председник Табле — председник суда.

³ Egynehány hazai utazások leírása tot — és horvátországoknak rövid esmértetésével együtt, Éder Zoltán, Balassi kiado, Budapest, 1993.

⁴ *Исто.*

његове изненадне смрти, везе између Јене и породице Телеки нису се прекидале. Домокошевог оца, Телеки Самуела,⁵ друштво је, на предлог професора Ленца, 1802. године, изабрало за почасног члана. Телеки Самуел је заузврат поклонио збирку минерала, према којима је направљен и каталог, који се налази у Телеки библиотеци.

Приликом приређивања овог текста коришћени су подаци са интернет странице Wikipedia. Користим такође прилику да се захвалим господину Карољу Ковачу, који ми је указао на постојање овог текста и преводиоцу с мађарског језика Кристини Менеши.

НОВИ САД И ПЕТРОВАРАДИН

Нови Сад (Неопланта), немачки Neustatz, 1751. је постао краљевски град, а пре тога се звао Петроварадински Шанац. За кратко време, број становника му се веома увећао, из разлога што се у трговачком смислу налази на добром, стратешком пложају. Одавде се тргује на велико са целог угарског подручја монархије на турско и обрнуто. Прилично је простран град и доста китњаст, гледајући изузетне новије грађевине. Број становника надмашује број од девет хиљада; гледано према народности највише је Мађара, Немаца и Раца⁶ — последњима се овде налази и седиште епископа.

Петроварадин је једна јака тврђава, најјача у Угарској и њеним крајевима. Лежи у Славонији. Дунав га једним делом окружује и у близини тврђаве, гранајући се, формира два острва, од којих веће досеже све до Карловаца, где се рукавац Дунава сједињује са великим Дунавом. При крају овог острва насупрот тврђави, као и преко пута тврђаве на новосадској страни, налазе се утврђења, која тврђави служе као велика заштита и посебна одбрана. Тврђава се састоји из доње и горње тврђаве: доња горњу у потпуности обавија и има пространа ојачања, а горња је пак саграђена на високом стеновитом брду и окружена је јаким каменим зидовима и шанчевима. Горња је много старије градње од доње, коју је Фердинанд I,⁷ цар и краљ, саградио, а тада је и горња реновирана. Унутрашње грађевине се састоје од неколико великих касарни и једне пушкарнице. У околини доње тврђаве постоји град, иако мали, може се рећи леп. Овде се налази седиште славонске генералкоманде. С тврђавом се стапа једно мало брдо, које се пружа дуж обале Дунава; његов тврђави прилепљен део има утврђења, а други део докле год се пружа (пошто је једино тај брег место одакле се може напасти град, док су остала брда далеко иза тврђаве), миниран је. Обе тврђаве могу примити десет хиљада људи. Безбедности Петроварадина, осим доброг природног положаја и двоструког утврђења две тврђаве, пуно доприноси што се у доњој тврђави сваки канал може напунити водом и што за водом у гор-

⁵ Телеки Самуел, гроф (1739—1822), отац Телеки Домокоша.

⁶ Раци — Срби, погрдан мађарски назив за Србе.

⁷ Фердинанд I, аустријски цар и цар светог Римског царства из династије Хабзбурга (1556—1564).

њој тврђави још нема потребе, будући да се уз помоћ једног хидрауличног уређаја из Дунава може све до тамо пумпати вода, што задовољава потребе горње тврђаве. Становништво је већином немачко и мање рацко (српско), али сви су католици пошто овде грађана других вероисповести не може бити; бројчано, може се рећи преко пет хиљада. Под војном јурисдикцијом су и имају изборни магистрат, чији је начелник или градоначелник, један официр; уз све то становници нису војници, иако припадају граничном подручју. У истом оваквом грађанском положају су и становници других слободних војних комунитета Карловаца и Земуна у Славонији, али и становници Панчева у Банату.

Петроварадин нема спољни град, али има мајуре и вртове који леже поред Дунава у близини града. На месту овог града налазила се давно једна римска колонија, која се звала *Akumincum*.⁸

Петроварадин је знаменитим учинила битка која се десила поред њега, у којој је принц Еуген 1716-е победио Турке, који су изгубили тридесет хиљада људи.

Из Новог Сада, у наставку пута преко Петроварадина, дошли смо у Карловце. Ово је варошица са пуно становника, овде скоро само Раци живе. Овде живи митрополит рацке, грчке и влашке цркве, који врши источни обред и који је архиепископ у целој монархији.

Садашњи митрополит је његова екселенција, господин Стефан Стратимировић.⁹ Сваки родољуб би пожелео да сви епископи његове вероисповести буду такви. Његовом љубазношћу, овом приликом смо погледали митрополитову цркву и библиотеку његове екселенције. Митрополитову цркву је недавно пре тога саградио претходни господин митрополит;¹⁰ споља грађевина лепо изгледа, а изнутра би се према рацком укусу могло рећи да је лепа, или пре китњаста, будући да је украшена бројним лепим сликама и позлатама. Библиотека господина митрополита није велика, али се састоји од одабраних књига; извесне, заиста ретке и пажње вредне књиге и рукописе сам видео. Међу овим последњим издвајам Бранковићеву¹¹ (напомена Телеки Домокоша: Бранковић је био српски кнез, в. и деспот, али само у породичном, а не и у званичном смислу. Његова фамилија је била чувена јер је раније у Србији била на челу кнежевине. Живео је у време цара Леополда.¹² Једно време је био

⁸ Дуго се веровало у XVIII и XIX веку да је антички назив за Петроварадин *Asumincum*. Каснијим истраживањима утврђено је да је то назив за Стари Сланкамен, а да је антички назив данашњег Петроварадина *Cusum*.

⁹ Митрополит Стефан Стратимировић, био је на челу Карловачке митрополије од 1790. до 1836. године.

¹⁰ Телеки Домокош мисли на Саборну цркву коју није саградио Стратимировићев претходник митрополит Мојсије Путник (1781—1790), него много раније Митрополит Павле Ненадовић (1749—1768). Због дотрајалости дао је да се сруши стара Саборна црква 1758, а до краја 1762. године сазидана је нова. Види: Жарко Д и м и ћ, *Сремски Карловци*, Карловачки круг, 2003, стр. 43—44.

¹¹ Бранковић Ђорђе, гроф, дипломата, историчар (Инеу, Румунија 1645 — Хеб, Чешка, 19. 12. 1711).

¹² Мисли на аустријског цара Леополда I и цара Светог Римског царства (1658—1705).

делегат Апафија I, ердељског кнеза,¹³ на турској Порти, а после тога је био повереник цара Леополда у Турској, а нарочито у Србији, преко којег је Леополд хтео Србију да привуче себи, трудећи се да је поново прикључи мађарској Круни. Бранковић је са српским митрополитима пуно урадио, и то је могао да спроведе, на пресељавању тридесет хиљада породица из Србије у пуне доње делове Мађарске. Леополд је Бранковићу за велика залагања и у рату исказано витештво подарио баронски посед и после грофовију. Добио је и мађарски индигенат, али убрзо је због неке сумњиве радње изгубио наклоност и прво је био у Бечу, а затим у Егеру у заточеништву) српског деспота, у заточеништву у Егеру (у Чешкој) написану историју Србије и савремену мађарску ердељску историју, написану његовом сопственом руком и заиста славну.

Други је Даниелова историја Србије, Босне и Бугарске. Показана ми је и једна знаменита штампана књига. То је једна верска књига, штампана на илирском језику 1563. у Тибингену (у Немачком царству), која садржи гранање евангелистичке вере и списе реформисаних цркава тадашње Корушке и Крањске.

Мени је дато уверење да би могло бити и илирских¹⁴ библија штампаних у Тибингену.

Само из овога би се већ могло закључити да је тада реформација била раширена у Крањској, Штајерској и Корушкој и да су становници ових покрајина (сви словенског порекла) сви користили илирски језик. У наступајућим променама, књиге свих вероисповести су изгореле, тако да се из ватре мало могло спасити. Народи који живе у покрајинама, како је време пролазило, већим делом су полако напустили свој изворни језик и усвојили немачки, али не говорећи га баш чисто, јер су задржали бројне трагове старог словенског језика. Међутим, један део народа овај илирски или словенски језик који се назива вендски (напомена Телеки Домокоша: Овај назив долази од Вендета, једног словенског народа, који је давно насељавао Штајерску и Корушку; међутим, садашњи становници ових покрајина су преостали и већ извитоперен остатак. У суседству Корушке и Штајерске, преко Дунава у Мађарској, у Зала и Ваш жупанији живе евангелисти Вендети, који су са становницима Корушке били један народ, сви су до данас задржали евангелистичку веру и словенске језике) и крањски је сачувао у изворном облику.

Карловци су познати по мировном споразуму,¹⁵ који је овде 1699-е са Турцима склопио Леополд I, цар и краљ, према којем су велики делови Босне и Србије враћени мађарској Круни, али их је она поново изгубила Пожаревачким миром¹⁶ који је склопио Карло VI, цар и краљ.¹⁷

¹³ Апафи Михаил I, ердељски кнез.

¹⁴ Илирских — српских, један од тада коришћених назива за Србе био је, поред Раца, Рашана и Илири.

¹⁵ Карловачки мир склопљен је након завршетка Великог бечког рата (1683—1699) у Сремским Карловцима, 26. јануара 1699. године.

¹⁶ Други аустро-турски рат (1716—1718) завршен је склапањем мира у Пожаревцу 1718. године.

¹⁷ Карло VI, аустријски цар и цар светог Римског царства (1711—1740).

Из Карловаца смо даље наставили пут преко Инђије у Пазову, где смо преноћили. Пазова је евангелистичко место, већину чине Тоти,¹⁸ али има мало и Мађара евангелиста тамо насељених, пореклом из Бекеш жупаније. Постоје у Славонији и друга протестантска места, једно евангелистичко место по имену Нова Пазова и осим тога, у вировитичкој жупанији осам реформаторских, мађарских места, која су, међутим мешана са Рацима и не говоре чисто мађарски језик. Осим наведених места, нема других протестантских места у Славонији, јер закон ове земље налаже да нема слободног упражњавања протестантске вере. (Напомена Телеки Домокоша: У Славонији је у прошла два века реформација почела нарастати и још и сад јој није сасвим понестало следбеника). Међутим, неколиким црквама које су опстале, дозвољена је слобода вероисповести. Зачуђујуће је да су тај закон, према којем су протестанти забрањени у Славонији, на скоро одржаној земаљској скупштини из 1792-е (али са претходно споменутом толерантном клаузулом) ојачали славонски статути. Граничарско војно место Пазова припада регименти Петроварадинске границе, која се са региментом дистрикта простире од Петроварадина до Земуна.

DESCRIPTION OF SEVERAL TRAVELS OF THE TRAVEL WRITER
TELEKI DOMOKOS IN HIS HOMETLAND
(NOVI SAD — PETROVARADIN — SREMSKI KARLOVCI)

by

Žarko Dimić

Summary

There are reports and notes of foreign travellers and travel writers who travelled and described regions, towns and settlements in which the Serbian population lived, too. Today these notes and descriptions are of enormous historical value, as first-rate historical sources for the study of history and ethnology not only of the Serbian, but also of other nations. Naturally, a wrong conclusion was quite a frequent phenomenon, as well as ignorance or historical factual mistake in the names of places, names of historical persons or significant dates, but that does not significantly diminish the importance and value of the travel-books as a relevant historical source, because they originated from the pen of contemporaries and eye-witnesses.

Travel-books were very popular texts for a broader reading public, specially during the 17th and 18th century. The travel writer Teleki Domokos belongs to the educated group of wealthy Hungarian intellectuals who followed the wave of the awakened national consciousness, young and delighted with the echoes of The French Revolution he encountered in his travels in West Europe.

It is certain that the quality, and thus the very value of the travel-book, depends on the status and education of the author of that travel-book, i. e. the travel writer.

¹⁸ Тоти, Тотови — мађарски назив за Словаке.

Жарко Димић

О ПОСЕТИ АУСТРИЈСКОГ ЦАРА ФРАНЦА I СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА 1817.

САЖЕТАК: У раду аутор публикује три документа из Архива САНУ у Сремским Карловцима: два дописа и циркулар — протокол о дочеку аустријског цара Франца I и царице Каролине Августе у Сремским Карловцима 17. октобра 1817. године. Аутор указује на разлоге и значај ове посете, али и на врсту протокола и начина организације који се спроводи у Хабзбуршкој монархији када је у питању прва личност Царства. Сви документи писани су на немачком и преведени на српски језик.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: цар Франц I, генерал Петар барон Дука, Стеван барон Дука, Карловачка гимназија, Карловачки магистрат, Сремски Карловци.

У једном од својих ранијих радова аутор је писао о посети аустријског цара Франца Јосифа I Сремским Карловцима, тј. патријарху Јосифу Рајачићу 15. јула 1852.¹ У истом тексту аутор се осврнуо и на посету аустријског цара Јосифа II Карловцима у пролеће и лето 1788.² У међувремену, аутор је дошао до података о још две посете и боравку цара Јосифа II Карловцима. Прва од две посете била је 1768,³ а друга посета је из 1775.⁴ Захваљујући једној краткој забелешци коју је начинио директор Карловачке гимназије Стеван Лазић,⁵ у свом невеликом али интересант-

¹ Жарко Димић, *Посета аустријског цара Франца Јосифа I Карловцима 1852. године*, Зборник Матице српске за историју, св. 74, Нови Сад, 2006, стр. 117.

² Др Никола Гавриловић, *Сусрет цара Јосифа II и митрополита Мојсија Пушника у Карловцима 1788*, Зборник Матице српске за историју св. 1/1970. стр. 20. Нови Сад 1970.

³ Динко Давидов, *Знамења сеоба*, Ваљево 1990, стр. 109.

⁴ Герасим Зелић, *Жиције*, СКЗ, Београд 1889, стр. 44—49.

⁵ Стеван Лазић (Сремски Карловци, 1830 — Сремски Карловци, 17. фебруар 1901). Отац му је био Григорије Лазић, професор Карловачке гимназије, чувени ботаничар — систематичар, књижевник и велики поштовалац и присташа Вуков. Стеван је гимназију завршио у Сремским Карловцима, филозофију у Сегедину и Загребу. На универзитету у Пешти прво је студирао медицину, коју напустио да би уписао права и 1854. апсолвиром у Бечу. Током летњег распуста у Карловцима патријарх Јосиф Рајачић поставља га за професора у Карловачкој гимназији. Касније ће завршити права. Бавио се науком и превођењем, био одушевљени присталица Вука Стефановића Караџића. Своје приходе је поправљао бавећи се и адвокатуром. Служио је у Гимназији као професор и директор пуне 42 године. У

ном тексту под насловом *Првих сто година — Српске велике гимназије карловачке 1791—1891*⁶ записао је:⁷ „17. октобра 1817. био је знаменит дан за ову Гимназију. Цар Франц⁸ и царица путујући у Земун походише овај Завод: на капији дочекала их колегија професорска: у Шестој школи на зиду били су прибили цареву слику и поздравио га кратком беседом Стеван барон Дука ученик III разреда.⁹ И цар и царица имали су милост и прегледали су ученичке задаће и распоред научних предмета који се предаваху.” Цар Франц I се током 1817. припремао за обилазак војне

пензију је отишао 1896, преминуо 1901. године. Сахрањен је у породичној гробници на Чератском гробљу у Карловцима.

⁶ *Програм Српске велике гимназије карловачке, за школску годину 1890/91*, година XXXIX, књига XXXII, у Новом Саду 1891, стр. 3—21.

⁷ *Исто*, ... стр. 17.

⁸ Аустријски цар Франц I (Фиренца, 12. фебруар 1768 — Беч, 2. март 1835). Након преране смрти свога оца аустријског цара Леополда II (1. март 1792) на престо светог Римског царства дошао је неприпремљен његов „троми и неискусни” син Франц II. Радећи у потпуној супротности са очевом политиком он се активно укључује у борбу против револуционарне Француске, што га на крају после низа војних пораза, губитка територије, финансијске исцрпљености царевине, губитка, тј. освојеног самог Беча од стране Француза кошта и укидање светог Римског царства 1806. Када се Наполеон I прогласио универзалним царем и натерао Франца II да укине Царство, како би надокнадио овај тежак, између осталог и политички губитак, Франц II на подручју аустријских наследних земаља проглашава Аустријско царство, чији постаје први цар под именом Франц I. (Види: Ален Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Слџу, Београд 2001, стр. 19—28; Жан Пол Блед, *Франц Јозеф*, Слџу — Глас српски, Београд — Бања Лука 1998, стр. 27—42).

⁹ Стеван барон Дука (Осек, 1800 — септембар, 1867). Дуке су угледна српска породица из 18—19 века. Титулу барона добили су преко фелдмаршала Петра Дуке. Титулу су добила и Петрова браћа Илија и Никола (преминуо 29. 10. 1806) па је баронство прешло на Николине синове Петра и Стевана без плаћања таксе. Како генерал Петар Дука није био жењен и није имао деце, своју пажњу, љубав и средства усмерио је на децу свог покојног брата Николе, који је иза себе оставио шесторо деце. Мати Стеванова, супруга покојног Николе била је веома везана за своју децу. Извори кажу била је помало „луцкаста” и „себична” или привржена. Основно образовање Стеван је стекао у родном Осеку. Затим га стриц Петар шаље на школовање у Карловачку гимназију 1814—1816. Потом га стриц узима себи и Стеван наставља школовање на Братиславском (Пожун) универзитету, где студира филозофију и права. Бригу о њему након Карловачке гимназије води, тада већ бивши, гимназијски професор Јаков Герчић — постаје васпитач малом Стевану Дуки у Пожуну. Од 1820—1824. школовање наставља у Санкт Петербургу и о њему сада, као васпитач, бригу води по препоруци митрополита Стефана Стратимировића. Путовао је 1820. године и Јован Грос са „младим бароном Стеваном Дуком и његовим васпитачем Јаковом Герчићем”. Стриц младог Дуке, генерал Петар барон Дука био је веома задовољан Јованом Гросом, који је уживао велике симпатије митрополита Стратимировића, био је професор и директор Карловачке гимназије од њеног оснивања 1791. па до 1798, када је отишао за директора у Модру, а 1802. године позван је у Лицеј у Пожун, где је предавао филозофију до своје смрти 1839. године. Као професора Лицеја у Пожуну митрополит Стратимировић га препоручује као одличног васпитача и поверава му васпитавање понеког Србина ђака. Петар Барон Дука пише митрополиту Стратимировићу да му се Грос „онако допада, да Вам вечно благодаран морам бити, што сте ми га паметног и честитог мужа препоручили”. У току студија у Русији о Стевану бригу води Јаков Герчић. Јавне активности и живот Стевана Дуке остају нам за сада непознати све до вести о његовој смрти, која је објављена у листу *Најредак* из 1867. у којем стоји да је Стеван барон Дука преминуо септембра 1867. (Коста Петровић, *Историја Карловачке гимназије*, Матица српска, Нови Сад 1951, АСАНУК „Б”, 1806/38, 1810/20, 1811/83, 1814/21, 33, 34, 1816/19, 22, 23, 1819/43, 1820/36, 37, 39, 42, 1821/35, 39, 40, 1834/143. *Програм Српске велике гимназије карловачке за школску годину XXXIX*, књига XXXII, Нови Сад 1891, стр. 11.

границе са супругом, како ћемо видети из архивских докумената, циркулара и извештаја; припреме су биле темељне и пажљиво извођене, још током августа 1817. Као један од главних организатора царевог обиласка Војне границе, помиње се генерал (Петар) барон Дука.¹⁰ Овом, пре свега пажљиво припреманом путовању, с јасним политичким циљем цара и царице претходили су велики европски политички и војни потреси у којима је Хабзбуршко царство имало активно учешће. Ратови против Француске трајали су са прекидима од 1792. до 1814. године.¹¹ Рат је Хабзбурзима донео низ великих, пре свега војних неуспеха. Избачени су из Италије и Рајнске области, уз то је Француска војска, два пута окупирала Беч, доводећи Хабзбурге не само у непријатан, већ и понижавајући положај. Наполеон I је, прогласивши се 1806. године универзалним царем, натерао тада Франца II да укине свето Римско царство. Сви свети римски цареви од 1437. до 1806. или од Алберта II до Франца II потицали су из династије Хабзбурговаца.¹² Цар Франц је против Наполеона употребио стара и позната оружја Хабзбурга, стрпљење, упорност, професионалну војску и политику закључивања савеза.¹³ Завршетком рата 1814. Франц I је успео да сачува династичку величину у рату, а све чему је стремио у мирним временима, било је да је и даље очува.¹⁴ Није волео промене, народне иницијативе и било какав дах живота у политичким пословима, осим ако нису били у његовом, тј. династичком интересу.

Његовом конзервативизму су се испречиле привилегије дате Угарској, које су повређивале његов царски ауторитет, па је одлучио да настави са подривањем положаја Угарске. Оваква политика вођена према Угарској, осетиће се у односу на положај, жеље и намере српског народа у монархији. После смрти цара Јосифа II, који је покушао бројним реформама да препороди своју државу, посебно да је одвоји од још увек средњевековног наслеђа, иако апсолутиста успео је да спроведе реформе, које карактеришу једног високо просвећеног владара.¹⁵ Али, својом

¹⁰ Петар барон Дука, генерал артиљерије (Осек, 1756 — 29. 12. 1822, Беч). Ступио је као кадет у војничку службу. У ратовима са Турцима показао се врло способним официром. Године 1789. унапређен је у чин мајора. Посебно се истакао у бици код Фарманса 23. 5. 1793, када је добио чин потпуковника. Године 1796. унапређен је у чин пуковника. Као пуковник ратовао је 1799. у Немачкој и Швајцарској. Генерал Петар Дука је маја 1800. именован за команданта у Темишвару, а 1805. унапређен у чин подмаршала и постављен на чело Банатске генералне команде, на којем је формално остао до 1813, али је од 1809. главне задатке обављао у царском ратном стану и Државној канцеларији у Бечу. За време ратова против Наполеона налазио се Петар Дука уз цара Франца I, код кога је уживао неограничено поверење. Након Париског мира био је именован за члана Државног већа. Године 1813. именован је за генерала артиљерије. Генерал Петар Дука уживао је велики углед код Срба, пре свега због узорног начина живота, озбиљности, скромности и строгиости. Баронство је изгледа добио са чином пуковника, између 1796. и 1799 (Станоје Станковић, *Народна енциклопедија — Српско-Хрватско-Словеначка*, књ. I, стр. 624; Славко Гавриловић, *Прилози за биографију генерала Пејтра Дуке (1756—1822)*, Темишварски зборник, бр. 4, Матица српска, Нови Сад 2006.

¹¹ Алан Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија...* стр. 23.

¹² *Фактоидеја* — Илустрована енциклопедија, Младинска књига — Нова, Нови Сад 2004, стр. 45.

¹³ Алан Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија...* стр. 23.

¹⁴ *Ист.*... стр. 24.

¹⁵ Дејан Медковић, *Јосиф II и Срби*, Прометеј, Нови Сад 2006, стр. 4.

германизаторском политиком изазвао је огорчење у Угарској и у свим немачким аустријским наследним земљама, дошао је на престо цар Леополд II. Он је желео да ублажи ово нерасположење, па чак и огорченост међу својим народима, па је суспендујући неке реформе Јосифа II, показао извесну попустљивост и према Србима.¹⁶ Овакво царско расположење и пре свега повољну политичку ситуацију и општу позитивну климу вешто је искористио мудри и образовани карловачки митрополит Стефан Стратимировић да оствари, тада већ вековну намеру и жељу српског народа, а и да истовремено оживотвори закључке Народноцрквеног сабора одржаног у Карловцима 1781, потом и Сабора у Темишвару одржаног 1790. да се у Карловцима оснује Прва српска гимназија. Један од првих, и у том тренутку најважнијих услова био је да се обезбеди за то време прилично велика сума новца за потребе оснивања и издржавања школе, па се тек након испуњења ових услова могла тражити потврда или одобрење од Беча за отварање гимназије.

Митрополит је овај прилично тежак проблем решио зачудо веома брзо и успешно захваљујући донацији богатог карловачког трговца и грађанина Димитрија Анастасијевића Сабова, који је обезбедио за то време велику суму од 20.000 форинти. На вест и личну потврду Сабовљевићу и у присуству митрополита, за ту прилику окупљени карловачки грађани, одушевљено су приложили 17.240 форинти, што је за неколико недеља нарасло до суме од 19.100 форинти. Било је то више него довољно да се испуни први услов.¹⁷

Цар Леополд је потврдио фондацију и легат Димитрија Анастасијевића Сабова 11. октобра 1791, а фондацију у легате Карловчана, у износу од прикупљених 19.050 форинти потврдио је цар Франц II 12. децембра 1792. јер су сви приложници морали и својеручно потписати и изјавити колико ко прилаже и да је прилог осигуран с обзиром да су неки од грађана прилагача имали готов новац, а неки су дали обвезнице да ће плаћати „интерес” и укњижити даровану своту на своје имање.¹⁸ Карловчани су затим одлучили да се гимназија за почетак смести у део зграде Нормалне школе која се налазила између Саборне и католичке цркве на Тргу (срушене 1938). Недуго затим, гимназија је коначно била смештена у зграду старе Латинске школе (на месту данашње зграде гимназије, која је подигнута 1891) и ту је радила до 1890, када је срушена и потом подигнута нова данашња зграда.¹⁹

Путну руту цара Франца I и његове супруге по Граници, одредио је и организовао артиљеријски генерал Петар барон Дука, још током месеца августа 1817. и о томе известио све магистрате у местима кроз која ће цар и царица проћи, наредбом од 24. августа, број 1009 из 1817.²⁰ План

¹⁶ Коста Петровић, *Историја Карловачке гимназије*, Матица српска, Нови Сад 1951, стр. 30.

¹⁷ *Исто...*, стр. 38.

¹⁸ Стеван Лазичић, *Првих сто година — Српске велике гимназије карловачке 1791—1891*, ... стр. 9; Коста Петровић, *Историја Карловачке гимназије ...* стр. 38.

¹⁹ Жарко Димић, *Сремски Карловци*, Карловачки круг, Сремски Карловци 2003, стр. 53—55.

²⁰ АСАНУК, К. М. 596/1817.

путовања цара кроз Војну границу упућен Карловачком магистрату од 14. септембра, гласи:

Магистрату карловачког комунитета:²¹

Према извештају екселенције артиљеријског генерала (Петра) барона Дуке од 14. овог месеца, одређена је следећа путна рута путовања Његовог величанства:

13. октобар	Тител
14. и 15.	задржавање у истом
16. октобар	у Петроварадин
17. и 18.	задржавање у истом
19.	у Земун
20.	задржавање
21.	у Митровицу
22.	задржавање
23.	у Винковце
24.	задржавање
25.	у Брод
26.	у Нову Градишку
27.	задржавање и коришћење овог дана за разгледање Старе Градишке према ранијем предлогу
28.	у Бјеловар
29.	у Вараждин
30.	у Марибор
31.	у Грац

Такође, према наредби од 24. августа п. 1009, Магистрату се ставља на знање да се о овој наредби очекује и једно подсећање (опомена) од стране његове екселенције барона Дуке.

Иако се у плану путовања директно не помињу Карловци, већ евентуално задржавање након боравка у Петроварадину, већ у следећем допису, који из Петроварадина стиже у Карловце 21. септембра, јасно је да се Карловци сада и званично помињу као место обиласка. Допис гласи:

Из потпуног убеђења да у сврху путовања Његовог величанства цара у оба војна комунитета Карловци и овде (Петроварадин), не сме да недостаје прописани подвоз, неопходно је да возарски оберлајтнант.²² Мак сву састављену вучу упрегне у кола, и детаљно прегледа како на коње, узде, штрангле..., тако и одређене кочијаше, и то први пут 5. октобра пре подне овде и после подне у Карловцима, а други пут 15. октобра истим редоследом. Приликом прве провере пописати све недостатке, а код друге, мора се дати уверавање да је све спремно и да се ништа ново неће појавити.

Магистрат, на крају, да би све што је потребно било правовремено припремљено, обавештава да на ове дане, одређене за преглед, сви иза-

²¹ АСАНУК, К. М. 596/1817.

²² Оберлајтнант — надпоручник.

брани за подвоз буду доведени, при чему треба да буде присутан један магистратски чиновник, који треба да уважи приговоре оберлајтнанта Мака и изврши његова наређења.

Петроварадин, 21. септембра 1817.²³

(у потпису)
Сигентал

Један од сачуваних докумената у Архиву Карловачког магистрата је и циркулар²⁴ који је на адресу Магистрата стигао уочи саме посете цара Франца I и супруге царице Каролине Августе²⁵ Карловцима.

Циркулар

Висока цк. Славонска генерална команда у вези са наредбом од 23. септембра С.А.Р.1122 о путовању Његовог величанства кроз овдашњу границу даје магистратима на знање и поступање следеће.

Да би све било у потпуности предупређено при посети Његовог величанства треба пазити на следеће:

1. Сва господа магистратски чиновници, лекарско и школско особље, католички и православни свештеници, пензионисана господа официри, затим Спољашње веће, треба да буду спремни, почев од 15. по уласку Највишег господства у Петроварадин, да би или одмах или у тренутку који свемилостиви одреди били на услузи.

2. У свим станицама, где се догоди промена запрете или само пролазак, морају се у близини прве најближе станице, на пригодном месту појавити активни и пензионисани официри, чиновници и свештенство, месне старешине, затим учитељи са школском младежи.

Потом следи да се све горепоменуте странке, као и домобрански официри овдашње 2. домобранске компаније, построје испред овдашње градске куће (Магистрата) — а сва школска младеж у три дана 16, 17. и 18, да буду у школи обучени у чиста одела чекајући даља упутства

3. У свим местима, кроз која пролази Највиша посета, улице, сокаци, дворишта и куће морају се очистити, становници у чистим и најбољим оделима да се појаве испред својих кућа, да би били опажени од Његовог величанства.

За тачно придржавање ових тачака (упутстава) треба да се строго стара полицијски комесар заједно са вишим и нижим „четвртарима”,²⁶ а

²³ АСАНУК, К. М. 598/1817.

²⁴ АСАНУК, К. М. 608/1817.

²⁵ Каролина Августа баварска, четврта је по реду супруга аустријског цара Франца I (1768—1835). Удала се за Франца I након смрти његове треће супруге Луизе од Модене (преминула 1816). Каролина Августа баварска преминула је 1873. године (Жан Пол Блед, *Франц Јозеф*, Слџо, Београд 1998, стр. 650—651).

²⁶ Четвртари — надзорници четврти у насељима. Карловци су били подељени на чаршију и махале (четврти). У XVIII веку помињу се: Горња, Ловачка, Чаршијска и Кнежевачка махала. Свака махала, касније четврт, имала је свога четвртара који је пазео на

да би се ова наредба лакше испунила, и Његово величанство неко случајно не би посматрао са прозора куће, треба то објавити путем добошара. Свештенство такође треба да следи ову високу заповест и народ поучи овој дужној почаст, као и да буде у приправности да за време проласка Његовог величанства звоне сва звона.

4. Препушта се општинама да радост због доласка изразе пуцњима из прангија, с тим што прангије морају да буду проверене и постављене на примерено одстојање од улице, да се не би поплашили коњи, за чега је најстроже одговоран командант дотичне станице.

Овдашња католичка и православна парохија мора да постави више неопходних људи на Черат и Магареће брдо, као и неколико грађана са прангијама (у договору са полицијским комесаром) у предвечерје доласка Његовог величанства, са свом потребном опремом. Треба израчунати колико треба барута, према калибру, за 101 пуцањ прангије и према томе одредити количине и бити у приправности. Осим овог, главну улицу од почетка до краја украсити са зеленим (streichern — штрајхерн) гранчицама из оближњих шума, већ према потребама свог кућног плаца, и да се, мирно и с поштовањем, са својим укућанима поређа у линију испред своје куће, држећи ове зелене (штрајхерн) гранчице.

Карловци, 6. октобра 1817.

Рафајло ???

Капетан и градоначелник

Илија Округић

градски писар

Дакле, и мимо плана путовања одлучено је да цар Франц I и царица посете Карловце и то у планираном периоду задржавања у Петроварадину и то првог дана задржавања 17. октобра.²⁷ Знамо да је цар у Карловце дошао из правца Петроварадина, дакле преко Пуцкароша²⁸ па Варрадинском или Главном улицом (данас Петроварадинском) па преко Пиваре²⁹ до Трга и онда десно према Магистрату и у продужетку иза, тада су према Тргу стајале четири гимназијске куће, а у данашњој улици Карловачких ђака иза ових кућа протезала се дуга приземна зграда старе Латинске школе коју је Гимназија користила у првих сто година свога постојања.

Видимо да су Карловчани према договореном протоколу изашли да поздраве свога владара, сви виђенији и угледни грађани, официри, ђаци, настојитељи и професори били су припремљени за овај догађај уз

чистоћу улица и њихово стање, да ли су бурад, припремљена за случај пожара, који су због дрвених оака и кровова од сламе, трске и шиндре били чести, напуњена водом. (Види: Жарко Димић, *Топонимија Сремских Карловаца*, КЦ Карловачка уметничка радионица, МГНС, Градски завод за заштиту споменика културе, Сремски Карловци — Нови Сад, 2006; Коста Петровић, *Карловци и карловачко сџановништво*, Историјски часопис, књ. V-27, САН, Београд 1955).

²⁷ Стеван Лазичић, *Првих сто година ...*, стр. 17.

²⁸ Пуцкарош — брдо између Карловаца и Петроварадина преко кога иде пут.

²⁹ Пивара — крај и вис на самом улазу у Карловце из правца Петроварадина, ту се налазила и горња градска капија. (Види: Жарко Димић, *Топонимија Сремских Карловаца ...* стр. 32).

пуцање прангија, лепо одевени, украшених кућа, давали су свакако леп и пријатан утисак владару и његовој пратњи. Подсећамо да је у овој 1817. години била завршена изградња и данашње зграде капеле Госпе од мира која је била обележје великог и изузетно значајног догађаја — подигнута на месту где је потписан или склопљен Карловачки мир 1699. године, чије је подизање финансијски помогао и Бечки двор. Нажалост, како немамо сачуваних података или сачуваног комплетног извештаја о посети, за претпоставити је да је међу угледним личностим сигурно био присутан и митрополит Стефан Стратимировић иначе врховни патрон Гимназије, који је о правцима путовања цара бивао редовно и писмено обавештаван. У Архиву САНУ у Сремским Карловцима имамо сачуваних десетак писама у којима се митрополит од подручног свештенства извештава о боравку цара у појединим местима, међу којима је и писмо епископа Гедонеа Дунђерског који је митрополиту Стратимировићу јављао о доласку и одласку цара Франца I из Титела 30. септембра (13. октобра) 1817.³⁰

Сигурно је да митрополит ни по коју цену не би пропустио овакву прилику да се као домаћин представи, али и да се похвали карловачком Гимназијом која је већ постојала више од две деценије и имала значајног угледа у јавности. Поред митрополита дочекали су цара и најугледнији грађани, међу њима и представници локалне власти. Оно што сигурно, за сада, знамо јесте да је цара и царицу на школској капији дочекао професорски колегијум предвођен директором Карлом Румијем³¹ и тадашњим професорским колегијумом, који су чинили професори: Василије Лукић, Тома Војиновић, Кирил Аранички, Јаков Герчић и Петар Живковић. Чланови патроната од 1816. до 1820. били су угледни Карловчани: Марко Гојковић, Исак Протић, Константин Стојшић, Стефан Хаџић, Стефан Гавриловић и Сава Коларовић.³²

Један од разлога да се приликом посете Карловцима (ако не и једини) посети и карловачка Гимназија сигурно се налази и у детаљу да је цара и царицу поздравио кратком беседом Стеван барон Дука, ученик III разреда, иначе синовац главног организатора царевог обиласка Војне границе, човека од великог царевог поверења, генерала Петра барона

³⁰ АСАНУК, МП „Б”, 22/1817.

³¹ Др Георгије Карло Руми рођен је у Ципсу 1780. године у рударском крају у Словачкој и до вере није много држао, а ни своју националност није истицао. Говорио је словачки, немачки, мађарски, латински и грчки, а у Карловцима је научио и српски. Руми се бавио филологијом, историјом и природним наукама. Покушао је да настави рад бившег директора Карловачке гимназије Андрије Волног на сакупљању ређих примера карловачке и сремске флоре. Руми је започео учење грчког језика и био први предавач. У матици крштених Саборне цркве карловачке за 1818. годину налазимо да је сину Стефану, Георгија Карла Румија и жене Софије (рођене Милеч) био кум митрополит Стефан Стратимировић. И другом Румијевом сину рођеном 1820. године и кћери Евгенији, рођеној 1821. кумје митрополит Стратимировић, коме се жали на своје слабо имовно стање. Изгледа да је био и свадљиве природе, па се наскоро завадио са целим карловачким грађанством. Ускоро је Руми изабран за подректора и катихету у евангелистичком лицеју у Пожуну и 12. априла 1821. напушта Карловце у које ће свратити још једном пред смрт старог митрополита Стефана Стратимировића 1836. године.

³² Коста Петровић, *Историја Карловачке гимназије ...*, стр. 354.

Дуке, који је након смрти свога брата Николе, Стевановог оца, преузео бригу о свом синовцу. Свакако да је ова посета била лепа прилика да свога синовца представи цару и царици, што је у то време била значајна и, уколико је било услова, уобичајена ствар. Према програму цар и царица су се са пратњом вратили у Петроварадин да би 19. октобра стигли у Земун. Ако пратимо протокол они су морали још једном проћи кроз Карловце. Иако Стеван Лазић у својој *Историји првих сто година Карловачке гимназије* наводи: 17. октобра 1817. био је знаменити дан за ову Гимназију: цар Франц и царица путујући у Земун...” Дакле, могуће је и да је период задржавања према протоколу у Петроварадину скраћен за један дан.

О утисцима цара, царице и њихове пратње о боравку или пропутавању у Сремским Карловцима, у смислу каквог записа, белешке, путописа или извештаја нисмо успели да сазнамо или пронађемо нешто више.

Свакако да је ова посета значајан догађај у прошлости Сремских Карловаца и остаје нам леп, истина скроман, архивски траг о организацији вароши на припреми и дочеку прве личности Царства у Карловцима.

ON THE VISIT OF THE AUSTRIAN EMPEROR FRANZ I TO SREMSKI KARLOVCI IN 1817

by

Žarko Dimić

Summary

In this paper, the author publishes three documents from The Archives of The Serbian Academy of Sciences and Arts in Sremski Karlovci: two official letters and one circular letter — the welcome protocol for the Austrian Emperor Franz I and the Empress Karolina Augusta in Sremski Karlovci on October 17, 1817. In his text, the author points to the reasons and significance of this visit, but also to the kind of protocol and the manner of organization carried out in The Habsburg Monarchy related to the most important person of the Empire. All documents were written in the German language and translated into Serbian language.

*Недељко Радосављевић
Мирјана Маринковић*

ТРИ ДОКУМЕНТА ЗА ИСТОРИЈУ ХРИШЋАНСКИХ ЦРКАВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

САЖЕТАК: У раду је указано на три предмета османске провенијенције из Бугарског историјског архива у Софији, која указују на положај хришћанских цркава у Босанском ејалету у другој половини XIX века након извршених танзиматских реформи и војне експедиције Омер-паше Латаса. У предговору су дати основни подаци о самим документима, описане њихове основне палеографске и дипломатичке особине и истакнут њихов значај за истраживање историје Православне и Римокатоличке цркве у Босни и у Херцеговини у том времену. Документа су транскрибована на савремено турско писмо, а у наставку текста дат је и њихов превод на српски језик.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, Босански ејалет, танзиматске реформе, хришћанске цркве, историјски извори...

У Бугарском историјском архиву (Български исторически архив), у Софији, у Фонду 198 А, чувају се три документа у једној тематској целини (*колекција*) под збирним именом *Немухамедански религији*, која се одnose на обнављање старих цркава и подизање школа за школовање свештеничког подмлатка. Сва три документа су османске провенијенције, писана турским језиком и арапским писмом, и настала као резултат деловања османске администрације у конкретним случајевима. Први и трећи документ односе се на православну цркву у Босанском ејалету, односно његовом Травничком санџаку, и настали су 1858, односно 1872. године. Други документ, из 1864. године, односи се на проблем отварања верске школе, који су покренули два фрањевачка манастира (самостана), која се налазе у селима Гуча Гора и Горица, тада административно у кадилуку Ливно.

Документа о којима је реч су оригинали, на њима се налазе печати институција и потписи чиновника који се у њима помињу. Када је реч о њиховој физичкој очуваности, акта су делимично оштећена, што је онемогућило њихово потпуно ишчитавање, али ти недостаци не утичу на разумевање њиховог садржаја.

Акта су настала након што је у Босанском пашалуку, у војном походу Омер-паше Латаса 1850. године, коначно сломљен отпор локалног

муслиманског племства, и након извршених танзиматских реформи 1839. и 1856, којима је реорганизована државна управа, а становништво Османског царства, без обзира на верску припадност, формално изједначено пред законом.¹

Први документ односи се на градњу једне од православних цркава у Ливањском кадилуку, односно на питања власништва самог земљишта на коме треба да буде саграђена и питање плаћања његовог коришћења, односно десетине. Из документа се не види у ком месту црква треба да буде подигнута, али је скоро сасвим извесно да се ради о старом, обнављаном храму, јер се каже *црква која ће изнова биџи њодиђнуџа*, и поред тога што је цитирана једна законска одредба о градњи нових цркава, и наведена чињеница да у том крају православно становништво нема цркву.² Из овог документа види се како је у пракси вршена административна припрема за давање дозволе за изградњу хришћанских храмова што је, до поменутих реформи, османским законодавством било потпуно забрањено. Такође је јасно да се православно становништво те области одлучило да тражи дозволу за изградњу цркве а то је, иако се из документа не види, свакако морало да реализује преко свог верског представника пред османским властима, у овом случају сарајевског (дабробосанског) митрополита. У то време, на челу Сарајевске митрополије налазио се митрополит Дионисије (1856—1860), пореклом Грк, који је имао посебне заслуге за оснивање и одржавање школа за хришћанску децу при црквеним општинама.³ Систем милета⁴ у Османском царству и даље је постојао, па се због тога православно становништво Ливањског кадилука, као и сама црква, у документу назива *римско*, односно *ромејско*,⁵ иако у тим крајевима, изузев малобројних трговаца по касабама, Грка (*Ромеја*) сигурно није било.⁶

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959, 96.

² Та чињеница указује на могућност да се радило о неком давно порушеном и запустелом храму, на чијим темељима је практично требало подићи нову цркву.

³ Сава Вукловић, *Српски јерарси од деветиоог до двадесетиоог века*, Београд—Подгорица—Крагујевац 1996, 170.

⁴ Милет (*Millet, Mülllet*), у османском државном систему заједница поданика који су припадали појединим вероисповестима. Један од најзначајнијих био је Римски, односно православно милет. Када је именован за првог васељенског патријарха по паду Цариграда, патријарх Генадиј Схоларис постао је и *милет-баџа* (етнарх) Римског милета (*Rum milleti*), односно свих православних хришћана у Османском царству. Постојали су и други милети, Јерменски (*millet-i Ermeniyan*), Римокатолички (*Katolik milleti, Lattin milleti*), Јеврејски (*Yahud milleti*), као и милети припадника монофизитских цркава. М.О.Н. Ursinus, *Millet*, Extract, from the Encyclopaedia of Islam, CD ROM, edition v. 1.0, 1.

⁵ Назив *Рум* према одредници интернет-издања Речника Турског лингвистичког друштва (*Güncel Türkçe Sözlük*) у употреби је за 1) Грке у муслиманским земљама; 2) народ који је живео у границама Источног римског царства; 3) Анадолију. Други речници дозвољавају и значење „римски”, „из Рима”, Византинац, Византија. Имајући у виду контекст докумената, *Римски (Ромејски)* милет, односио се на све православне поданике Османског царства, а његов представник пред државним властима био је васељенски патријарх. У тексту превода докумената, уместо дословног имена *Римски милет*, преводилац је користио назив *Грчки народ*, да би се избегла могућа забуна због помињања Римокатолика (Латина) у документу под бројем 2.

⁶ За централне османске власти, сви православни поданици чинили су један милет, па из тога и проистиче поистовећивање свих православних поданика Царства са Грцима, који су у Васељенској патријаршији били доминантни и најутицајнији.

Други приложени документ је писмо које је од централних власти, преко босанског валије, вероватно упућено кајмакаму Травничког санџака. У писму босанског валије⁷ наводи се да су монаси два манастира, *изнова њодиђнуша* уз царску дозволу, преко травничког кајмакама⁸ 1864. затражили дозволу да се отвори школа за школовање римокатоличког свештеничког подмлатка у том крају, како због стицања знања не би морали да одлазе у суседну државу, Аустрију. Неки делови овог писма подвлачени су, али то није омело њихово ишчитавање. На томе је приликом транскрипције посебно указано, а текст такође подвучен. Из овог писма видљиво је да је од централних власти тражена и новчана подршка и да је Министарство финансија и јавних радова утврдило да би дозвола, сагласно дотадашњој пракси и царским ирадама,⁹ могла бити издата, али да је основни проблем био годишњи трошак између 40 и 50 хиљада гроша, што би било оптерећење за царску ризницу, па је наведено да коначна одлука о томе зависи од, како се наводи, *Високог већа за њраведне одлуке*. Из овог документа јасно је да је у два фрањевачка манастира, Гуча Гора и Горица, извршена темељна обнова, да се верски живот у њиховим парохијама развијао под утицајем нешто блажих прилика за хришћане у Османском царству, као и то да су будући свештеници тада ишли на школовање у суседну Аустрију, а вероватно и у неке италијанске школске институције.

Трећи документ из 1872. најкраћи је и најјаснији по садржају. У њему се наводи да је грађевинско земљиште, уз накнаду од 10.000 гроша, уступљено Православној цркви за градњу храма. Међутим, како та накнада у тренутку настанка документа још увек није била плаћена, босанском валији¹⁰ наложено је да их упише у *распоред дугова*, а затим и наплати то потраживање. И у овом документу изричито се не помиње о којој цркви је реч, али је велика вероватноћа да се ради о истом храму који се помиње у првом документу, који је у међувремену можда био довршен, а поменута, у то време велика такса, још увек није била плаћена.

Овом приликом документа из тематске целине *Немухамедански релиџии* Фонда 198 А БИА, дати су хронолошким редоследом њиховог настанка. С обзиром на то да су писани арапским писмом, прво је извршена њихова транскрипција на савремени турски правопис, а испод сваког од њих дат је превод на српски језик. Места која није било могуће прочитати, или су недовољно читљива, обележена су угластим заградама са три тачке унутар њих, с тим што је на разлог нечиткости указано у пратећем научном апарату. Сви датуми у преводима докумената дати су по Грегоријанском календару.

⁷ У то време босански валија био је Топал Шериф Осман-паша, босански валија 1861—1869. Nazim Šabanović, *наведено дело*, 96.

⁸ *Кајмакам*, заступник везира или валије у неком управном подручју или на некој дужности, срески начелник.

⁹ *Ираде*, царска заповест.

¹⁰ У то време босански валија био је Сафвет-паша.

ТРАНСКРИПЦИЈА¹¹ И ПРЕВОД ДОКУМЕНАТА

1.

Devletlû efendim hazretleri,

Travnik sancağında tâbi' İhlivna¹² kazasında inşâ olunan bir bâb Rum kilisesi-ne senede ma'lûm-ül-mikdâr öşr tahsîs olduğu ifâdesine dâir Bosna vâlisi devletlû paşa hazretlerinin [...] ¹³ müştereken tevârüd eden tahrîrâtı evrâk-ı melfûfesi, ve o babda dîvân-ı hümâyûndan yazılan muktezâ ile beraber, manzûr-i vâlâları buyurulmak üzere leffan gönderilmiş olmağın hazinece iktizâsının icrâsı mütevakkıf-ı himem buyuruldu.

18 Cemaziyelâhir [12]74

Okunan vâridât-ı muhâsebe-i şâhâne

6 Şa'bân (12)74

Ba'de-hu okunan zukâr [?] olunmak üzere evvel [ol?] adım husûs-ı mezbûrun kanûn keyfiyeti dîvân-ı hümâyûn kılınmış zukâr [?!] olunması bâbında fermân hazret-i men lehu-el-emrindir.

6 Şa'bân 1274

Kanûn keyfiyeti dîvân-ı hümâyûn kılındı.

8 Şa'bân [12]74

Müceddeden inşâ olunacak kilise mahall-i arâzî-i emîriyyeden olduğu takdirde ol arzın hukuk-ı mülkiyesini muhafazaten bina yapılacak. Mahalden ne mikdâr öşr alınmakta ise ol mikdârın takdîriyle keyfiyetin Dersaadete buyurulması kilise inşâsı zımında bilirâde-i seniyye- şâhâne yazılagelen evâmir-i aliyeye derc olunamakta olup kanûn-ı cedîdde buna dâir fikra münderic ise de el-hâletü hâzihi irâde-i seniyye şerefsudûr olunmadığı ma'lûm-ı devletleri buyuruldukta fermân-ı hazret-i veliyy-ül-emrindir.

12 Şa'bân [1]274

İhlivna kazasına mütemekkin Rum milletinin âyîn edecek ma'bedleri olmadığından ruhsatı hâvî sâdır olan fermân-ı âlî mûcibince inşâ olunacak [...]ve¹⁴ kilise-i mezkûrun inşâsı zımında

НБКМ, БИА, фонд 198 А, архивна единица 496

¹¹ Транскрипција урађена према: Ferit Develliođlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1999.

Датуми по хиџри прерачунати су према таблицама: Faik Reşit Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1988.

¹² Ливно.

¹³ Оштећен завршетак реда.

¹⁴ Оштећен документ

Оригинал

ПРЕВОД

Његовом превасходству, честитом ефендији,

Послати су ковертирани дописи и ковертирани списи његове преузвишености честитог паше босанског валије заједно са [...] ¹⁵ дописом Царског већа, а који се односе на то да је за једну грчку ¹⁶ цркву подигнута у кадилуку Ливно у Травничком санџаку, одређен десетак у познатом износу, те је затражена пажња Вашег превасходства и извршење онога што је потребно од стране ризнице.

3. фебруара 1858.

Прочитани приходи царског рачуноводства 22. марта 1858.

Први корак да би оно што је прочитано било корисно, Царско веће је поменуто питање унело у закон, а у вези са тим да буде корисно, заповест је на Вама.

22. марта 1858.

Одредбу закона утврдило Царско веће.

Уколико се црква која ће изнова бити подигнута налази на царској земљи, зграда ће бити направљена штитећи право својине над том земљом. Уз узвишене заповести које се стално пишу по узвишеној царској вољи, пише да се у престоници ствар изнесе уз процену износа у ком је узиман десетак са тог места и озида црква. Премда је о томе у новом закону написана одредба, примите к Вашем честитом знању да тренутно о томе није часно издат царски декрет, а заповест је на Вама.

28. марта 1858.

Будући да области грчког народа ¹⁷ који је настањен у кадилуку Ливно немају храмове, у складу са узвишеном заповешћу која садржи дозволу за то, црква [...] ¹⁸ што ће бити подигнута и због изградње поменуте цркве.

¹⁵ Недостаје ред на снимку документа.

¹⁶ Православну. У оригиналу документа користи се термин *Рум*, односно црква Римског (ромејског) милета.

¹⁷ И на овом месту употребљен је израз Римски (Ромејски) милет, а не грчки народ.

¹⁸ Недостаје ред на снимку документа.

Bosna vâlisi devletlû paşa hazretlerinin melfûf tahrîrât-ı meâli Travnik kasabasında Guca Gora karyesinde ve İhlivna kazası kenarında Gorica'da mukaddema bâ-irâde-i seniyye müceddeden iki bâb Latin manastırı inşâ olunmuş ise de, ruhbanlık tarik ve silsilesine geçmek üzere Latin âyîni vechile geçenlerinin tahsil-i ilm eyliyecek henüz bir mektepleri bulunmadığından içlerinden müstaidları Avusturya ülkesine göndermeğe mecbur olduklarına mebni, tahsil-i ilm için ruhbanlık tarîk geçecekler ba'demâ Avusturya'ya gönderilmeyip kendi nazarlarında ta'lîm ve terbiye ettirilmek üzere, taraf-ı saltanat-ı seniyyeden bir mektep inşâsıyla lâzımgelen hocaların ve idâre-i mektebe mukteza vazifenin ta'yinine müsaade buyurulması Latin milleti tarafından millet-i merkûme tarafından istid'a olunmadığı ve bu keyfiyet-i muhassenât Avusturya'ya gitmeyip burada tahsil-i ilm eylemelerinde kavâid ve muhassenât olacağı ifadesine dair Travnik sancağı kaymakamlığından tevârüd eden tahrîrât ve iki kıt'a istid'anâme tercümesi leffan kılınmış, ve bu keyfiyet hâlen ve istikbâlen takdîre şâyân ise de, senevi kırk elli bin guruş masraf mütevakkıf olarak ber muktazay-ı vakit ve hâl hazine-i celîlece masârifât-ı mezkûrenin kabûl ve adem-i kabûl re'y-i âliye mütevakkıf mevâddan idüğü beyânından ibâret olup bu misillu mektep inşâsı zımında bâ-irâde-i seniyye-i şâhâne evâmir-i âliye verilegeldiği kuyudan müstebân ise de, tahrîrât ve tercümesi meallerine nazaran keyfiyetin mâliyye ve nâfia nezâret-i celîlelerine bilmuhâbere icrây-ı îcâb ber mûcib-i istid'a hocaların ve mektebin mekteb-i mesfûrun inşâsıyla hocaların idâresine lâzımgelen vazîfenin taraf-ı saltanat-ı seniyyeden i'tâ ve ihsân-ı umûr-i irâdiyye oluna. Ol babda Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliyyenin ârâ-ı sâibesine mütevakkıf mevaddan idüğü muhatilm-i alileri buyurulduğu.¹⁹

10 Zilkade 1280

НБКМ, БИА, фонд 198 А, архивна единица 497

Оригинал

ПРЕВОД

Садржина ковертираних дописа његове висости честитог паше босанског валије: иако су раније с царском дозволом изнова подигнута два латинска²⁰ манастира у Горици, на ободу кадилука Ливно у селу Гуча Гора у касаби Травнику, будући да још увек немају школу у којој би они који по католичком обичају прелазе у монашки ред стицали образовање, па су сходно томе принуђени да способне међу њима шаљу у државу Ау-

¹⁹ Подвучени редови у овом документу су прецртани или је изнад њих повучена линија.

²⁰ Римокатоличка.

стрију. Како више не би слали оне који би да се замонаше у Аустрију, и како би им се омогућило образовање и васпитање према њиховом сопственом виђењу, сачињени су дописи и преводи две молбе који су стигли од кајмакама Травничког санџака о томе да османска влада дозволи градњу једне школе и постављење потребних учитеља и управе школе, и у којима се каже да католички милет није упућивао званичну молбу и да ће то питање повластица бити у томе да не одлазе у Аустрију већ да овде стичу образовање. Премда ово питање и сада, а и убудуће треба ценити, годишњи трошак од четрдесет-педесет хиљада гроша и његово примање и непримање сходно времену и стању од стране царске ризнице јесте питање које зависи од царског мишљења.²¹ У вези с подизањем овакве школе, иако су узвишене заповести с високом царском ирадом јасне из регистара који се стално издају, у складу са садржајем дописа и превода, нека се од стране узвишеног царства у преписци с Министарством финансија и јавних радова учини што је потребно и према званичној молби да и дозволи подизање поменуте школе и служба учитеља потребна за управљање њоме. Молимо да примите к знању да ово зависи од исправног мишљења Високог већа за праведне одлуке.²²

17. априла 1864.

3.

Makam-ı nezâretpenâhiden tastîr buyurulup suret-i merbûta bulunan tahrîrâtta mûnderic olduđu vechile zikr olunan arsanın on bin guruş bedel ile bilistizân Rum kilisesine terki muktezâ-yı irâde-i seniyyeden bulunduđu fî-mâ dâhi musaddak olduđuna ve bedeli şimdiye deđin tesviye olunması olduđu, tedkikât-ı mukteziyyeden anlaşıldığına mebni mezkûr arsanın mutasarrıflarının huzur-ı şer’-i şerîfte ikrârları alındıktan sonra, i’tâsı taht-ı irâdede bulunan sâlif-ül-beyân on bin guruş seksen yedi senesi bakayâ seksen sekiz senesi emvâline tecâvüz ettirilmeyerek sinîn-i sâbıka emvâl-i bakayâsı tahsîlâtından bâ sened i’tâsıyla cetvel-i masârifâtın düyûn cihetine idhâl ve alınacak hüccet ve senedinin²³ celîleye tesyârı siyâkında Bosna vilâyeti vâililiğine cevap tastîr babında fermân-ı hazret-ı men lehü el-emrindir.

16 Nîsân [1]288

НБКМ, БИА, фонд 198 А, архивна единица 498

²¹ Дословно стоји „високог мишљења” или „узвишеног мишљења”, као што се за Османско царство у документима среће назив „Узвишена држава”.

²² Високи орган правосуђа, основан 1837, у чијој је надлежности било доношење закона, давање мишљења о државним питањима и суђење високим државним службеницима.

Оригинал

ПРЕВОД

Министарство је благоизволело написати, те сходно ономе како је назначено у дописима чији се примерак налази у прилогу, препуштање поменутог грађевинског земљишта с добијеном дозволом за накнаду од десет хиљада гроша грчкој цркви,²⁴ будући да је такође потврђено налогом царске заповести, а с обзиром на то да поменута накнада до сада није плаћена, што се схватило из потребних испитивања након добијања изјава лица која располажу реченим земљиштем пред шеријатским законом, треба упутити одговор валији Босне у чијем је контексту следеће: речених десет хиљада гроша које су вољни да дају, наплатиће се тако што ће се издавањем потврде уписати у распоред дугова, и то од прихода од заостале имовине из ранијих година, не нарушавајући имовину из осамдесет осме с преосталом имовином из осамдесет седме године, о чему ће се слати потврде.²⁵

16. април 1872./28. април 1872.

Писмо 18. април 1872. 292 трошак

Написано 27. сафера [12]89. / 23 априла [12]88 — 5. маја 1872.

THREE DOCUMENTS FOR THE HISTORY OF THE CHRISTIAN CHURCHES
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

by

Nedeljko Radosavljević, Mirjana Marinković

Summary

After the implementation of the Tanzimat reforms in The Ottoman Empire and Omer-Pasha Latas's expedition, the position of the Christian population in The Bosnian Eyalet was partly improved as far religious liberties were concerned. As a result of that, but also of the increasing economic power of the Christian population, there also appeared attempts to get from the Ottoman authorities the permission to build new or repair the previously completely abandoned and ruined churches, as well as to build religious schools in which future priests would be educated. So far unknown sources of the Ottoman origin, translated and presented in this paper, discuss precisely such attempts of the Christians of both rites who were still under the direct Ottoman authority, but also the reactions of the Ottoman authorities to these attempts.

²³ Нечитка реч.

²⁴ У оригиналном документу такође је и на овом месту употребљен израз Римска (Ромејска) црква *Rum kilisesine*.

²⁵ На документу се налази и печат, који је делимично нечитак. На њему пише *заштита расходи*.

Александар Расковић

ДВА БРИТАНСКА ПОГЛЕДА НА СРБИЈУ У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ

САЖЕТАК: Први балкански рат представљао је велики заокрет у енглеском схватању свега онога што се дешава на Балкану, а нарочито у Србији. Ово је од посебне важности с обзиром на то да је све до тада постојао стереотип о Србији као варварској земљи, а о Србима као дивљем и примитивном племену. Велики успеси балканских савезника, а нарочито српске војске против Турске, изменили су то негативно поимање Србије. У овом раду представљена су два британска погледа на Србију током Првог балканског рата. Први већински, позитиван и други мањински негативан. Творци ова два супротстављена мишљења о Србији и српском народу били су најпознатија имена енглеске науке и штампе с почетка XX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: балкански ратови, Србија, Велика Британија, научници, штампа, путописци

Балкански ратови су означили својеврсну прекретницу у британском поимању Србије, јер је у њеној јавности почела већински да преовлађује нова и позитивна слика о Србији и српском народу што је до тада било скоро незамисливо. Срби су на британском острву доста дуго сматрани лошим момцима Балкана, а Србија несигурном земљом коју је требало избегавати у сваком погледу. Међутим, успеси балканских савезника и српске војске у ратним операцијама против турских трупа имали су велики одјек у британском јавном мњењу и заинтригирани су тамошњу штампу, која је, истовремено, све више почела да пише и о српској историји, култури, традицији. Од једне готово непознате и негативно оцењене земље, Србија је у Великој Британији преко ноћи постала позната и препознатљива за обичног Енглеза који је био задивљен храброшћу, способношћу и честитошћу српског војника. Од балканских ратова позитивна слика Србије у Великој Британији ће постати доминантна што ће кулминирати у Првом светском рату када су се две државе нашле на истој страни у борби против чланица Тројног савеза.

Велики допринос упознавању енглеске јавности са улогом Србије у Првом балканском рату одиграли су њени познати научници и новинари који су тих недеља и месеци боравили на српској територији. Они су кроз књиге, научне расправе и чланке, јавне наступе, новинске извешта-

је, градили два различита и међусобно супротстављена погледа на Србију. Први је био већински, афирмативан и у њему су се изражавале снажне симпатије за Србију и све оно што чини, како на фронту тако и на дипломатском пољу. Креатори такве перцепције Србије су била истакнута имена британске науке и журнализма као што су професори Ситон Вотсон, Харолд Темперлеј, Џорџ Маколи Тревелјан, новинар Франк Фокс.

Друго, негативно и мањинско виђење Србије у Првом балканском рату најенергичније је заступала Мери Дарам, научница, антрополог и путописац, иначе добар познавалац балканских прилика. Она је, нажалост, у својим научним радовима и путописима, честим јавним иступима и предавањима оптуживала Србију за наводне злочине које су њени војници починили у новоослобођеним крајевима (Косово, Македонија) током и после завршетка Првог балканског рата. Дарамова је показала изразиту необјективност и острашћеност према Србији тако да је изгубила све атрибуте једног непристрасног посматрача и сведока балканске стварности током ратних сукоба. Она је, такође, све оне позитивне оцене о Србима изнете у својој првој књизи *Кроз српске земље*, негирала и одбацила својеврсном хајком коју је спроводила према Србији и Црној Гори током балканских ратова али и наредних година и деценија. На сву срећу њени отровни коментари, алузије и оптужбе на рачун Срба нису наишли на плодно тло и већи одјек у британској јавности.

Што се тиче званичне британске политике према Србији током Првог балканског рата, она се темељила на основним постулатима спољне политике Едварда Греја¹ шефа Форин офиса. Његово основно гесло је гласило да је рат неморално и ирационално средство у спољној политици и да по сваку цену треба избећи сукобе великих сила и чланица Тројног савеза и Тројног споразума. У предвечерје избијања Првог балканског рата заступао је мишљење да ратне сукобе балканских савезника против Турске треба спречити јер је веровао да се они не могу ограничити на малом простору, већ да напротив прети опасност да се рат прошири и прерасте у шири европски па чак и опште светски сукоб. Управо је то било оно што је желео да избегне по сваку цену, јер је сматрао да у том тренутку Велика Британија и њени савезници нису спремни за обрачун са Немачком и Аустријом. Када је рат већ почео Греј и Форин

¹ Едвард Греј (Edward Sir Grey, 3rd Baronet), рођен 1862. у Лондону. образовање стекао на Winchester и Balliol College, Универзитет Оксфорд. Био је либерални посланик у Доњем дому британског парламента од 1885. до 1916. У периоду 1923—1924. био шеф посланичке групе Либерала у Горњем дому парламента. Министар иностраних послова је био у два наврата: од 1892. до 1895. у влади Гледстона и од 1905. до 1916. Водио је тајну политику, обећавајући помоћ Француској у случају да је нападне Немачка. У спољној политици је остварио савез са Јапаном и 1907. закључио споразум са Русијом. Када је 1908. Асквит заменио Кампбел-Банермана на месту председника владе, Греј је остао министар спољних послова. Међутим, компромитовање његове балканске политике, која је довела до окретања Турске и Бугарске против Велике Британије, и њихово прикључење Тројном савезу, утицало је да га Асквит децембра 1916. искључи из свог ратног кабинета. Добио је титулу виконта и постао лидер либерала у Горњем дому парламента. Аутор је више књига: *Memoirs — Twenty Five Years 1892—1916*, (1925) и *The Charm of Birds* (1927). Умро је 7. марта 1933.

офис су чинили све да га што пре локализују и прекину. У складу са постулатима своје антиратне политике, Велика Британија је заузела став и према Србији у смислу привођења разумној мери њених територијалних захтева. Греј се, посебно током Лондонске мировне конференције, трудио да све „екстремне српске захтеве” сведе на разумну и прихватљиву меру, с обзиром на то да је по њему српска страна тражили више од онога што јој припада, тежећи да истовремено избегне сукобе са Аустријом, тј. да спречи могућност да српски територијални апетити толико изиритирају Беч да отпочне рат.

Највећи допринос у стварању позитивног гледања на Србију током Првог балканског рата у енглеској јавности имао је велики пријатељ јужнословенских народа, професор Роберт Вилијам Ситон Вотсон. Он је до 1912. године био резервисан према Србији, а посебно према њеном режиму. Међутим, балкански ратови су променили његов став и уверили га да држава чија војска показује велику супериорност у рату са Турском није тако декадентна као што је мислио. Од њеног критичара постаје снажан бранитељ и промотер њених интереса на различитим пољима.

Вотсон је у Србији боравио у априлу и мају 1913. године. У Београду се сусрео са Слободаном Јовановићем, Јованом Цвијићем и министром финансија Лазом Пачуом, који му је изнео економске аргументе у прилог изласка Србије на Јадран. Отворено и дуго је разговарао и са Николом Пашићем. Током маја 1913. обишао је Косово, Призрен и Приштину, велики део Македоније, Велес, Прилеп, Битољ, Охрид, Скопље и Куманово. Том приликом, много времена је провео у српским војним штабовима и међу војском где је срдачно примљен. Сматрао је да су Срби добри војници и цивилизовани и интелигентни Европљани. Поред тога имао је прилику да разговара и са генералом Мишићем, као и са престолонаследником Александром у Скопљу. Резултат те дуге Вотсонове посете Србији огледао се у његовом одушевљењу српским народом и војском као и Србијом у целини.

Најдиректнији став према Србији током Првог балканског рата изнео је у неколико књига и брошура у којима се одредио према српској држави, њеном народу, политичарима, војсци, територијалним захтевима. Ради се о следећим студијама: *Српски дух*; *Србија, јуче данас сујера*; *Српски рат за ослобођење*; *Балкан, Италија, Јадран*; *Раси националности на Балкану*. У свим овим радовима је изражавао пријатељска осећања према Србији.

Вотсонова књига, *Српски дух (The Spirit of the Serb)*, која је објављена у Лондону 1915. године у целини одише топлотом и љубављу према српском народу. Осврћући се на Први балкански рат, указао је на квалитете српске војске, примећујући да између официра и војника влада присна атмосфера али и очаравајућа дисциплина. Српска војска одише демократским духом у најбољем смислу те речи. Посебно је истакао да му је било задовољство да посматра како увече после завршетка редовних војничких дужности војници и официри заједно играју традиционално српско коло.

Анализирајући балканске ратове у књизи *Балкан, Италија, Јадран* (*The Balkan, Italy, Adriatic*), која је изашла из штампе у Лондону 1915. године, Ситон Вотсон подвлачи да су они означили највеће раскршће у модерној историји Балкана и одредили одлучујући правац за просперитет Европе у целини. Балкански ратови су омогућили својеврсну ренесансу Србије, јер су означили њен тријумф и повратак у Европу после вишедеценијских скандала њених владара. Од 1903. године је наступила невероватна трансформација српске државе под владавином Петра Карађорђевића, првог уставног владара кога је Србија имала. Њен опоравак и обнова су се, између осталог, огледали на пољу економије, политике, а врхунац тог напретка су означиле сјајне победе српских трупа у балканским ратовима.

Говорећи о циљевима државне и националне политике Србије у балканским ратовима подвукао је да су они били двоструки: ослобођење њених сународника у Старој Србији и Македонији и добијање изласка на Јадранско море, а он је могао да се оствари само у северној Албанији, јер је њен природни излаз на море кроз Босну и Далмацију, области насељене српским живљем већ био у рукама Аустрије. Зато су српске јединице распоређене у Драч и Медуу из економског разлога, а не због „некакве глупе жеље српских трупа да доминирају дивљим албанским племенима”.² С обзиром на то да није успела да добије излаз на Јадран, Србија, према Вотсону, није имала алтернативу већ је морала свој економски излаз да тражи кроз вардарску долину до Егеја, што је с друге стране проузроковало њен оштар конфликт са Бугарском која је имала непрестане аспирације у том делу Македоније.

Брошуру, *Србија, јуче, данас, сутра* (*Serbia, Yesterday, Today*) је приредио у Лондону 1916. године за потребе комитета за прославу Косовског дана. Овом кратком студијом је желео да упозна обичног Енглеца шта је све Србија претрпела у прошлости, какве су њене перспективе, као и да покаже да њену војску краси патриотизам и непокорни дух. Део простора у књизи, такође је посветио балканским ратовима. Напомињући да је владавина последња два Обреновића била препуна скандала што је Србију довело на лош глас у британској и европској јавности, а убиство краља Александра и краљице Драге још више погоршало ионако лош углед Србије, подсетио је да је та позиција радикално поправљена у балканским ратовима. У првом рату, Србија је у року од једног месеца протерала Турке из највећег дела њених европскихседа изузев с малог простора око Цариграда и Дарданела. Резултат тога рата је био да су сви хришћани који су бедно живели под влашћу Турака постали слободни. Сматрао је да су Срби у балканским ратовима доживели остварење својих старих снова, јер први пут после пет векова више нису живели под Турцима.

Указујући на чудесну моћ српских митова и епских песама, на чување националног идентитета, истакао је једну секвенцу из Првог балканског рата која показује како је мит о Косовској бици благотворно дело-

² S. Watson, *The Balkans, Italy and the Adriatic*, London 1915, 26.

вао на победе српске војске над Турцима. Првих ратних дана Друга српска армија се нашла у тешкој ситуацији без хране, заклона, изложена снажним кишама и без правих података о покретима непријатеља. Међутим, када су стигли на Косово поље, истог тренутка њихова првобитна депресија је нестала и они су почели весели и срећни да певају националне песме о Косову.

Књигу *Српски рати за ослобођење (Serbias War of Liberation)*, Ситон Вотсон је објавио 1916. године након повратка из Србије. Овде се само летимично осврнуо на балканске ратове, истичући да је Србија од јесени 1912. године водила два рата под околностима које су изискивале велике материјалне издатке и напоре за њу као малу земљу од само три милиона становника углавном сељака, што је скоро могло да доведе до њеног потпуног исцрпљивања. Међутим, она је остварила успехе захваљујући супериорности српске војске чије квалитете је похвалио, истичући предности њене пешадије, савршену, „смртну” прецизност њених артиљераца и идеалне односе који владају између официра и војника. Напоменуо је и да је Србија управо захваљујући тријумфима које је остварила у балканским ратовима избрисала црну слику о себи.

Монографија *Раст националности на Балкану (The Rise of Nationality in the Balkans)*, представља једну од најцеловитијих Вотсонових студија о проблемима Балкана. У њој се веома детаљно задржао на опису ратних операција српске војске у Македонији. Изнео је податак да је мобилизација српске војске извршена са деведесет пет процената што је одредило даљи ток рата. Из тога је извео закључак да је српски војник био изузетно мотивисан за борбу и одлучан да оствари постављене ратне циљеве своје владе, што је гарантовало успех. Описујући битку код Куманова истакао је да су Турци први започели офанзиву при чему су Срби првог дана битке били инфериорнији због малобројног људства што им је стварало велике проблеме како би задржали своје првобитне положаје. Међутим, ојачани свежим снагама и сјајном прецизношћу своје артиљерије постигли су победу. Колапс турских трупа у овој бици, по њему, није био карактеристичан само по огромном броју жртава, дванаест хиљада убијених и две хиљаде заробљених, великој количини заплећене муниције, оружја и ратног материјала већ и због опште бежаније њених јединица које осим тога што су бацале оружје у паничном повлачењу скидале су са себе и своје униформе.³

Веома детаљно се задржао и на опису битке за Битољ, истичући да је она коначно одлучила македонску кампању, односно одредила даљи смер рата у корист Срба. Према Вотсоновој оцени Срби су показали задивљујућу храборост у борбама са Турцима који су имали бољу стратешку позицију за ефикасну одбрану, док су српски напори били отежани непрекидним кишама и поплавама. Међутим, савршена прецизност српске артиљерије, њихов инат и упорност која је дошла до изражаја приликом преласка кроз поплављену долину Севнице када су српски војници храбро неколико сати непрекидно газили кроз воду која им је била

³ Исто, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917, 187—189.

све до рамена, утицали су на српску победу. Стратегију Срба је оценио као одличан пример вештине и генијалности, а саму борбу као једну од најбољих битака у целокупном балканском рату.⁴

Иако је у свом делу, Балкан, Италија и Јадранско море, био веома критичан према српској дипломатији истичући да је она показивала неспретност и многобројне пропусте ипак је у књизи, Раст националности на Балкану, сматрао да су њени државници, а пре свега Пашић кога назива „српским Гледстоном” и већина дипломата правилно поступили када су одлучили да повуку своје трупе из Скадра, плашећи се да не угрозе резултате својих ранијих победа.⁵

Сумирајући Први балкански рат, његов карактер и последице истакао је да је то био рат војника, за разлику од другог кога је назвао политичким ратом. У Првом рату су балкански савезници и поред низа међусобних несугласица уједињени у једном циљу постигли сјајну победу над Турском. Указао је да су у том рату до посебног изражаја дошли квалитет и све врлине српске војске. Цитирао је компетентне војне критичаре који су сматрали да војнички квалитети српског борца комбиновани с његовом интелигенцијом, опрезношћу, упорношћу и ватреношћу сврставају га раме уз раме са сваким другим европским војником.⁶

Очигледно је да су балкански ратови отворили Вотсону широк видик на целокупно Источно питање и омогућили му да боље сагледа суштину балканског и српског проблема. Он је посебно схватио значај Србије која је постала централна тачка Источног питања. Према томе из времена балканских ратова датира његова промена мишљења о Србији и њеним политичарима, као и нестанак страховања да „Србија поседује оријенталну, варварску природу”, односно уклонили су његово али и неповерење осталих Британаца у културну снагу Србије. Истовремено, јуначко држање српске војске омогућило је да код њега сазри уверење да Србија представља Пијемонт јужнословенског уједињења.

Позитивно виђење Србије током Првог балканског рата имао је и новинар и публициста Франк Фокс.⁷ Иако по рођењу Аустралијанац, он је током балканских ратова као ратни извештач лондонског листа *Morning Post* пратио бугарску војску на фронту у Тракији. Међутим, у то време два пута је посетио и Србију. Први пут, у само предвечерје ратних сукоба борао је у Београду и Нишу, а почетком децембра исте године поново је обишао српску престоницу, где је помно бележио тамошњу атмосферу после окончања рата с Турском. Његови утисци које је бележио у дневник, а који су објављени у књизи *Балканско полуострво (The Balkans Peninsula)* имају непроцењиву вредност јер нам омогућавају да спознамо тадашњу предратну и ратну атмосферу у Београду и једном де-

⁴ *Истио*, 194.

⁵ *Истио*, 216.

⁶ *Истио*, 227.

⁷ Франк Фокс (Frank Fox) рођен у Аустралији, био новинар и публициста, дугогодишњи ратни извештач лондонског листа *Morning Post*. Поред књиге *The Balkan Peninsula*, Лондон 1915, објавио је неколико књига од којих су најпознатије: *Bulgaria, Italy, Switzerland*.

лу Србије гледано из угла једног непристрасног западног посматрача. У свом дневнику под датумом 21. октобар 1912. забележио је да објава рата није Србе у Београду затекла како певају на улицама. У главној кафани у граду истакнута је велика ратна мапа. Млади војници, који још нису послати на фронт, тумарају по кафанама и њих храбре старији људи. То су били једини знаци рата које је могао да примети у српској престоници.

Из Београда, Фокс се 22. октобра 1912. године војним возом у коме су се налазили српски војници, чланови војне команде и ратни војни извештачи упутио у Ниш где је војна композиција стигла после шеснаест сати путовања. Забележио је да у граду влада оскудица хране и да су скоро све продавнице већ на самом почетку рата остале скоро потпуно празне. Међутим, изненадило га је како један српски официр зна добро енглески језик, што је прокоментарисао речима да балкански народи нису тако дивљи као што је раније мислио.⁸

Србију је по други пут посетио 8. децембра 1912. године и то после завршетка рата са Турском. Том приликом је приметио да је Београд задовољан крајем српско-турског рата, али да влада атмосфера која је далеко од осећања усхићености.⁹ Указао је да су Срби били незадовољни и због предложене поделе турских територија. Веровали су да ће постићи бољи договор са Бугарима. Био је забринут због информација које је добио да су преко Дунава видљиви покрети мобилисане дивизије аустријске војске и да се зато у Београду осећа страх и очекивање да ће Аустрија објавити рат. Међутим, са олакшањем је констатовао да нема панике нити ратне грознице. Сагледавајући све чињенице и податке које је добио закључио је да се прилике у Београду и Србији враћају у нормално стање.

Нико у британској јавности као Франк Фокс није написао толико похвалних ствари о српској дипломатији и њеном конструктивном доприносу току мировне конференције у Лондону. Српска дипломатија се у време и после Првог балканског рата темељила на умереним захтевима, била је спремна на разговоре и сарадњу и није била тако детињаста као што је то био случај са бугарском дипломатијом. Истичући да је европска дипломатија дуго времена Србима приписивала лошу репутацију, јер су одскакали од других и били велики хвалисавци, Фокс истиче да у догађајима 1912—1913, дипломатија Србије није завредила такву квалификацију, већ је напротив свој посао радила изврсно и са мало рекламе. На Лондонској мировној конференцији, истиче Фокс, дипломатија Краљевине Србије није била агресивна већ напротив умерена и по његовом суду искренија и истинољубивија од свих других балканских дипломатија.¹⁰

Сумирајући слику о српском народу, британски новинар је написао да су „Срби најбољи балкански народ”, иако је напоменуо да је свестан

⁸ F. Fox, *The Balkan Peninsula*, London 1915, 126—127.

⁹ *Ист*о, 146.

¹⁰ *Ист*о, 93.

да нису увек били популарни у Великој Британији. Међутим, тврдио је да су балкански ратови ту слику о Србима код Енглеза променили.¹¹

Најватренији заступник другог, негативног погледа на Србију и њену улогу у Првом балканском рату у британској јавности била је Мери Дарам.¹² Балканске ратове је негативно оцењивала, сматрајући да су велике силе омогућиле остваривање српских претензија према Косовском вилајету, истовремено одузимајући Албанцима њихове вековне територије као и да су толерисали злочине које су Срби вршили над Албанцима и муслиманима током ратних операција и приликом спровођења власти на окупираним територијама. Свог министра иностраних послова и председника Лондонске мировне конференције Едварда Греја је подржавала с обзиром на то да је, по њој, он био један од ретких који је тада јавно устао против словенске грамзивости. Истовремено је оптуживала Русију да је покварила албанске територијалне планове тако што је инсистирала да Словени добију или Скадар или Ђаковицу, иако је према њеним подацима у Ђаковици, граду са две до три хиљаде албанских кућа живело само сто српских фамилија и није било ниједног села у околини насељеног српским живљем.¹³ С обзиром на то да је почетак Првог балканског рата дочекала у Црној Гори, учила је велику суревњивост између Срба и Црногораца, што је истицала са посебним задовољством.¹⁴

Била је врло забринута и разочарана успесима српске војске у Првом балканском рату. У књизи *The Struggle for Scutari*, признала је да није могла да верује да су Срби успели да изађу на Јадранско море и када је то чула била је жалосна. Српски захтев за добијањем луке Драч оцењивала је као сраман. Тамо уопште није било Срба које је требало ослободити, цинично је прокоментарисала српске аспирације према тој луци.¹⁵

Велики део простора у својим студијама и јавни наступима посветила је вестима о покољу албанског становништва у новоослобођеним кра-

¹¹ *Истио*, 188.

¹² Мери Дарам (Mary Edith Durham) рођена 1863. године у Хановер Скверу. Дипломирала антропологију на Бедфорд колеџу, а похађала и Краљевску сликарску академију (Royal Academy of Arts), где је приредила неколико самосталних изложби. Сматрана је за једног од најбољих познавалаца Балкана. Била је један од најсрчанијих заговорника решавања албанског националног и државног питања. Објавила је следеће радове: *The Blaze in the Balkans*, *The Monthly Review*, № 36. XII, 3. Септембер 1903, 54—65; *My Golden Sisters: A Macedonian Picture*, *The Monthly Review*, No 44, XV, 2. May 1904, 73—81; *The Story of Karageorge*, *The Independent Review*, No 10, vol. III. October 1904, 58—68; *Through the Lands of the Serb*, Edward Arnold, 1904; *Кроз српске земље*, Београд 1997; *The Burden of the Balkans*, Edward Arnold, 1905; *High Albania*, London 1909. Virago Press 1985; *Some Montenegrin Manners and Customs*, *The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 1909. Reprinted from RAI, vol. XXXIX, 1909; *The Struggle for Scutari*, Edward Arnold, 1914; *Twenty Years of Balkan Tangle*, George Allen & Unwin Ltd., 1920; *The Balkans as a Danger Point*, *Journal of the British Institute of International Affairs*, Vol. 3, May 1924, 139—144; *The Serajevo Crime*, George Allen & Unwin 1925; *Some Tribunal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, George Allen & Unwin Ltd., 1928. Умрла је 1944. године готово потпуно заборављена у својој земљи.

¹³ M. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 233.

¹⁴ *Истио*, 182—183.

¹⁵ *Истио*, 232.

јевима које су наводно починили српски и црногорски војници, вешто искористивши те информације и дезинформације да организује агресивну кампању о тзв. масовним злочинима Срба над Албанцима и муслиманима. О томе је детаљно писала и у књигама *Борба за Скадар* и *Двадесет година балканског зајлења*. Констатујући да је првобитно веровала да је српска војска цивилизована, на основу изјаве једног Албанца кога је срела у Подгорици, да је у Косовском вилајету земља на многим местима преплављена убијеним телима жена и деце, променила је то своје уверење. Она је врло радо и често цитирала сведочења очевидаца и преживелих, али и признања српских војника о масакрима над Албанцима. Наводно је од једног пијаног српског официра сазнала да су његови војници бајонетима убијали жене и децу из албанског племена Љума. До детаља је пренела његово причање о клању тамошњег становништва. По признању тог српског официра, кога је имала прилику да упозна на једној вечери, Албанци из племена Љума су убили једног српског телеграфисту, а Срби у знак одмазде тамо послали довољно батаљона да их казне, униште. Тај српски официр, чије име не наводи, је још рекао и да је „муслимански проблем требало упростити. Када је земља једном наша, тада неће бити муслиманског проблема.”¹⁶ У вези са злочинима над племеном Љума, пренела је и сведочење једног српског војника које је објављено у листу *Радничке новине*, где је он изјавио следеће: „Морам рећи да Љуме више не постоје. На све стране леже само мртви и њихови лешеви. Из села са 100, 150, 200 кућа смо их сакупљали у гомиле од по 40—50 људи и затим убијали бајонетима”.¹⁷ На основу свега изнетог закључила је да је „уништење албанске популације био циљ и намера и Срба и Црногораца”.¹⁸

Српску војску је оптуживала и за ужасе које је починила над становништвом преко реке Дрим. Заједно са представницима локалних власти обилазила је опустошена подручја, пребацујући одговорност за жалосно стање које је тамо затицала на српску војску. Ужасавала се према сопственом признању размерама разарања. Била је запрепашћена чињеницом да је најлепше и најбогатије село у близини Скадра Дрити било потпуно опустошено. Детаљно је описала злочине које су српске јединице починиле приликом евакуације из области Скадра, када су вршили окрутну освету над тамошњим становништвом. Навела је примере два велика села. Посебно велика разарања претрпела је област Пука. Када су Срби стагли у Флет-Пуку новембра 1912. године становништво тог подручја је пружило отпор и изгубило девет људи. Срби су спалили двадесет кућа али нису начинили другу штету. Али када су се априла 1913. повлачили кроз ту област окомили су се на беспомоћно становништво убивши педесет две особе, већином жене и децу и опљачкали и спалили преостале куће.¹⁹

¹⁶ *Исио*, 239.

¹⁷ *Исио*, *Twenty Years*, 251.

¹⁸ *Исио*, *The Struggle for Scutari*, Edward Arnold 1914, 239.

¹⁹ *Исио*, 298.

Становништо подручја Арза прошло је још горе. У новембру 1912, Срби су, по писању Дарамове разоружали локално становништво које није пружало отпор. Међутим, априла 1913. српске јединице су у селу правиле оргије тако што су клали беспомоћне жртве. Детаљно је описала начин мучења. Жртви би направили посекотине на зглобовима руку, коленима, лактовима и вратовима, што је значило споро и умирање у највећим мукама. За то време према сведочењима преживелих албанских жена, Срби су играли око жртава које су умирале, имитирајући њихове болне крикове које су том приликом испуштали.²⁰

Страшне злочине истиче енглеска научница, Срби су чинили и у Скадру, Дебру, Призрену, Ђаковици и Пећи где је по сведочењу једног, како га назива образованог Пећанца, убијено десет или више телала од стране представника нове власти.²¹ Опширан приказ српских злочина у Гостивару темељила је на сведочењу једне Албанке која је успела да преживи. Од ње је сазнала да су Срби у околини Гостивара заузели сва села и спалили их и то приликом покрета својих трупа ка Дебру. Том приликом је запаљено двадесет седам села, а становништво које није успело на време да побегне, српски војници су убијали бајонетима. Срби су прешавши албанску границу потпуно спалили и све куће племена Гаши и Краснићи.²²

Овде је Мери Дарам изнела још један став који је био потпуно супротан ранијем гледању а односио се на њено залагање да се Турска повуче из Европе. Она резигнирано каже да „жали што се залага за повлачење Турака из Европе, јер су ови хришћански освајачи хиљаду пута гори”.²³ Поред убијања, она пише да су Срби вршили и велика прекрштавања муслимана који нису имали другог избора. Морали су да приме нову веру јер им је прећено стрељањем. Жене су скидале зарове и заједно са децом одвођене у цркве на покрштавање. Закључак који је извела је гласио да Турци нису поступали тако лоше са Јерменима као што су то чинили Срби и Црногорци према Албанцима и муслиманима у име свете православне цркве.²⁴

Најтеже оптужбе о наводним српским злочинима према Албанцима у Косовском и Скадарском вилајету изнели су представници Карнегијеве комисије у специјалном извештају који је Мери Дарам врло често и радо цитирала. Према њиховим извештајима читаву операцију је планирала и извршила организација „Црна рука”, при чему је масакре на Косову предводио Дамјан Поповић, за кога у посебном делу књиге који је посветила овом удружењу, каже да је имао најважнију улогу у тој организацији. Све је то био део плана о стварању Велике Србије. Организација је имала потпуно одрешене руке и њени припадници су починили најгоре злочине за које свет зна. У извештају се оптуживала и српска влада јер је све рађено под њеним тајним покровитељством.²⁵ У другом делу

²⁰ *Истџо*, 299.

²¹ *Истџо*, *Twenty Years*, 238.

²² *Истџо*, *The Struggle for Scutari*, 313–314.

²³ M. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, 244–245.

²⁴ *Истџо*, 235.

²⁵ *Истџо*, 255.

Карнигијевог извештаја, који је такође радо користила, истицало се да је тешко наћи земљу на свету где је војска имала толику моћ и концентрацију власти у својим рукама. Краљ и цивилна власт слушају жеље официра. Свуда влада корупција која је основа српске власти.²⁶ Мери Дарам се у потпуности слагала са овим оценама око улоге војске и организације „Црна рука” о којој је износила најгоре оцене у својим радовима. „То је банда коју чине педесет убица, официра и цивила који су постали „влада у влади” и никоме не одговарају. Многи министри су њени чланови иако влада пориче њихово постојање. Користе се свим најгорим и злочиначким методама борбе. Краљ Петар је дошао на власт захваљујући том удружењу и нема никакву контролу над њима Прикључио им се и принц Александар. Штампалу лист под именом Пијемонт који шири агресивни шовинизам и заступа дивље методе борбе.”²⁷ Иначе, изнела је и мишљење да је обнављање односа њене земље са Србијом запечатило судбину Европе.²⁸

Оцене Мери Дарам о балканским ратовима представљају пример необјективности и тенденциозног искривљавања стварности. Међутим, све то није могло да помути нови и умногоме уравнотеженији приступ према Србији, који је тих година почео све више да се пробија у британској јавности. Ипак једна њена оцена је потпуно тачна и непрекидно актуелна. Стоји њен закључак да је Балкан пун изненађења и да до сада за њега није пронађено ниједно трајно решење.²⁹

Закључак

До балканских ратова Србија је, углавном, у британској јавности представљана у негативном светлу, како због традиционалних предрасуда њиховог становништва о Балкану и његовим народима, недостатку тачних информација, али и због скандала последњих Обреновићеваца и ужасног злочина који се десио јуна 1903. године када се угасила лоза Обреновића. Међутим балкански ратови, сјајни успеси српске војске, њихова способност и јунаштво почели су да мењају код Енглеза то уврежено мишљење о Србима као дивљем и варварском народу. У то време у тамошњој јавности искристалисала су се два погледа на Србију и њену улогу у Првом балканском рату. Први позитиван чији је носилац био професор Ситон Вотсон и група угледних британских научника и новинара и други негативан чији је предводник била Мери Дарам, та отровна жена које се треба клонити, како је говорио и писао Ситон Вотсон. Прво мишљење је однело превагу и оно ће кулминирати исказивањем најпријатељскијих осећања и оцена о Србима у Великој Британији током Првог светског рата.

²⁶ *Истџо*, 256—257.

²⁷ *Истџо*, 207—208.

²⁸ *Истџо*, 132—133.

²⁹ *Истџо*, *The Struggle for Scutari*, 315.

TWO BRITISH VIEWS ON SERBIA IN THE FIRST BALKAN WAR

by

Aleksandar Rastović

Summary

The Balkan wars denoted a turning-point in the British understanding of Serbia, because in the public there began to prevail a new and positive image about Serbia and Serbian nation, which had been almost unthinkable till then. From an almost unknown and negatively evaluated country, Serbia in Great Britain overnight became known and recognizable to an ordinary Englishman who was impressed by the courage, capability and honesty of the Serbian soldier. Great contribution to the familiarization of the English public to the role of Serbia in The First Balkan War was given by the English scientists and journalists who stayed in the territory of Serbia in these days. In their books, scientific papers, public addresses, journalist reports, they created two different views on Serbia. The first, the majority one, was affirmative and it expressed great affinity for Serbia. The creators of such a view were the professors Seton Watson, Harold Temperley, journalist Frank Fox.

The other, negative view on Serbia in The First Balkan War was presented by Mary Durham, who accused Serbia of the alleged crimes made by the representatives of the Serbian army in the newly liberated regions during and after The First Balkan War. However, her poisonous comments, allusions and accusations at the expense of the Serbs did not find the fertile soil and a greater echo in the British public.

Бранко Ђуџурдија

ПИСМО КОЛОНИСТА ИЗ БАЈМОКА ПРЕДСЕДНИКУ ВЛАДЕ ФНРЈ МАРШАЛУ ТИТУ 1946. ГОДИНЕ*

САЖЕТАК: У раду је реч о писму које су колонисти из Бајмока, ратни инвалиди и демобилисани борци Југословенске армије, њих 21, у лето 1946. упутили Председнику Владе ФНРЈ маршалу Титу. У писму се жале на начин на који је извршена подела кућа, покућства, земље и пољопривредног алата и како је извршена деоба кућних заједница. Своју жалбу су представили у 7 тачака. Државна администрација је одмах прихватила одговорност за пет спорних питања, док је приговор на два спорна питања одбијен, након расправе која се водила више од годину дана на разним нивоима, од локалног до савезног. Писмо сведочи о проблемима на које су досељеници наилазили у првим контактима са новом средином и друштвом. Показало се да је суштина спора идеолошке природе. Нико од потписника жалбе није члан сељачких радних задруга. Власт користи прилику да се обрачуна са идеолошким неистомишљеницима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: писмо, жалба, ратни инвалиди, демобилисани борци Југословенска армија, сељачке радне задруге, идеологија, власт.

Увод

Познато је да је непосредно после Другог светског рата, у периоду 1945—1948, 170 насеља у Војводини добило ново становништво.¹ У том периоду, у четири таласа: 20. новембра и 17. децембра 1945. године, 15. марта и у касну јесен 1946. године, у Бајмок је насељено, углавном из Горског Котара у Хрватској, 400 породица са 2.224 члана. Од тог броја у стари крај су се вратиле 42 породице са 190 чланова, а трајно се населило 358 породица са 2.034 члана. Тако је из Горског Котара пресељено: из

* Овај рад је део ширих истраживања на пројекту *Насеља и становништво Војводине* који финансира Министарство науке Републике Србије и Покрајински секретаријат за науку.

¹ Б. С. Ђурђевић, *Послератно насељавање Војводине: Методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945—1981*, Матица српска, Нови Сад 1995, 87—93.

Дрежнице 301 (83,84%), Дубрава 33 (9,19%), Врбовског и околине 8 (2,23%), Јасенка 5 (1,39%), Гомирја 4 (1,11%), и околине Огулина 3 (0,83%) породице, Босне и Херцеговине 2 (0,56%) и Македоније 2 (0,56%) породице, а 1 (0,28%) породица, која је учествовала у процесу аграрне реформе (и колонизације) је из Бајмока, што чини 359 породица.² Покретање људи из старог краја и њихово пресељење у нови крај, био је велики напор, како за појединце који су у њему учествовали, тако и за државу која је тај процес организовала и водила. Овај сложен, тежак и одговоран посао је успешно обављен. То, наравно, не значи да је у њему све текло глатко и без трзавица. Има неколико питања која су, више од осталих, оптерећивала овај процес. Та питања, условно их можемо назвати спорним, без обзира што су на крају разрешена, много говоре о процесу аграрне реформе и колонизације, јер се, сагледавајући их, овај процес може боље објаснити. У том погледу су посебно важна три питања: једно је идеолошке и политичке, друго материјалне и треће социјалне, односно породичне природе, мада су сва у крајњој линији и правне природе. Прво питање се односи на то ко има право на колонизацију, друго ко има право на доделу кућа и земље, а треће ко има право на сједињење и деобу породице. Овом приликом ћемо указати на спорове у вези доделе кућа, земље и инвентара.

Расправа

У лето 1946. године, када је процес деобе кућа, земље, покућства и оруђа за рад у Бајмоку већ увелико одмакао и у основним цртама био скоро довршен, група бораца колониста, инвалида рата и демобилисаних бораца Југословенске армије, се жали на начин на који је овај посао урађен. Они пишу жалбу свом врховном команданту, другу Председнику Владе Ф. Н. Р. Ј. маршалу Титу у Београд. Писмо је писано латиницом, црним мастилом. Доносимо га у целини јер је, осим по свом садржају, значајно и као сведочанство о начину писања људи ове генерације.

Другу Претседнику Владе F. N. R. J. Maršalu 'Titu' Beograd.

Žalba

Dragi družе Maršale.

S obzirom na naše poteškoće, na koje mi Invalidi i Demobilisani borci nailazimo, a nemožemo dozvoliti mi koji smo svoje živote dali, dase radi na ovakav način, prisiljeni smo dase obratimo na Vas sa sledećom izjavom:

I. Većina drugova Invalida nije primila plaću od februara meseca 1946. god a neki drugova ima koji nisu primili čak niti za 1945. godinu niti za 1946. godinu.

II. Tražili smo pojedini drugovi Invalidi i demobilisani borci zaposlenje prema našoj fizičkoj i umnoj sposobnosti, ito zbog toga što Mesne Vlasti ne-

² Б. Ђупурдија, *Породица колониста у Бајмоку 1945—1948*, Српски генеалогски центар, Београд 2005, 23—26, 201—202.

vodi o nama računa, tega nismo dobili. A pojedini drugovi tražili smo dozvolu za lokale i trafike, i to na neki način nismo mogli dobiti.

III. Kako za nas Invalide tako na Udovice i porodice palih boraca, slabo se vodi računa, kako delegacija za naseljavanje boraca tako i mesna Vlast.

IV. Mi Invalidi i demobilisani borci, kada smo se pribrali k svojim kućama, vidili smo nepravilnu raspodelu kuća i inventara kod same delegacije, vidili smo daje bila protekcija. Iz razloga te nepravilne raspodele kuća i inventara, same komisije, povratilo seje 40 familija na popaljena ognjišta, a takije će nas biti i više na jesen ako se stanje ne popravi.

V. Smatramo komisiju daje kriva i u tome štoje među nama borcima napravila 2 zakona, ima braće koji su živili u svom rodnom mjestu u zajednici, a oni suse kolonizirali svaki za sebe, a ima drugova boraca isto tako koji su živili u zajednici, do sada su bili u Jug. Armiji a sada su došli svojim kućama, pa koliko ih bilo u zajednici nemožemo dobiti kolonizaciju samo na jednu molbu, i ako ih ima više uvažених.

VI. Sa poljoprivrednim alatom vrlo slabo stojimo, dočim dolazi na 10 porodica samo jedan plug, u tome smatramo daje kriva Uprava Nar. Dobara koja je primila sav švabski poljoprivredni alat, a nije dodeljen u dovoljnoj mjeri kolonistima.

VII. Ja kao španski dobrovoljac Borić Mirko³ dase žalim proti komisije za naseljavanje boraca u Bajmoku, koji sam došao iz Francuske po naredenju Đenerala Ilića i Rukavine daću imati sva prava kao i ostali građani i španski borac. I daću tamo dobiti svoju zemlju kao zemljoradnik, a komisija za naseljavanje boraca u Bajmoku kaže da ne prima španskih boraca, ja sam rekao daću se žaliti protiv njih, nato sumi odgovorili oni dasu Bog 'Tito' i sve, i da ja nemam pravo da dobijem kolonizaciju, kod njih.

Dragi družе Maršale mi Invalidi i Demob. borci šalјemo Vam tople i drugarske pozdrave, i umolјavamo Vas dabi nam izaslali jednu komisiju lično iz Beograda, koja će u vezi sa nama dole navedenim, rešiti, sve probleme u našem mestu.

Za tačnost ovih navoda garantuju niže potpisani Invalidi i demob. borci daje ovako!

Dragi družе maršale očekujemo što hitnije rešenje naše žalbe.

Smrt fašizmu — sloboda narodu! Bajmok⁴

Ово писмо је, као што се из њега види, написано у Бајмоку, али није наведено ког датума. Потписали су га 21 инвалид и демобилисани борац Југословенске армије. Они су поред свог потписа навели и тачну адресу и степен инвалидности, односно проценат оштећења здравља. У овој групи има 14 инвалида, чије је здравље оштећено од 20% до 60%, и 7 демобилисаних бораца, који нису навели проценат оштећења здравља, вероватно зато што га нису имали. Међу њима има 17 људи из

³ Ово име односно презиме није јасно написано. Може се читати и као Вруић Mirko.

⁴ Архив Војводине (даље: АВ), Нови Сад, Фонд (даље: Ф) 184, Главна комисија за насељавање бораца у Војводини, Нови Сад, 1945—1948, кутија 456, Писмо инвалида и демобилисаних бораца Југословенске армије из Бајмока Председнику Владе ФНРЈ маршалу Титу.

Дрежнице и по 1 из Јасенка, Дубрава, Гомирја и Француске. Писмо су потписали: 1. Ивошевић Раде, Сомборски пут 1, неспособан 60% (латиницом); 2. Зрнић Никола, Немачка 13, неспособан 30% (латиницом); 3. Трбовић Душан, Трумбићева 1, неспособан 30% (латиницом); 4. Вукелић Алекса, Штросмајерова 54 (латиницом); 5. Вукелић Илија, Штросмајерова 43 (ћирилицом); 6. Косановић Слободан, Поп Паје Кујунџића 39, неспособан 30% (ћирилицом); 7. Маравић Раде, Пашићева 2, инвалид 60% (латиницом); 8. Ивошевић Милан, Штросмајерова 29, инвалид 50% (латиницом); 9. Маравић Петар, Капелска 12, инвалид 20% (латиницом); 10. Микашиновић Петар, Косовски трг 10, инвалид 60% (ћирилицом); 11. Мићан Таталовић, Станишићка 11 (ћирилицом); 12. Вукелић Раде, Штросмајерова 39, инвалид 40% (латиницом); 13. Мусулин Јосо, Штросмајерова 17, инвалид 60% (латиницом); 14. Борић Мирко, Ружина 7, инвалид 50% (латиницом); 15. Трбовић Душан, Александрова 25, инвалид 40% (латиницом); 16. Радуловић Миле, Штросмајерова 35, борац (латиницом); 17. Томић Мићо, Александрова 5, инвалид 40% (латиницом); 18. Косановић Павао, Штросмајерова 19 (латиницом); 19. Зрнић Миле, Гајева 17 (латиницом); 20. Ђуро Таталовић, Истарска 21 (латиницом); 21. Маравић Душан, Истарска 11, инвалид 40% (латиницом).⁵

Писмо је стигло Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади Федеративне Народне Републике Југославије 6. аугуста 1946. године. Она је истог дана дописом обавестила Главну комисију за насељавање бораца у Војводини да је по питањима која су инвалиди изнели у жалби постигнута сагласност, осим по онима која се наводе у четвртој и петој тачци. Истовремено ју је обавезала да, у вези четврте тачке, провери „колико и каквих неправилности има” и да те неправилности исправи „у границама могућности”, и да у вези пете тачке провери „које су породице неоправдано подељене”, и уколико се утврди да има таквих случајева, да се подаци о њима прикупе у заједничко решење, као и да их обавесте о ономе шта су учинили.⁶

Седам дана касније, 13. аугуста 1946. године, Главна комисија за насељавање бораца у Војводину обавештава секретара Месног народног одбора у Бајмоку да су другоги инвалиди-борци, колонисти из Бајмока, поднели писану жалбу маршалу Југославије, у којој се жале на неправилан рад Месне комисије за насељавање бораца у Бајмоку. У допису се указује на питања које су инвалиди и демобилисани борци Југословенске армије навели у тачкама четири и пет: протекцију у подели кућа и инвентара, повратак појединаца у стари крај, и кућне заједнице у којима су браћа добила одвојене колонизације. Главна комисија за насељавање бораца у Војводину тражи да се наводи из жалбе испитају и да јој се о томе поднесе извештај. Осим тога, она захтева, уколико постоје неке неправилности у раду Комисије да се предузму најенергичније мере „да се ове неправилности спријече како би се избјегле притужбе од појединих

⁵ Упоредити: *исто*.

⁶ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, број 7790 од 6-VIII-1946. године, Главној комисији за насељавање бораца у Новом Саду.

колониста које су сваким даном све чешће, а којој се појави треба стати на пут”. Исто тако, комисија тражи да се ово хитно уради, како би она могла поднети извештај који од ње очекују надлежни органи.⁷

Убрзо после тога, 20. августа 1946. године, су секретар и председник Месног народног одбора из Бајмока, Маравић и Патарчић, обавестили Главну комисију за насељавање бораца у Војводини да су они, заједно са члановима Месне комисије за насељавање борца и представницима Народног фронта, одржали састанак на коме се разговарало о раду ове комисије од почетка доласка колониста до данас. Том приликом су закључили „да сама комисија има извјесних грешака у својему раду, али се констатовало, и то да баш по питању инвалида нису направљене грешке”. У том контексту се наводе два аргумента: да су инвалиди, како су и тражили, добили куће у једној од најбољих и најчистијих улица, у Штросмајеровој улици, где се налазе и најбоље куће у месту; и да је у комисију за деобу инвентара и стоке ушло и „пар инвалида” који су себи додељивали боље предмете и стоку, што је изазивало незадовољство код других људи и у три наврата довело до анархије. У том смислу се помињу: Раде Маравић, Раде Ивошевић и Мане Стипановић, од којих су прва двојица потписници жалбе. Затим се наводе разлози због којих је дозвољена деоба пет кућних заједница. У образложењу се каже да је деоба дозвољена у случајевима када су два ожењена брата и њихова деца живели заједно. На крају су чланови Месне комисије за насељавање бораца изјавили да желе да Главна комисија за насељавање бораца направи неку врсту контроле, која би проверила начин њиховог пословања. Осим тога, на крају дописа се истиче, да је, када је расподела била завршена и када се видело да има грешака, „на масовном састанку свих нових колониста” образована посебна комисија у коју су у првом реду ушли борци и инвалиди, који су „добили овлаштење од читавог народа, да могу извршити измјену где то нађе за сходно, међутим та комисија извршила је према својем нахођењу само двије измјене од читавих колониста, а разне тужбе овако неистините шаљу код наших Врховних Установа и Органа Државних”.⁸

Већ 9. септембра 1946. године Главна комисија за насељавање бораца у Војводини, поводом извештаја Месног народног одбора у Бајмоку, доставила је Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ цео овај предмет „на увид и даљи поступак”.⁹ У вези с тим је Комисија за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, 3. октобра 1946. године, упутила допис првом потписнику жалбе, Ради Ивошевићу из Бајмока (Сомборски пут 1), тражећи да прецизира наводе из ње и да

⁷ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Главне комисије за насељавање бораца у Војводину, број 10.782 од 13-VIII-1946. године, секретару Месног народног одбора у Бајмоку.

⁸ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Месног народног одбора из Бајмока, број 9197 од 20. августа 1946. године, Главној комисији за насељавање бораца у Новом Саду, где је приспео 23-VIII-1946. године.

⁹ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Главне комисије за насељавање бораца у Војводину, број 10782 од 9-IX-1946. године, Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ у Београду, где је приспео 13-IX-1946. године.

одговори шта је он са својим друговима, подносиоцима жалбе, учинио да се поменуте грешке исправе на лицу места. Од њега се тражило, у вези колективне жалбе која је упућена другу Маршалу, да наведе „конкретне случајеве поделе кућа и инвентара по протекцији, као и поименце које су се породице баш ради тих неправилности повратиле у родни крај. И који су то другови који су живели у заједници, а добили колонијацију сваки за себе.”¹⁰ Овај допис је, поред осталог, значајан и због тога што је указао вероватно на главног актера читавог овог спора, и писца жалбе. Није познато када је Раде Ивошевић одговорио на допис. Највероватније, одмах. Писмо је сам потписао, мада је наступао испред групе људи који су се потписали у првом писму. Писмо је написано црним мастилом, латиницом. Његов садржај гласи:

Komisija
Za agrarnu reformu i kolonizaciju
pri vladi F. N. R. J. Beograd

Primili smo Vaše pismo koje ste nam pisali dana 3. X 1946. godine, u kome smo sve razumili što tražite od nas, mi Vam dostavljamo sledeće podatke koje smo mi Invalidi i Dem. borci uvidili u našem mestu Bajmoku.

I Drugovi povodom raspodele kuća kada su Kolonisti došli u ovo mesto, bilo je u Aleksandrovoj glavnoj ulici 7 kuća za koje je komisija govorila dasu te kuće za Državne Ustanove, a međutim te iste kuće su raspodeljene naknadno po protekciji i to onim ljudima, koji su već jednom dobili kuće, a iste su im se zamenile za one u glavnoj ulici i tosu sledeći drugovi. / 1. Ilija Maravić sekretar M. N. O. Bajmok. / 2. Đuka Maravić sekretar J. N. O. F. Bajmok. / 3. Nikola Maravić državni lugar. / 4. Ivošević Branko nepoznata dužnost. / 5. Rade Tomić činovnik u Subotici. / 6. Dušan Ivošević kapetan. / 7. Žarko Ivošević poručnik / a ovih gore navedenih drugova kuće su podeljene drugima.

Povodom Inventara tvrdimo dasu dobili po protekciji sledeći drugovi, i to: 1 — Đuro Radulović 2 — Ilija Maravić sekretar M. N. O. 3 — Nikola Kosanović član komisije 4 — Tode Radulović 5 — Dušan Zrnić 6 — Nikola Trbović predsednik komisije i ostali.

Vratile su se porodici u rodni kraj radi nepravilnosti napred navedene, sledeće drugove / 1. Todor Radulović poručnik borac od 1941. g. povratio se u rodno mesto gdeje i poginuo od križara. / 2 — Dušan Radulović otac boraca / 3 — Milin Raduović borac / 4 — Mile Čupurdija otac palih boraca / 5 — ud. Desa Maravić palog borca / 6 — Sava Ivošević / 7. Dmitar Radulović / 8. Nikola Radulović otac borca / 9 — Ilija Ivošević borac Invalid. / 10 — Simo Maravić borac / i ostalih više drugova.

Drugovi koji su živeli u zajednici u rodnom mestu a dobili su zemlju i kuću u Bajmoku svaki za sebe i to sledeći: / 1 — Ilija Maravić sekretar M. N. O. i brat / 2 — Petar Maravić i braća / 3 — Dušan Trbović i brat. / 4 — Ilija Ivošević i braća / 5 — Milanko Maravić i brat / 6 — Aleksa Maravić i sinovi / 7 — Jovo Maravić i braća.

¹⁰ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис комисије за аграрну реформу и колонијацију при Влади ФНРЈ, број 9280 од 3-Х-1946. године, другу Ивошевић Ради, Бајмок — Сомборски пут бр. 1.

Drugovi mismo htjeli da po tome nešto učinimo i govorili smo našoj komisiji daje to nepravilno, na to oni su nam odgovorili Vas se to ništa netiče, Vi niste članovi komisije a ako Vam je krivo Vi se žalite samom 'Maršalu'.

Drugovi mi Vam upućujemo tačne podatke i očekujemo komisiju jer ne možemo Vam sve opisati, pošto ima toga mnogo Više.

Mi Vas svi skupa drugarski pozdravljamo / Smrt fašizmu Sloboda narodu!

Ivošević Rade¹¹

У вези са овим спором предузето је још неколико значајнијих активности. Познато је да је Главна комисија за насељавање бораца у Војводини 25. новембра 1946. године упутила допис Месном одбору народног фронта у Бајмоку, тражећи извештај о кућним заједницама које су добиле деобу. Из одговора Месног одбора народног фронта у Бајмоку, којег су 24. децембра 1946. године потписали: Мате Бешлић као председник и Ђука Маравић као секретар, види се да је реч о шест кућних заједница. Овом приликом је потанко описан начин на који су добиле колонизацију кућне заједнице: Марка, Лазе и Миле Маравић, Дане, Марка и Петра Маравића, Миле, Раде и Ђуре Радуловића, браће Маравић, Иле и Миле и браће Маравић, Јове и Иле.¹²

После ове преписке уследила је пауза која је трајала нешто више од два месеца. Ову паузу је прекинула Комисија за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, која је 5. фебруара 1947. упутила Главној комисији за насељавање бораца у Војводини цео предмет колониста из Бајмока, с препоруком да се донесе правилно решење и спор оконча. Том приликом је, позивајући се на извештај Месног народног одбора Бајмок број 9197 из 1946, указала на неправилности у раду, посебно „где су у питању две компетенције земље за једну породицу”. Истовремено је, позивајући се на накнадну изјаву Раде Ивошевића од 3. октобра 1946. указала на неправилности у додели кућа. Потом је стала на становиште, с обзиром да се молбе и решења оних који су се жалили налазе код Главне комисије за насељавање бораца у Војводини, да она није требала да овај предмет доставља само на увид Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, него и да га реши, како је то у допису број 7790 од 6. VIII 1946. године и казано. На крају дописа Комисија захтева од Главне комисије за насељавање бораца у Војводини да је обавести о томе шта је урадила по овом питању.¹³

Познато је да је Главна комисија за насељавање бораца у Војводини реаговала поводом ове преписке. Она је, у ствари, мало пре поменути

¹¹ АВ, Ф 184, кутија 456, Писмо Ивошевић Раде из Бајмока Комисији за аграрну реформу и колонизацију при вави Ф. Н. Р. Ј. у Београд.

¹² АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Месног одбора народног фронта Бајмок, од 24. децембра 1946. године, Главној комисији за насељавање бораца у Војводину (Нови Сад), број 6871 од 26-XII-1946. године.

¹³ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, број 10504/46 од 5-II-1947. год., Главној комисији за насељавање бораца у Војводину.

допис Комисије за аграрну реформу и колонизацију (број 10504, од 5-II-1947) проследила Месном народном одбору у Бајмоку. То се види по допису који је секретар Месног народног одбора из Бајмока, Илија Маравић упутио 6. јула 1947. Главној комисији за насељавање бораца у Војводину. У овом допису се најпре каже да жалба коју су инвалиди и демобилисани борци поднели Маршалу Југославије не одговара истини, јер је већина њених потписника добила куће и инвентар прве класе. После тога се, поводом примедбе да се инвалидима не излази у сусрет приликом запошљавања, истиче да је Месни народни одбор дао инвалидима све боде, где продају трафику и таксене марке, и да у сваком предузећу, као и самом Месном народном одбору, има запослених инвалида, на оним дужностима за које су способни. У вези с тим се истиче да су неки потписници жалбе већ били постављени на три дужности, да су због несавесног рада отпуштени са дужности и чак судски кажњавани. На крају се истиче да су овакве жалбе неумесне, и тражи се да се њени подносиоци позову на одговорност, јер је већина њених потписника „само зато да дигну неумјесну харангу против народне власти...”¹⁴

Након нешто више од два месеца, 17. септембра 1947, Главна комисија за насељавање бораца у Војводину је, овим поводом је упутила допис Среском народном одбору у Суботици, тражећи да јој у року од 8 дана по пријему дописа достави извештај о овом питању, како би могла окончати рад на предмету.¹⁵ У складу с тим, Извршни одбор Градског народног одбора у Суботици (Отсек за пољопривреду и шумарство) је 2. октобра 1947. године поднео Главној комисији тражени извештај који је, по овде доступним изворима, ставио тачку на ово питање. У извештају се, након што су испитане околности на лицу места, у Бајмоку, истиче: „Нисмо установили неправилности у раду месних комисија за раздиобу кућа и инвентара нити да се нека породица вратила у родни крај ради тога што су органи власти неправилно вршили раздиобу кућа и инвентара”. Међу чињеницама које се затим износе, да би поткрепили овај закључак, може се запазити неколико важних момената. Тако се најпре указује, да се код свих породица које су добиле инвентар, осећа мањак инвентара, поготово кад су у питању столице и столови, јер је свака породица добила само један сто. Затим се каже да је за ову прилику била састављена комисија у чији су састав ушли председник аграрне комисије из Суботице и два члана које је одредио Месни народни одбор из Бајмока. Комисија је обишла око 20 колонистичких кућа (углавном потписника жалбе). Том приликом је установљено да Раде Ивошевић издаје део своје куће у закуп за 700 динара месечно, што је противно члану 39 Закона о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији, да је кућу и земљу добио за 8 чланова породице, да се доселио сам и да се оженио у Бајмоку, по доласку 1946. Приликом поделе инвентара, приговорио је да кревет и јастук нису били одговарајућег квалитета и да није добио ото-

¹⁴ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Месног народног одбора Бајмока, број 6610/47 од 6-VII-1947 год., Главној комисији за насељавање бораца у Војводину.

¹⁵ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Главне комисије за насељавање бораца у Војводину, број 13946 од 17. IX 1947. године, Среском народном одбору у Суботици.

ман и тоалет. Осим тога, приговорио је да су неки колонисти при деоби стоке мењали краве између себе. За њега се истиче да је стално запослен на преносу поште и да има месечну плату од око 1500 динара. После тога се указује да и Душан Трбовић издаје део куће у закуп за 200 динара месечно, а Павле и Раде Ковачевић за 300 динара месечно. Посебан део у извештају је посвећен појединим колониистичким породицама, које су иначе добиле добре куће, али немају пољопривредне зграде, штале и чардаке, за смештај стоке и кукуруза. Предлаже се да се ово питање реши тако што ће поменуте породице за своје потребе преузети грађевински материјал настао рушењем око 20 салаша. У извештају се даље наводи да се Мићан Таталовић жалио што није добио шиваћу машину, за Раду Маравића се каже да је „на инвалидском курсу јер је по професији конобар”, а за Раду Вукелића, који је био запослен у Одсеку за унутрашње послове, да је због неправилног рада лишен слободе на годину дана. Када је реч о удовицама, истакнуто је да су оне заиста добиле најслабије куће, али да су те куће, ипак, у целини посматрано, просечног квалитета. „Колонисти удовице су просечно добиле најслабије куће, но и ове куће одговарају просечним станбеним зградама у месту”. Затим се, укратко, описују 4 кућне заједнице које су се у новом крају поделиле: Иле и Миле Маравића, Јове и Иле Маравић, Дане, Пепана и Марка Маравића и Николе и Душана Трбовића. После тога се указује да су Никола Вукелић и Перо Вујновић насељени а немају одлуке, него их, наводно, имају њихова браћа. Посебна пажња је посвећена повратницима у стари крај. Указује се да су они који су се у првим данима вратили у свој родни крај, наводили да то чине зато што им „не одговара ова клима јер је овде нездрав зрак”. „Сада се намеравају вратити Томић Никола, уд. Томић Марка, Маравић Живко, Трбовић Митар претежно из разлога јер им је слабо родило поље тешко им је обрадити земљу нису вољни да ступе у задругу и слично”. После тога је, сасвим на крају, у једној реченици истакнут однос инвалида и демобилисаних бораца Југословенске армије према задругарству. „Ниједан од потписника жалбе није члан сељачке радне задруге.” Извештај је потписао председник аграрне комисије Геза Бабијановић.¹⁶

Овим извештајем је завршен најважнији део посла поводом жалбе ратних инвалида и демобилисаних бораца Југословенске армије. Преостао је још један допис, односно решење са којим је, напоскон, након више од годину дана, стављена тачка на овај предмет. Ради се о решењу Главне комисије за насељавање бораца у Војводину, којим се једној породици, везаној за овај случај, не одобрава деоба, већ јој се налаже да остане „у заједничком кућанству како је и надељена”. Реч је о породици браће, Марка, Јована и Илије Маравић, која има 9 чланова. Ова деоба није одобрена, јер за њу нису испуњени законски услови везани за Уредбу члана 7 о спровођењу насељавања бораца у Војводину и Закона

¹⁶ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Извршног одбора Гр. Н. О.-а у Суботици, Отсек за пољопривреду и шумарство, број 43247/47. од 2. октобра 1947 године, Главној комисији за насељавање бораца у Војводину.

аграрној реформи и колонизацији. У складу с тим је читав овај акт насловљен као „сједињење породице”.¹⁷

Изгледа да су се овако живе дебате око поделе кућа и инвентара водиле и у другим војвођанским насељима која су добила нове колонисте и да Бајмоk у том погледу није био никакав изузетак. То се најбоље види из једног дописа министра за колонизацију Сретена Вукосављевића у коме се каже да је примећено да при подели кућа месне комисије не раде правилно. „Оне првим групама колониста дозвољавају да од целокупног броја расположивих кућа бирају најбоља, а за остале остају горе и пробране куће. Наредите још једном свим мјесним комисијама да заridoшле колонисте одреде сразмеран дио села, улицу двије или један дио села, како им је то већ најзгодније, да тамо распореде колонисте а да за оне који долазе оставе сразмеран дио села који ће за њих остати потпуно слободан и у који се неће уселити ни један колониста који није из њихове партије.”¹⁸

Раде Ивошевић

Ова расправа је, колико нам је познато, једна од првих ако не и прва, и то унутрашња критика новог друштвеног уређења. Зато се намеће потреба да се њени покретачи боље осветле, поготово први међу њима, Раде Ивошевић. У својој молби за колонизацију Министарству колонизације ДФЈ, коју је поднео 26. септембра 1945. у Огулину, навео је да је рођен 10. октобра 1920. године у Јаворници, у Дрежници, где и живи, да није ожењен и да је по занимању земљорадник. Том приликом је навео да његова породица има укупно 8 чланова и да жели да се пресели у Војводину. У његовој породици живе: отац Мићан, стар 54 године, мајка Латинка, стара 54 године, сестра Милка, стара 21 годину, сестра Десанка, стара 18 година, брат Љубан, стар 19 година, сестра Савка, стара 16 година и сестра Анђа, стара 14 година. У партизане, у чету „Марко Трбовић”, је ступио 10. октобра 1941. и остао до 2. децембра 1942, када је рањен и постао инвалид. Тада је „изгубио десно око” а „лијева нога” му је „пребијена”. Нема ни куће ни земље. Кућа је изгорела и „више пута опљачкана” у току рата. На крају је образложио своје право да добије земљу. „Пошто сам борац Ј. А. а постао сам инвалид, а не посједујем ни-

¹⁷ АВ, Ф 184, кутија 456, Решење Главне комисије за насељавање бораца у Војводину бр. 17791 од 6. XI 1947. године о сједињењу породице Марка, Јована и Илије Маравић. Ово питање је и раније било предмет расправе. Тако се у једном допису Главне комисије за насељавање бораца у Војводину налаже Илији М. Маравићу, рођеном 1909. у Дрежници, с обзиром да је сам и да као такав нема право на колонизацију, да се прикључи кућној заједници његовог брата Јове Маравића. (АВ, Ф 184, кутија 456, Допис главне комисије за насељавање бораца у Војводину, бр. 7950 од 11. XI 1946. године, Месној комисији за насељавање бораца у Бајмоку).

¹⁸ Архив Југославије, Фонд 97 (Фонд установа аграрне реформе и колонизације социјалистичког периода, 1945—1948), 5—43, Допис Министарства колонизације Демократске Федеративне Југославије, бр. 467 од 21. јануара 1946. године, Главној комисији за насељавање бораца у Војводину (Допис је потписао Сретен Вукосављевић, као министар колонизације ФНРЈ).

какве имовине, тиме сматрам, да ми се може додјелити земља.” Ова молба је истог дана оверена у „Опћинском НОО Дрежница”, у Огулину, а потписали су је „тајник” и „предсједник”, један латиницом а други ћирилицом, обојица са презименом Косановић, највероватније Никола и Перо. Раде Ивошевић је уз своју молбу за колонизацију приложио и једну потврду и једно уверење. Из потврде се види да су он, отац Мићо, мајка Латинка, сестре Милка и Деса и брат Љубан, из Јаворнице, кућни број 3, уписани у бирачки списак биралишта Јасенак. Ову потврду је издала Комисија за бирачке спискове котарског НО Огулин у Огулину, такође 26. септембра 1945. године, а потписао ју је извесни Јањанин. Поменуто уверење „о сиромаштву и имовном стању” је, Ради Ивошевићу, вероватно истог дана, издао „Социјални одјел Котарског НО Огулин”. У уверењу се наводи да је Раде Ивошевић, са 8 чланова породице, из Бјеле Драге, кућни број 3, општина Дрежница, котар Огулин, округ Горски Котар (Јаворница), да је слабог имовног стања, да куће нема јер је спалена, да не поседује земљу, благо и коња, него само једну краву и пет оваца. Молба Раде Ивошевића је код Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ заведена тек 19. априла 1946. године, под бројем 3784. Ово државно тело му је 20. октобра 1946. године, као борцу ослободилачког рата, издало решење, број 19664, којим му се додељује земља и кућа у Бајмоку, на Сомборском путу број 1, и то на 9 чланова породице. Из решења се уједно види да се његова мајка девојачки презивала Мамула и да је његова жена, која је девети члан породице, Мица Ивошевић, рођена Петровић.¹⁹

На основу изнетих података, поред осталог, се види да је молба Раде Ивошевића за колонизацију прилично касно узета у разматрање у Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, у време када је већина колониста већ била насељена у Бајмок. Ипак, поуздано се зна да је он већ у току лета 1946, ако не и раније, био у Бајмоку, односно да се доселио пре него што је формално добио решење о кући и земљи, почетком јесени исте године. У току лета ове године он је, са својим истомишљеницима, већ увелико ангажован на писању поменуте жалбе. Две недеље касније, као што смо видели, Месни народни одбор у Бајмоку се обрецнуо на њега. У извештају овог државног тела, од 20. августа 1946. године, он се помиње као један од тројице непоћудних инвалида. Потом, почетком јесени, у сваком случају после 3. октобра 1946. пише писмо надлежним установама, с циљем да им пружи податке које су од њега тражили, а 20. октобра исте године добија и званично решење за кућу и земљу. Уследила је пауза у преписци и ишчекивању резултата. Први пут након тога, његово име, породица и имање, помињу се 21. маја 1947. Тога дана је Месни народни одбор у Бајмоку, чији је секретар био Илија Маравић и председник Јеремија Ђајић заједно са Комисијом, коју су чинили петорица колониста, Никола Трбовић, Душан Зрнић, Тодор Радуловић, Никола Косановић и Петар Вишњић, донео

¹⁹ АВ, Фонд 184, кутија 455, Молба и решење за колонизацију Ивошевић Мићана Раде.

одлуку да се Ради Ивошевићу одузме право на колонизацију јер је примио земљу на целу породицу а сам се доселио у Бајмок. Том приликом је изјавио да у старом крају нема ни куће ни земље, него као цестар односно путар станује у државној кући и да није преселио све чланове своје кућне заједнице зато што није хтео напустити службу.²⁰ Ове две изјаве се вероватно односе на његовог оца Мићана, јер је Раде у то време живео у Бајмоку. Оне, поред осталог, указују на разлоге због којих није насељена цела породица. Оваква одлука надлежног државног тела је у сваком случају била престога. Познато је да је у Бајмок насељено још 6 домаћинстава која су, макар привремено, била са једним чланом породице.²¹ То је вероватно допринело да се учини још један покушај да се ова породица сједини и тако реализује њена молба за колонизацију. У том смислу је Месни народни одбор у Бајмоку, под руководством секретара Илије Маравића, 6. јула 1947. године донео „одлуку да породица Ивошевић Милана Раде од 4 (четири) члана остане у колонији Бајмок”. Том приликом се напомиње да он „има борачко својство и налази му се 5 (пет) чланова кућне заједнице у родном крају”. Очигледно је да се део његове породице, напоскон доселио у Бајмок. Осим тога, видимо, поред осталог, да се у овом документу његов отац Мићо односно Мићан наводи као Милан. Ово државно тело се касније још једном бавило питањем Раде Ивошевића. Месни народни одбор из Бајмока је 17. аугуста 1947. упутио допис Главној комисији за насељавање бораца у Војводину, са седиштем у Новом Саду, у коме се, у прилогу, доставља изјава другова Милана и Раде Ивошевића и Илије и Николе Маравића, колониста и инвалида народноослободилачког рата. У допису се наводи да поменути другови у својој изјави истичу „да им не одговарају климатске прилике у овом крају а што овај одбор не може потврдити”. У том смислу поменути другови траже од Месног народног одбора лекарску комисију која ће потврдити њихове наводе. С обзиром да Месни народни одбор нема такве комисије, он моли Главну комисију за насељавање бораца у Војводину да их упути према властитом нахођењу. Сама изјава на коју се Месни народни одбор позива, гласи: „Ми доле потписани Ивошевић Мићана Раде из Бајмока Сомборска ул. бр. 1 и Маравић Илије Никола из Бајмока Капелска бр. 24 изјављујемо да се враћамо својој кући у Лику из разлога тога што не можемо да поднесемо климатске прилике у овим крајевима пошто веома јако здравствено опадамо и то даби своје здравствене прилике побољшали враћамо се натраг”. Није познато да ли су ова двојица изашли пред лекарску комисију. Вероватно да нису. Познато је да је Раде Ивошевић два месеца касније, 18. октобра 1947, дао још једну изјаву у Новом Саду, вероватно пред члановима Главне комисије за насељавање бораца у Војводини. Том приликом је попунио један мањи формулар у коме је навео да је родом из Дебелог Луга, срез Огулин, Народна република Хрватска, да је решењем Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ и Главне комисије за насељава-

²⁰ АВ, Ф 184, 2646, Изјава, На основу Уредбе о промени члана 7 Уредбе о спровођењу насељавања бораца у Војводину — Изјава Ивошевић Мићана Раде.

²¹ Видети: Б. Бупурдија, *н. д.*, 80—81.

ње бораца у Војводину насељен са својом породицом од 2 (8) чланова у месту Бајмок, срез Суботица, и да, зато што му не одговарају климатске прилике, жели да се врати у стари крај и да одустаје од колонизације. Уједно моли да му се изда бесплатна возна карта, али није назначио од које до које станице.²² Тиме је, за званичне изворе, овај случај био за-творен.

Први потписник жалбе, Раде Ивошевић, или „Раде без ока”, како га још памте неки старији Кракарци у Бајмоку, родом из Дебелог Луга, који је настао од станова засеока Ђуле у Кракару, насељен у Бајмок из Бјеле Драге, где је његов отац Мићо радио као цестар, ускоро се вратио у Бјелу Драгу где се запослио као лугар. Он је своју улогу у Бајмоку одиграо. Указао је, са 20 својих сабораца, ратних другова, на пропусте у раду неких месних комисија и органа власти. Није то било оно што је он очекивао у обећаној земљи. Његова очекивања су изневерена. Могао је мирне душе да се врати у стари крај, својој породици, чијих је неколико чланова, по свему судећи, на кратко боравило у Бајмоку, да испита могућност пресељења. Тамо, у старом крају, је све било познато и уобичајено, без оваквих трзавица. Испунио је обећање које је дао у писму, да ће се вратити у стари крај ако се стање не поправи, а очигледно је да се, по његовом мишљењу, стање није поправило. Чињеница да је на крају свог боравка у новој средини изјавио да одлази због здравствених разлога не значи да је променио своје мишљење, већ да је желео да се врати у стари крај о државном трошку, како је и дошао.

Раде Ивошевић и његови истомишљеници су у поменутом писму јасно казали на чега се жале. Познавајући глобалне и локалне друштвене услове, људе и њихове судбине и оно што их тишти, може се претпоставити и који су њихови дубљи, лични психолошки мотиви који су их навели да се жале. Могуће су разне претпоставке у трагању за индивидуалним психолошким мотивима групе људи који су се жалили. Ако се неким од њих учинило да су неки добили више, а неки мање него што треба, то само значи да су они очекивали једнаку или идеалну расподелу материјалних добара. Можда су навикли да у ратним условима та расподела буде правилнија, иако се делило мање материјалних добара него у миру, па им је оваква расподела теже пала. Можда је још било свеже сећање на ратне услове живота, па су се неки појединци теже навикавали на цивилни начин живота, или нису рачунали са повећавањем социјалних разлика. Можда им се учинило да су неки, за које су иначе мислили да су од њих мање пружили у рату, исувише добили у миру. У сваком случају, то је био сукоб између бивших ратника, инвалида и демобилисаних бораца, оних „који су своје животе дали”, како су за себе написали на почетку писма, с једне стране, и бивших ратника, а тада актуелних политичара, с друге стране, при чему су ови потоњи у миру однели превагу, макар и привремено. Све ово треба имати увиду када се вреднује процес аграрне реформе и колонизације. Они који се тиме баве углавном истичу ефикасност колонизације у односу на производни ци-

²² АВ, Ф 184, кутија 455, Молба и решење за колонизацију Ивошевић Мићана Раде.

клас и последице које она има на стање у друштву и држави у целини. Писмо колониста из Бајмока указује да треба водити рачуна и о људској души, о обичном човеку, његовим потребама, мишљењима, осећањима, деловањима, идеалима и надањима, као и о чињеници да је реч о једном тешком, послератном времену у друштву и држави у повоју, приличној материјалној неимаштини која је, да би се делила, захтевала строге законске и моралне норме.

Закључак

Писмо инвалида и демобилисаних бораца, око кога су трајали спорови више од годину дана, и у чијем су решавању учествовале све надлежне институције, од локалних до савезних државних органа, значајно је из више разлога, које је вероватно тешко све и набројати. Уважавајући сва питања на која је оно указало, може се рећи да је суштина спора, у крајњој линији, идеолошке природе. На крају једног извештаја поводом овог питања, каже се да нико од потписника жалбе није у сељачкој радној задрузи. Познато је да је у том тренутку најмање 60 породица било у сељачким радним задругама. На први поглед стиче се утисак да је ова реченица сувишна у извештају ове врсте, јер питање чланства у задругама није било предмет разговора. Али, она је јако битна из идеолошких разлога. Пошто потписници жалбе нису чланови сељачких радних задруга, они нису на главном путу развоја друштва, па су као такви, дакле, идеолошки противници. Раније смо видели да су представници појединих тела, која су учествовала у решавању овог случаја, уместо да даље износе чињенице у корист своје одбране, настојала да неке потписнике жалбе дезавуишу износећи неке друштвено неприхватљиве чињенице из њиховог живота. Сада видимо да то исто раде сврставајући их у у категорију идеолошких противника друштва. Ту је суштина проблема. Власт користи прилику да се обрачуна са идеолошким неистомишљеницима. Ни њени представници у овом тренутку још не знају да ће им се неки од поменутих неистомишљеника за годину или две дана прикључити, и да ће 1949. сви или већина колониста, на овај или онај начин, добровољно или под притиском, ући у сељачке радне задруге, и да ће сама власт од тог пројекта одустати 1953. У целини посматрано, све ово указује на проблеме на које су досељеници наилазили у првим контактима са новом средином и новим друштвом. Те новине су двоструко отежавале живот колониста у Бајмоку. Они који су остали у старом крају бар нису имали потребу да се уклапају у нову средину. Тако је њихов живот био за нијансу лакши него онима који су се отиснули у равницу.

LETTER OF THE SETTLERS FROM BAJMOK TO THE PRESIDENT
OF THE GOVERNMENT OF THE FPRY, MARSHAL TITO IN 1946

by

Branko Čupurdija

Summary

The paper discusses the letter sent in the summer of 1946 by the settlers from Bajmok, war invalids and demobilized fighters of the Yugoslav Army, 21 of them, to the President of the Government of The Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY), Marshal Tito. In it, they complained to him about the way in which division of houses was carried out, as well as the division of furniture, land and agricultural equipment, and the division of household communities. They formulated their complaint in 7 items. The state administration immediately accepted the responsibility for five problematic issues, while the objection to two problematic issues was rejected, after the debate carried out for more than a year, at different levels, from the local to the federal one. The letter testifies about the problems the settlers faced in the first contacts with the new environment and new society. It appeared that the essence of the conflict was of ideological nature. Nobody of those who signed the complaint was a member of the peasants' work cooperatives. The authorities used that opportunity to defeat their ideological opponents.

Бранко Ђуџурдија

ПОРОДИЦЕ КОЛОНИСТА ПОВРАТНИКА ИЗ БАЈМОКА У ГОРСКИ КОТАР 1946. И 1947. ГОДИНЕ*

САЖЕТАК: У раду је реч о колонистима који су у периоду 1945—1948. насељени у Бајмок, углавном из Горског Котара. Насељене су 403 породице са 2242 члана. У стари крај се вратило 45 (11,17%) породица са 208 (9,28%) њених чланова. Трајно је насељено 358 породица са 2034 члана, док је једна трочлана аутохтона породица, укупно 359-а, учествовала у процесу аграрне реформе. Показало се да постоје бар четири крупнија разлога за повратак у стари крај: законске одредбе које су гасиле њихова права у старом крају, начин поделе материјалних добара у новом крају, уклапање у нове физичке и географске услове и уклапање у сељачке радне задруге и нови друштвени поредак, уз постојећу носталгију за старим крајем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: колонисти, повратници (деколонисти), сељачке радне задруге, законске одредбе, друштвени узроци, физички и географски узроци, глобално друштво.

Увод

У Бајмок је у периоду 1945—1948. насељено 358 породица са 2034 члана. У процесу аграрне реформе учествовала је и једна трочлана буњевачка породица из Бајмока, али она не припада колонистичкој популацији, мада по много чему дели њену судбину. Осим тога, у Бајмок су тада биле насељене још 42 породице са 190 чланова, али оне су се вратиле у стари крај. То значи да је укупно било насељено 400 породица са 2224 члана.¹ При том треба имати у виду да су овом приликом обрађени само подаци о повратницима у Дрежницу. Основни задатак овог рада је да осветли процес деколонизације становништва у целини, да укаже на узроке и динамику повратка и да обелодани породице које су се вратиле

* Овај рад је део ширих истраживања на пројекту *Насеља и становништво Војводине* који финансира Министарство науке Републике Србије и Покрајински секретаријат за науку.

¹ Б. Ђуџурдија, *Породица колониста у Бајмоку 1945—1948*, Српски генеалогски центар, Београд 2005, 202.

у стари крај, пре свега у Дрежницу али и нека друга места у Горском Котару.

Списак породица које су се вратиле у стари крај

Има више извора на основу којих се, посредно или директно, може стећи извештај увид у стање и процес повратка колониста из Бајмока у стари крај. Један од њих су спискови колониста и њихових домаћинстава. Али, у њима имена повратника нису дата у готовом виду, него се за њима мора трагати, тражећи оне породице које су у њему прецртане. Осим тога, тај списак за ове потребе ипак није у потпуности поуздан.² Зато је најбоље да се за ову прилику пре свега користе извори који о томе најпотпуније сведоче. У овом случају то су два списка колониста повратника. Први је дат у облику обрасца који има 9 рубрика. Садржи редни број носилаца колонизације, презиме и име колонисте који се вратио, место, срез и федеративну јединицу одакле је насељен, број одлуке на основу које је насељен, број чланова породице, податке о томе да ли је дао изјаву да одустаје од колонизације и где је ту изјаву дао, датум и место повратка и податке о томе да ли му је повратак одобрен и да ли је платио све обавезе око обраде земље и слично. На овом списку има 37 колониста. Сви су насељени из Дрежнице, осим тројице, који су из Јасенка, Босиљева и Мусулинског Потока, срез Огулин, федеративна јединица Хрватска. Према списку закључује се да је 35 појединаца из Дрежнице. Познато је, међутим, да је Петар Косановић, један од организатора и учесника колонизације, родом из Јасенка, а не из Дрежнице, како стоји у документу. Сви повратници су у Месном народном одбору у Бајмоку дали изјаву да одустају од колонизације. Свима је одобрен повратак у стари крај, осим тројици. Није сасвим јасно шта значи податак да некоме није одобрен повратак у стари крај. Највероватније, треба га схватити у смислу да су отишли на своју руку и о свом трошку, без знања и сагласности надлежних државних тела. Највећи део њих није измирио своје обавезе око обраде земље и сличних активности. Само један колониста је измирио своје обавезе, њих 23 нису то урадили, док за њих 13 нема података о томе. Углавном су, осим двојице који нису из Дрежнице, сами или уз помоћ државног службеника, за место повратка изјавили: Дрежница Лика или Дрежница Огулин Лика или Дрежница Огулин Хрватска. Они су се враћали 12, 15. и 22. фебруара и 22. маја 1946. и 15. фебруара и 8. марта 1947. Највећи број породица се вратио 22. маја 1946. Тада се вратило најмање 15 породица. У целини посматрано, вратили су се следећи појединци: 1. Ђуро Радуловић, са 6 чланова породице укупно; 2. Љубица Ивошевић, са 4 члана; 3. Симо Ђупурдија, са 5 чланова; 4. Миле Ђупурдија, са 6 чланова; 5. Никола Шегина, са 5 чланова; 6. Миладин Радуловић, са 5 чланова; 7. Стојан Радуловић, са 9 чланова; 8. Смиља Радуловић, са 4 члана; 9. Миладин Радуловић, са 7

² Видети: Архив Војводине (даље: АВ), Нови Сад, Фонд (даље: Ф) 184, Главна комисија за насељавање бораца у Војводину, 1945—1948, књига 54, Списак новог стања МНО (Кат. општина) Бајмок, 1—95.

чланова; 10. Раде Маравић, са 3 члана; 11. Дмитар Радуловић, са 5 чланова; 12. Сава Ивошевић, са 4 члана; 13. Милан Зрнић, са 5 чланова; 14. Раде Мусулин, са 8 чланова; 15. Илија Ивошевић, са 7 чланова; 16. Дмитар Маравић, са 3 члана; 17. Душан Таталовић, са 5 чланова; 18. Симо Маравић, са 2 члана; 19. Дмитар Томић са 1 чланом; 20. Дмитар Радуловић, са 5 чланова; 21. Душан Радуловић, са 7 чланова; 22. Јово Вукелић, са 1 чланом; 23. Живко Таталовић, са 1 чланом; 24. Ђуро Таталовић, са 7 чланова; 25. Лазо Таталовић, са 6 чланова; 26. Марија Радојчић, са 1 чланом; 27. Тодор Ивошевић, са 4 члана; 28. Миле Косановић, са 8 чланова; 29. Петар Косановић, са 4 члана; 30. Душан Ивошевић, са 6 чланова; 31. Воја Трбовић, са 8 чланова; 32. Раде Томић, са 5 чланова; 33. Ђуро Томић, са 4 члана; 34. Раде Трбовић, са 6 чланова; 35. Коста Радуловић, са 3 члана; 36. Жарко Боснић, са 9 чланова; 37. Дмитар Зрнић, са 5 чланова; 38. Дмитар (Илије) Трбовић, са 2 члана; 39. Марта (Милана) Томић, са 4 члана; 40. Милкана (Станка) Трбовић, са 5 чланова; 41. Душан (Марка) Маравић, са 1 чланом; 42. Савка Ивошевић, са 3 члана; 43. Раде (Мићана) Ивошевић, са 2 члана; 44. Никола (Илије) Маравић, са 6 чланова; и 45. Марко (Дане) Маравић, са 3 члана.³ На основу изложених података закључује се да први списак садржи 34 породице са 165 чланова из Дрежнице и 3 породице са 17 чланова из Јасенка, Босиљева и Мусулинског Потока, укупно 37 породица са 182 члана, а други списак 8 породица са 26 чланова из Дрежнице. На основу тога се може закључити да су се у Дрежницу вратиле 42 породице са 191 чланом, а у друга места Горског Котара 3 породице са 17 чланова. Укупно се у стари крај вратило 45 (11,17%) породица са 208 (9,28%) чланова. Ово сазнање није променило слику о броју људи који су се трајно населили у Бајмок, али је показало да је првобитно било насељено не 400 породица са 2224 члана, него 403 породице са 2242 члана. Осим тога, треба имати у виду да су се неке породице колониста вратиле из Бајмока у Дрежницу, да би затим поново дошле у Бајмок и трајно остале у њему, о чему нема потврде у поменутиим документима. Такав је случај, на пример, са породицом удовице Десе Маравић.

Узроци повратка у стари крај

Има више разлога због којих су се колонисти и њихове породице враћали у земљу матицу. Неки од њих су административне природе. Они се односе на гашење права колониста у старом крају. Министар за колонизацију Демократске Федеративне Југославије, Сретен Вукосављевић се већ крајем јануара 1946. бавио овим питањем. Он је, поучен искуством из ранијих колонизација Немаца у Војводину и Пољску, када су се неки колонисти враћали у земљу матицу, предвидео да ће и међу нашим колонистима бити таквих који ће се враћати на стара огњишта. Зато је проучио законе свих југословенских федеративних република о

³ АВ, Ф 184, 962, Периодични спискови враћених колонистичких породица, Катастарска општина Бајмок, 1946—1947.

аграрној реформи и колонизацији. Показало се да се по црногорском закону земљишта која колонисти остављају у старом крају не узимају за циљеве аграрне реформе и колонизације; по босанско-херцеговачком закону се узимају али тек после две године по одласку колониста; по хрватском закону се узимају „рекло би се — одмах по одласку колониста”; исто тако се узимају по српском и македонском закону, само ако се ради о инокосној породици, ако се ради о делимичном исељавању из кућне заједнице, онда могу, у зависности од става надлежне власти, остати у кућној заједници; по словеначком закону ово питање није било решено.⁴ На основу овога се види да су колонисти који су долазили из Хрватске били у најтежој ситуацији, јер су се њихова права у земљи матици нагло гасила и, што је у овом контексту такође битно, то је скраћивало рок за уклапање људи у нову средину и оне који су били у дилеми — остати или се вратити — понукавало да у журби доносе судбоносне одлуке за свој живот, живот своје породице и њених потомака.

Други разлог за повратак у стари крај, бар по мишљењу самих учесника овог процеса, била је неправилна расподела материјалних добара: кућа, покућства и пољопривредног алата, с једне стране, и неадекватна деоба кућних заједница, с друге стране. То се најбоље види из жалбе коју су 21 инвалид и демобилисани борац Југословенске армије у лето 1946. упутили Председнику Владе ФНРЈ маршалу Титу. У четвртој тачки ове жалбе се каже да се због неправилне расподеле кућа и инвентара 40 фамилија вратило на попаљена огњишта, а да ће таквих на јесен бити више ако се стање не поправи. У следећој, петој тачки жалбе истиче се да је комисија, која је вршила колонизацију међу борцима, крива и зато што је међу борцима направила два закона, јер је једнима омогућила деобу кућних заједница а другима то није.⁵ Као што видимо, први борбени ред, они који су у борби за слободу рањени или остали без делова тела, сматрају да су локалне комисије, које су се бавиле деобом материјалних добара и кућних заједница, одговорне за повратак људи у стари крај. Истини за вољу треба рећи да је надлежно државно тело, Извршни одбор Градског народног одбора у Суботици, одбило је овај приговор. У извештају који је овај државни орган упутио Главној комисији за насељавање бораца у Војводину се, поред осталог, каже: „Нисмо установили неправилности у раду месних комисија за раздиобу кућа и инвентара нити да се нека породица вратила у родни крај ради тога што су органи власти неправилно вршили раздиобу кућа и инвентара”.⁶ Ипак, без обзира на овај извештај, сумња није отклоњена. Могуће је да су ратни ин-

⁴ Архив Југославије (даље: АЈ), Београд, Фонд (даље: Ф) 97, Фонд установа аграрне реформе и колонизације социјалистичког периода, 1945—1948, 5—43, Допис министра колонизације Демократске Федеративне Југославије, Сретена Вукосављевића свим председницима федеративних народних влада и њиховим министарствима за аграрну реформу и колонизацију, бр. 666 од 29. јануара 1946. године.

⁵ АВ, Ф 184, кутија 456, Писмо инвалида и демобилисаних бораца Југословенске армије из Бајмока Председнику Владе ФНРЈ маршалу Титу.

⁶ АВ, Ф 184, кутија 456, Допис Извршног одбора Гр. Н. О.-а у Суботици, Отсек за пољопривреду и шумарство, број 43247/47 од 2. октобра 1947. године, Главној комисији за насељавање бораца у Војводину.

валиди и демобилисани борци Југословенске армије пренагласили одговорност локалних органа власти за повратак колониста у стари крај, али то је чињеница са којом се мора рачунати. Она је објективна, макар то било и субјективно мишљење двадесетак људи, колико је потписало поменућу жалбу.

Трећи чинилац који је утицао на повратак на попаљена огњишта је физичке и географске природе. Овај тихи рат који се водио између инвалида и демобилисаних бораца, с једне стране, и комисија које проводе колонизацију, с друге стране, јасно је указао на значај локалних услова живота за опстанак у новом крају. Представници државних комисија у своју одбрану управо наводе ове аргументе. Тако, у већ помињаном извештају, истичу да су они који су се у првим данима вратили у стари крај, говорили да одлазе зато што им „не одговара ова клима јер је овде нездрав зрак”. Истичу да Никола Томић, Живко Маравић, удовица Марка Томића и Митар Трбовић сада намеравају да се врате назад „претежно из разлога јер им је слабо родило поље тешко им је обрадити земљу нису вољни да ступе у задругу и слично”.⁷ Са овим извештајем је само додирнут део физичких и географских услова који утичу на уклапање људи у нову средину. Познато је да се, осим на ваздух, жале на прашину, воду, куће од земље и друго, а и начин привређивања и материјални услови живота су другачији. Горштацима у равници, другим речима казано, недостају њихове куће од камена и брвана, косе, брда и планине, шуме, потоци и реке, врела пијаће воде у Кракару, Дрежничком пољу и на другим местима.

Четврти разлог за повратак у родни крај је идеолошке и шире друштвене природе. Видели смо да се у напред поменућом извештају истиче да људи не желе да улазе у сељачке радне задруге. На крају извештаја, у једној реченици, констатовано је да нико од потписника жалбе није члан сељачке радне задруге.⁸ Познато је да су неки појединци који су се опирали уласку у сељачке радне задруге били хапшени, осуђивани и затварани због тога. Тако су као разбијачи сељачких радних задруга оптужена четворица колониста: Раде Ивошевић — Раца Вагер, родом из Ђула у Кракару, Душан Ивошевић, родом из Понорца и Раде Вукелић, родом из Брезног, сва тројица из Дрежнице, и Лазо Вигњевић, родом из Поникава у Дубравама. Они су затворске казне у трајању од годину и по дана издржали, радећи на пољопривредним економијама у Ранковићеву код Ђурђина. Остали су и после тога да живе у Бајмоку. Нису се враћали у стари крај. Живели су у Бајмоку и 1953, када су расформиране сељачке радне задруге. За њих је то морала бити велика лична и морална сатисфакција, јер је време показало да су били у праву. Они су само прерано указали на лошију страну сељачких радних задруга.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

Закључак

Као што се види, у стари крај се вратило 45 (11,17%) породица са 208 (9,28%) чланова. Постојала су бар четири крупнија разлога за повратак. У основи то су разлози друштвене и физичко географске природе. Они произлазе из структуре ондашњег глобалног југословенског друштва. Онима који су се враћали било је тешко да у новој средини измире све обавезе, потребу да се уклапају у нову средину и потребу да буду носиоци изградње новог друштвеног поретка. И једно и друго је захтевало много одрицања и жртава. Неки нису били спремни на то. Они нису издржали све те промене. Уз то, постојала је јака носталгија за завичајем. Зато су одлучивали да се врате у стари крај. Тамо макар нису имали потребу да се прилагођавају физичким и географским условима живота.

FAMILIES OF THE SETTLERS WHO RETURNED FROM BAJMOK
TO GORSKI KOTAR IN 1946 AND 1947

by

Branko Ćupurdija

Summary

The paper deals with the settlers who in the period from 1945 to 1948 came to live in Bajmok, mostly from Gorski Kotar. There were 403 families of settlers with 2242 members; 45 families (11,17%) with 208 members (9,28%) returned to their old regions. Thus 358 families with 2034 members settled there permanently, while one three-member autochthonous family also took part in the process of the agrarian reform, making the total of 359. It turned out that there were at least four significant reasons for the return to the old regions: legal regulations which abolished the rights they had had in their old regions, manner how material goods were distributed in the new region, adjustment to new physical and geographic conditions, as well as to the cooperatives and new social order, along with the existing nostalgia for the old regions.

Драžo Њеџован

ДВА ЗАПИСНИКА О САСЛУШАЊУ РАТНОГ ЗЛОЧИНЦА ФЕРЕНЦА СОМБАТХЕЉИЈА, ЈЕДНОГ ОД НАЈОДГОВОРНИЈИХ ЗА РАЦИЈУ У ЈУЖНОЈ БАЧКОЈ

САЖЕТАК: У овом прилогу аутор доноси два записника са саслушања Ференца Сомбатхељија, начелника мађарског генералштаба, који су сачињени 12. августа и 6—8. септембра 1946. у Одељењу Државне безбедности за Војводину, а у вези његове одговорности за масавне злочине против цивила српске и јеврејске националности у тзв. „Рацији” у Јужној Бачкој јануара 1942. Пре изручења југословенским органима Ф. Сомбатхељи је од стране мађарских органа проглашен ратним злочинцем и осуђен на доживотну робију. На основу ових саслушања, суочења са саучесницима (као на пр. са генералом Ференцом Фекетехалми Цајднером), доказа Анкетне комисије за Бачку и Барању (Елаборат 1938) итд., Ф. Сомбатхељи је 30. октобра 1946. од стране Врховног суда Војводине осуђен на смрт стрељањем. Записници, као и остала грађа везана за суђење, чувају се у Архивској збирци Музеја Војводине у Новом Саду (АЗ МВ, инв. бр. 8533—8546).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, мађарска окупације Бачке и Барање, ратни злочини, „Рација” у Јужној Бачкој јануара 1942, Ференц Сомбатхељи, суђење за ратне злочине 1946.

Тзв. „Рација” у Јужној Бачкој јануара 1942. године представљала је масовни злочин над Србима и Јеврејима са више хиљада жртава међу мирним цивилним становништвом. Већина жртава, мушкарци и жене, деца и стари људи, бачени су у Тису и Дунав, најчешће без одеће. Посмртни остаци многих убијених никада нису пронађени, нити сахрањени у складу с традицијом и обичајима ова два народа.¹

¹ Види опширније у: Звонимир Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој 1942. године*, Историјски музеј Војводине, Нови Сад 1992; др Александар Касаџ, *Мађари и Војводини 1941—1946*, *Filozofski fakultet, Novi Sad* 1996; Елаборат: *Група масовних злочина „Рација” — Убиства и покољи; систематски терор; мучења грађанских лица; силовања; љачке*, Библиотека Матице српске, РР 6134; *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941—1944, књ. 1, Бачка и Барања*, Покрајинска комисија Главног извршног одбора Војводине, Нови Сад 1946; др Јосип Мирнић, *Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи*, Зборник за друштвене науке Матице српске, св. 35, Нови Сад 1963; Карољ Виг, *Ендре*

Рацију у Јужној Бачкој јануара 1942. године извеле су снаге Хортијево Мађарске, војска и жандармерија, полиција и цивилне власти окупационог система, уз учешће значајног броја локалног становништва мађарске националности, од државног врха — политичког, војног и полицијског — до тзв. легитимационих одбора у Бечеју, Чуругу, Ђурђеву, Гардиновцима, Госпођинцима, Локу, Мошорину, Новом Саду, Шајкашу, Србобрану, Темерину, Тителу, Вилову и Жабљу.

Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, на основу пријава преживелих, рада Анкетне комисије за Бачку и Барању, писаних доказа и усмених сведочења, сачинила је елаборат *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. III група масовних злочина. „Рација” (убиства и покољи, систематски терор; мучења хришћанских лица; силовања; љачке)* у коме је до 11. октобра 1945. идентификовала 1235 одговорних. „Листа до сада утврђених одговорних лица” налази се у елаборату „Рација”, од 282. до 476. странице.² Као 17. на тој листи наведен је др Кéрог Sándor, жандармеријски капетан, који ни до данас није дошао у руке правде, већ слободно живи у Будимпешти. Није једини.

Међутим, многим одговорним лицима за злочине током „Рације” суђено је после Другог светског рата, па и онима који су били међу најодговорнијима. Такав случај је и са армијским генералом витезом Ференцом Сомбатхељијем, начелником генералштаба мађарске војске, који је после суђења пред мађарским судовима и осуде на доживотну робију, 10. јула 1946. изручен југословенским властима. На суђењу у Новом Саду, које је завршено 30. октобра 1946, Врховни суд Војводине осудио га је на смртну казну стрељањем. Казна је извршена у Новом Саду.

Поред Сомбатхељија, током овог процеса, на смрт стрељањем осуђени су и Лајош Гал, др Ерне Бајшаи-Бауер, др Миклош Нађ, Ференц Бајор-Бајер и Пал Перепатич, док су Ференц Фекетехалми Цајднер, Јожеф Граши и др Мартон Зелди осуђени на смрт вешањем. Ференц Фекетехалми Цајднер је јавно обешен у Жабљу, а Јожеф Граши и др Мартон Зелди у Новом Саду.³

Бајчи — Жилински и мађарско-југословенски односи, Зборник за друштвене науке Матице српске, св. 54, Нови Сад 1969; Владислав Ротбарт, *Чије је дело новосадска рација*, Јеврејски алманах, 1956—1967, Београд; Проф. др Лајчо Клајн, *Геноцид и казна (1941—1945)*, Нови Сад 1991; Шандор Месарош, *Одјек рације 1942. године у мађарском пољитичком животију за време раја*, Зборник за друштвене науке Матице српске, св. 42, Нови Сад 1965; итд.

² Анкетна комисија при Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Нови Сад, Број 2115, 11. октобра 1945. год. (АК 1938) поделила је особе са овог списка у пет група: I група: Гувернер Мађарске и један део мађарске владе (1—4); II група: Војска и жандармерија (5—156); III група: Контрашпијунажа I V/I csendőrgnyomozóosztály (157—166); IV група: Представници жупанијске, среске, градске и општинске управе, представници полиције и други државни органи (167—417); V група: Мештани — домаћи злочинци (418—1235).

³ О овом суђењу детаљни извештаји налазе се у новосадском дневном листу *Слободна Војводина* од 24. до 31. октобра 1946. године. Паралелно са суђењем пред Врховним судом Војводине одвијао се и процес пред Војним судом III југословенске армије у Новом Саду, који је 1. новембра изрекао смртне казне Гези Баторију и др Јожефу Кењекију (ве-

Оригинални документи са овог суђења, као и елаборати Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, са осталом документацијом, чувају се у Архивској збирци Музеја Војводине у Новом Саду.

Овде доносимо два записника о саслушању Ференца Сомбатхељија. Прво саслушање обављено је 12. августа 1946. године у истражном заводу Управе државне безбедности за Војводину у Новом Саду. Друго саслушање, уз неколико суочења са Ференцом Фекетехалми Цајднером, обављено је од 6. до 8. септембра 1946. у одељењу Управе државне безбедности за Војводину у Новом Саду.

Први записник има две стране и својеручно га је потписао Ф. Сомбатхељи.⁴ Вођен је у две колоне с питањима на левој и одговорима на десној страни. Други записник има 16 страница и на крају сваке странице налази се својеручни потпис Сомбатхељија. Записник је писан на латиничној писаћој машини, а преписан је и на ћириличној,⁵ али није потписан. Стога доносимо латиничну верзију ових записника који су, будући да су својеручно потписани, једино аутентични. Такође, приликом суочења Сомбатхељија и Цајднера, сваки од њих је својеручно потписао своју изјаву дату током суочења. Сомбатхељија је саслушавао инспектор Стакић, који се такође својеручно потписао на крају записника о саслушању.

Записник је писан на веома танком папиру због тога што је рађен у више примерака преко индиго папира.

*
* *

Исправке у тексту записника, које је на лицу места вршио записничар, из овог текста су изостављене као непотребне.

Наше интервенције на тексту односе се само на очигледне штампарске грешке, пермутације словних места у речима и штампање питања косим словима (италик) у односу на исказе окривљеног.

Текст записника од 12. августа и од 6—8. септембра 1946. гласе:

шањем), те др Леу Деаку, Милану Л. Поповићу, Ђули Крамеру и Ђули Зомборију (стрељањем). Види у *Слободној Војводини* од 22. октобра и од 26. октобра до 2. новембра 1946. године.

⁴ Под истом сигнатуром (8541) чува се и препис записника од 12. августа писан на ћириличној писаћој машини.

⁵ Под сигнатуром бр. 8542 чува се још један примерак Записника преписан на ћириличној писаћој машини.

1.

Z a p i s n i k
rađen u istražnom zatvoru Odeljenja Uprave Državne bezbednosti za
Vojvodinu u Novom Sadu, dana 12. avgusta 1946. godine.

Szombathelyi Ferenc, rođen u Győr, 17. maja 1887, od oca Knaus Ferenc-a i majke Szombathelyi Ane, po narodnosti Mađar, rimo katoličke vere, svršio vojnu akademiju u Pečuju i školu za generalštabne oficire u Beču, kao i poljoprivredni fakultet u Magyarovaru, oženjen, otac dvoje dece od 30 i od 15 godina.

Optuženi upozoren da govori istinu, na postavljena pitanja odgovara sledeće:

Da li ste vi bili nadležni za sud Mađarskog kraljevskog generalštaba, i kakav je bio vaš odnos prema tom sudu. Da li je taj sud bio nadležan za izricanje presude rodoljubima i borcima NOV-a, i kakve je presude donosio.

Ja kao šef generalštaba nisam imao veza sa sudstvom, jer sudstvo nije potpadalo pod generalštab, iako je postojalo specijalno sudstvo za dela protiv državne bezbednosti. Sudovi, koji su izricali presude za dela protiv državne bezbednosti, kao što su špijunaža, sabotaza, napadi na oružanu silu itd., zvali su se sudovi mađ. kraljevskog generalštaba. Krivična dela protiv bezbednosti države predvideo je član 59. Kriv. zakonika. Ja sam kao šef generalštaba bio istovremeno i glavni komandant Honveda, odnosno ispravljam, pod komandantom Vertom, koji je bio moj prethodnik na dužnosti šefa generalštaba, te dve dužnosti su sjedinjene tako da je šef generalštaba postao najviši vojni funkcioner. Prema tome ja sam kao šef generalštaba sjedinio u sebi obe ove funkcije.

Moja je dužnost bila da potpišem sve presude, koje je ovaj sud donosio. Ja sam sve presude prethodno pročitao, i savesno ispitao, jer sam hteo da dam pomilovanje gde god je to bilo moguće. Najstrožije se sudila pacifistička propaganda i špijunaža, dok se dela sabotaze i napadi na fabrike i željeznice kažnjavala blaže.

Najniža kazna koju su ti sudovi izricali po čl. 59. bila je 5 godina robije pa navise, do smrtne kazne, ali znam da su ti sudovi izricali i blaže kazne po drugim propisima. Ne bih mogao tačno da objasnim po kojima, jer ja nisam pravnik, nisam stručnjak, a za stručna pravna pitanja imao sam kao savetodavca vojnog tužioca, pukovnika dr. Šaboš-a.

Po mom znanju ti sudovi su izricali u Bačkoj iste presude, kao što im je bila dužnost, i da su se držali zakonskih propisa. Imao sam znanja o tome, da se ovde u Bačkoj vrše sabotaze, napadi na žandarme itd., ali nisam mislio, da je to posledica akcije NOV-a, nego da to vrše lica koja se prebacuju iz Banata i drugih mesta. Napominjem, da su ti sudovi bili olakšanje prema praksi ranijih sudova, koji su bili preki, i koji su izricali samo smrtne presude, a ovi sudovi nisu donosili statarijalne presude.

Kako je došlo i ko je doneo odluku o tome da se održi racija po Bačkoj i kakva je bila vaša uloga u pripremanju i donošenju tih odluka:

Odluku o tome da se održi čišćenje u Bačkoj doneli smo ministar unutrašnjih poslova Keresteš Fišer Ferenc, ministar vojske Barta Karolj, i ja na sednici, koju smo posle nove 1942. godine održali kod ministra unutrašnjih poslova. Povod za tu odluku bio je taj što su učestale sabotažne akcije u Bačkoj, a prethodno je vršen prepad na jednu žandarmerisku patrolu, gde su poginula tri žandarma.

Ja sam dao naređenje Feketehalmi Cajdneru, komandantu armije u Segedinu, da učestvuje u čišćenju, koliko se sećam, sa tri bataljona. Ja Cajdneru nisam naredio da vrši ma kakvu odmazdu, nego da u slučaju potrebe ukazuje pomoć policiji i žandarmeriji, držaći se pri tome uputstava odnosno pravilnika o upotrebi oružane sile.

Ovaj zapisnik mi je pročitao i protumačen mi je na maternjem jeziku, što potvrđujem svojim potpisom:

Szombathelyi Ferenc, s.r.

Извор: Архивска збирка Музеја Војводине (раније АЗ МСРВ) — бр. 8541

2.

Z a p i s n i k

sastavljen u Odeljenju Uprave državne bezbednosti za Vojvodinu u Novom Sadu dana 6. septembra 1946. god.

SOMBATHELYI FERENC, rođen u Győr-u, 17. maja 1887. god. od oca Knaus Ferenc i majke Sombathelji Ane, bivši šef mađarskog generalštaba, po narodnosti Mađar rimokatoličke vere, svršio vojnu akademiju u Pečuju, školu za generalštabne oficire u Beču, kao i poljoprivredni fakultet u Magyarovaru, oženjen, otac dvoje dece. Okrivljeni upozoren da govori istinu na postavljena pitanja odgovara sledeće:

1) *Kakav je bio vaš odnos prema Specijalnom sudu mađarskog u kraljevskog šefa generalštaba. Da li je taj sud bio nadležan za izricanje presude rodoljubima, pristalicama i borcima narodno-oslobodilačkog pokreta, i kakve je presude donosio?*

Svaka mobilisana jedinica imala je svoje sudske organe. Pošto sam i ja predstavljao jedinicu, koja je bila mobilisana /hadra kelt/, i ja sam imao svoj sud. Nadležnost ovoga suda bila je da sudi krivična dela zbog izdaje otadžbine (hütlenseg), kao špijunažu, sabotažu, terorističke akcije i tome slično / po čl. 59 mađarskog krivičnog zakonika. Kazna je bila predviđena od 6 meseci pa do smrtne kazne. Dodajem da za špijunažu i sabotažu minimalna je kazna bila 5 godina robije. Ovaj sud nije progonio rodoljube, kao primer navodim slučaj oficirske zavere u Somboru, u kojoj su jugoslovenski oficiri došli do te mere u

svojoj zavereničkoj akciji, da su formirali potajno vojne jedinice. Ti zaverenici nisu čak ni bili kažnjeni nego samo internirani. Ali ako se i sabotažne akcije, kao na primer akcije protiv željezničkog saobraćaja, paljenje kudeljara, žetve i tako dalje smatraju rodoljubivim akcijama, onda mogu reći, da smo i to kažnjavali. Ja takve akcije, kao sabotažu i špijunažu nisam smatrao rodoljubivim akcijama sa strane izvršioca, jer je moja namera bila da mađarska oružana sila pređe na stranu neprijatelja, odnosno prvo na stranu Engleza, a posle sam mislio da pređem na stranu Rusa, ali to nisam smeo, niti mogao, jer sam bio okružen fašistima i mojim neprijateljima. A sabotažne akcije slabile su moć vojske, koju sam hteo da prevedem na protivničku stranu.

Ja ne znam, dali je pre nego što sam ja postao šef generalštaba bilo ovde u Bačkoj statarijalnog prekog suda po vojničkoj liniji. Znam, da dok sam ja bio šef generalštaba takvog suda nije bilo, jer specijalni sud generalštaba nije bio preki sud. Sedišta specijalnog suda generalštaba bio je u Pešti, i odande je izlazio sud po potrebi na teren. Sud je imao tri ili četiri veća. Predsednik veća, u čiju je nadležnost spadala Bačka bio je major Dominić. On je bio previše strog, zato sam ga i smenio marta ili aprila 1943. godine. Posle kada sam ja bio uhapšen od strane fašista ja sam takođe pao u njegove ruke. Postupak je kod suda generalštaba bio skraćeni, jer je Vojni krivični postupak predvideo za slučaj rata i mobilizacije skraćeni postupak, pa stoga nije bilo naročitog naređenja, kojim je određen bio postupak kod suda generalštaba. Ne postoji naročito naređenje, na osnovu kojeg je ustanovljen sud generalštaba, već je taj sud bio mobilisan novembra 1941. na osnovu ranije postojećih zakonskih propisa, i to na osnovu naredbe predsednika vlade. Ne sećam se koliko je smrtnih presuda taj sud u Bačkoj doneo. Znam da je sud generalštaba radio u Subotici, ali se ne sećam da su tamo decembra 1941. obesili petnaest komunista, niti da su obesili komuniste u Novom Sadu 1941. i 1942. u jesen odnosno ljude u Srbobranu, koji su leta 1942. napali oružanu snagu. Ali ako se radilo o komunističkoj akciji, ili o napadu na mađarske oružane sile, svakako je bio nadležan sud generalštaba. Povodom osude na smrt Svetozara Markovića u Novom Sadu, ne sećam se imena, ali znam da je Ćirić episkop intervenisao zbog jednog istaknutog komunista, i tražio je za njega pomilovanje. Ja sam ispitao svaki slučaj smrtno presude pažljivo i detaljno, iako sam kao šef generalštaba bio previše zauzet, pa tako sam postupao i sada, te sam pitao za savet Popović Milana. Ali Popović mi je rekao, da taj čovek ne valja i ne zaslužuje pomilovanje. Dodajem da sam se naknadno prisetio, da je čovek za koga je Ćirić intervenisao imao je slično ime kao Svetozar. Dodajem i to da ja ljude nisam nikada kažnjavao zato što su komunisti, nego zato što su vršili sabotaže, propagandu za pacifizam i tome slično, odnosno zato što su vršili dela koja se kose sa zakonom. Ja ni Jevreje nisam proganjao zato što su Jevreji, nego što su izvršili kažnjiva dela.

Pojedina veća suda generalštaba sastojala su se od tri člana, članovi su bili u činu majora i kapetana, a predsednik je obično bio pukovnik. Kada je Dominić smenjen ne znam ko je došao na njegovo mesto, niti znam ostale članove njegovog veća jer se ja tako sitnim stvarima nisam bavio. U svakom veću je bio jedan vojni sudija, koji je vodio pretres. Određivanje vojnih sudija je bio delokrug mog vojnog tužioca.

2) *Sa čijim odobrenjem su organi ekspoziture kontrašpijunaže sprovodili teroristički sistem nad velikim brojem pohapšenih boraca, rodoljuba i pristalica narodno-oslobodilačkog pokreta u Bačkoj i u ostalim okupiranim delovima Jugoslavije?*

Kada sam ja preuzeo generalštab, odmah sam pozvao rukovodioce drugog, obaveštajnog odeljenja, kao i sve više oficire, i rekao sam im da ja ne trpim nikakve atrocitete, zlostavljanja i mučenja, niti masovna hapšenja.

3) *Kada ste vi dali takve instrukcije, kako je ipak moguće, da su mučenja i atrociteti bili opšte poznati sistem u radu organa Kamelharito-a?*

Ja to ne mogu da objasnim. Uopšte su mi prebacivali da sam ja naivan čovek, što tražim takav postupak sa špijunima, jer se sa špijunima ne može tako postupati. Ja sam baš zato postavio pukovnika Kudara za šefa obaveštajnog odeljenja što on nije bio iz struke i mislio sam da će uneti novi duh. Ali je postojala opšta psihoza hapšenja ljudi. Ja sam često puta puštao kući tako masovno uhapšene ljude.

Što se tiče odnosa između žandarmeriskih islednika i Kamelharitova, pojedini odredi žand. islednika bili su podređeni Kamelharitovu da vrše isleđenja. Svaki kemelharito je imao 5—6 takvih islednika, odnosno svaka ekspozitura Kamelharito-a. Oni su isleđivali slučajeve, koji su bili u vezi sa špijunažom. I diverzantske akcije, akcije sabotaza i tome slično spadale su u nadležnost tih islednika. O njihovom metodu isleđivanja meni nije poznato. Znam međutim, da su organi žandarmerije i političke policije bili ogrezli u atrocitetima, i takav je bio opšti duh. Svaki je hteo da imitira Hitlera, ali ja sam se svugde borio protiv toga duha.

4) *Čijom odlukom je vršena mobilizacija na okupiranoj teritoriji Jugoslavije, zatim odnošenja slavenskog i jevrejskog življa, kao i nepoverljivih Mađara na obaveznu radnu službu, i u čemu se sastoji Vaše učešće kao šefa generalštaba u toj stvari. Kakav je postupak sproveden na radu prema obveznicima te radne službe, a specijalno prema Jevrejima?*

Te mere o mobilizaciji i radnoj službi donosila je vlada. Sprovodio ih je ministar narodne odbrane, a kada bi te radne jedinice bile određene za front, ja sam ih raspoređivao. Oni su se smatrali vojnim obveznicima, i u principu je postupak prema njima bio isti, kao prema mađarskim vojnicima uopšte. Poznato mi je da su prema Jevrejima u radnoj službi rđavo postupali. Ali takva je bila opšta psihoza. Kada bih ja saznao za takav jedan slučaj, odmah bi preduzeo mere protiv toga. U tom cilju sam postavio brigadnog generala Tanito Belu da nadzirava položaj Jevreja u radnim bataljonima na frontu. Tanito je javio o teškome položaju Jevreja. Ja sam preduzeo izviđaje, odnosno uputio sam više komandante na frontu da preduzmu izviđaje, ali je to bilo vrlo teško sprovesti, jer su trupe prikrivale učinioce atrociteta protiv Jevreja, ako bi nekoga smenio, novi komandant je često puta bio još gori. Jevreje koje sam pozvao kući ubili bi na putu. Ne sećam se da je moj sud generalštaba kaznio povodom pro-

ganjanja Jevreja na frontu nekog višeg komandanta, a niže je kažnjavao, kada bi ubijali i zlostavljali Jevreje. Kod kuće, u pozadini, bio je referent za Jevrejske radne čete brig. genera Röder Jenö. Ne znam da su postojale radne čete iz nacionaliteta sastavljane. Ne znam da bi oni dobijali slabiju hranu, nego što je to bilo propisano, ali je bio opšti propis, da radne čete dobijaju slabiju hranu nego boračke jedinice. General Röder je bio podređen ministru narodne odbrane, ipak sam je saradivao sa njim da olakšamo kod kuće u zemlji položaj Jevreja. Ali je bilo vrlo teško, jer ako bismo nekoga smenili, drugi bi bio još gori.

Cilj vlade, da Jevreje pošalje na radnu službu bio je taj, da i oni srazmerno svome broju učestvuju na taj način na frontu, jer za oružanu službu, usled njihove nepoverljivosti nisu bili pogodni. Kod drugih nacionaliteta nije bilo naročitog cilja. Mobilizaciju na toj teritoriji odredila je vlada, odnosno ministarstvo narodne odbrane.

prekinuto u 1 sat.

Započeto 7 sept. u 9 sati

5) *Čijom odlukom su politički osuđenici-borci i pristalice NOP upućivani u kaznene čete na istočni front i zašto ste dozvolili da oni budu tamo izloženi direktnom fizičkom istrebljivanju?*

Ja nisam postavio čete i nisam ih upotrebljavao. Njih je moglo postavljati ministarstvo. Kad bi neka četa otišla na front, ja posle nisam sa tim imao veze, pošto su oni tada došli pod komandu Nemaca, koji su ih raspodelili na pojedinim linijama fronta. Znam da su u prošlom ratu postojali kazneni bataljoni od osuđenika na robiju, koje su poslali na najopasnija mesta. Tako je to bilo i u ovome ratu, te sam imao znanja o tome da postoje od osuđenika kaznene jedinice, te da su oni bili upotrebljavani na opasnijim mestima. Znam da su radne čete bile upotrebljavane za vađenje mina, pošto su ih prethodno obučili pioniri, i da su mnogi od toga poginuli. Ali nemam znanja o tome, da su ih fizički istrebljivali. Za to oni nisu imali naređenje, to je mogla biti zloupotreba nižih komandanata. Kada bi ja saznao za neki slučaj, odmah bi preduzeo mere. Ja sam ponekad i detektive poslao na front da izvide izvesne slučajeve. Front je bio daleko od mene, nisam znao šta se tamo dešava. Ali kada sam ja lično izašao na front, da vršim inspekciju i sam sam se interesovao za sudbinu jevrejskih radnih bataljona, i uvek sam izdao uputstva da se prema njima blago i čovečanski postupa. Nemam pojma o tome da su politički osuđenici iz Bačke, Srbi i ostali odvedeni na front u robijaške jedinice i da su tamo direktno ili indirektno istrebljivani.

Napominjem, da je mađarska vojska u pogledu borbenog vođstva, upotrebe i ishrane /materijalnog snabdevanja/ bila podređena nemačkoj vojsci. U disciplinskom i organizacionom pogledu je bila samostalna.

6) *Kako i zašto je došlo do odluke o čišćenju Južne Bačke u januaru 1942. i ko je o tome u najvišoj instanciji odlučivao?*

To je bila potpuno stvar unutrašnje politike, pa prema tome o tome je odlučivao ministar unutrašnjih poslova. Sa vojskom to nije imalo veze. Ja sam tu bio zainteresovan samo u toliko, što su od mene tražili, kao od podređenoga da dam vojsku na raspoloženje za sprovođenje akcija, što sam i učinio. Početkom januara, ne sećam se datuma, ja sam učestvovao na jednoj konferenciji, na kojoj su bili ministar un. posl., ministar nar. odbrane i ja. Tu nam je min. unutrašnjih poslova saopštio da treba preuzeti zamašne akcije čišćenja u Južnoj Bačkoj, jer su učestali napadi na žandarmerie, na željeznički saobraćaj i tome slično. Od mene su tražili da dam vojsku za tu svrhu, pošto mnogobrojne žandarmeriske snage, koje se tamo nalaze pokazale su se nedovoljnima. Neposredni povod za tu akciju bio je oružani napad na žandarmerisku patrolu u Šajkaškoj oblasti, pri kojem je poginulo dva ili tri žandarma. Ja sam za sprovođenje akcije odredio generala Feketehalmi Cajdnera Komandanta V. armije u Segedinu. Ja sam njega odredio jer sam ga poznavao kao opreznog čoveka. Ja sam smatrao da je to ništa drugo nego obična akcija čišćenja, a Cajdnera sam odredio ne zato što sam tu akciju smatrao značajnom, koju bi trebao da vodi sam komandant armije, nego zato sam to poverio tako visokom oficiru, da ne bi bilo preterivanja i atociteta, da se i na taj način osiguram. A drugi razlog je bio taj, što sam smatrao, da on treba da bude zajedno sa svojim trupama a ne da sedi u Segedinu.

Inače mađarsko javno mišljenje, pa i viši krugovi bili su ogorčeni zbog diverzantskih akcija u Bačkoj, i smatrali su da su Srbi nezahvalni, pošto je okupatorska vojska došla ovamo sa miroljubivim namerama. To je bilo i mišljenje i viših političkih faktora. Javno mišljenje je tražilo energične mere, a naročito krugovi na desnici. Iz vlade su pripadali desnici, te su tražili energične mere, Remenji Šneler, Jurček, Antal Ištvan, Szasz Lajoš, no ja naravno sa njima o tome odnosno o nekim merama nisam razgovarao. Ja sam radi opreznosti još i to predložio min. un. poslova, da pošalje za ovo čišćenje poverenika vlade, ali je on odgovorio, da to nije potrebno, već da će biti dovoljni i župani.

7) 6. januara ste naredili komandi V. armije da se izvrši čišćenje i odmazda. Zašto ste naredili odmazdu, i da li je ideja o odmazdi vaša, ili je možda i vama to naređeno?

Ja se ne sećam da sam odmazdu odredio. Ako se pominje takva reč to sam ja shvatio kao redovno kažnjavanje onih radnji, zbog kojih je čišćenje bilo određeno. Ja odmazdu nisam odredio, nego sam samo početkom januara naredio V. armiji da daju trupe za čišćenje, koje će trupe pomagati žandarmeriju i policiju u sprovođenju čišćenja. Za komandanta sam odredio Cajdnera, komu sam takođe podredio i žandarmeriju i policiju.

8) Ako se nije radilo o specijalnim i naročitim merama, zašto je bilo potrebno, podrediti žandarmeriju u policiju vojsci, i ko je o tome odlučio?

Ja sam to sam odredio u smislu pravila o upotrebi oružane sile zato da bi bilo jedinstvenog rukovodstva i da bi pitanje odgovornosti bilo raščišćeno. Je-

dinstveno rukovodstvo se određuje u slučajevima društvenih pokreta, pobuna i tome slično i cilj je da sve oružane snage budu pod jednim rukovodstvom.

svojeručni potpis F. Sombatheljija!

Izvršeno je suočenje između Feketehalmi Cajdnera i Sombatheljia, te Feketehalmi Cajdner izjavi:

Kada sam dobio telegram u Matri, proputovao sam kroz Peštu oko 6. januara i otišao sam lično kod Sombatheljia da se informišem. Njega lično nisam našao u kancelariji, nego gen. štabnog pukovnika Šašku Elemera, koji mi je tom prilikom rekao, da je cilj čišćenja naj-energičnija odmazda, te još je i detaljnije objasnio ovu reč sa izrazima kojih se već danas ne sećam, ali koji su služili da potkrepe energičnost odmazde. Rekao je i to, da je telefonski već o tome detaljnije razgovarao sa Ištokom načelnikom moga štaba. Ja sam dobio i pismeno naređenje o čišćenju, u kome se takođe spominjala reč odmazda, a to sam naređenje dobio od Sombatheljia, odnosno dodajem, da sam dobio ovo naređenje putem telegrama, na kojem nije potpis rukom, nego broj šefa generalštaba.

svojeručni potpis F. Cajdnera!

Okr. Sombathelji na to izjavljuje:

Ja takvo naređenje nisam izdao i nisam potpisao.

svojeručni potpis F. Sombatheljija!

9) *Objasnite, kako je onda moglo poteći ovo naređenje o kojem vam je Cajdner prilikom suočenja rekao:*

Verovatno je to Šaška izdao iza mojih leđa. Šaška je bio najveći desničar u generalštabu, i zbog toga ja sam ga i smenio u proleće 1943, te su mi to Nemci prigovorili. Ispravljam, ja ga nisam smenio u proleće 1943, nego u proleće 1942. Ne sećam se datuma, moglo je biti maja meseca. Šaška je bio šef operativnog odeljenja generalštaba.

10) *Da li je Cajdner vodio redovne vojne operacije na Šajkaškoj teritoriji, i da li je on dobio naređenje da to vodi? Kako je to moguće, da Cajdneru i njegovom načelniku štaba daje uputstva šef operativnog odeljenja generalštaba, kada je to po Vašim rečima trebalo da bude obično čišćenje na liniji unutrašnje politike?*

Ja Cajdneru nisam izdao naređenje da vodi redovne operacije, ali kasnije su mi javljali o redovnim vojnim operacijama. Šef operativnog odeljenja treba da sve zna i da je u sve upućen. A inače on je izdao naređenje zato što se radilo o tome da se odrede trupe za čišćenje.

11) *Da li ste vi već prvoga dana dobili izveštaj o tome da se tamo vode borbe, to jest vojničke operacije?*

Jeste, dobio sam još odmah u početku.

12) *Kakvu je funkciju vršio DD podotsek mađarskog kr. šefa generalštaba, i sa kakvom je misijom poslat od tog podotseka p. pukovnik Foti Ferenc na mesto izvršenja akcija čišćenja?*

Ja ne znam šta je to bio DD. podotsek. Foti je bio poslat kao savetodavac za žandarmeriju kod Cajdnera.

Naknadno dodaje:

Može biti da je Foti bio u defanzivnom obaveštajnom oteku. To je potpadalo pod II odeljenje, čiji je šef bio Ujsasi. Foti je bio i Cajdnerov zao duh. On je poslao generalštabu detaljne izveštaje o velikim borbama te je uskoro zato dobio i odlikovanje. Ujsasi je bio šef II /obaveštajnog/ odeljenja generalštaba, i kao takav bio je meni podređen. Nije mi poznato, da je Foti dobio neki specijalan zadatak, nego je on bio poslat zato da pojača obaveštajne organe. A maločas sam zato rekao, da je on bio poslat da bude Cajdnerov savetodavac za žandarmeriju, jer je on imao i tu funkciju.

Prekinuto u 12 časova.

nastavljeno u 4 sata

Inače dodajem još, da Foti ne samo da je bio zao duh Cajdnera, nego je uopšte on bio zao duh i cele racije u Šajkaškoj, jer je on stalno dražio honvede i nagovarao ih je da vrše atrocitete, i širio je shvatanje, kako su Srbi neprijateljski raspoloženi i podmukli.

13) *Kako je Foti mogao tako istupati kao vaš organ, ako nije dobio takve direktive?*

Fotija nisam poznavao, nikada ga nisam viđao, nisam znao, kakva su njegova shvatanja, tek sam kasnije video njegovu ulogu, kada sam poveo postupak zbog događaja u čišćenju.

14) *Da li vam je Foti za vreme trajanja žabaljske racije slao izveštaje o toku akcija čišćenja i šta su sadržavali ti izveštaji?*

Foti je Ujsasiju podneo izveštaj, četvrti ili peti dan racije, da su oružane snage partizana prešle iz Banata preko Tise u Šajkašku oblast, da su digle na ustanak ondašnje srpsko stanovništvo, da su se vodile ozbiljne borbe, u kojima su partizani bili savladani. Ujsasi je pak o tome posle referisao meni. Rekao je kako je (on) Foti veliku ulogu pri tome imao, da je obaveštavao naše trupe o

značaju i nameri partizana, i da je saradivao sa našim vođstvom tamo. Mi smo ga na osnovu njegovog pričanja odmah predložili za odlikovanje /U prethodnoj rečenici precrtana je reč „on” i iznad nje upisana je reč „Foti”/.

15) *Šta je Cajdner javljao u svojim izveštajima generalštabu o toku žabaljske racije?*

Cajdner je poslao redovne ratne izveštaje, te se sećam, da je jednom prilikom naveo kako „naše trupe u širokom stroju /rajvonal/ napreduju”. Tada sam se iznenadio i uplašio i video sam kako je tamo situacija ozbiljna. Isto je tako javljao o dobrom i junačkom držanju naših trupa, i sa pohvalom je o njima govorio. Javljao je da imamo krvave gubitke, ali ne sećam se koliko je javljao gubitaka. O gubicima partizana uvek je ćutao. Za mene je iz ovih izveštaja bilo najkarakterističnije, što su se tamo vodile borbe. Puk. Deaka je predložio za odlikovanje.

svojeručni potpis F. Sombatheljija!

Izvršeno je suočenje između okr. Sombatheljia i Cajdnera, te okr. Cajdner izjavljuje:

Ja sam dnevno dva puta slao izveštaje koji su bili skoro istovetni sa izveštajima, koje mi je Deak slao, samo je bilo stilskih promena. Ne znam dali dvaput ili jedanput, ali sam u tim izveštajima svakoga dana javlja i o gubicima sa strane partizana, koji su gubici iznosili u početku po 50—100 dnevno, dok su gubici naših iznosili po nekoliko mrtvih i ranjenih. Posle je broj gubitaka partizana opao na oko 20, a naši gubici na po 2 ranjena. Sećam se da sam oko 10—12. januara poslao sumaran izveštaj o gubicima, gde sam označio gubitke partizana sa oko 500—600, a naših gubitaka u tom izveštaju ne sećam se, mislim da je bilo oko tridesetak. Napominjem da sam na pretresu u Pešti posle dve godine u parničnim spisima video jedan izveštaj o gubicima, koji je Foti podneo Ujsasi-u, i u kojem je broj poginulih partizana i njihovih pomagača bio označen sa 600 ili 800. Taj izveštaj Fotijev nije govirio o gubicima naših trupa:

svojeručni potpis F. Cajdnera!

Okr. Sombathelji izjavljuje prilikom suočenja:

Bilo je govora o 600—700 zarobljenika, a ne o mrtvima, koji su zarobljenici navodno bili internirani.

svojeručni potpis F. Sombatheljija!

Dodajem, da sam ja izveštaje koje sam dobijao od Cajdnera poslao dalje Ministru narodne odbrane.

Tačno je da je on dobijao izveštaje i neposredno od Cajdnera, i to isti izveštaj, koji je meni poslat, ipak sam mu i ja poslao dobiveni izveštaj, da bi on, ministar dobio o tome znanje. Kao šef generalštaba bio sam lično podređen ministru narodne odbrane. O ratnim operacijama međutim doneo je odluke re-

gent na moj predlog, kao šefa generalštaba, iako sam ja o tome izveštavao i min. nar. odbrane.

Tačno je da su se u Šajkaškoj oblasti po izveštajima Cajdnera vodile ratne operacije, u kojima su bili mrtvi, ranjeni i zarobljeni. Ipak ja o tome nisam izveštavao regenta, niti sam o tome razgovarao sa glavnim adutantom regenta armiskim generalom Keresteš Fišer Lajošem, i to zato jer su oni o tome bili izvešteni na osnovu izveštaja Cajdnerovih. Napominjem međutim, da ja nisam svakodnevno izveštavao regenta, odnosno generala Keresteš Fišera ni o operacijama na Donu, na Istočnom frontu. Samo onda, kada bi na front na Donu trebalo poslati nove trupe, onda bih ja takav predlog podneo regentu. Kada su bile određene trupe za Šajkašku oblast, ja sam o tome izvestio regenta putem generala Keresteš Fišera. Izveštaji o događajima u Šajkaškoj oblasti bili su poslati po istim formularima, odnosno u istoj formi, kao i izveštaji sa Istočnog fronta.

16) *Da li je u izveštajima, bilo Cajdnerovim bilo Fotijevim, nekada pominjana bezrazložna upotreba oružja, t. j. da su vršene neke svireposti?*

Ne, nego su to izričito poricali.

17) *Da li ste za vreme trajanja racije u Žablju dobijali iz bilo kakvih drugih izvora podatke da vaše oružane snage vrše neke svireposti?*

Četvrti, peti ili šesti dan racije izvestio me je ministar unutrašnjih posl. da trupe honveda vrše svireposti, to jest da ubijaju nevine ljude.

18) *Šta ste vi na to preduzeli?*

Mislim desetoga januara izdao sam Cajdneru naređenje, da nepravedna streljanja odnosno atociteta ne smeju da se vrše. Nisam u tom naređenju naveo da sam to čuo od min. un. posl. Cajdner je na to putem Fotija, a Foti putem Ujsasija meni javio da oni nisu vršili nikakve atocitete, nego da su upotreбили oružje samo u propisanim slučajevima.

19) *Kako to da vam Cajdner nije direktno odgovorio na to, nego je to išlo preko Fotija i Ujsasija, kada vam je inače Cajdner dnevno dvaput slao izveštaje?*

Ja ne znam otkuda je to.

Izvršeno je suočenje između okr. Sombathelja i F. Cajdnera, te Cajdner izjavi:

Okolo desetoga januara nisam dobio nikakvo naređenje od šefa generalštaba Sombathelja, da se ne vrše nepravedna streljanja i atociteta, te prema tome nisam na to ni odgovorio preko Fotija. Ja sa Fotijem nisam održavao nikakve veze.

svojeručni potpis F. Cajdnera!

Okr. Sombathelji ostaje pri svom ranijem iskazu.

svojeručni potpis F. Sombatheljija!

Prekinuto u 18 časova

Nastavljeno u 20 časova

20) *Zar vam nije bilo sumnjivo, što je Cajdner u svojim izveštajima govorio o krvavim gubicima vaših oružanih snaga, dok je o gubicima partizana — prema vašem iskazu, uvek čutao? Kako i to, da Foti govorio velikim borbama, a ne podnosi izveštaje o gubicima? A s druge strane pak min. un. poslova govori o ubijanju nevinih ljudi od strane vaših oružanih snaga? Zašto zbog svega toga niste povelili energične izvidaje i istragu, i sprečili ono što se dogodilo?*

Meni sve to nije bilo sumnjivo, jer sam imao potpuno poverenje u Cajdnera, i mislio sam tamo gde je Cajdner tamo ne može biti nepravilnosti. Kada je ministar un. poslova govorio o atrocitetima, ja tome nisam obratio veliku pažnju, jer civilna uprava traži intervenciju oružane sile, onda uvek kukaju da oružana sila vrši atrocitete. Ja se mogu uzdati samo u moga komandanta, koji mi je javljao o redovnom razvoju operacija i borbi, pa sam mislio, da su izmišljene priče o atrocitetima. Pošto je bio na licu mesta komandant armije, ja nisam smatrao da je potrebno preduzeti naročite izvidaje. Cajdner je bio kod mene po završetku racije u Žablju i okolini, da podnosi izveštaj, i tom prilikom je porekao da su vršeni ma kakvi atrociteti. On je samo to rekao, da je možda prilikom oružanih borbi neko slučajno ubijen, ali to se redovno dešava kod borbi, ali inače nema nikakvih atrociteta. Cajdner je bio kod mene da mi podnosi taj izveštaj, mislim oko 14. ili 15. januara. Ja sam mu potpuno poverovao. Ja o događajima nisam imao jasnu sliku sve do aprila odnosno maja meseca 1942. godine, kada sam poslao mog vojnog tužioca da stvari izvidi. Čak kada je marta 1942. godine došao kod mene komandant grupa armija armiski general Dekleva, da mi saopšti, da su se prilikom racije desili atrociteti, ubistva i pljačke, ja ni njemu nisam verovao, i mislio sam da su to obična prepričavanja. Cajdner i posle završetka novosadske racije mi je pričao, da je sve u najvećem redu. Izveštaji njegovog vojnog tužioca prikrivali su stvarno stanje, a isto tako i dnevnicu četa, koje su učestvovala u racijama. Najzad aprila meseca kada sam video protivurečnosti, poslao sam javnog tužioca moga generalštaba Dr. Baboš Jozsefa da stvari izvidi, i tek posle njegovog izveštaja sam dobio jasnu sliku, kakva se tu strašna katastrofa desila. Protivurečnosti, zbog kojih sam se aprila ili maja 1942. godine našao pobuđenim da pošaljem svoga vojnog tužioca da stvar izvidi, sastojale su se u Cajdnerovim izveštajima s jedne strane, koji su tvrdili, da je sve proteklo u redu i propisno, i između vesti, koje su kružile o atrocitetima u vezi sa racijom.

21) *Da li vas je Foti izveštavao o rezultatima „istrage protiv komunista” u „Južnom kraju”, koju je vodio za vreme akcija čišćenja?*

Mene nije izveštavao, a ne znam dali je izveštavao Ujsasija.

22) *Kada i zašto je odlučeno da se racija proširi na teritoriju Stari Bečej, Srbobran, Novi Sad?*

14. ili 15. januara 1942, a možda i ranije ministar unutrašnjih poslova je zamolio da se racija proširi i na teritoriju Stari Bečej—Srbobran—Novi Sad jer su mnogi ljudi iz Žablja i okoline izbegli raciju i skrivaju se u džungli velike varoši. Tražio je od mene trupe za proširenje te racije. Odnosno dodajem, da nije ministar unutrašnjih poslova tražio proširenje, nego je on o tome doneo i formalnu odluku, koju je preneo svojim županima, žandarmeriji i policiji. Ne znam u kom obliku je doneta ta formalna odluka.

23) *O čemu je rešavano na konferenciji 12. januara na kojoj su osim vas još prisustvovali ministar narodne odbrane i ministar unutrašnjih poslova?*

Rešavano je da se Novi Sad očisti od sumnjivih elemenata, koji su tamo pobjegli ispred žabaljske racije. Konferenciju je sazvao ministar unutrašnjih poslova. Ne znam da li je ministar predsednik, Bardoši pristao na to ili ne da se racija proširi, ali verujem u to da je Keresteš Fišer o tome prethodno razgovarao sa Bardošijem, i da su se oni saglasili. Ministar unutrašnjih poslova nije govorio o atocitetima prilikom žabaljske racije na toj konferenciji, i verujem da ni min. unutr. poslova nije znao o tome, a verujem i to, da ministar unutrašnjih poslova ne bi naredio tu novu raciju, da je znao o atocitetima u žabaljskoj raciji. Bilo je reči o ponašanju trupa u žabaljskoj raciji, kako su se dobro tamo ponašale i odgovorile svojim obavezama. Na toj konferenciji ja sam dobio zadatak, da ponovo odredim trupe za raciju, i to Cajdnera i njegove trupe. Ne znam zašto je bila određena ta konferencija, kada je to mogao i telefonski da mi saopšti. Ministar narodne odbrane je učestvovao, jer je to bila politička stvar. Njegova je uloga bila, da i on pristaje da se upotrebi oružana sila, jer bez njegovog pristanka ja ne bih mogao to odrediti.

24) *Na koji način ste vi pristupili izvođenju odluka te konferencije?*

Odredio sam trupe za učestvovanje, izdao sam Cajdneru naređenje da preuzme i tu komandu, i pozvao sam pažnju trupa na primenu pravila o upotrebi vojne sile.

25) *Kada ste upozorili trupe na pravila o primeni oružane sile zašto ste onda u svome naređenju od 15. januara naredili da se „tokom čišćenja” imaju primeniti najenergičnije mere i odmazdu?*

Ništa ja o tome ne znam, nisam za to imao nikakvog razloga. Naknadno sam se setio, pošto mi je tekst pročitao, da sam izdao takvo naređenje. Ja sam pod rečima „najenergičnije mere” i „odmazda” mislio, da se upotrebi oružje prilikom napada na našu oružanu silu, i ništa drugo.

26) *Šta ste smatrali „upadljivim /kirivo/ nepravdama” u tom naređenju?*

To sam stavio u zapovest baš kao ublaženje izraza „odmazda”, da se odmazda ne bi izmetnula previše.

27) *Ne znači li to, kada treba izbegavati „upadljive nepravde”, da se nepravde ipak mogu vršiti?*

Mislio sam, da se manje nepravde, kao naprimer ošamariti nekoga, ili udariti u zadnjicu, mogu vršiti. Isto bi smatrao kao upadljivu nepravdu da ubijem onoga koji zamahuje prema meni sa štapom, ili da ubijem člana porodice onoga koji puca na mene.

28) *Šta ste mislili time reći, kada ste naredili dalje da akcija čišćenja i odmazde ne pređe u „bezrazložnu svirepost” i „krvoproliće”?*

Pod time sam razumeo da se baš ne desi ono što se desilo u Novom Sadu.

29) *Da li ste pomislili, da će neodređeni izrazi „upadljive nepravde”, „bezrazložne svireposti” biti proizvoljno tumačeni od vaših podređenih komandanata, i da će se oni pridržavati samo ovog prvog, t.j. da se „tokom čišćenja imaju primeniti najenergičnije mere i odmazda”?*

Ne, jer sam ja to naređenje izdao Cajdneru, i ovu široko stilizovanu zapovest trebao je Cajdner da primeni prema situaciji, a ako je Cajdner imao neku sumnju, trebao me je pitati.

30) *Da niste možda naredili izbegavanje velikih nepravdi i bezrazložnih svireposti pri odmazdi usled iskustva iz žabaljske racije, za koju ste vi takođe naredili odmazdu?*

Ja za Žabalj nisam odredio odmazdu. A za Novi Sad sam odredio odmazdu zato, jer su mi javljali u izveštajima za Žabalj da partizani mučki i podmuklo napadaju naše vojnike, skrivajući se ispod poda u kućama, na tavanima itd.

31) *Šta su vas izveštavali Cajdner i Foti u toku novosadske racije?*

Foti mi nije ništa javio. Cajdner mi je redovno javljao, da sve teče u redu, da je držanje trupa odlično, da su u hladnoći od 20 stepeni izvršile svoju dužnost, da je bilo borbi, uličnih borbi, i da honvedi imaju gubitke i ranjene ali se ne sećam kolike, niti se sećam, kolike je gubitke javljao za partizane. Javljao je Cajdner i nekoliko mrtvih sa strane honveda. Cajdner je pobijao tvrdjenja da honvedi vrše atocitet. O tome je javio Fernbah, veliki župan Keressteš Fišeru, a mene je o tome izvestio drugoga dana racije ministar pretsednik Bardoši.

Bardoši mi je rekao da to obustavim. Ja sam poslao dva telegrama Cajdneru, ali mi je to javio da su samo ubili jednu devojčicu, kada je išla po vođu posle 6 sati, a odbijao je da su vršeni drugi atrociteti.

32) *Recite sve što znate o ulozi Milana Popovića za vreme racije, kao i ostale vaše veze sa njima?*

Nekoliko dana pre početka novosadske racije pozvao me je Keresteš Fišer, i javio mi je, da će mi uputiti Popović Milana i pitao me je, da li ja pristajem, da Popović ide dole i da bude prisutan prilikom racije. Ja sam odgovorio da rado pristajem. Posle toga došao je kod mene Popović, predstavio mi se, i rekao je da minsitar un. poslova njega želi da pošalje kod Cajdnera. On je na mene napravio dobar utisak, i rekao sam mu neka ide. Verovatno da sam mu dao jedno pismo upućeno Cajdneru, u kom pismu, mislim, predstavio sam ga Cajdneru, i napomenuo sam da će mu Popović biti od pomoći, pošto on poznaje prilike. Posle izvesnog vremena, ne sećam se kada, vratio se Popović i tužio mi se, da ne može saradivati sa Cajdnerom, jer mu je Cajdner rekao, da je on germanofob.

Popović je posle ovoga događaja često puta intervenisao kod mene u predmetima, u kojima je bila izrečena smrtna presuda ili pomilovanje. Inače sa Popovićem sam se sastajao ponekad kod Langa, predsednika Jugoslovensko-mađarskog društva. Ipravljam iskaz, Popović nije došao kod mene da traži pomilovanje, nego su se obično zainteresovani obratili episkopu Ćiriću da traži pomilovanje, a u tim slučajevima Ćirić bi mi telefonirao. Tada bih ja upitao za mišljenje Popovića Milana. Napominjem, da sam ja rado davao pomilovanja. Ispravlja se, Ćirić nije telefonirao, nego telegrafirao.

33) *Kakve su bile vaše veze sa episkopom Bačkim Irinejem Ćirićem?*

Bio sam dva puta u Novom Sadu. Prvi put maja 1942, a drugi put u leto 1943. Oba puta sam ga posetio iz kurtoazije, te odatle potiče naše poznanstvo. Osim, što mi se obratio u jedno 7—8 slučajeva za pomilovanje, nikakve druge veze sa njim nisam imao. U svim tim molbama, mislim, izašao sam u susret, osim u slučaju molbe za pomilovanje Svetozara Markovića. Prilikom pomenu-ta dva sastanka razgovor je bio konvencionalan, bilo je reči i o srpstvu, o njegovim problemima u Mađarskoj, pri čemu je Ćirić rekao, da su Srbi vredan i poslušan narod, samo ima nekoliko buntovnika, koji su se odmetnuli Dopisivao se nisam s njime, niti sam imao neke druge veze.

Završeno u 23.30 časova.

34) *Rekli ste u svom iskazu, da čak ni u martu mesecu, kada vam je general Dekleva saopštio, da su se za vreme racije desili atrociteti, ubistva i pljačke, o tome niste znali, t.j. niste poverovali to. Kako ste onda mogli već 29. januara, t.j. neposredno posle racije dati Cajdneru instrukciju, da stvari u vezi racije izvidi, ali da ne treba kažnjavati počinioce nedela do svršetka rata, i zašto ste dali takve instrukcije?*

Krajem januara je bio kod mene Cajdner, da podnese izveštaj, te je opet rekao da je bilo velikih borbi, i opisivao je te borbe, i ponovo je istakao odlično i hrabro držanje trupa. Tada nije bilo reči ni o ikakvim atrocitetima, niti sam mu rekao da ma šta izvidi, nego sam mu samo rekao, da o događajima podnese i pismeni izveštaj. Isto tako nisam mu dao instrukcije da kažnjavanje počinioca nedela treba odložiti do kraja rata.

svojeručni potpis F. Sombatheljija!

Izvršeno je suočenje između okr. Sombathelja i Cajdnera, te tom prilikom Cajdner izjavi:

28. ili 29. januara bili su vojne igre u Pešti. Ja sam na te igre otišao u Peštu ali već sam i pre tražio dozvolu da mogu da odem u Peštu da bih lično razgovarao sa generalom Sombatheljiem o događajima u raciji. Tada sam dobio dozvolu i otišao sam Sombatheljiju da mu lično referišem o atrocitetima, o kojima nisam hteo pismeno da referišem usled dobrog glasa mađarskih trupa, usled toga što stvari još nisu bile dovoljno izviđene, kao i usled toga što sam hteo da se posavetujem sa Sombatheljiem kao starijim. Tom prilikom sam mu doslovce rekao, da su se prilikom racije desile dve krupnije svinjarije. Prva je bila Zöldijev slučaj, a druga je bila slučaj na Štrandu. Sombathelji je na to odgovorio „Ja za toga Zöldija znam, on je i meni pravio svinjarije u Prikarpat-skoj oblasti”, i mislim da je tada Sombathelji spomenuo neki pravoslavni manastir u Prikarpat-skoj oblasti. Sombathelji mi je savetovao da po ovoj stvari preduzmem vojno-administrativne izviđaje, napomenuvši, da on već u tome ima iskustvo, te da se kažnjavanje krivaca, koji će iskrsnuti u toku izviđaja treba odložiti do kraja odnosno do završetka rata.

svojeručni potpis F. Cajdnera!

Naknadno dodajem, da se ne sećam, dali je tom prilikom bilo reči o žalbjskim atrocitetima, odnosno da je o tome posebno bilo reči, nego je o tome mislim bilo reči globalno, govoreći o atrocitetima uopšte prilikom racije. Međutim tačno se sećam, da kada me je Sombathelji prilikom te posete primio, bio je rđavo raspoložen, i odmah u početku mi je pravio prebacivanja zbog atrociteta koji su se desili prilikom racije, i rekao je da o tome zna javno mišljenje. Ne znam dali tom prilikom ili prilikom podnošenja zapisnika o vojno-administrativnim izviđanjima oko 10. februara general Sombathelji mi je rekao, da se i min. predsednik Bardoši interesuje za ovu stvar. Sećam se da sam se ja tada sa celim omotom, koji je bio žute boje kao limun otišao Bardošiju. Bardošiju sam otišao oko 10. februara kada sam već imao zapisnike o izviđanjima, te sam išao ili sa generalom Sombatheljiem, ili sa ministrom Keres-teš Fišerom. Bardoši je bio vrlo uzbuđen tom prilikom i napao me je da je zbog atrociteta uzburkano javno mišljenje neutralnih zemalja Amerike, Švajcarske itd. Ja sam rekao, da sam ja postigao vojnički cilj sa tom racijom, da u roku od godinu dana tamo neće biti partizanskih borbi, te sam time celu V. ar-

miju oslobodio za službu na istočnom frontu. Bardoši je rekao da je stvar vrlo neprijatna.

Dodajem i to da zbog atrociteta racija je bila završena jedan dan ranije, nego što je bilo predviđeno, t.j. 29. januara umesto 30, odnosno 31. Baš su tada stigle vesti o novim atrocitetima u raciji u Starom Bečeju, te me je general Sombathelji upitao kada je završetak racije. Ja sam rekao da je 31. januar, a on mi je na to odgovorio: „obustavi već raciju”. (U četvrtom redu odozgo precrtana je reč „generalom” i dodata reč „ministrom”).

svojeručni potpis F. Cajdnera!

Prilikom suočenja okr. Sombathelji izjavljuje:

Tom prilikom 29. januara govorio mi je general Cajdner, kao što sam rekao, uopšte o borbama, ali naknadno sam se prisetio, da je tada bilo reči o nekim atrocitetima, o Zöldiju i o slučaju na štrandu, ali u čemu su se sastojali ti atrociteti o tome nismo govorili. Gen. Cajdner je rekao da su ti atrociteti razumljivi, jer su trupe usled trodnevne službe u velikoj hladnoći izgubile nerve, te su pucali na njih sa krovova partizani pored hladnog vremena. Sada posle iskaza generala Cajdnera naknadno sam se prisetio da sam dao Cajdneru instrukcije da u obliku tužilačko administrativnog postupka izvidi atrocitet, da prema osobenosti slučajeva postupak i kažnjavanje eventualno odloži do kraja rata, te mi o rezultatu tužilačko administrativnog postupka podnese izveštaj. Tačno je da sam rekao, da sam i ja sprovodio takav tužilačko-administrativni postupak u Prikarpatskoj Rusiji. Mislim da taj tužilačko administrativni postupak prethodi redovnom krivično-sudskom postupku, ili je možda jedan deo toga.

svojeručni potpis F. Sombatheljija!

35) Da li je sa Vašim znanjem i zašto Vaš zamenik arm. general Bajnoci izdao telefonsko uputstvo Cajdneru, da pomiluje dvojicu ili trojicu honveda, koji su od strane vojnog suda V. armije bili osuđeni na smrt zbog nedela u raciji, i zašto je u toku toga telefonskoga razgovora rekao, da izvršenje smrtnе kazne nije poželjno?

Ja se toga ne sećam.

36) Zašto je suđenje grupe oficira, komandanata oružanih snaga za vreme racije pred sudom šefa generalštaba preduzeto tek čitave dve godine nakon događaja i da li je ustanovljeno na suđenju, da su to jedino odgovori krivca za zločine počinjene u Bačkoj januara 1942?

Mislim da sam aprila 1942. odredio, Babošu, kao što sam već rekao, da sprovede izvidaje povodom događaja u raciji, i to u formi redovnog sudskog postupka.

Te izvidaje on je završio mislim maja meseca, i trajali su oko 6 nedelja. Kao rezultat tih izvidanja ja sam već tada pokrenuo postupak protiv Cajdnera,

Grašija i Deaka, ali protiv sve trojice guverner je odredio aboliciju postupka. Razlog za aboliciju je bio čisto politički, naime nije bilo oportuno da u momentu, kada je bila u toku mobilizacija protiv Sovjetskog Saveza, padne ljaga na visoke vojne komandante zbog zločina. Proces u tom predmetu krajem 1943. odnosno početkom 1944. godine pokrenut je zato što nije bilo oportuno da se ranije pokreće. Tačno je da je to bilo vojno suđenje, na osnovu vojnog krivičnog zakonika pred vojnim sudom, ali ranije politički faktori to nisu smatrali za zgodno da se pokreće. Obziri spoljne i unutrašnje politike su bili ti koji su diktirali da se posle dve godine proces ponovo pokrene, ali ne mogu da objasnim, koji su bili ti spoljno politički i unutrašnje-politički obziri i događaji.

Kao rezultat suđenja u Pešti početkom 1944. godine bili su uhapšeni jedeno 10, 15 žandarmeriskih i honvedskih oficira, protiv kojih je optužnica bila proširena, svi su ovi oficiri bili niži od Cajdnera, i svi njemu podređeni. Kao rezultat suđenja nije bila ustanovljena ničija odgovornost, koji bi bio viši od Cajdnera, bilo od političkih faktora, bilo od vojnih. Cajdner i njegova družina je pobjegla i zato se nije mogla potpuno izvideti stvar, u pogledu viših funkcionera. Ja tu nisam bio saslušan kao svedok.

U početku je proces bio javan, ali su njilaši pravili nered, i manifestovali su uz optužene, stoga je drugog ili trećeg dana bio određen tajan pretres.

Životopis:

Otac mi je bio obućar u Monošu, mati mi je bila domaćica, te smo imali samo jednu malu porodičnu kuću. Detinjstvo sam provodio u Mošonu, gde sam završio osnovnu školu, i četiri razreda gimnazije u Magyarovar-u. Ostale moje škole su već navedene. 1906. dobio sam prvi put raspored kao zamenik oficira. /tiszthelyettes/ u Nyitra, u 14 honv. peš. puku. 1907 postao sam potporučnik u istom puku. 1911. došao sam u Beč u generalštabnu školu, i tu sam ostao do rata. Tada sam postao generalštabni poručnik, i bio sam dodeljen štabu VII. armije u Temišvaru, sa kojim sam izašao na front, u Galiciju, na ruski front. Tu sam služio u raznim jedinicama uvek kao generalštabni oficir. Juna 1915. postao sam kapetan. Bio sam na frontu do juna 1918, a posle sam bio dodeljen na rad Ministarstvu narodne odbrane, Prvom, tako zvanom generalštabnom odeljenju. Tu sam služio sve do oktobra 1918, i tada sam prešao u osmo, t.zv. vojno-političko odeljenje. Tu sam ostao do marta 1919, to jest do izbijanja komune, a zatim sam premešten štabu crvene armije u Gödöllö kao generalštabni oficir. Tu sam ostao do avgusta, do kraja komune. Tada sam došao pred jedan vojni legitimacioni odbor Hortijeve armije, te sam od te komisije dobio 3 meseca otsustva a posle otsustva sam bio dodeljen jednom podotseku ministarstva nar. odbrane, i to operativnom podotseku. Tada sam još bio kapetan. Tu sam ostao do maja 1920-te sam tada prešao 3 mešovitoj brigadi u Sombathelju kao generalštabac. Tu sam bio do oktobra 1923, pa sam opet prešao u I odeljenje generalštaba, te novembra 1923. postao sam major. 1926. postao sam nastavnik u generalštabnoj školi u Pešti, te novembra iste godine postao sam potpukovnik, 1929. postao sam pukovnik. 1930. opet u Sombathelju, kao načelnik štaba 3 mešovite brigade. 1933. postao adutant armiskog generala Karpati Kamila, komandanta Honveda. 1936. postao sam komandant vojne

akademije Ludovike u Pešti, 1937. postao sam brigadni general. 1938. postao zamenik šefa generalštaba generala Kersteš Fišera, a 1. januara 1939. komandant VIII. armije u Kaši. Novembra 1940. postao sam diviziski general, a juna 1941. preuzeo sam komandu t. zv. Kartatske grupe armija, koja je u zajednici sa Nemcima išla sve do Dnjestera, a 5. ili 6. septembra 1941. postao sam šef generalštaba, sve do 3. aprila 1944. Posle toga sam se skrivao pred Nemcima: prvo sam bio na Irinji pusti, pored Budimpešte, koja je pripadala zemljoposjedniku Varšanjiu, zatim sam bio pored Abonja u jednom vinogradu nekog Jevrejina, čije ime ne znam, a zatim 14. oktobra Stojajijeva vlada stavila me je pred sud zato što sam primio američke padobrance. Sudio mi je u Pešti sud generalštaba pa sam bio oslobođen. Ali Salašijeva vlada nije potvrdila presude, već me je 5. ili 6. novembra uhapsila, i prenela me je u zatvor u Šopronköhida. Tu je bio opet poveden protiv mene sudski postupak stoga što sam pokrenuo postupak protiv izvršioca zločina u Novom Sadu, ali presuda nije bila doneta, jer su krajem marta došli Rusi. Odavde su nas, delimice peške izneli u Bavarsku Gscheid, a zatim u Simbach, tu su me oslobodili Amerikanci 1. maja 1945. Tu sam bio mesec dana na slobodi, te 5. juna opet su me uhapsili Amerikanci kao ratnog zločinca. Tu sam bio u raznim zatvorima i logorima, i to u Starbergu, Bischofswiese kod Frankfurta, Freisingu i najzad u Salzburgu, u Pionirlageru, oko 10. oktobra 1945. vratili su nas kući, i odmah u oktobru bio sam izveden pred veće Molnar Mađarskog narodnog suda, i tu sam osuđen na 10 godina robije krajem marta 1946. godine, a zemaljsko veće Narodnog suda, veće Bojta, osudio me je krajem maja na doživotnu robiju kao ratnog zločinca. 10. jula 1946. doveden sam u Novi Sad.

Završeno 8. septembra u 12.30

Zapisnik mi je pročitao i preveden mi je na maternji jezik

Саслушао:
Стакић, с.р.

Saslušani
Sombathelyi Ferenc, s.r.

Извор: Архивска збирка Музеја Војводине (раније АЗ МСРВ), бр. 8536

TWO OFFICIAL RECORDS ABOUT THE INTERROGATION
OF THE WAR CRIMINAL FERENC SZOMBATHELYI
AS ONE OF THE MOST RESPONSIBLE PERSONS
FOR THE RAID IN SOUTH BAČKA

by

Drago Njegovan

Summary

In this contribution, the author presents two official records about the investigation about Ferenc Szombathelyi, the chief of Hungarian general staff, made on August 12 and September 6—8, 1946 in The Department of the State Security for Vojvodina, and related to his responsibility for mass crimes against the civilians of the Serbian and Jewish nationality in the so-called Raid in South Bačka in January 1942. Before his extradition to the Yugoslav authorities, the Hungarian organs declared F. Szombathelyi a war criminal and sentenced him to life imprisonment. On the basis of these interrogations, confrontations with his collaborators (like, for example, general Ferenc Fekete-halmi Zeidner), the proofs of the Interviewing Committee for Bačka and Baranja (Report 1938) etc, on October 30, 1946, the Supreme Court of Vojvodina sentenced F. Szombathelyi to death by firing squad. These official records, as well as the other material related to the trial of F. Szombathelyi, are kept in the Archive Collection of the Museum of Vojvodina in Novi Sad (AZ MV, no. 8533—8546).

Василије Кресић

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ НАСТАНКА МЕМОАРА КРАЉА ПЕТРА II КАРАЂОРЂЕВИЋА

САЖЕТАК: На основу два досад непозната писма, једног упућеног краљу Петру II од Младена Ј. Жујовића и Бранислава Страњаковића, и другог намењеног Слободану Јовановићу од Младена Жујовића, оба из јуна 1953, аутор указује на питања која су се тичала садржаја мемоара краља Петра II и њиховог објављивања. Штампање мемоара је одложено и уместо да су се појавили 1953, објављени су најпре на енглеском у Лондону, а затим на француском у Паризу 1955. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Петар II, мемоари, Младен Ј. Жујовић, Бранислав Страњаковић, Слободан Јовановић.

Недавно је Архив САНУ у Београду добио више докумената из рукописне заоставштине Слободана Јовановића. Документа је поклонили Архиву проф. др Стеван Павловић, син господина Косте Павловића, који је био у блиским односима са Слободаном Јовановићем. Међу поклоненим документима два писма односе се на мемоаре које је 1953. године написао краљ Петар II Карађорђевић и одлучио да их објави. Прво писмо, написано у Паризу 18. јуна 1953, послали су краљу Младен Ј. Жујовић и Бранислав Страњаковић, познати политички емигранти и истакнути интелектуалци. Друго писмо, написано 24. јуна 1953. у Паризу, намењено Слободану Јовановићу, написао је Младен Жујовић. Садржај оба писма недвосмислено потврђује да су поверљиви људи одани краљу, династији Карађорђевића и монархији, какви су били Жујовић, Страњаковић и Јовановић, којима је поверен рукопис мемоара пре но што су они ушли у штампу, из многих разлога били незадовољни па и узнемирени њиховим садржајем, тумачењем појединих догађаја и неким грубим фактографским погрешкама. С најбољим намерама, да сачувају углед младог краља, да га спасу могућег компромитовања због недовољног познавања историјских чињеница, да предупредe штетне политичке последице које би својим садржајем и тумачењем догађаја могли да изазову мемоари, како по интересе краља и династије тако и по интересе његове земље и његовог народа, покушали су да зауставе њихово штампање. Поред тога што су знали да краљ, у финансијским тешкоћама у којима се налазио, објављивањем мемоара жели да дође до толико неоп-

ходног новца, били су убеђени да је одређеним политичким круговима Велике Британије стало до тога да мемоари буду објављени баш такви како су написани. Питање је било утолико компликованије што је краљ већ склопио уговор са издавачем, што је издавач журио да објави мемоаре и што је о њима на потенцијалне купце већ разаслао рекламне проспекте. Све то сада је требало зауставити, како би мемоари били дорађени, како би фактографске погрешке биле исправљене, а тумачења од којих би монарх, династија и Краљевина Југославија могли да имају штете дотерани у складу са њиховим интересима.

Имајући у виду чињеницу да је ова преписка вођена јуна 1953, а да су мемоари на енглеском и француском објављени тек 1955. године,¹ као и то да у њима нема фактографских промашаја нити тумачења која су могла да нанесу штету краљу, династији и Краљевини Југославији, с пуно основа можемо да закључимо да су најближи краљеви пријатељи успели да одложе штампање мемоара и да у њима исправе све што су сматрали да треба да се исправи. Ко је све учествовао у дотеривању мемоара осим Слободана Јовановића, Младена Жујовића и Бранислава Страњаковића засад није могуће ништа поуздано рећи. Исто тако без оригиналног рукописа краљевих мемоара, које бисмо упоредили са објављеним књигама, не можемо знати шта је све у њима мењано и у чему се састоје те измене. Сва та питања која се тичу краљевих мемоара остаће отворена док се не дође до нових докумената или сведочења оних који су у овом послу учествовали. Објављивањем ових докумената, који су у власништву Архива САНУ /сигн. бр. 15.048/, желимо да скренемо пажњу истраживачима и бољим познаваоцима овог времена, људи и догађаја о којима је реч, да се заинтересују за ово питање и по могућству га разјасне новим поузданим доказима.

Dr Mladen J. Žujović
Dr Branislav Stranjaković

u Parizu, 18. juna 1953. godine

Njegovom Veličanstvu
Kralju Petru II
Pariz

Vaše Veličanstvo,

Čast nam je izvestiti Vaše Veličanstvo, da smo u smislu Vašeg traženja, s pažnjom i interesovanjem pročitali Memoare Vašeg Veličanstva, koje vraćamo uz doleizložena naša zapažanja i mišljenja.

Mi smo pročitali ceo elaborat nezavisno jedan od drugog, posle čega smo uporedili i grupisali naše primedbe koje su se u glavnom podudarale. Zatim

¹ Енглески наслов књиге је *A King's Heritage. The Memoirs of King Peter II of Yugoslavia*, London 1955, 214 стр. Издавач је Cassell and Company LTD. Наслов на француском је *Pierre II de Yougoslavie. La vie d'un roi: mémoires*, Paris 1955, 24—7 стр. Éditions Denoël. Српско издање под насловом *Живот једног краља. Мемоари Петра II Карађорђевића*, Београд 1990, Ново дело, 347 стр.

smo diskutovali o delu u pojedinostima i u celini, da bismo, pored opaski koje se odnose na omaške, na izvesne netačnosti i na redakcisku stranu obrade, mogli doneti zaključke o celoj knjizi.

Taj metod rada omogućuje nam da u ovom referatu izložimo naša mišljenja po redu važnosti. Ali pre toga, mi smatramo da je neophodno raspraviti jedno prethodno pitanje, naime pitanje celishodnosti publikovanja Vaših Memoara u opšte a na po se ovih, to jest u ovoj redakciji, sa ovom dokumentacijom i u ovo vreme. Mi ovo ne činimo zato što priloženoj dokumentaciji odričemo vrednost niti zato što glavnim obrazloženjima sporimo ubedljivost, već zato što nalazimo da ovo pitanje, kao što rekosmo, mora biti rešeno kao prethodno pitanje.

Opšte je poznato da se memoari pišu i izdaju u starosti, pred kraj života ili karijere, po okončanju jedne vladavine ili jednog istoriskog perioda. Oni u svakom slučaju treba da predstavljaju konsekraciju jedne karijere, jedne politike, ideje ili ideologije. Ako se memoari pišu u jednom višem interesu pre nego što su životni ili politički i državni ciljevi mogli biti postignuti, onda se memoari ne puštaju u javnost za života savremenika od uticaja i važnosti, ako se njihov život i rad podvrgava kritici. Odstupanja od ovog pravila mogla bi se primiti samo ako takve kritike ne bi izlagale rizicima više interese, u konkretnom slučaju interese naroda i zemlje i interese Vašeg Veličanstva.

Memoari Vašeg Veličanstva ne smeju imati kao svoje zaključno poglavlje fatalnu 1944—45. godinu, na kojoj se godini Memoari završavaju. Ti Memoari imaju za predmet jedno pitanje koje naš narod u zemlji i u emigraciji s pravom smatra nerešenim. Vi ste bili Kralj u dejstvu kad je prva mansa izgubljena; druga mansa još nije odigrana a u Memoarima se raspravlja o ljudima kao što je Gospodin Churchill, koji i danas stoje u prvom planu svetske politike.

Vi ste Veličanstvo ovo donekle uvideli jer se primećuje i oseća da ste u nekoliko ublažili Churchill-ove postupke i ogrešenja prema nama. Ali to je baš ono što slabi snagu Vaše pozicije i argumentacije. Najmanje ublažavanje će britanska kritika iskoristiti jer će se truditi da opravda politiku svog Premijera i svoje zemlje pozivajući se na Vaše skrupule, na „opravdanost” Vaših uzdržljivosti.

U kratko, ako Vaše Veličanstvo želi da igra ulogu u budućnosti, kao što je to svakako slučaj, ono sada ne može da objavljuje svoje memoare, jer se oni ne mogu pisati bez rekriminacije koje bi pogodile odlučujuće činioce, to jest državnike ili države na čelu svetske politike. Zbog toga ostali vladaoci u izbeglištvu ne izdaju svoje uspomene, ni italijanski Umberto, ni rumunski Mihailo, ni bugarska kraljica Joana, pa čak ni albanski kralj Zog. Izuzetak čini egipatski kralj Faruk, koji je objavio svoje ljubavne avanture i to na svoju štetu.

Mi dakle nalazimo da bi objavljivanje Vaših memoara sa ovom dokumentacijom i na ovaj način iskorišćenom bilo štetno, dok bi objavljivanje memoara bez te dokumentacije bilo besciljno.

Ne treba gubiti iz vida da se izdavač u Londonu može koristiti svojim pravom da iz teksta izbaci sve što bi po njegovom mišljenju bilo nepovoljno po interese njegove zemlje — a sva je prilika da će on tako morati učiniti — i ako se ova slutnja obistini, onda će u Memoarima ostati samo ono što je pod-

ložno oštroj kritici, a to bi, po našem mišljenju bilo, skoro sve drugo. Evo zašto mi tako mislimo:

Sam način izlaganja nije na visini. Pisano je i prikazano bledo, bezbojno, sa puno izlišnih dužina i beznačajnih opisa. Pomenućemo samo kao primer inventarski način registrovanja ručkova i večera prilikom posete Americi 1942. godine, čime se ubija važnost državnom poslu po kome je Vaše Veličanstvo išlo u U.S.A.

Uočljiva je i nezgodna raspodela prostora jer se nije vodilo računa o važnosti obrađivanih perioda i predmeta, već se krupnim događajima i problemima dalo onoliko isto prostora, mesta i važnosti, koliko i sportovima i beznačajnijim stvarima.

Kao prazninu koja bi morala biti popunjena pomenućemo da nije posvećena pažnja Kraljevoj i Vladinoj akciji u izbeglištvu. Ima važnih perioda i momenata propuštenih ili samo ovlaš dodirnutih. Vidi se na primer učešće Vašeg Veličanstva u najkrupnijim stvarima i u najkritičnijim momentima ali ne i reakcija Vlade i Vašeg Veličanstva tokom raznih ratnih godina, kada se svakako moralo raditi, misliti, odlučivati. Dobija se utisak da se Vaše Veličanstvo izolovalo. Uostalom, ima jedno mesto u kome se kaže da ste se u najotsudnijim časovima osetili sami. Ako se to ne objasni to će izazvati reakcije svih onih koji su u tim kritičnim momentima davali dokaza o svojoj privrženosti Kralju.

Posle ovih primedaba koje bi se morale, po našem mišljenju, svakako uzeti u obzir prilikom prerade rukopisa, slobodni smo da skrenemo pažnju i na sledeće:

Skoro svi geografski nazivi i lična imena pogrešno su napisani i ortografskih pogrešaka ima veoma mnogo. Pogrešne nazive trebalo bi ispraviti a ortograf ujednačiti.

Druga glava morala bi se ili sva preraditi ili izbaciti jer je prepuna istorijskih netačnosti. Gospodin Slobodan Jovanović je u tom pogledu učinio primedbe koje smo saopštili Vašem Veličanstvu i na njih se nećemo vraćati, već samo pomenuti glavne, kao mesto gde se pogrešno citira Fridrih Barbarosa kao srpski car. Sveti Sava kao njegov sin itd. Nije tačno da je knjaz Miloš bio čobanin i kao takav postavljen od Sultana za naslednog kneza Srbije. On je kao poznat vojvoda podigao II Ustanak čiji su uspesi bili definitivni jer je blagoda-reći njima on postao vasalni knez a Srbija vasalnom kneževinom i vrlo brzo po tom (1878) suverenom državom i kraljevinom (1882. g.).

Ne vidi se na koga se, na 16. strani misli, da je bio prvi srpski socijalista. Za takvoga se smatra Svetozar Marković a može se pomisliti da je tu reč o Vasi Pelagiću. To treba ispraviti.

Na 15. strani gde je reč o ultimatumu Srbiji 1914. godine, potkrala se jedna netačnost. Nije tačno da je ultimatum u celosti odbačen.

U petoj glavi na 5 i 24 strani trebalo bi ispraviti deo u kome je reč o narodnom raspoloženju protiv Pakta. Protiv Pakta su bili samo Srbi a ne i Hrvati.

U šestoj glavi (24 strana) gde je reč o komunističkim manifestacijama, valjalo bi dodati da je pored pokliča „Vojska s narodom” klicano i „Beo-

grad—Moskva”. Pred večje 27. marta, samo su se ti pokličići čuli od strane komunista.

Deo o Marseljskom atentatu suviše je opširan. Nalazimo da bi mogao izostati u toliko pre što sva objašnjenja nisu rezultati Vaših ličnih opažanja i saznanja. Mnogo je bolje ostati samo na dirljivom opisu utisaka koji su Vas obuzeli od momenta saopštenja tragične smrti Vašeg Oca.

Isto tako poglavlje o 27. martu trebalo bi preraditi i opisati samo lična saznanja i reakcije Vašeg Veličanstva od zore 27. marta. Ovako kako je prikazano dobija se utisak da je to pitanje obrađeno na osnovu jednostranih obaveštenja jednog od izvršilaca.

Nalazimo da bi apsolutno trebalo izostaviti izvesne dečaćke nestašluke a naročito one u kojima se iznosi ona sala sa profesorom nemačkog jezika ili ona druga sa bromom u hlebu prilikom putovanja lađom za Kairo.

U životopisu pisanom na engleskom jeziku i namenjenom anglo-saksonskim čitaocima trebalo bi posvetiti nekoliko rečenica moralnom i verskom obrazovanju i životu.

Za generala Nedića, dovoljno je reći da je bio Pretsednik Vlade pod okupacijom i ne treba Vaše Veličanstvo da ga naziva Kvislingom. Nedić je ipak slao izveštaje Vašem Veličanstvu i tražio instrukcije a početkom 1944. godine poslao je emisara u Švajcarsku da preko Kraljevskog poslanika u Bernu obavesti Vladu da je Nemačkoj te godine kraj i da moli za instrukcije Draži, koji odbija svaku vezu sa njim, da je on — Nedić — voljan da preda svu vlast Draži kada Kralj naredi.

Nezgodno je da Vaše Veličanstvo o našim nekadašnjim generalima javno daje tako nepovoljan sud. Svi su oni bili ili saradnici ili izbranici pokojnog Kralja Aleksandra koji ih je cenio na osnovu njihovog rada u Prvom Svetskom ratu. Ako se ocena o njima ne ublaži oni će se u svojim odbranama pozivati na pokojnog Kralja za koga se zna da je personalna pitanja u vojsci lično rešavao.

Niko naravno ne može Vašem Veličanstvu diktirati osećanja prema ljudima s kojima je dolazio a dodir. Nalazimo međutim da u javnom sudu o ljudima treba biti obazriv jer se kategorički izraženo mišljenje može smatrati subjektivnim. Prilikom suda o Generalu Kosiću na primer, koji je Vašem Veličanstvu bio antipatičan, trebalo bi imati u vidu sledeća fakta. On verovatno nije bio dorastao za položaj koji je zauzimao ali on nije bio u svom radu i stavu inspirisan germanofilstvom već uskim shvatanjem svoje dužnosti u odnosu na Vas. (On je odbio da sarađuje sa Nemcima pod okupacijom, odbio je da uđe u Nedićevu vladu i umro je u komunističkom zatvoru pod Titom. To ipak nešto znači.)

Najzad ima refleksija koje treba izostaviti, kao na 6. strani („our people are chauvinistic”), na 27 strani 11. glave: da je bilo dosta sa „romantic folly” odupiranja pritiscima itd...

Na osnovu svega ovoga mi smo došli do zaključka da Vaše Veličanstvo ne može objaviti Svoje Memoare u ovo vreme a naročito ne u ovoj redakciji.

Ako bi Vaše Veličanstvo ostalo pri odluci da Svoje memoare objavi, to bi po našem, dubokom, uverenju moglo da bude od nepopravime štete.

Ako se Vaše Veličanstvo obavezalo prema izdavaču da te memoare svakako objavi, onda bi trebalo izdejstvovati od njega produženje roka od deset do dvanaest meseca, za koje bi vreme, jedan Redakcioni odbor, sastavljen od naših nacionalnih prvaka osvedočenih sposobnosti, mogao izraditi Memoare ili učestvovati u njihovoj redakciji. Oni bi onda imali da podele odgovornost sa Vašim Veličanstvom i pred javnošću i pred istorijom. U protivnom, može se dogoditi da Vaše Veličanstvo ostane usamljeno prema kritičarima iz inostranstva i zemlje a to misle da Vam ušteda i naše kolege iz Srpskog Centralnog Odbora i Gospoda iz Jugoslovenskog Narodnog Odbora i iz ličnog ubedenja i kao tumači narodnih osećanja.

91 rue du Cherche-Midi
Paris (6e)

24. juna 1953.

Poštovani Gospodine Pretsedniče,

Fritz Meyer² mi je zatražio sastanak. Juče mi je bio i kod mene proveo više od sata. Rekao sam mu sasvim otvoreno svoje mišljenje o memoarima kao i da to mišljenje dele svi prvaci u emigraciji. Rekao sam mu i više, naime da će se posle eventualnog publikovanja ovih memoara, i on izložiti, kao redaktor spisa, ne samo oštroj kritici već i težim stvarima. Na pitanje „kojim stvarima”, rekao sam da će svaki tražiti načina da ispita od kuda toliki njegov interes da knjiga izađe kad mu se kaže da se s tim ne slažu glavni ljudi i prirodni savetnici mladog gospodina. On je izjavio da se slaže u potpunosti sa kritičkim primedbama, izvinjava se svojim teškim položajem u toj stvari, jer on je angažovan da samo s književne strane, stilski obradi rukopis, međutim je ispalo da mu je dat nepouzdan i mršav materijal s tim da on sve obradi i ako se zna da je on neupoznat sa našom istorijom i sa našim problemima. „Ali nije u tome čvor, rekao je, nego u sledećem: prvo, mladi čovek ima jedan jedini interes a to je da knjiga izađe kakva bila da bila, jer je njemu potreban novac i to je jedini razlog koji ga je rukovodio da ovo izda; drugo, ovo se ne može ispraviti, jer on nema minuta vremena za rad na tome, njemu su neki njegovi poslovi preči od svega drugog. Ne može se međutim sav posao bez truni njegove saradnje obaviti. On ne gleda na ovo kao Vi. On će preči i preko Vaših opomena da se igra s budućnošću itd. i treće, najteže to je što izdavač neće više da čeka i meni sekretarica javlja da su već razaslati prospekti. Izdavač je video rukopis i javio da je u redu i ja mislim da je knjiga ovakva kakva je već u štampi. Šta sad možemo?”

Odvojeno je pitanje ko je i šta Meyer, ali ovo što mi je rekao, ja mislim da je to stvarno stanje stvari. Meyer je verovatno u istoj službi u kojoj i Vladeta³ i ako je to tačno, onda znači da ta služba ima interesa da knjiga izađe u

² Из садржаја овог писма види се да је Фриц Мајер имао задатак да у име издавача стилски и језички уреди рукопис не улазећи у питања која се тичу његове садржине. Међутим, Жујовић је слутио да он служи британским интересима, да заступа тежње Жуте куће, којој је стало до тога да мемоари буду објављени без накнадних исправљања и дотеривања.

³ Нисмо успели да одгонетнемо о коме је овде реч.

ovoj sadašnjoj redakciji, jedno zato što će se iza toga skinuti s dnevnog reda pitanje mladićevih pretenzija i on za njih neće više biti smetnja koja možda davi izvesne puritanske skrupule još i danas, a drugo, njega čak neće morati „skidati s dnevnog reda” oni; njega će naša javnost likvidirati.

Mali nije još došao iz Španije. Meyer ga očekuje početkom jula. Kad ga vidim ja ću mu predati svoje i Stranjakovićevo pismo čiju sam Vam kopiju poslao (samo malo da stilski doteram). Tom prilikom mislim da mu ponudim — i ako ni od Vas ni od SCNO nisam ovlašćen — ovu kotvu spasenja: da mu i Vi i mi izdamo pismeno koje će moći da pokaže izdavaču, pismeno u kome ćemo od njega izrično zahtevati da ove memoare sada i u ovoj redakciji kao slaboj ne objavljuje. On bi onda mogao da traži od izdavača nov, duži rok ili, još bolje, raskid ugovora. Za njega bi bila vrsta više sile to što bi postojeći odbori napisali pisma koja bi se mogla protumačiti kao ultimatum. Izdavač bi se sigurno našao u nezgodnom položaju i verovatno bi u tom slučaju popustio.

Ne znam da li sam Vam rekao da mi je Bailey⁴ tvrdio da izdavač ne sme to objaviti bez odobrenja Žute kuće a ta ustanova „nikad neće dozvoliti da se objave dokumenta koja su za nju ili njene ljude nezgodna”. Međutim ako je ono što Meyer kaže tačno, znači da Žuta kuća ima interesa da se to pitanje tretira na način na koji je ono raspravljeno u knjizi.

Stvar je savim ozbiljna. Ako mislite da pišete Mladiću, nemam ništa protiv da se pozovete na moje mišljenje o memoarima. Poštujte Vas Vaš

Mladen S. Žujović

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE CREATION OF MEMOIRS OF THE KING PETAR II KARADORĐEVIĆ

by

Vasilije Krestić

Summary

The author found two letters from 1953, one written by the Serbian political emigrants, outstanding intellectuals, Mladen J. Žujović and Branislav Stranjaković, to the King Petar II, and the other, written by Žujović to a university professor and former president of the Yugoslav Government in exile, Slobodan Jovanović. Both letters concern the memoirs of the King Petar II and his intention to publish them as soon as possible. Dissatisfied with the content of the memoirs and factual errors they found in them, Žujović, Stranjaković and Jovanović took steps to postpone the printing of the memoirs, to correct the wrong facts and change the interpretations which could harm the King, the dynasty and The Kingdom of Yugoslavia. Their intention, according to the author's conclusion, faced resistance of the publisher with whom the King had a contract to publish the memoirs in 1953. Intention to correct and change the King's inter-

⁴ Реч је о пуковнику енглеске војске Бејлиу, који је био изасланик у штабу Драге Михаиловића.

pretation of events and certain issues was also met with disapproval in some political circles of Great Britain which were, in the opinion of the mentioned Serbian emigrants, trying to publish the memoirs exactly as the King wrote them. The King's friends, confirmed monarchists, managed to postpone the printing of the memoirs. When they corrected and put right everything they believed should have been changed, the memoirs were published first in English, and then also in French, only in 1955.

Миљивој Бешлин

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ ОДНОСА

Забелешка о пријему совјетског амбасадора код председника Тита 30. августа 1968. године

САЖЕТАК: Рад доноси кратак преглед југословенско-совјетских односа у послератном периоду, са посебним освртом на тзв. трећу кризу на релацији Београд—Москва, узроковану агресијом СССР-а на Чехословачку 1968. године и оштром југословенском реакцијом на тај чин кршења међународног права. У наставку рада је текст протестног писма совјетског партијског и државног руководства упућеног Југославији, одлучна реакција председника Тита и објашњења амбасадора Бенедиктова у вези са спорним питањима у односима две социјалистичке земље.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: совјетско-југословенски односи, Чехословачка, „прашко пролеће”, доктрина ограниченог суверенитета, војна интервенција, реформски социјализам, 1968, Јосип Броз Тито.

Проблематика међудржавних и међупартијских односа социјалистичке Југославије и Совјетског Савеза спада у ред најкомплекснијих и врло оскудно научно обрађиваних тема, како наше тако и руске историографије.¹ Од Југославије, која је на западу у годинама после II светског рата перципирана као „најоданији совјетски сателит”, до Тита као *вируса* коме је била намењена улога носиоца дисолуције источног лагера,² мењали су се односи Београда и Москве по систему топло-хладно, али и представа о њима самима.

Односи са Кремљом као хегемоном социјалистичког блока, били су несумњиво примордијални за југословенску дипломатију, али су представљали и Титов лични забран, најделикатнију област у коју је мало коме био дозвољен приступ. Југословенски председник је чак захтевао од амбасадора у Москви да уз редовне извештаје влади и надлежном мини-

¹ Постоји синтеза Stephena Clissolda, *Yugoslavia and the Soviet Union 1939—1974*, London 1975.

² О томе више у Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini — Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003.

старству, у свакој прилици обавештавају и њега лично.³ Ипак, совјетско-југословенски односи осцилирали су у послератном периоду од дивергенције и сукоба до сарадње и разумевања, а истраживачи су идентификовали три велике кризе на релацији Москва—Београд. Прва ескалација непријатељства десила се преломне 1948. године, Резолуцијом ИБ-а, тешким Стаљиновим оптужбама на рачун Тита и КПЈ, те потпуним прекидом односа између две земље.⁴ Било је то за југословенског председника, како ће касније признати, најтеже искушење у животу. Ипак, упркос великој одлучности и већементности у отпору Стаљину, Тито је вешто дозирао критику Совјета, страхујући од иреверзибилности и дефинитивног одласка у табор ревизионизма. Временом побољшани односи са западом, остајали су без алтернативе само до Стаљинове смрти, када ново руководство у Москви показује жељу за превазилажењем антагонизма. Нови совјетски лидер, Хрушчов 1955. долази у *йокајничку* посету Београду, пристаје да стави потпис на „Београдску декларацију”, која је гарантовала различите путеве развоја социјализма, чиме је Југославија изашла као морални победник из овог сукоба.⁵

Односи двеју држава поново се спуштају на најнижу тачку 1958. године. Повод је овога пута био преднацрт програма СКЈ, који је припремљен за усвајање на VII Конгресу, у пролеће, исте године. Лавину анти-југословенске пропаганде подстицали су и Москва и Пекинг. Основне тезе су биле да је програм ревизионистички, антимајмарксистички, да заговара национални комунизам, те је тражено од Југославије да одустане од њега.⁶ У то време мађарски режим је уз совјетску подршку и упркос раније датим гаранцијама, погубио вођу побуне из 1956. Имре Нађа, под оптужбама које су биле готово идентичне онима које су упућиване Југославији.⁷ Совјетско-кинеске супротности, које су убрзо избиле на површину, пацификовале су став земаља совјетског блока према Југославији, те су шездесете године углавном протекле у пријатељским односима.⁸

³ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984, 33; Todor Kuljić, *Tito — sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2005, 302.

⁴ *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine* (zbornik radova sa naučnog skupa), Beograd, 1999; Vladimir Dedić, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo 1969; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990; Radovan Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom*, Zagreb 1979; Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Велика шизма — четрдесетосма*, Подгорица 1999; Edvard Kardelj, *Sećanja — borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957*, Beograd—Ljubljana 1980, 99—137.

⁵ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988. 667—734; Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953—1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999; Edvard Kardelj, *n. d.* 145—149.

⁶ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976. 183; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 1999, 380—381; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984, 421—461.

⁷ Veljko Mićunović, *n. d.* 463—476; Ivan Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd 2007, 207; Љубодраг Димић, Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955—1956, *Токови историје*, 1—4/1998, Београд 1998, 23—59.

⁸ У време израелско-арапског сукоба 1967. Југославија се својом оштром осудом Израела и прекидом дипломатских односа, веома приближила совјетском блоку. Председник Тито је на изненађење многих учествовао на саветовању руководиоца комунистичких партија и влада социјалистичких земаља у Москви, јуна 1967. године, иако је до тада одби-

Најзад, треће озбиљно антагонизовање југословенско-совјетских односа, било је иницирано агресијом на Чехословачку, коју су 1968. извели СССР и његови источноевропски сателити.

Чехословачка, блиска западу и са дугом демократском традицијом, формално је постала члан лагера 1948. комбинацијом изборне победе Комунистичке партије и насиља над некомунистичким политичарима. Совјетизација јавног живота у духу стаљинизма, претворила је ову средњеевропску земљу у тврђаву Варшавског пакта. Процес дестаљинизације,⁹ карактеристичан за скоро све источноевропске земље, Чехословачку је последњу захватио и као и другде одликовао се неравномерношћу, неуједначеношћу, колебаљивошћу и противречношћу, што је дало незнатне и половичне резултате.¹⁰ Чврстурукашки, конзервативни курс, који је персонализовао први човек државе и партије, Антоњин Новотни, доживео је коначни крах на јануарском пленуму 1968. сменом Новотног са места првог секретара КПЧ, након петнаест година и избором Словака, Александра Дубчека за новог партијског лидера.¹¹ Политички поробљена, културно уназађена и економски девастирана земља, са пуно наде и полета будила се из дводеценијске стагнације, понижења и колективне апатије, а комунистички *либерали* на челу са Дубчеком су предводили овај историјски процес. Демократизација јавног живота, започета у јануару 1968. досегла је зенит на априлском пленуму, када је усвојен *Акциони програм* КПЧ, својеврсна *Magna carta* реформских стремљења Дубчековог руководства, како га је детерминисао Јиржи Валента.¹² Овај документ је пошавши од „чехословачких услова” и одустајући од „механичког и некритичког” усвајања совјетских искустава, прокламовао „наш, чехословачки начин изградње и развоја социјализма” који је подразумевао: демонополизацију улоге Партије у друштвеном животу, укидање цензу-

јао учешће на сличним скуповима. Овакав његов гест је у делу домаће и међународне јавности оцењен као приближавање Југославије Варшавском пакту и извесно одступање од политике несврставања. Александар Лебл, Прекид дипломатских односа СФРЈ—Израел 1967. године, *Токови историје*, 4/2001, Београд, 2001. 39—75; Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943—1991*, Београд 1995, 48—49.

⁹ Кључни догађај у процесу дестаљинизације био је XX конгрес КПСС из 1956. када је совјетски лидер Никита Хрушчов поднео тзв. тајни реферат у коме је изнео бројне примере насиља, злочина и злоупотребе власти, које је починио његов претходник Стаљин. Реч је о најоштријој и најсвеобухватнијој критици стаљинистичког раздобља, која се могла чути од једног високог совјетског званичника. *Тајни реферат Н. С. Хрушчова*, Zagreb 1970. 17—92; Јуриј Аксјутин, Хрушчов против Стаљина у: *Хрушчов: животи и судбина*, (ур. Алексеј Серов), Москва 1989. 14—18; Михаил Гелер, Александар Некрич, *Ушитоја на власти*, Подгорица 2000. 495—499; Сава Живанов, *Стаљинизам и дестаљинизација*, Нови Сад 1969, 57.

¹⁰ Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century — and after*, London — New York 2006, 319—325; Сава Живанов, *н. д.* 1969. 57; Peter Calvocoressi, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb 2003, 294, 298; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945—1992*, Београд 1999, 434—435; Jiří Pelikán, *Praško proljeće*, Zagreb 1982.

¹¹ Званичан став совјетске историографије и десет година након интервенције био је да је избором А. Дубчека превладала „десно опортунистичка” и „антисоцијалистичка” струја у КПЧ, усмерена „против политике Партије и социјалистичког система.” *Большая советская энциклопедија*, т. 29, Москва, 1978.³ 152.

¹² Jiří Valenta, „Revolutionary Change, Soviet Intervention, and Normalization in East-Central Europe”, *Comparative Politics*, Vol. 16, No. 2, New York, Jan. 1984, 131.

ре, слободу говора, удруживања, одлазака у иностранство, партиципацију радника у управљању предузећима, обнављање функција тржишта и развијање конкуренције у привреди, коначну и потпуну рехабилитацију свих прогоњених, реорганизацију судства на начелима пуне самосталности, националну равноправност, федерализацију земље, јачање улоге Народне скупштине.¹³ Нови курс је задобио плебисцитарну подршку грађана и донео степен слободе и демократије до тада незабележен у било којој социјалистичкој земљи на свету.¹⁴ Експеримент назван *социјализмом са људским ликом*,¹⁵ *йрашким йролећем* или *йрейородом* многи истраживачи и сведоци пореде са совјетском *йересйројком*, двадесет година пре Горбачова.¹⁶ Ипак, успех реформског социјализма, по своме значају надрастао је границе Чехословачке, а привлачност тог подухвата и нове могућности које је наговештавао, није било тешко антиципирати, због чега је изазивао огорчене реакције у већем делу совјетског лагера.

Савез комуниста Југославије и Тито, иако сами неспремни на суштинску демократизацију своје земље, показивали су видно интересовање и нескривене симпатије за измењену ситуацију у Чехословачкој.¹⁷ „Блиски на моменте свакодневни дипломатски контакти” између званичника две земље превазилазили су оквире уобичајене дипломатске праксе.¹⁸ Југословенска штампа је уз благослов режима ентузијастично и исцрпно пратила чехословачку демократску еволуцију, самозадовољна што се још једна земља нашла на југословенском путу самоуправног социјализма, као и због чињенице да се спољнополитичка оријентација Чехословачке у бројним питањима приближавала југословенској.¹⁹ Тито

¹³ Резолуција о савременој политичкој ситуацији, *Чехословачке йерсејективне*, Београд, 1968. 71—82; Vesna Prga, *Čehoslovačka 1968. — praško proljeće, Naše teme*, 33 (1—2), Zagreb 1989. 241—244; Jurij Gustinčić, *Češkoslovaška 1968*, Ljubljana 1969, 31—49; Ciril Baškovič, *ČSSR 1968*, Ljubljana 1983, 47—69; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb 1985, 107—111, 119—120; Љубодраг Димић, Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године, *Токови историје*, 3—4/2005, Београд 2005, 219; Сава Живанов, *н. д.* 83, 91.

¹⁴ У Москви се на чехословачке напоре у процесу демократизације гледало као на „демагошке паролe” којима су вешто прикривани агресивни напади „десно опортунистичких и антисоцијалистичких” снага, усмерених на рушење социјализма, укидање „водеће улоге радничке класе”, нарушавање савезништва Чехословачке са СССР-ом и другим социјалистичким земљама. Према *Совјејској енциклопедији*, образовани табор „антисоцијалистичких снага” са подршком „империјалистичких кругова на Западу” начинио је широку базу „контрареволуционарног преврата” у циљу „рестаурације буржоаског система”. *Большая советская энциклопедија*, т. 29, Москва, 1978.³ 152.

¹⁵ Ова синтагма, често везивана уз догађаје у Чехословачкој 1968, има своју етимологију у Дубчековој реченици: „Све што ми желимо да учинимо, то је да изградимо социјализам који неће изгубити свој људски карактер.” Михаил Гелер, Александар Некрич, *Ушойија на власи*, Подгорица 2000, 582.

¹⁶ Zdeněk Mlynář, *Bilanca politike „prašskog proljeća” dvadeset godina kasnije, Naše teme*, 33 (1—2), Zagreb 1989, 208—221; Vaclav Slavík, *Čehoslovačka 1968—1988, Naše teme*, 33 (1—2), Zagreb 1989, 222—230; Fransa Fiere, *Prošlost jedne iluzije — komunistam u dvadesetom veku*, Beograd 1995, 606—607.

¹⁷ Интензивирање пријатељских односа између две земље било је уочљиво још током 1967. године, приликом посете Новотног Југославији. Љубодраг Димић, Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године, *Токови историје*, 3—4/2005, Београд 2005, 212—215.

¹⁸ *Исто*, 206.

¹⁹ Ранко Петковић, *н. д.* 49—50; Љубодраг Димић, Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године, 211.

који је од раније био опседнут жељом да помогне реформским снагама у земљама источне Европе, са великим симпатијама и занимањем је пратио процесе у Чехословачкој. Његов краткотрајни боравак у Москви у априлу 1968. и вишедневна посета Прагу, десетак дана пре војне интервенције, јасно су били усмерени на одвраћање совјетске претње и пружање снажне подршке Дубчеку и његовим сарадницима.²⁰ Због свега тога, упад совјетских тенкова и окупација пријатељске земље, изазвали су у Југославији снажан шок и општу констернацију, упркос претходним проценама руководства да је сукоб Москва—Праг неминован.²¹ На делу је била примена, наизглед, нове тзв. доктрине ограниченог суверенитета.²² Иако је принципе „пролетерског интернационализма” промовисао још Лењин, а Хрушчов интервенционистичку политику СССР-а применио у случају гушења мађарске револуције 1956,²³ настанак и примена *доктрине о ограниченог суверенитета* социјалистичких земаља, везује се уз име совјетског лидера Леонида Брежњева и агресије на Чехословачку. Темељне поставке ове политике свде се на легализацију дерогирања суверености социјалистичких држава, укључујући и војну силу као њен инструмент, у циљу постизања хегемоније Москве у комунистичком свету, наметањем властитог политичког модела, петрификованог државног социјализма, свим другим земљама, независно од националних специфичности.²⁴ Теоријско утемељење нове-старе доктрине совјетског руководства било је обелодањено у московској *Правди* под насловом „Суверенитет и интернационалне обавезе социјалистичких држава”.²⁵

²⁰ Dušan Bilandžić, *н. д.* 525—527; Leo Mates, *н. д.* 184—187; Љ. Димитић, Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године, 230—231.

²¹ Насупрот југословенским проценама, да су понашање и реторика Совјета „сигуран знак да ће се ... у Чехословачкој интервенисати”, на западу су били скептични у погледу скоре совјетске инвазије, сматрајући је „веома мало вероватном”. Љ. Димитић, Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године, 219, 221; Jiří Valenta, The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia, *Political Science Quarterly*, Vol. 94, No. 1, Spring, 1979, 55—56.

²² На дан инвазије земаља Варшавског пакта на Чехословачку, 21. августа 1968. водећи совјетски дневни лист, *Правда* је, цитирајући државну новинску агенцију, писао: „ТАСС је овлашћен да пренесе, да су се партијски и државни званичници Чехословачке Социјалистичке Републике обратили Совјетском Савезу и другим савезничким земљама с молбом за пружање неодољне помоћи братском чехословачком народу, укључујући и оружану помоћ. Тај позив је инициран опасношћу ... контрареволуционарних снага, које наступају у договору са спољним, социјализму непријатељским силама.” *Правда*, 21. августа 1968. *Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней*, (сост. А. С. Орлов и др.), Москва, 2000, 565.

²³ Совјетска војна интервенција у Чехословачкој, није била ново искуство у политичком животу источне Европе, која се у послератном периоду развијала под снажном доминацијом Москве. Наиме, у Мађарској је у јесен 1956. совјетска војска уз бројне жртве угушила широк побуњенички покрет. Вид. Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 598—608; Giuseppe Voffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Опатија 1985, 374—375; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945—1992*, Београд 1999, 377—380; Михаил Гелер, Александар Некрич, *н. д.* 503—509; Ivan Ivanji, *н. д.*; Добрица Ћосић, Седам дана у Будимпешти у: *Нада и акција*, Београд 2000, 31—132.

²⁴ Станислав Стојановић, *Доктрина о ограниченог суверенитета и „аутономни социјализам”*, Београд (без године издања) 3, 5; Сава Живанов, *н. д.*, 31, 78.

²⁵ Аутор чланка, чији су постулати на западу сматрани есенцијом тзв. *Брежњевљево* *доктрине*, износећи став државног и партијског руководства Совјетског Савеза, тврдио је

Југославија се као социјалистичка земља могла наћи на удару ове доктрине, али се совјетском интервенцијом, такође и значајно сужавао маневарски простор реформама у источном лагеру, те је очекивано и разумљиво, прва Титова званична реакција била истовремено одлучна и оштра, али и контролисана, јер је уласком трупа Варшавског пакта у Чехословачку 21. августа 1968, како је рекао: „Нарушен, погажен суверенитет једне социјалистичке земље и задат тежак ударац социјалистичким и прогресивним снагама у свијету.”²⁶ На затвореној седници Председништва СКЈ, 21. августа увече, Броз је био још оштрији и о стварним разлозима окупације рекао: „Разлог интервенције није војни него политичко-идеолошки. Њима није Западна Њемачка одједном постала тако страшно опасна, већ је то демократизација унутрашњег живота Чехословачке. Опасни су постали руководиоци који су чврсто ријешили да ликвидирају остатке догматских и других снага у унутрашњем животу и методе које су биле заведене Чехословачкој у низу година послје рата... Иде се за тим да се спријечи такав развитак унутрашњег живота и социјалистичких односа у Чехословачкој и у многим другим земљама.”²⁷ Шеф југословенске дипломатије, Марко Никезић искорачио је из дипломатског, езоповског вокабулара и совјетску интервенцију назвао правим именом — применом силе која је кажњива према Повељи УН и наметањем теорије ограниченог суверенитета читавом социјалистичком свету.²⁸ Тих дана (22. и 24. августа) одржане су масовне демонстрације у Београду и Новом Саду, на којима су се говорници, Мијалко Тодоровић и Мирко Тепавац, пре свих, тешко обрушили на хегемонистичку и агресивну политику СССР-а. Истодобно, југословенска штампа је у својим редовним и ванредним издањима драматично извештавала о ситуацији у Чехословачкој, називајући акт Совјета инвазијом, агресијом, окупацијом...

У таквим околностима совјетски амбасадор је затражио хитан пријем код председника Тита, до кога је дошло на острву Ванги, 30. августа 1968. године. Дан после поменутог састанка дневни листови у Југосла-

да свака комунистичка партија сноси одговорност „не само пред својим народом већ и пред свим социјалистичким земљама, пред целим комунистичким покретом... Социјалистичка држава која се налази у систему других држава које чине социјалистичку заједницу, не може занемарити заједничке интересе те заједнице... Комунисти братских земаља, природно, нису могли да допусте да у име апстрактно схваћеног суверенитета социјалистичке државе остану пасивни и гледају како се у земљи одвија антисоцијалистички преврат... Они који говоре о *незаконитости* деловања савезничких социјалистичких држава у Чехословачкој заборављају да у класном друштву не постоји и не може постојати бескласно право... Не може се због формално-правних приговора напуштати класни приступ ствари.” Михаил Гелер, Александар Некрич, *н. д.* 582—583, 721.

²⁶ *Дневник*, Нови Сад, 22. август 1968. 1.

²⁷ Svetozar Vukmanović-Tempo, *Memoari 1966—1969. Neslaganja*, Beograd—Zagreb 1985, 348.

²⁸ Ранко Петковић, *н. д.*, 50. На десетој седници ЦК СКЈ Никезић је говорећи у контексту војне интервенције у Чехословачкој о совјетској политици рекао: „Успех једне погрешне политике нису могла обезбедити прикривена средства. Та политика је морала да се испоји потпуно огољена као политика силе и као увек у моментима кризе у животу друштва, у тој кризи је проговорила суштина ствари: кроз методе проговорила је и права природа и прави циљеви те политике.” *Дневник*, Нови Сад 27. август 1968. 4.

вији су на првим страницама донели сасвим кратку протоколарну вест Танјуга, под насловом „Тито примио совјетског амбасадора”, из које се о самом току разговора не може сазнати ништа више, сем време и место састанка. Разговор је у југословенском врху окарактерисан као „врло тежак”.²⁹ Убрзо после састанка са совјетским амбасадором, Тито је сазвао седницу Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, 2. септембра 1968. како би обавестио читав партијски врх о садржини совјетског демарша поводом писања југословенске штампе. „Ми смо у овом демаршу сврстани у ред свих могућих контрареволуционара. То је јако увредљиво”, рекао је председник Југославије на самом почетку седнице. „Одговорио сам совјетском амбасадору да наша штампа више пута погријеши. Напише нешто што није у реду. То је тешко спријечити. Јер, наша штампа није оно што је штампа у њиховој земљи.”³⁰

Прворазредни документ, који најпрецизније сведочи о току овог, на моменте, драматичног састанка Тита и амбасадора СССР Бенедиктова је *Забелешка о пријему совјетског амбасадора код председника Тита*, од 31. августа 1968, чији се примерак налази у Архиву Војводине у Новом Саду у Фонду 334 (Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине), под бројем 38/1968 у кутији *Поверљива и строго поверљива преписка за 1968*. Документ под класификацијом „строго поверљиво” је послат на читање председнику ПК СКС за Војводину Мирку Тепавцу, те је тако доспео међу строго поверљиве покрајинске партијске списе.

ДОКУМЕНТ:³¹

Председник Републике Јосип Броз Тито примио је у петак 30. августа 1968. године у 14.30 часова на Ванги изванредног и опуномоћеног амбасадора СССР у СФРЈ Ивана Бенедиктова. Хитан пријем код Председника Републике тражио је совјетски амбасадор.

Пријему је присуствовао секретар Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић.

Разговор је трајао од 14.30 до 15.25 часова.

Совјетски амбасадор почео је одмах да чита из свога нотеса следеће:

У вези са ставом који није пријатељски и антисовјетском пропагандном кампањом у југословенској штампи ЦК КП СССР и влада СССР сматрају за потребно да скрену пажњу на следеће:

Као што је познато, владе СССР, НР Бугарске, НР Мађарске, ДР Немачке, и НР Пољске, полазећи од принципа искрене сарадње, међусобне помоћи и пролетерског интернационализма, те испуњавајући оба-

²⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma — moji stenografski zapisi 1966—1972*, Beograd 1989, 222.

³⁰ Svetozar Vukmanović-Tempo, *н. д.* 377—378.

³¹ Архив Војводине (АВ), Фонд 334 — Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, Поверљива и строго поверљива преписка 1968 (строго поверљиво 38/1968).

везе помоћи светском социјализму, пружиле су помоћ социјалистичком друштвеном уређењу у ЧССР.³²

Председник Тито је прекинуо совјетског амбасадора:

Они су пружили помоћ? Какву помоћ!

Совјетски амбасадор је наставио са читањем:

Контрареволуција у Чехословачкој је била у току.³³ Биле су угрожене основе социјалистичког друштвеног уређења. У циљу да се спречи контрареволуција у Чехословачкој совјетске армије и армије земаља чланица Варшавског уговора притекле су у помоћ Чехословачкој Социјалистичкој Републици. То су изискивале обавезе пријатељства и пролетерског интернационализма. Сви којима леже на срцу интереси социјализма и светског мира треба да подрже тај интернационалистички корак држава чланица Варшавског уговора. Да оне нису учиниле тај корак дошло би до догађаја који би ишли на руку међународној реакцији. Створила би се ситуација која би била уперена против социјализма и против интереса комунистичких партија. Јер, као што је познато, империјалисти и њихове агентуре настојале су да Чехословачку отцепе из породице социјалистичких земаља. Они су подстицали роварење антисоцијалистичких снага у Чехословачкој. Радило се о великој завери међународне реакције против социјализма у Чехословачкој и уопште против социјализма.³⁴ Ми смо огорчени што се Југославија солидарисала са антисоцијалистичким снагама...

Председник Тито је прекинуо совјетског амбасадора:

То није истина! То је обична лаж!

Совјетски амбасадор је наставио да чита:

³² У ноћи између 20. и 21. августа 1968. трупе пет наведених земаља тенковима су ушле на територију суверене Чехословачке, извршивши тиме њену окупацију. Окупационе војске суочене само са пасивним отпором гневних грађана брзо су продрле до Прага, киднаповале чехословачке лидере на челу са првим секретаром КПЧ Александром Дубчеком, председником Народне скупштине Сврковским и премијером Черњаком, те их одвеле на територију СССР, где су били подвргнути тортури. Волтер Лакер, *н. д.*, 440—443. Richard J. Crampton, *н. д.* 336—337; Михаил Гелер, Александар Некрич, *н. д.*, 580—583; Peter Calvocoressi, *н. д.*, 307—309; Јуриј Густинчић, *Чехословачка 1968*, Лјубљана 1969, 73—77.

³³ Мисли на отворен процес реформи и демократизације, који је спровођен у блажој форми од јануарског пленума КПЧ 1968. да би се интензивирао од априла, исте године. Сирил Ваškovič, *ČSSR 1968*, Лјубљана 1983, 11—69; *Чехословачке ѱерсејкџиве*, Београд 1968.

³⁴ Деценију после окупације, званично објашњење из Москве ју је оправдавало „контрареволуционарном ситуацијом” и наводном чињеницом да се Чехословачка нашла на „ивици грађанског рата”. У таквим условима „хиљаде комуниста и ванпартијских грађана” у немогућности да зауставе „надирућу контрареволуцију”, обратили су се „братским партијама социјалистичких земаља с молбом за интернационалну помоћ чехословачком народу у циљу заштите социјализма.” С ослонцем на „интернационалну подршку, марксистичко-лењинистичке снаге у КПЧ, прошириле су борбу против антисоцијалистичких елемената, опортуниста и ревизиониста...” *Большая советская энциклопедија*, т. 29, Москва 1978.³ 152. Московска *Правда* је дан очу интервенције писала да „марксистичко-лењинисти не могу и никада неће бити равнодушни према судбини социјалистичке изградње у другим земљама, заједничкој ствари комунизма и социјализма на земљи.” М. Гелер, А. Некрич, *н. д.*, 583, 721.

Огорчени смо што се Југославија солидарисала са антисоцијалистичким снагама у покушају да се нанесе велика штета социјализму. Својим изјавама југословенски руководиоци пружали су и пружају подршку антисоцијалистичким снагама у Чехословачкој.

Председник Тито је прекинуо совјетског амбасадора:

То је лаж! Ми смо пружали подршку Комунистичкој партији Чехословачке и радничкој класи Чехословачке. Ми смо пружали подршку оним чехословачким личностима са којима сте ви водили разговоре у Москви.³⁵

Совјетски амбасадор је наставио да чита:

Совјетски Савез и остале државе чланице Варшавског уговора у предузимању одлучног корака у Чехословачкој нису имале и немају никаквог другог интереса осим да заштите социјализам и слободу, да притекну у помоћ братском чехословачком народу. Када опасност по социјализам у Чехословачкој буде уклоњена совјетске армије као и армије држава чланица Варшавског уговора повући ће се са територије Чехословачке, осим што ће остати одређене јединице на границама према Западној Немачкој и Аустрији како би заштитиле заједницу социјалистичких земаља пред опасношћу од Запада. Међутим, поједини југословенски руководиоци су изјављивали да Совјетски Савез има за циљ да спречи прогресивни развитак у ЧССР.³⁶ О томе је било говора на Десетој пленарној седници ЦК СКЈ.³⁷ Поред тога Југославија је омогућила делатност таквим особама као што су Шик, Власак и Хајек и пружила подршку њиховој делатности.³⁸

Председник Тито је прекинуо совјетског амбасадора:

Они су били у Југославији на одмору. Затекли су се овде у тренутку окупације Чехословачке.

³⁵ Након отмице и тортуре киднаповани чехословачки лидери (први секретар КПЧ Александар Дубчек, премијер Олдрих Черњак, председник Народне скупштине Јозеф Смирковски, секретар КПЧ Здењак Млинарж и у међувремену пристигли председник Републике Лудвиг Свобода) су доведени у Москву на разговоре са совјетским руководством, где су натерани на потписивање „Споразума” тј. *sui generis* капитулације, којом легитимни органи Чехословачке *post factum* санкционишу чин агресије и кршења одредаба међународног права од стране СССР. Fred H. Eidlin, „*Capitulation, Resistance and the Framework of Normalization: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response*”, *Journal of Peace Research*, Vol. 18, No. 4, (1981), 322—325; Richard J. Crampton, *н. д.*, 336—337; Zdeněk Mlýn a ř, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb 1985; Волтер Лакер, *н. д.*, 440—441; Jurij Gustinčić, *н. д.* 75—85.

³⁶ Алузија на говор Мијалка Тодоровића Плавог на митингу солидарности са народима Чехословачке, одржаном 22. августа 1968. у центру Београда. Спорни део говора гласи: „Свима је данас очевидно да се овде ради о томе да се заустави препород чехословачког социјалистичког развитака и да се заустави демократски пут развитака социјализма у Чехословачкој, који је КПЧ, по вољи и захтевима радничке класе и свих радних људи отпочела у јануару ове године.” (одобравање), *Дневник*, Нови Сад, 23. август 1968, 2.

³⁷ Десета седница ЦК СКЈ, одржана је у Београду 23. августа 1968. под председништвом Ј. Б. Тита, који је између осталог рекао: „Ради се о томе да се спречи прогресивни развитак у Чехословачкој...” *Дневник*, Нови Сад, 24. август 1968, 2.

³⁸ Др Ота Шик, потпредседник Владе ЧСР, др Јиржи Хајек, министар спољних послова и др Франтишек Власак, министар за народноекономско планирање Чехословачке, на позив југословенског руководства проводили су одмор на јадранској обали, где их је затекла вест о совјетској агресији на њихову земљу.

Совјетски амбасадор је наставио са читањем:

Они су у Југославији развијали антисоцијалистичку и антисовјетску делатност.³⁹

Председник Тито је прекинуо совјетског амбасадора:

То није била никаква антисоцијалистичка и антисовјетска делатност. Ми никада не би никоме на нашој територији дозволили антисоцијалистичку и антисовјетску делатност.

Совјетски амбасадор је наставио да чита:

Југословенска новинска агенција Танјуг преносила је разне антисовјетске изјаве и антисовјетске написе. Дописник Танјуга⁴⁰ у својим извештајима подржавао је илегални такозвани ванредни конгрес КПЧ.⁴¹ Делегат Југославије у ОУН учествовао је у антисовјетској пропагандној кампањи коју су у УН покренуле империјалистичке и реакционарне снаге.⁴² Целокупна југословенска штампа већ дуже времена води антисовјетску кампању. У Београду је 23. августа организован митинг са антисовјетским садржајем на коме су учествовале водеће југословенске личности. Било је директно непријатељских парола против Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља.⁴³ Антисовјетска кампања води се и на другим подручјима. Организују се разни састанци са антисовјетским садржајем. Радио Београд у емисијама на руском језику шири дезинформације о догађајима у Чехословачкој и води антисовјетску кампању. Југославија потпуно нетачно оцењује и приказује политику Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља. Приказује је у том светлу као да СССР и остале социјалистичке државе имају неке посебне интересе. С тим у вези је потребно још једном нагласити да је било крајње неопход-

³⁹ О њиховој делатности детаљно: Јан П е л и к а н, Покушај стварања језгра чехословачке емиграције у Југославији након совјетске окупације Чехословачке у августу 1968. године, *Токови историје*, 1—2/2007, Београд 2007, стр. 81—106.

⁴⁰ Реч је о Велимиру Будимиру, дописнику Танјуга из Прага.

⁴¹ У питању је легално сазвани, 14. ванредни конгрес КПЧ, одржан у условима окупације 22. августа 1968. у радничкој четврти Прага, Височани. Скуп, чије је одржавање планирано за 9. септембар, је осудио инвазију и изабрао потпуно реформско вођство Партије. Московским „Споразумом” Конгрес је проглашен нелегалним, а све његове одлуке поништене. Jiří P e l i k a n, *Praško proljeće*, Zagreb 1982, 267—273; Richard J. C r a m p t o n, *н. д.*, 336; Jurij G u s t i n č i č, *н. д.* 79—80.

⁴² Стални представник Југославије у УН др Антон Вратуша, затражио је да „се све окупационе трупе одмах повуку с територије Чехословачке.” Обраћајући се 23. августа, увече, Савету безбедности УН, југословенски амбасадор је рекао да је за његову земљу „неприхватљива доктрина којом се правда страна интервенција на Чехословачку... Никакви принципи социјализма не могу се узети као параван за правдање ове грубе повреде суверенитета једне државе и за окупирање њене територије... Оружане снаге извршиле су инвазију с намером да утичу на правац развитака у ЧСР. Оне хоће да лише народ, владу и друга уставна тела Чехословачке неогуђивог права да суверено одлучију о свом развитуку.” *Дневник*, Нови Сад, 25. август 1968, 9.

⁴³ У Београду је на Тргу Маркса и Енгелса 22. августа 1968. пред 250.000 људи одржан митинг „југословенске солидарности”, на коме је изражена „неподељена подршка на родима Чехословачке”. Маса је скандирала Титу и Дубчеку, а главни говорник био је секретар Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић, који је, не помињући ниједном директно Совјетски Савез или неку од земаља агресора, између осталог рекао да читава Југославија „доживљава ову тешку драму братских народа Чеха и Словака као своју сопствену...” *Дневник*, Нови Сад, 23. август 1968, 1—2.

но предузимање енергичних мера како би се спречila контрареволуција у Чехословачкој и онемогућила завера империјалистичких сила. Нове чињенице говоре о томе да је завера против социјализма у Чехословачкој била широко и добро организована. Пронађена су у Чехословачкој многа тајна склоништа оружја. Биле су припремљене тајне оружане снаге. Постојала је читава мрежа радио станица у Чехословачкој повезаних са реакционарним и империјалистичким силама. Да Совјетски Савез и друге државе чланице Варшавског уговора нису енергично поступале, да нису предузеле оштре мере створила би се крајње опасна ситуација са несагледивим последицама за социјализам, међународни раднички покрет и интересе светског мира.

Совјетски Савез нема никаквих својих посебних интереса. Његове јединице нису ушле у Чехословачку с циљем да је експлоатишу или томе слично. Ушле су само с једним циљем да помогну чехословачком народу и очувају социјализам у Чехословачкој.

Мере Совјетског Савеза и осталих држава чланица Варшавског уговора у потпуном су складу са совјетско-чехословачким споразумом и са закључцима састанка у Чиерни и састанка у Братислави.⁴⁴ Ништа није учињено противно тим одлукама. У изјави са састанка у Братислави, коју су потписали и представници КП Чехословачке, речено је да ће се предузимати мере међусобне помоћи и подршке социјалистичким земљама, те да то произлази из општих интернационалистичких обавеза социјалистичких држава. Акција Совјетског Савеза и осталих чланица Варшавског уговора представља испуњавање интернационалистичке обавезе која произлази из начела пролетерског интернационализма.

Југословенски руководиоци су, међутим, пружали другу врсту помоћи. Подржавали су антисоцијалистичке снаге и иступали против акције СССР и осталих социјалистичких земаља. Став Југославије нема ничег заједничког са интересима социјализма, са идеологијом марксизма-лењинизма, ничег заједничког са интересима солидарности социјалистичких земаља и радничких партија. Са својом антисовјетском кампањом Југославија се објективно нашла на истим позицијама на којима су империјалистичке снаге које воде рат против вијетнамског народа.⁴⁵

⁴⁴ Четвородневи совјетско-чехословачки састанак на врху одржан у Чиерни, започео је 29. јула 1968, а одмах по његовом завршетку одиграо се нови скуп у Братислави на којем су се совјетским и чехословачким лидерима придружиле и вође Мађарске, Пољске, ДР Немачке и Бугарске. Циљ оба самита био је снажан притисак на чехословачко руководство да одустане од реформи, демократизације друштва и све аутономнијег деловања. Иако се чинило да су тензије на релацији Праг—Москва опале и да је насилно решење кризе све мање вероватно, што се тумачило као победа чехословачких реформиста, оба састанка су само послужила совјетском руководству да успешно сакрије своје праве намере. Jiří Valenta, *The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia*, 55—76; Richard J. Hampton, *н. д.* 335; Peter Calvocoressi, *н. д.*, 307—308; Волтер Лакер, *н. д.*, 439—440; Владимир Волков, *Ситалин је хтео другачију Европу — Сиољна политика Москве од 1940. до 1968*, Београд 2007, 286—290.

⁴⁵ Алузија на Вијетнамски рат у којем су САД војном интервенцијом покушале да спрече уједињење Северног и Јужног Вијетнама под комунистичким вођством. У већем делу света снажно антиратно и антиамеричко расположење, посебно је било изражено у социјалистичким земљама.

Председник Тито је прекинуо совјетског амбасадора:

Како се усудите да предамном читате такве клевете! Како дозвољавате себи да понављате такве лажи!

Совјетски амбасадор је рекао да је добио налог ЦК КПСС и владе СССР да ово прочита председнику Титу. Рекао је да је скоро већ при крају текста и наставио да чита:

Одговорност за последице овим од стране СССР ничим изазване кампање која се у Југославији води против Совјетског Савеза пада на југословенску страну. Таква кампања се мора штетно одразити на совјетско-југословенске односе, као и на ствар социјализма у Југославији.

Совјетски амбасадор је затим рекао да је ето то што је прочитао оно што му је било наложено од стране совјетске владе и ЦК КПСС.

Председник Тито је рекао да му је жао што се влада СССР и ЦК КПСС појавила са таквим лажним саопштењем.

Председник Тито је нагласио да је већ приликом разговора у Москви⁴⁶ јасно рекао највишим совјетским руководиоцима да би све друге мере, осим политичких, представљале катастрофалну грешку. Примена силе, а поготово оружане силе у третирању чехословачке ситуације представљала би агресију против Чехословачке. Председник Тито је то јасно рекао совјетским руководиоцима у Москви и при томе остаје.

Совјетски руководиоци приликом разговора у Москви молили су председника Тита да помогне. Он је рекао да ће помоћи и он је помогао руководству КП Чехословачке и радничкој класи Чехословачке. Он је већ у Москви јасно рекао да је уверен да су радничка класа Чехословачке и КПЧ довољно снажни и довољно способни да сами сузбију сваку опасност која би претила социјалистичком уређењу у Чехословачкој. Они су способни да се сами ухвате у коштац са проблемима своје земље. Он је наглашавао у разговорима са највишим совјетским руководиоцима да ако желе помоћи социјализму у Чехословачкој онда треба да пружају подршку и помоћ руководству КП Чехословачке на челу са другом Дубчеком. СК Југославије пружао је управо такву помоћ.

Међутим, представници пет земаља који су у Варшави потписали оно фамозно писмо пружали су потпуно другачију „помоћ”, такву која заиста нема никакве везе са интересима социјализма, већ која напротив наноси огромну штету ствари социјализма и међународног радничког покрета. Писмо петорице, које је било донето у Варшави, је било велика грешка.⁴⁷ То је био акт који је наговештавао да се иде путем који мора да доведе до тешких последица за социјализам.

⁴⁶ Југословенски председник на кратко је посетио совјетску престоницу приликом свог пропутовања у повратку из посете Јапану (8—15. априла 1968). Leo Mates, *н. д.*, 1976. 184; Todor Kuljić, *н. д.*, 323; Dušan Bilandžić, *н. д.*, 526.

⁴⁷ На дводневном састанку комунистичких партија и влада Бугарске, Мађарске, Польске, ДР Немачке и СССР-а, одржаном средином јула 1968. у Варшави, упућено је писмо КП Чехословачке, која је одбила долазак. У опширном и оштро интонираним писму изражена је дубока забринутост за судбину социјализма у Чехословачкој, јер „поткопавање руководеће улоге комунистичке партије води ликвидацији социјалистичког система... тиме су угрожени темељи нашег савеза, као и безбедност наших земаља.” Председништво КПЧ одлучно је одбацило наводе из варшавског „Писма петорице”, сматрајући да садржи „јед-

После састанка у Чиерни и Братислави друг председник (Тито — пр. М. Б.) је на позив чехословачког руководства на челу делегације СКЈ посетио Праг.⁴⁸ Он је помогао чехословачком руководству на челу са Дубчеком. Саветовао је чехословачким друговима да се енергично обрачунају са свим антисоцијалистичким тенденцијама. Уверио се у то да је руководство КП Чехословачке одлучно решено да иде тим путем. Саветовао им је да у томе енергично истрају. Приликом посете Прагу и разговора са најодговорнијим чехословачким руководиоцима уверио се у то да је Чехословачка сама у стању да се понесе са својим проблемима.

Међутим, свега неколико дана после тога дошло је до неизазване оружане интервенције у Чехословачкој, дошло је до окупације Чехословачке. То је била сасвим неизазвана интервенција. Нико од одговорних фактора Чехословачке није тражио интервенцију.⁴⁹

То, наставио је председник Тито, да војске социјалистичких држава окупирају једну социјалистичку државу, то је запањујуће. То је ужасно. Просто је тешко схватити, полазећи од здравог разума, да се могло догодити да армије СССР и других држава Варшавског уговора иду на окупацију једне социјалистичке земље и да то приказују као братску помоћ и испуњавање обавезе на принципима пролетерског интернационализма.

Овим насилним актом, наставио је председник Тито, нанет је страшан ударац интересима социјализма, међународног радничког покрета и интересима мира. То је вода на млин најреакционарних снага у свету.

Све велике комунистичке партије у западноевропским земљама осуђују такав поступак. Оне се с њим никако не могу да сложе. Оне знаду своје обавезе према интересима социјализма.

У коментару совјетске званичне новинске агенције ТАСС се наводи како једино СКЈ од комунистичких партија подржава антисоцијалистичке снаге у Чехословачкој.⁵⁰ Прво, обична је лаж да је СКЈ подржавала

нострани и необјективне оцене.” *Дневник*, Нови Сад, 19. јул 1968. 1—3; Ćiril Bašković, *н. д.*, 124—128; Владимир Волков, *н. д.*, 283—285.

⁴⁸ Југословенски председник посетио је Праг 9—11. августа 1968. године. Руководство и грађани Чехословачке дочекали су Тита са нескривеним одушевљењем. Осим подршке политичком курсу новог вођства КПЧ, југословенски председник је своје домаћине охрабривао на радикалније потезе према опозиционим групама, које су својим деловањем давале повода совјетским критикама ситуације у Чехословачкој. *Политика*, Београд, 10—12. август 1968; *Дневник*, Нови Сад, 10—12. август 1968; Љ. Димић, Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године, 230—231.

⁴⁹ По угледу на улогу коју је Јанош Кадар одиграо у мађарској револуцији 1956. совјетски режим покушао је да у конзервативном делу КПЧ пронађе савезнике, који би тражили „братску помоћ” СССР-а, тј. војну интервенцију, али у чехословачком руководству нису пронашли довољно кредибилних људи који би учинили такав гест, док је председник Слобода одбио да повери мандат за састав квислиншке владе прокремљовском догмати, Индри, који би упутио накнадни позив „савезничким армијама Варшавског пакта”. Александар Н. Јаковљев, *У врлоложу сећања* 1, Београд 2002. 263—268; Richard J. Grampton, *н. д.*, 336; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremļa*; Jiří Pelikan, *н. д.*, 261—263; Волтер Лакер, *н. д.*, 440—441; Jurij Gustinčič, *н. д.*, 84.

⁵⁰ У оштром коментару совјетске државне новинске агенције између осталог се каже: „Само скретањем од класних позиција може се објаснити чињеница што за разлику од других комунистичких партија, руководство СКЈ и даље активно подржава ревизионистичке снаге у ЧССР које пактирају са реакцијом. Буржоаске телеграфске агенције приметиле

антисоцијалистичке снаге у ЧССР. СКЈ је подржавао радничку класу и КП Чехословачке. И друго, није СКЈ једина партија која осуђује окупацију Чехословачке. То су врло јасно осудиле многе партије, као рецимо КП Италије, КП Француске, КП Велике Британије, КП Шпаније и многе друге.⁵¹ Те партије добро знаду да би уколико би се сагласиле са окупацијом Чехословачке то била катастрофална грешка за те комунистичке партије и за раднички покрет у њиховим земљама.

Човек здравог разума, наставио је председник Тито, просто не може да схвати како се неко могао одлучити на такав страشان корак. Он представља директан напад на интересе социјализма. То ће имати далекуосежне негативне последице.

Ви тврдите, наставио је председник Тито обраћајући се совјетском амбасадору, односно Ви сте добили налог да прочитате тврдњу о томе како ми у Југославији водимо антисовјетску кампању. То је обична лаж. Ми смо у документима ЦК СКЈ, као и у многим другим документима јасно истакли да нећемо дозволити никакву кампању против Совјетског Савеза, никакав антисовјетизам, да нећемо дозволити никакве провокације против Совјетског Савеза. Међутим, такође смо врло јасно нагласили да нас нико не може спречити у томе да заузимамо свој принципијелан став. Истакли смо врло категорично да нас нико не може спречити у нашем самоуправном социјалистичком путу.

Прошло је двадесет година од напада Стаљина против КПЈ и Југославије. Ми смо 1948. и каснијих година били жртва стаљинске кампање. Међутим, сада, двадесет година после тога, после свих искустава, дешавају се исте, а у неком смислу још горе ствари. То је просто запањујуће.

Изгледа да има совјетских руководилаца који имају слабе саветнике. Слушају савете таквих који имају посебне интересе. То су слаби саветници.⁵² Совјетско руководство, међутим, није хтело да слуша савет председника Тита, који је упозоравао, да се у третирању ситуације у Чехословачкој никако не би смеле применити методе силе, већ напротив да би ствари требало решавати политичким путем и пружати подршку чехословачком руководству.

су, не без сарказма, да се позиције Београда у односу на резултате совјетско-чехословачких разговора у потпуности поклапају са позицијама Бона.” *Дневник*, Нови Сад 29. август 1968, 4.

⁵¹ У саопштењу италијанске КП између осталог се каже: „Политбиро сматра такву одлуку неодговорном и оцењује да је она неспојива са принципима аутономије и независности сваке комунистичке партије и социјалистичке државе.” Руководство КП Француске је уз захтев за евакуацију окупационих трупа, изразило „изненађење и оштро неодобравање” агресије на Чехословачку. КП Велике Британије окарактерисала је војну интервенцију као „потпуно неоправдану”, док је шеф норвешке КП, совјетски акт назвао „једним од најтрагичнијих догађаја који су се икада десили у међународном радничком покрету”. *Дневник*, Нови Сад, 28. август 1968. 2.

⁵² Најгорљивији заговорници војне интервенције у Чехословачкој били су источнонемачки и пољски лидери Улбрихт и Гомулка, који су се плашили преливања демократских идеја „прашког пролећа” на своје државе. Erik H o b s b a u m, *Doba ekstrema — Istoriја kratkog dvadesetog veka 1914—1991*, Beograd 2004, 301—302; Владимир Волков, *н. д.*, 274; Волтер Лакер, *н. д.*, 436—437; М. Гелер, А. Некрич, *н. д.*, 580—581.

Народи Југославије херојски су се борили против фашизма. Југославија је имала милион и седам стотина хиљада људских жртава. Припремни смо и данас на жртве ако дође у опасност наша независност и наш самостални пут изградње социјализма. Уколико би Југославија била угрожена, било са истока, било са запада, она ће се одлучно борити. Ако дође до напада на Југославију, било са запада, било са истока, Југославија ће се одлучно борити у одбрани своје независности. У то не треба сумњати.

Осврћући се на коментар ТАСС-а о Југославији, Председник Тито је нагласио да је потпуна неистина оно што се тврди да се у Југославији води антосовјетска кампања. Додао је да се он не слаже са сваким чланком у југословенској штампи. Међутим, политика СКЈ је врло јасна. Никако не доливати уље на ватру. Ми нећемо дозволити нападе на Московски споразум, без обзира на то под каквим је условима направљен, а зна се какви су то били услови.⁵³ Наш став према Московском споразуму је јасно изложен у коментару Тањуга.

Код нашег народа је огромно огорчење. Да ли ми можемо да спречимо да се радни колективи састају у фабрикама и изражавају своје оправдано огорчење? Не, не можемо!

Друг Тодоровић је приметио да је народ хтео на улице и да смо морали то спречавати. Народ је огорчен.

Председник Тито је наставио: Треба се замислити куда води политика која је изражена окупацијом Чехословачке. Совјетски амбасадор је овде читао сасвим неосноване оптужбе о томе како се тобож у Југославији води антисовјетска кампања. Погледајте шта пише бугарска штампа о Југославији, а посебно о Македонији. То су непријатељски чланци у којима се испољавају територијалне претензије према Југославији.⁵⁴ Напади против СР Македоније су напади на читаву СФРЈ. Сумња у то да би бугарска штампа то сама чинила да нема нечију подршку. Очито је да се ту ради о једном дугорочном и далекосежном плану. Били бисмо наивни када тога не бисмо били свесни.

Ја сам дуго комуниста, наставио је друг Тито, и добро знам шта су интереси социјализма и радничког покрета. Код нас не иде све добро, али имамо и много успеха. Као комунисту ме нико никада неће убедити да је оно што су СССР и неке друге државе чланице Варшавског угово-

⁵³ После киднаповања, физичке тортуре и претњи чехословачки врх у својству совјетских талача, прихватио је одредбе московског „Споразума”. Ова *de facto* капитулација између осталог предвиђа: борбу против контрареволуције, поништавање 14. конгреса КПЧ, избацивање из партијског врха *некорисних* функционера тј. оних који су нелојални окупатору, прихватање окупационих трупа на својој територији, обнављање цензуре, заштиту од гоњења оних који су помагали окупатору, забрану свих партија које нису део Народног фронта, обавезу КПЧ да консултује Совјете у свим важним одлукама... Zdeněk Mlynář, *н. д.*, 260—300; Richard J. Crampton, *н. д.*, 336—337; Jurij Gustinčić, *н. д.* 80—85; Svetozar Vukmanović-Tempo, *н. д.*, 382—383.

⁵⁴ Тих дана бугарска штампа је поново актуелизовала питање о наводно бугарском карактеру Македонаца и реafirмисала кампању негирања македонског националног идентитета. Слични координирани напади представника режима и штампе у Софији, јављали су се готово закономерно када би се односи Југославије и СССР-а погоршали. Leo Mates, *н. д.*, 185.

ра учиниле у Чехословачкој правилно. Могло се друкчије решавати. Требало је ствари решавати политичким путем, политичким средствима. Зар КП Чехословачке не би могла сама да решава проблеме Чехословачке? У разговорима у Прагу уверили смо се да има руководство КП Чехословачке јасан курс, да је одлучно у сузбијању свих антисоцијалистичких тенденција, да је било одлучно решено да се обрачуна са свим антисоцијалистичким снагама. Поред тога, руководство КП Чехословачке је све чинило да не дође до провокација. Настојало је да побољша односе са Совјетским Савезом и другим земљама чланицама Варшавског уговора. Представници Чехословачке, највиши руководиоци, су јасно рекли да ће одлучно наставити тим путем. Они су се придржавали одлука Чиерне и Братиславе. Па ипак је дошло до војне интервенције и окупације. То је заиста жалосно да је до таквог нечег могло да дође.

Ја сам био први у Југославији, наставио је друг Тито, који се залагао за то да се уклони неповерење према Совјетском Савезу које је постојало као последица политике СССР из 1948. године.

Социјалистичка Југославија, наставио је председник Тито, залагаће се и убудуће за побољшање односа са Совјетским Савезом, међутим, то не зависи само од ње. Што се тиче политике СФРЈ, она је јасна и у пракси је доказано да жели добре односе са СССР.

Враћајући се поново на коментар ТАСС-а, председник Тито је нагласио да у њему има таквих лажи и бесмислица као на пример тврдња да се Југославија у третирању догађаја у Чехословачкој налази на истим позицијама са Боном. Југославија има свој, и то принципијелан став. Окупацију Чехословачке не може да прихвати.

Председник Тито је нагласио да га све оно што се догађа са Чехословачком дубоко боли као комунисту. Није нам свеједно шта се дешава и шта ће се догађати. Ми при томе не полазимо само од интереса социјалистичке Југославије, већ имамо у виду и интересе светског социјализма и међународног радничког покрета.

Југославија има свој концепт социјализма. Она тај концепт никоме не намеће. Наш концепт социјализма темељи се на начелима марксизма-лењинизма. Ми од тог концепта нећемо одступити. Ми ћемо даље развијати социјалистичко самоуправно друштво. Нико нас у томе неће спречити.

Историја ће показати ко је у праву у оцени догађаја око Чехословачке, као што је и недавна историја показала које био у праву, а ко је учинио страховиту грешку. Историја се у овом примеру ипак у неком смислу понавља. Видеће се да су поступци према Чехословачкој били погрешни, да је то био један промашени потез који је на штету социјализма, а и на штету самих интереса СССР.

Председник Тито је рекао совјетском амбасадору нека не мисли да говори у нервози. Он говори мирно и сталожено. Но, чињеница јесте да се у њему после недавних догађаја накупило пуно горчине. Ако би овде, уместо амбасадора, били Брежњев, Косигин и Подгорни,⁵⁵ он би њима

⁵⁵ Леонид Иљич Брежњев, генерални секретар КПСС (1964—1982); Алексеј Николајевич Косигин, председник Владе СССР (1964—1980); Николај Викторович Подгорни, председавајући Врховног совјета СССР (1965—1977).

још оштрије рекао своје мишљење. Јер, амбасадор је овде дошао само да прочита оно што му је било саопштено да прочита.

Затим је председник Тито рекао да сада могу да буду задовољне империјалистичке силе, које су добиле јак поен. Окупација Чехословачке је вода на млин најреакционарних снага у свету.

Председник Тито је још једном нагласио да је требало решавати ствари око Чехословачке другим путевима и методама, политичким средствима, а не прибегавањем силе.

Совјетски амбасадор је на ово рекао да су били употребљени и други методи. Било је неколико саветовања. Био је састанак у Чиерни и састанак у Братислави. Међутим, чехословачко руководство није било у стању да реализује одлуке тих саветовања. Постојала је у Чехословачкој све већа опасност контрареволуције. Шта би се догодило ако би дошло до преврата у Чехословачкој?

Председник Тито је нагласио да никаква таква опасност није постојала.

Совјетски амбасадор је рекао да је њихова процена другачија. Совјетска армија и армије других држава Варшавског уговора правремено су ушле у Чехословачку и спречиле преврат. Шта би било да то није учињено? Зар није боље да је правременим уласком трупа спречен преврат у Чехословачкој.

Председник Тито је рекао да је управо то што се ушло са трупама у Чехословачку најгоре. Мања би штета била за социјализам па чак да је Чехословачка отписана као социјалистичка земља, него то што су војске социјалистичких земаља упале на територију једне социјалистичке земље. А поред тога, чињеница јесте да није постојала опасност да се ЧССР отпише као социјалистичка земља.

Затим је председник Тито указао на понашање совјетских јединица у Чехословачкој. Навео је пример оне девојке коју су прегазили совјетски тенкови на улицама Прага. Па то је страшна ствар.⁵⁶

Совјетски амбасадор је рекао да су совјетске трупе избегавале инциденте. Међутим, у Чехословачкој су чак и децу стављали на цесте и улице да би спречили улазак совјетских тенкова. Тако је и дошло до њељубих (нежељених — прим. М.Б.) инцидената. Одговорност не носе совјетске јединице, већ они који су децу стављали на улице. Поред тога, познато је да су у Чехословачкој спроводили прави терор против совјетских дописника. Совјетски амбасадор је затим рекао да другог излаза није било сем да се уђе са трупама Варшавског уговора у Чехословачку. То сигурно није идеалан излаз. Међутим, другог излаза није било. Све друго би било горе. О томе се у руководству дуго размишљало.

Председник Тито је поновио да је оно што се догодило најгоре. Питао је како се може говорити о помоћи чехословачком народу. Нико није тражио долазак страних трупа.

⁵⁶ Потоња совјетска статистика је утврдила да су од августа до децембра 1968. страдала 94 чехословачка грађанина, а 345 их је теже рањено. У истом периоду, на разне начине (болести, неопрезно руковање оружјем, хаварије, итд.) је погинуло 96 совјетских војника. *Советская внешняя политика в годы „холодной войны“*, Москва 1995, 328.

Совјетски амбасадор је рекао да је то тражено из Чехословачке.⁵⁷

Председник Тито је рекао нека наведе имена људи који су тражили интервенцију и звали стране трупе.

Совјетски амбасадор је одговорио да су биле снаге у Чехословачкој које су тражиле да дођу трупе. Он не може да улази у детаље.

Друг Тодоровић је питао нека совјетски амбасадор каже да ли су Влада Чехословачке, Парламент Чехословачке или ЦК КПЧ тражили интервенцију трупа Варшавског уговора?

Совјетски амбасадор је избегао одговор и рекао да је на пленуму ЦК КПЧ говорено о опасности антисоцијалистичких снага.

Председник Тито је приметио да је једно оцена о опасности анти-социјалистичких снага, а да је друго питање уласка страних трупа. Чињеница јесте да ниједан партијски орган и ниједан уставни орган Чехословачке није тражио долазак страних трупа.

Председник Тито је затим рекао да у свету осуђују такав поступак и да се и многи у социјалистичким земљама питају да ли је то било потребно и правилно. Војна интервенција и то интервенција из социјалистичких земаља против друге социјалистичке земље је за осуду.

Совјетски амбасадор је затим рекао да се у написима у југословенској штампи употребљавају непријатељски изрази као нпр. да је то што се догодило у Чехословачкој интервенција, да је то агресија и слично.

Председник Тито је приметио да је то интервенција. Не може се назвати друкчије.

Совјетски амбасадор је рекао да улазак трупа држава Варшавског уговора у Чехословачку није уперен против народа Чехословачке. Ми смо тамо дошли као пријатељи да помогнемо...

Председник Тито је нагласио да улазак страних трупа без позива уставних и изабраних органа дотичне земље представља недозвољену војну интервенцију. Тиме је била учињена страховита грешка. Сада је велико питање како ће они који су је учинили испливати из тог саса.

Председник Тито је изразио наду да се бар сада неће ићи на даље заоштравање и да ће се поштовати одредбе Московског споразума о повлачењу трупа и о немешању у унутрашње послове Чехословачке.

⁵⁷ Московска *Правда* објавила је 21. августа 1968. непотписано писмо „групе чланова ЦК КПЧ, владе и Народне скупштине” у којем се „позивају владе и комунистичке партије братских земаља да пруже неодложну помоћ чехословачком народу”. Као легитимацијску основу инвазије Совјети су планирали да формирају квислиншку владу, која би позвала „братски совјетски народ” да им пружи помоћ у борби против спољног и унутрашњег непријатеља. Иако је војни део операције успео, политички је крахирао, јер окупациони официри нису имали јасна политичка упутства, огромна већина у Партији подржавала је легитимно руководство, али је важну улогу одиграо и плебисцитарни отпор грађана, због чега се није могла саставити просовјетска „револуционарна радничка и сељачка” влада. *Дневник*, Нови Сад, 22. август 1968. 5; Александар Н. Јаковљев, *н. д.*, 263—268; Fred H. Eidlin, *н. д.*, 320—321; Владимир Волков, *н. д.*, 290; Волтер Лакер, *н. д.*, 440—441; Zdeněk Mlýnář, *н. д.*, 250—251. Иначе, писмо групе чланова ЦК КПЧ било је писано по угледу на „мађарски случај” из 1956. када је Јанош Кадар преко ноћи променио страну и уместо разбијене комунистичке партије, основао просовјетску Социјалистичку радничку партију, те у име новоформиране „радничко-сељачке владе” позвао СССР на интервенцију. Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *н. д.*, 606; Giuseppe Boffa, *н. д.*, 375; Волтер Лакер, *н. д.*, 379. Ivan Ivanji, *н. д.*, 51.

Совјетски амбасадор је рекао да су трупе Варшавског уговора срећом правремено ушле у Чехословачку и тиме спречиле контрареволуцију и преврат. Совјетски Савез при томе нема никаквих других циљева сем да заштити интересе социјализма.

Председник Тито је на ово приметио да нас у то не могу уверити. Поновио је да нас у то не могу убедити. Војном окупацијом Чехословачке нанет је страشان ударац социјализму. То је просто несхватљиво да се тако нешто могло учинити. То је прави кошмар.

Совјетски амбасадор је рекао да ће то ојачати социјализам у Чехословачкој и КПЧ.

Председник Тито: Не!

Совјетски амбасадор је рекао да су 23 комунистичке партије подржале Совјетски Савез. И оне партије, као нпр. КП Италије и КП Француске које су се у почетку колебале сада подржавају Московски споразум.

Председник Тито је рекао да је подршка Московском споразуму нешто сасвим друго. То је подршка настојањима да не дође до даљег заостравања и погоршавања ситуације.

Совјетски амбасадор је рекао да југословенска штампа пише како је до Московског споразума дошло у сенци тенкова и како су разговори у Москви били неравноправни.⁵⁸

Председник Тито је приметио да то сада нема смисла истицати. Видећемо шта ће се даље догађати. Већ је на састанку у Чиерни и Братислави било речено да је ствар уређена на најбољи могући начин, па је ипак дошло до војне интервенције. Да видимо шта ће сада бити после споразума који је потписан у Москви.

Друг Годоровић је нагласио да је сада потребна што бржа ликвидација окупације, што брже повлачење трупа Варшавског уговора из Чехословачке.

Председник Тито је нагласио да смо ми уверени да имају Чеси и Словаци довољно снаге и да су довољно способни да сами решавају своје проблеме и да сами уклоне опасност од свих антисоцијалистичких тенденција.

Совјетски амбасадор је рекао да има и у Југославији тешкоћа. Не иде све како жели руководство. Али у Југославији постоји велики лични ауторитет председника Тита. И тај фактор — лични ауторитет друга Тита — игра велику улогу. Југославија је у том погледу у другом положају него руководство у Чехословачкој. Па ипак, упркос великом ауторитету друга Тита у Југославији је долазило до напада на диктатуру пролетаријата.⁵⁹

⁵⁸ Слика измученог и психички растројеног Дубчека, који по повратку у Праг, демонстрирајући беспомоћност и с муком задржавајући сузе, преко радија, сународницима објашњава неопходност прихватања окупационих захтева, обол је мартиролошком обрасцу, иманентном не само чешкој историји. Zdeněk Mlýnář, *Mraz dolazi iz Kremļa*, 260, 303.

⁵⁹ Алузија на масовне студентске демонстрације у Београду и другим југословенским универзитетским центрима у јуну 1968. године.

Председник Тито је одговорио да се ми брзо обрачунавамо са таквим нападима. Неко време пуштамо да се јављају појединци са таквим схватањима, а онда када оценимо да је тренутак оштро наступимо.

Председник Тито је нагласио да треба слушати глас народа. Између расположења југословенских народа и политике СКЈ нема раскорака.

Совјетски амбасадор је рекао да нема раскорака ни између расположења совјетског народа и политике КПСС.

Председник Тито је нагласио да би совјетски амбасадор требало да се залаже за добре односе СССР и Југославије.

Совјетски амбасадор је рекао да то и чини.

Председник Тито је нагласио да би требало развијати такве равноправне међусобне односе у којима се на равноправан начин слуша мишљење и једног и другог. Социјалистичка Југославија није у Варшавском пакту и није у лагеру. Али она има право да каже своје мишљење о проблемима социјалистичких земаља. Јер, није нам свеједно шта се дешава.

Совјетски амбасадор је приметио: Треба да се уважава и наше мишљење.

Председник Тито је нагласио да ми не полазимо само од интереса социјалистичке Југославије, већ размишљамо и водимо рачуна о светском социјализму и о међународном радничком покрету и о интересима светског мира. На својим путовањима по азијским и афричким земљама он је увек говорио да треба имати поверење у Совјетски Савез, да је СССР пријатељ азијских и афричких земаља. Како ће то сада изгледати у афричким и азијским земљама. Окупацијом Чехословачке дошло је до великог огорчења у азијским и афричким земљама. СССР је проиграо поверење које се постепено стварало у тим земљама.⁶⁰

Совјетски амбасадор је приметио да су очито различите оцене ситуације у Чехословачкој.

Председник Тито је подсетио да је још приликом посете Москви у разговорима са највишим совјетским руководиоцима наглашавао да није тачно да КП Чехословачке и њено руководство не могу заштитити тековине социјализма. Постоји јака радничка класа у Чехословачкој са дугом традицијом. Постоји радничка милиција.

Совјетски амбасадор: Била је слаба, у последње време све слабија.

Председник Тито: Народ Чехословачке је био јединствен. Треба имати поверења у народ. Не треба се понашати тако као што је једном приликом рекао Молотов: „Народ, шта је то народ? Дај му кромпира па је све у реду.”

Совјетски амбасадор: Наравно, то је примитивно схватање.

Председник Тито је нагласио да совјетско руководство није хтело да слуша савет југословенског руководства. Слушало је, међутим, савете лоших саветника, који из својих посебних разлога дају совјетском руководству лоше савете. Има других, као што смо на пример ми, који не

⁶⁰ Сличну улогу политичког посредника, али између арапских земаља и САД, Тито је играо и током седамдесетих година. О томе више: Миле Бјелџац, Марија Обрадовић, Прилог за историју односа СФРЈ и САД, *Токови историје*, 3—4/2003, Београд 2004. 132—147.

полазимо само од интереса наше земље, већ полазимо од интереса социјализма у свету.

Совјетски амбасадор је рекао да и ЦК КПСС полази од интереса социјализма у свету. Совјетски Савез нема никаквих посебних интереса.

Председник Тито је нагласио да ми желимо да се са Совјетским Савезом развијају нормални међудржавни односи. Међу нама може да се води идеолошка борба, али то не би смело да утиче на међудржавне односе. Међутим, има сада већ неких индикација да Совјетски Савез иде на заштравање према Југославији. У том духу написан је коментар ТАСС-а. Има разних непријатељских чланака у совјетској штампи о Југославији. Има неких индикација да Совјетски Савез одгађа реализацију неких договора.

Совјетски амбасадор је рекао да први пут чује за ово. То могу да буду, можда, само неки технички разлози због којих је дошло до одлагања. Као амбасадор ће се залагати колико може за развој односа.

Председник Тито је нагласио да смо ми за сарадњу. Хоћемо добре економске и друге односе са СССР.

Председник Тито је затим истакао да ћемо одлучно и упорно бранити своје позиције. Свака земља има своје специфичне услове. Проблеми које у свом социјалистичком развоју имамо у нашој земљи су наша ствар. Ми их сами решавамо и нећемо допустити да се ма ко извана меша у наше ствари.

Наш народ је у прошлости много страдао. То је горд, поносан народ који цени своју независност, који никоме не дозвољава да му се меша у његове ствари. Он ће своје проблеме сам решавати.

Ми желимо добре односе са свим социјалистичким земљама, а посебно са Совјетским Савезом. Никако не желимо да би се наши односи погоршали. Нећемо дозволити никакве нападе на Совјетски Савез као државу и народ. Нећемо дозволити никакве провокације. А ви не требате сваки чланак да узимате као *casus belli*.

Жао нам је што је до свега тога дошло. Цео живот радио сам на развијању добрих односа са Совјетским Савезом. А сада су окупацијом Чехословачке нарушени неки елементарни принципи односа међу социјалистичким земљама. Тај акт је највећа грешка. То је страшна грешка.

Совјетски амбасадор: Очито је да имамо различито гледиште.

Председник Тито је нагласио да се такве грешке не смеју даље чинити.

На овоме је разговор завршен.

Бриони, 31. августа 1968. г.

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE
YUGOSLAV-SOVIET RELATIONS

A Note on the Reception of the Soviet Ambassador
at the President Tito's Office on August 30, 1968

by

Milivoj Bešlin

Summary

The Soviet-Yugoslav relations vacillated in the postwar period from divergence and conflicts to cooperation and understanding, and the researchers identified three great crises in the relation Moscow—Belgrade. The first escalation of animosity occurred in the decisive 1948, after the IB Resolution, which resulted in the complete break in the relations between the two countries. The cause of the second crisis was the first draft of the Programme of the League of Communists of Yugoslavia, prepared to be adopted at the VII Congress in 1958, which was assessed in the Soviet Union as revisionist, antimarxist, so the USSR asked to give it up. Lastly, the third serious antagonizing of the Yugoslav-Soviet relations was initiated by the aggression towards Czechoslovakia carried out in 1968 by the USSR and its East European satellites, followed by the sharp Yugoslav reaction to that act of violation of the international law and military subjugation of a friendly country. In the atmosphere of sharp reactions of Yugoslav officials and dramatic reports of the press about the events in Czechoslovakia, the Soviet ambassador requested an urgent reception at the President Tito's office, which occurred on August 30, 1968. During the talk, the ambassador Benediktov read the text of the protest letter of the Soviet party and state leadership addressed to Yugoslavia; there followed determined and energetic reactions of the President Tito, as well as the ambassador Benediktov's explanation about the problematic issues in the relations between the two socialist countries.

Владимир Сшојанчевић

**КНЕЗ И КРАЉ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ
— У СВОМ ВРЕМЕНУ И ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ
(1873—1889)**

САЖЕТАК: У комплексној и сложеној проблематици историје Србије 1873—1889. године, у раду су, укратко, представљени резултати владавине Милана Обреновића. Детаљније је приказана политика Србије према Арбанасима и Бугарима, као важан садржај националне политике и владавине Милана Обреновића. Наведен је кратак историографски преглед о његовој владавини уз покушај да се краљ Милан представи са психолошко-карактерним особинама које су, уште, увелико одређивале државну политику Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милан Обреновић, Арбанаси, дневна политика, Бугари

I

Кнез, а затим, и краљ Милан IV Обреновић, као владалац Србије, представљао је једну од најоригиналнијих истовремено и веома контроверзну личност српске историје 19. века. На престо Кнежевине Србије наступио је тек са започетим пунолетство 1873. године, и владао њоме у временском распону од само деценију и по. Његова владавина протекла је испуњена бурним догађајима којима је — стицајем општих историјских околности — био захваћен, али којима је и сам умногоме давао лични печат. Веома даровит и силовите енергије, живахно радозналог духа и предузимљивости, динамичног темперамента и готово необуздане страсти за влашћу — Ничеовске „Wille um Macht” — он, је нешто слично свом деди књазу Милошу, са скоро невероватном мером заинтересованости и хтења улазио, или желео да улази у све, фигуративно речено, поре народног живота у земљи и да истовремено држи под својом контролом све нити манифестација и збивања у јавном мњењу Србије. У томе је показивао невероватну истрајност пропраћену, скоро увек, оштрином своје владалачке моћи, подједнако изражаване и на пољу унутрашње као и спољашње политике. Изузетак од тога, евидентно је, била је његова пометеност, психичка клонулост и мисаона дезоријентација у

времену од Сливничке катастрофе до објављене Кевенхилерове мисије и поновног ослобођења Пирота од бугарске окупације.

У политичкој историји Србије показивао се и као апсолутни самодржац у власти, али такође, и као креатор и стваралац. Његова владавина — сва проткана условима и приликама развојног процеса *иреломног* преласка србијанског патријархалног друштва у савремене односе капиталистичке привреде и друштвено-социјалног, културног и духовног преображаја — дала је и позитивне и негативне резултате. Унутрашње-политичка и међународно-правна еволуција историје Србије — условно речено — протекла је под великим утицајем и несумњивом заслугом кнеза Милана, односно од 1882. године, провербијалног, пословичног у народном сећању „првог српског краља после Косова”. Са оваквом двоструком атрибуцијом свога владалачког достојанства, Милан Обреновић је, у ширем народном, сељачком друштву, и у грађанству и код интелигенције, у државном чиновништву и управи уопште, а у војсци посебно, једном речи у јавном мњењу и то не само у Србији, оставио лепе и лоше успомене. Треба их навести, за ову прилику и као научничку обавезу овог научног скупа — ако не све и исцрпно, а оно свакако оне несумњиво битне не само за тадашње време већ и у последичном историјском трајању.

Тако, за његову владавину, било да је он сам био иницијатор, било да је одобравао предлоге и практичне подухвате своје службене околине — својих непосредних сарадника, било да је на то био приморан развојем догађаја у земљи или у међународној политици, — као стварни, конкретни резултати његове владавине, којом се уопште обележавао, обликовао, или давао садржај историји Србије друге половине 19. века — свакако јесу:

1871. Путовање у Ливадију и пријем код руског цара;

1873. Путовање у Беч и представљање аустроугарском цару;

1874. Путовање и представљање султану у Цариграду;

1876. Први српско-турски рат. Победа српске војске на Шуматовцу, и пораз на Ђунису;

1877. Други рат, децембар 1877 — јануар 1878. и ослобођење Југоисточне Србије — касније четири округа;

1878. Берлински конгрес (јун-јул т. г.);

1881. Тајна конвенција: трговински уговор са Аустро-Угарском и градња железничке пруге кроз Србију;

1882. Проглас Краљевине и кнеза Милана за краља;

1883. Тимочка буна, и масовно прогањање радикала;

1885. Српско-бугарски рат, и окупација Пирота (док српска војска држи у опсади Видин), Ковенхилова мисија;

1886. Букурешки мировни уговор — без анексија, и предратно стање — *status quo ante bellum*;

1888. Доношење Устава, Консуларна конвенција са Турском;

1889. Абдикација. Први српски конзули у Турској.

Три важна питања постављала су се пред кнеза Милоша и српску владу непосредно по стицању независности 1878. године, која су била

повољно решена, а имала су шири међународни, а посебно међубалкански значај:

— Нови канонски статус Српске цркве, која постаје аутокефална на основу споразума са цариградском Патријаршијом и Томоса од 1879. године;

— Нови поданички положај становништва новоослобођених крајева, који је прекидао сваки дотадашњи правни однос обавеза и права према Порти, а њихови житељи постају пуноправни грађани Србије, а чије се основно начело сводило на искључиво једностраном праву држављанства и подаништва Српске државе по одредбама Грађанског законика из 1846. године;

— Потпуно укидање важности аграрно-правних односа из времена турске управе, а посебно власништва на земљу која се, у односу на туђе поданике, не сме повезивати и сматрати својином иностраних држављана. У ствари са овом законском одредбом употпуњавао се систем јавног права Србије.

У међувремену интензиван рад на модернизације Србије — и техничка изградња (државна надлештва, болнице, касарне; установљење Српске Краљевске Академије (СКА), ковање златног новца („Milandor”), решавање аграрног питања после одласка Турака; стварање редовне војске, Црвеног крста, пуноправно учешће Србије у Дунавској комисији, откривање споменика кнезу Михаилу у Београду 1882. године, закон о обавезном основном школству, Народној банци и др.

Као посебно, веома значајно питање за историју Србије краљ Миланове владе били су: сукоб са краљицом Наталијом и раскид брака; сукоб са митрополитом Михаилом; Тополска буна 1878. године; Илкин атентат; односи са Црном Гором; колонизација Топлице и Пусте Реке мигрантима и прогнаницима из Старе Србије и Трнске казе.

Сва ова питања обрађивана су у нашој историографији, па их овде само наводимо, не улазећи детаљно у рад Народне скупштине ни рада на законодавној делатности. Међутим посебан проблем Милошеве владавине представљали су односи са Арбанасима и са Бугарима.

II

Значајан предмет и веома важан проблем владавине краља Милана представљало је арбанашко питање, тј. односи са Арбанасима уопште, како са онима који су емигрирали из Србије, тако и са онима из крајева у Старој Србији у којима су и раније живели под турском управом. Тај проблем био је пре свега политичке природе али је садржавао и друге елементе како из ранијих скорих времена тако и новонасталих прилика ратног и поратног времена. Неколико питања су у вези с тим: питање мухацира-избеглих Арбанаса, однос српских власти са преосталим Арбанасима у новоослобођеним крајевима, а посебно активно тзв. Призренске Лиге-Арнаутске Конгре за ревизијом нове српско-турске границе и повратком предратног стања у укупним српско-турским односима.

Решавање тог проблема захтевало је много политичко-дипломатских напора, познавања ствари и умешности у њиховом решавању, али и знатне материјалне и људске жртве које су пратиле арбанашко-српски сукоб. Српски кнез, односно српска влада под чијим је непосредним утицајем била, решавали су их са пуно потешкоћа, али су их на крају повољно решили према општим приликама које су наметали њени укупни односи са Портом, односно Отоманским царством.

По одредбама Берлинског конгреса, сва непокретна имовина исељених муслимана из Србије морала је бити надокнађена и исплаћена на основу судских пресуда, уз пристанак или поравнање са исељеним муслиманима. Тај проблем, био је релативно лако и брзо решен уколико се тицао правих Турака-Османлија и других анадолских и румелијских насељеника ранијих времена. Али другачије је ствар стајала са Арбанасима, пошто су, у великом броју случајева они били скорашњи досељеници (у Топличком и Врањском округу) и, по правилу, отмичари, или насилни узурпатори земље српских сељака у Топлици и Пустој Реци, Јабланици, Пољаници и Масурици. Српски судови су тражили и проверавали тапије ових арбанашких потраживалаца оштете, што се у већини случајева показивало да су њихове тапије биле лажне и незаконито издате (свакако уз уобичајени „рушвет” (мито) у турским „мешћемама”, односно да су се јављале, код суђења, као фалсификовани дупликати оригиналних тапија које су српски сељаци били сачували са свим правним ознакама турског правосуђа из времена док српске сељачке баштине још нису биле претворене у читлуке, или просто отете.

Што се тиче репатријације избеглих Арбанаса, они су, по свршетку рата, поступили по својој вољи двоструко: или су се сасвим слободно вратили на своја ранија прихваталишта, или су се застанили у пограничним крајевима под турском управом на Косову и Метохији — у Приштинском и Пећком санџаку, ређе у Скопском и Дебарском, односно на територију других санџака у Солунском и Битољском вилајету. Они Арбанаси који су остали у Србији, по Уставу и законима Србије, имали су сва права грађана Србије. Њих је било у неколико села Горње Јабланице. У овом погледу, међутим, другачије је стајало са оним Арбанасима-мухаџима који су се иселили, изван нових граница Србије. Њих је према разним проценама било између 20 и 30 хиљада (турски извори су били непотпуни и непрецизни), а аустријски конзул у Скадру Теодор Ипен ценио је број ових избеглица из Србије на 20 хиљада. Са допуштењем турских државних власти њима су била уступљена насеља Черкеза, услед рата одбеглих у дубину Турске царевине, као што су им дате и запустене необрађене земље (од више година протераних и исељених српских сељака), односно насељавани су у новооснованим приселским махалама које је финансијски помагала турска влада). Мухаџари су, на супрот томе, приступили насилном прогону Срба староседелаца, што је било врло често праћено узапћивањем њиховог целокупног покућства и стоке, разноврсним претњама и уценама, чак и пребијањем и убијањем људи.

Такав жесток и противправни (и противљудски-нехумани и нецивизацијски) поступак, изгонио је или натерао Србе на бежање у Србију у новоослобођене крајеве. Тако су готово сва мешовита српско-муслиманска, али и чисто српска насеља остала без Срба. Број ових изгнаника, посебно из Пећког, Приштинског, делом и из Призренског и Скопског санџака само непосредно при крају рата и његовом завршетку (услед терора башибозучких чета) ценио се на око 40 хиљада душа, број који је био још више увећан за време узурпације власти Призренске лиге 1878—1881. године, да би до краја краљ Миланове владе био и даље увећаван новим присилним бекствима Срба, нарочито из Пећког, а делом и из Призренског (као и Новопазарског тј. Сјеничког санџака) — територије Приштинског, или убрзо преименованог Косовског вилајета.

Последице ова два проблема: мухаџира (али и српских прогнаника-избеглице), као и „великоалбанска” оружана антисрпска делатност Призренске лиге дубље су залазила не само у посебне српско-арбанашке односе већ, гледано у целини, и у међудржавне билатералне односе између Србије и Турске. За време узурпаторске владавине Призренске лиге, на Косову и Метохији, и суседним пределима Рашке области (Санџака) и северних каза Скопског санџака са српским становништвом (Куманово, Кратовска каза, предео Криве Реке, Скопске Црне Горе и северног дела Овчег поља) рачунало се да је број убијених Срба износио више хиљада људи а по оружаном поразу Призренске лиге 1881. турски преки суд „урфије” погубио је још око 3 хиљаде Срба, не рачунајући овде и бројна убистава од стране турских војника због устанка у неколико десетина села у кумановско-кривопаланачком и кратовском крају. Етно-демографска и конфесионална структура становништва на Косову и Метохији била је тиме из основа промењена, и од већине уочи рата 1876. године. Срби су остали мањина и у многим пределима и потпуно „етнички очишћени”.

Историчар прошлости Старе Србије, Јован Хаџи Васиљевић, као српски конзул у Скопљу и Приштини, после успоставе конзулата 1889. године издао је пуно података о томе. А о проблему „муџахира” и масовног изгона косовско-метохијских Срба („етничког чишћења” у савременој терминологији) детаљније су, својевремено, приказали Јован Цвијић, Риста Николић, Тодор Станковић, Светислав Симић, а од новијих, послератних (1941) истраживача Радослав Павловић, Видосава Стојанчевић, Милован Радовановић, и многи други. Савременик ратних догађаја 1876—1878. године, српски учитељ Гњиланац Зарија Поповић, знаменити косовски књижевник, са пуно детаља и тачних чињеница, описао је тежак положај Срба, пуно страдања и ужаса, пљачки и убистава у свом завичају, а књижевник Илија Вукићевић, Шумадинац, безбројне оружане сукобе на послератној српско-турској граници, и великим недаћама пограничних српских сељака услед те немирне ситуације посебно у косаничком и јабланичком подручју.

Око решавања ових проблема српско-арбанашких односа краљ Милан и српска влада имали су пуне руке посла, пошто је тај проблем имао и шири национално-политички и дипломатски карактер односа Србије

са отоманском Турском и са неким другим великим силама, пре свега са Аустро-Угарском, Великом Британијом и Русијом. Из свега тога, упркос бројним препрекама и тешкоћама којима су (уопште кроз историју током векова били изложени мали народи и нејаке државе) кнез, односно краљ Милан, захваљујући несебичној помоћи сарадника из српске владе, искусним политичарима и пожртвованим дипломатама, извукао је максимум користи колико је то било могуће. Између 1878. и 1889. године, краљ Милан, са своје стране даје обележје националној политици, односно дипломатско-политичкој делатности и у српско-арбанашким односима.

III

Један од значајних проблема спољне политике краља Милана представљали су односи са Бугарима и у томе су се разликовала два периода: до, и после стварања Кнежевине Бугарске 1878. године. У првом периоду, до и за време српско-турских ратова 1876. и 1877/78. године он је наставио политику својих претходника, кнеза Михаила и Намесништва Миливоја Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића, а то је била политика сарадње и помагања бугарског национално-ослободилачког покрета кога су представљали БРЦК (Бугарски револуционарни централни комитет), са илегалним седиштем у Букурешту, и поједине преостале комитетске организације у самој Бугарској из разорене „унутрашње” организације Васиља Левског, после његовог хапшења 1872. године. Та сарадња са БРЦК-ом, са стране Бугара, највише се огледала у делатности њеног председника Љубена Каравелова, познатог као искреног присталице политичког споразумевања и зближавања Срба и Бугара, чак и о могућем остварењу пројекта о заједничкој, дуалној, државној заједници — према ранијем договору српске владе и бугарске Добродетелне дружине из 1867. године. У овом правцу ствари су се добро развијале, и српска влада је политички, морално и материјално у знатној мери помагала Бугаре. Ови обострани напори, као и издашна разновидна помоћ Србије показала је успешност, а њени конкретни резултати огледали су се у учешћу приметног броја бугарских добровољаца када је избио први српско-турски рат у пролеће 1876. године.

Такође, у овом периоду владе кнеза Милана, Србија помаже и почетни рад Егзархије, установљене султановим Беретом 1870, и наново потврђене, са проширеним правима њене црквене јурисдикције 1872. године. Но, на овом сектору сарадње Србије са Бугарима, која се највише приказивала у готово непрекидним молбама првог егзарха Антима за материјалну и помоћ у црквеним књигама, школовању бугарских богослова у српској Богословији и по гимназијама у Србији, а посебно у дипломатској помоћи на сузбијању контракције Васељенске Патријаршије, на чему се посебно залагао и Филип Христић као дипломатски представник Србије на Порти. Али кнез Миланов режим је претрпео пун неуспех услед дволичне политике Егзархије и њене експанзионистичке и прозелитичке узурпације више епископских катедара у парохијама Ста-

ре Србије и Мађедоније. У односу на српска црквено-национална права, упркос настојањима митрополита Србије Михаила, није се могло ништа урадити да се ти интереси Србије заштите: иза Егзархије стајала је Porta, а и руска дипломатија све се мање опирала захтевима Васељенске Патријаршије да се отцепљена бугарска „шизматичка” Егзархија, дипломатски изолује и званично осуди као неканонски произведена. Међутим, са ослобођењем територије Нишког санџака, уклоњене су егзархијске владике и уместо њих успостављена је српска Нишка Митрополија.

Нелојалност Егзархије изазвала је бурне протесте у Србији, и она ће се поправити у српску корист, и то делимично, тек после другог српско-турског рата и ослобођења северног дела Старе Србије: када ће бугарске владике морати да напусте дотадашње егзархијске епархије у Нишу, Пироту и Врању. У овом погледу, у сваком случају политика Егзархије са својом територијално-епархијском организацијом и практично спровођеном експанзионистичком добро планираном и солидно изграђеном политиком ширења „бугаризма” — бугарске национално-политичке, школско-културне и верско-црквене политике историзма (из времена првог и другог бугарског средњовековног царства) — била је у потпуној супротности са интересима Србије као државе и српског народа остао под влашћу Отоманског царства а био обухваћен црквеном јурисдикцијом бугарске Егзархије. Јер разилажење српске владе са Егзархијом, начелно се темељило и на реалној и легитимној основи затеченог стања у време најезде Турака-Османлија и њихове окупације Балканског полуострва. По том начелу новоуспостављена бугарска Егзархија није се темељила на фактичком стању територијалног пространства старе Трновске патријаршије, него штавише присвојила је и неке епархије из састава српске средњовековне као и обновљене Пећке патријаршије. Међутим, сем са Егзархијом, кнез односно краљ Милан имао је проблема и са бугарском државом после 1878. године.

Проблеми односа са новонасталом Кнежевином Бугарском имали су две основне карактеристике: као билатерални међудржавни, и као спор око Мађедоније, и то за кратки временски период од 1878/9. до 1885/6. односно до његове абдикације 1889. године. За први период, до 1885, актуелни су били: тзв. Бреговско питање и боравак српских политичких емиграната — радикала у Бугарској, а у мањој мери питање двовласничких имања, као и питање двојног држављанства. Прва два питања била су од већег политичког значаја и постојала су скоро до краја владавине краља Милана. Меандрирање доњег тока Тимока при његовом ушћу, у годинама великих поплава и мењања правца тока матице, Брегово је било, час на левој, час на десној његовој обали, а Тимочки матични ток одређивао је граничну линију између двеју држава. У питању је било не само ово сеоско насеље, скоро на средокраћу пута Неготин-Видин, него и његов стратешки па и економски значај. Ко је поседовао Брегово, он је држао и његову раскрсницу не само у правцу запад—исток, већ и у правцу север—југ. Сем тога биле су спорне две или три воденице на десном рукавцу Тимочког меандра које је још кнез Милош „откупио” од бивших турских власника приликом ослобођења Кра-

јине 1833. године у атару села Брегова тада, налазећи се на левој обали Тимока. Дакле, спор је имао и своју подужу историју, а турска управа се држала коректно чак и када је Тимок обилазио Брегово и остављао га на десној обали Тимока. Слично је било и са двовласничким имањима: она су или откупљивана, или је вршена трампа у приближној новчаној вредности од стране нових власника, поданика Србије или Турске, односно Кнежевине Бугарске, тек 1879. године када је територија тзв. Кулске управе била пренета под суверенитет бугарске државе.

Питање српске емиграције је детаљно обрађено у историографији, и све се *званично* лепо завршило када се краљ Милан измирио са радикалским вођама и дозволио им повратак у Србију ради договора о изradi Устава 1888. године. Међутим остао је нерешен проблем око Маћедоније, познат у историографији и широј јавности, као „маћедонско питање”, веома сложеног карактера. То питање представљало је тежак проблем за владавину краља Милана, као и уопште за национално-политичке и државне интересе Краљевине Србије, и свих њених потоњих влада, за све време турске управе до 1912. године. То „маћедонско питање” имало је и своју начелну као и практичну страну око његовог решења, а цео проблем почивао је на два сасвим супротна, уз то веома ривална гледишта — да је Маћедонија била српска, односно бугарска земља, а њено становништво српско, алтернативно бугарско. Његова компликованост и могућност једног од његових решења, било је отежано и чињеницом да су маћедонске области биле у држави Турској, као њена суверена територија, и пре Санстефанског прелиминарног уговора од 3. марта 1878. као и после Берлинског конгреса.

За време владавине краља Милана, по свршетку српско-турских ратова, скоро ненадно, појавило се у односима Србије и Бугарске нешто касније тзв. „маћедонско питање”. Одредба Санстефанског уговора да Маћедонија припада Бугарској — до тада у науци и дипломатији имало је знатно упрошћен карактер, углавном као предлог проблем стања и прилика тамошњег хришћанског становништва под турском управом. Појам Маћедоније (ни у географском погледу није био схватан као посебна геополитичка, административна или етничка целина, нити као једна провинција у турском управно-административном систему тадашње поделе на вилајете и санџаке (мутесарафлуке). Шта више ни у народном именовању и традицији појам Маћедоније, посебно у горњем сливу Вардара, имао је представу као територија Старе Србије у којој су казе Скопља, Тетова, Кратова, и Ђустендила по турској административној подели биле сматране као предели Србије још од краја 16. и почетком 17. века, како су то изричито и наглашавала службена документа католичке Скопљанске архидијецезе, именујући Скопље не само као некадашњу престоницу „capitale della Servia већ и као и варошко насеље где, поред Турака-муслимана и Јевреја, од хришћанске популације станују само Срби „шизматичи” и мањи број католика (неименоване етничке припадности). Такви су се подаци, посебно о Скопљу наводили и у другој половини 17. века уочи турско-аустријског рата 1683. године.

Овај појам о Старој Србији, сачуван је и код домородаца из помених крајева, заступао га је и Јован Ристић па га је представио у позна-

том Мемоару руској влади од 10. јануара 1878. године, док је српско-турски рат још трајао, као пројекат, и предмет, територијалних захтева српске владе. Као што је иначе у историографији познато, Пројекат је обухватао сву територију са словенском популацијом, на југу до Костура и низводног тока реке Бистрице (са санџаком Серфице-историјском Србицом) и Солунским приморјем на истоку до реке Струме. Северни део те историјске Старе Србије из времена цара Душана, који је после 1557. године обухватао пространство обновљене Пећке патријаршије представљао је минимум захтева из Ристићевог Мемоара, и њега се држала и Српска влада за све време владавине краља Милана, а нарочито после рата Србије с Бугарском 1885. године. Краљ Милан није имао ништа против да се српске територијалне претензије спроведу не само посредством, ангажовањем надлежних државних установа, не одобрављујући чак на активност поред државног Одбора за Стару Србију из времена Намесништва, новооснованог Друштва Светог Саве 1880, које је иначе било под знатним радикалским утицајем и његовог првог председника Светомира Николајевића, познатог радикалног првака и члана Главног одбора Радикалне странке! Једном речи, краљ Милан је Маћедонију сматрао српском земљом, као тековину средњовековне српске државе. Учешће неколико стотина добровољаца из маћедонских крајева у ратовима 1876—1878. године давало је и морални и политички алиби за такво његово уверење, тим пре што је више отреситијих и образованијих Срба-Маћедонаца: Коста Шуменковић Дебарлија, Димитрије Алексијевић из Мале Реке из (Растоке), браћа Бацовић из Крушевске казе (пре тога и Ђорђе Пуљевић-Пуљески) с пером у руци бранили су етно-историјски легитимитет Србије на Маћедонију као и тзв. Брџачки устанак у Прилепско-крушевском крају 1878. године, који се потом претворио у герилско-четничко ратовање с турском жандармеријом и арбанашким башибозучким (и харамјским) четама, устанак који се у народу водио у име Србије и кнеза Милана, кога је народна песма из тих крајева, већ тада, опевала као српског краља. Легендарни прваци тога народног ослободилачког покрета тесно су везивали своју борбу против Турака за очекивану оружану и материјалну помоћ из Србије која, међутим, због одлука Берлинског конгреса није могла бити и реализована. Спиро Големцијоски Црниот, по истраживањима Јована Хаџи Васиљевића, био је најдинамичнија личност и убедљиви присталица, пропагатор и практични национални борац да прилепски крај припадне Србији, што је било познато и у Србији. Сличног карактера био је и масовни устанак у сливу средњег тока реке Пчиње, с Кривом реком од неколико десетина села који је турска војска веома окрутно угушила после жестоких окршаја са устаницима.

У овом смислу да се и правно-политички заштите интереси Срба под турском влашћу, краљ Милан је настојао, свим силама, да се српско-турски послератни односи из темеља поправе, а то је било са становишта међународног државног права, ако се успоставе добри дипломатски односи. Окупивши око себе најпозваније људе, познаваоце и народне прошлости али и савремених проблема Срба у Турској (Саву Грујића,

Владана Борђевића, Стојана Новаковића, Чедомиља Мијатовића и друге), краљ Милан је пожртвовано радио, рачунајући и на дипломатску помоћ, пре свега Аустро-Угарске, Велике Британије али и Русије, да се што пре, и садржајније закључи Конзуларна конвенција са Турском, ангажујући при том и многе домаће људе Старосрбијанце и Маћедонце. Мукотрпан вишегодишњи посао око овога био је приведен при крају саме владавине краља Милана. Први српски конзулати у Турској отворени су 1889. године најпре у Солуну, Скопљу и Битољу, као вилајетским центрима, а затим и у Приштини, Серезу, седиштима истоимених санџака.

IV

У домаћој историјској науци, после периода Првог и Другог устанка, период српско-турских ратова 1876—1878. године и владавине краља Милана, највише је обрађиван и с резултатима који су, у великој мери допринели бољем и потпунијем познавању историје Србије друге половине 19. века. Ти резултати се, углавном, односе на спољну политику Србије којој је управо кнез и краљ Милан одређивао правац, свакако и у околностима међународне констелације прилика. Како краткоћа времена не допушта да се исцрпије поставимо пред овом веома разгранатом и сложеном проблематиком, то овде износимо краће изводе.

Историографски део проучавања краљ Миланове владавине може се поделити у два хронолошка одсека: до средине 20 века, тј. до рата 1941. године, и после тога до данас. Да одмах кажемо, с обзиром на горњу ограду, историографски преглед додатног одсека дао је Слободан Јовановић у свом монументалном делу *Влада Милана Обреновића*, које се данас, за тај период, може додатно употпунити само још неким мање значајним делима објављеним пре 1941, укључивши ту и самог Слободана Јовановића са његовим списима објављеним у емиграцији. Други хронолошки прериод, после 1941—1945, чини засебну целину, и по методологији и по тематској оријентацији послератних истраживања. У томе, ту историографску делатност можемо сврстати у две групе: 1) издавање извора, и 2) истраживање проблематике.

Што се тиче прве групе, њена основна карактеристика је у обиљу грађе. Наводимо најважније доприносе по писцима-редакторима: седам књига архивске грађе из архива Србије о Тимочној буни под уредништвом Драгослава Јанковића, записнике са седница Министарског Савета од Николе Шкерковића; документа о 1878. години у издању СКЗ — од Радована Самарџића, Драгољуба Живојиновића, Михаила Војводића и Андреја Митровића; две књиге архивске грађе о ратном периоду 1876—1878. Бориславе Лилић и њене две књиге мемоарске грађе: Успомене Тодора Поповића и Тодора Станковића, издање грађе о Пиротском округу Илије Николића, архивску грађу о 1878. години од Владимира Стојанчевића. Такође мање прилоге архивске грађе Јеремије Митровића, Радмиле Поповић-Петковић; Мемоарски списи у две књиге Мите Петровића, од Љубодрага Поповића; књигу архивске грађе са уводном сту-

дијом о новоослобођеним крајевима од Видосаве Николић-Стојанчевић, Успомене краљице Наталије, као и књиге Драге Анић, Николе Илића, Драгоја Тодоровића, Растислава Петровића, затим више појединачних докумената од неколико других истраживача владавине краља Милана /Борђа Игњатовића, Михајла Бјелице/.

Осим ових едиција архивске и мемоарске грађе, објављен је знатан број монографија и студија с разноврсном тематиком: из политичких односа Србије са Француском Чедомира Попова, са Бугарском Владимира Стојанчевића, са Енглеском Александра Растовића, са Бугарском Владимира Јовановића, затим са Штросмајером Василија Крестића, Гргура Јакетића и Војислава Вучковића са Аустријом, о српско-бугарском рату 1885. Војислава Вучковића, о Устанку за време српско-турских ратова Вучкомана Шалипуровића, две књиге из аграрно-правне проблематике Слободанке Стојичић, о српско-турским ратовима 1876—1878. Саве Скока и Петра Опачића.

У овом погледу ваља посебно истаћи четворотомно дело Живана Живановића *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века ...* књ. 2, 3.

Важни су и значајни чланци, расправе и прилози Владимира Стојанчевића (махом у лесковачком Зборнику); Славенка Терзића о српско-турским односима ратне 1885. године.

V

Треба рећи неколико речи о менталитету и карактеру владоца из династије Обреновића, о кнезу, односно краљу Милану:

Интелигенција краља Милана била је, мишљења смо, на висини даровитости за једног доброг државника. Али његов бујни темперамент и колебљив карактер нису му дозвољавали да те своје очевидне, државничке склоности и особине изрази у пуној мери и са начелном доследношћу. Не мислимо да је, у политици, интимно био заступник Макијавелистичких идеја. Међутим, у пракси, заокупљен тешко решивим нагомиланим проблемима економске и социјалне ситуације у народу Србије и (не баш ретко) провоциран екстремним поступцима противника не само на његов режим већ и нападима на његову личност и владалачко достојанство, он је заиста био владалац крајње сурових мера и поступака. (Тополска буна, Тимочка буна, Горчићка буна, протеривање митрополита Михаила и др.). Можда безобзирнији и искључивији него иједан од његових претходника на владалачком трону Србије, његов сукоб са Радикалном странком, а пре свега са њеним члановима из Главног одбора, као и са водећим људима из разних крајева Србије: Таушановићем, Пером Тодоровићем, Николом Пашићем, протом Миланом Смиљанићем и другима био је трајног карактера и безкомпромисно тврдокоран и веома жесток. Он је довео до конфронтације државних управних органа са Радикалском странком која је била веома популарна, с бројним присталицама у народу, странком која је одлично организована по јединственој

шеми унутар-партијске повезаности, и неоспорног ауторитета њеног вођства у Главном одбору.

Основни разлог за овај сукоб био је, у ствари, заснован на једној (уз то крајње непопустљивој са обе стране) разлици представљеној у девизи: или деспотизам личне власти владоца Србије, или владавина народног суверенитета заснованог на либерално-демократском новом Уставу (са знатним примесима социјалистичких идеја Светозара Марковића и другова), односно девизи или (степенасте) самоуправе у систему управне и извршне власти. Тимочка буна била је видан доказ овог дубоког унутрашњег политичког раскола у Србији између краља Милана и државне бирократије, и социјално-политичког покрета широких слојева народне средине предвођене Радикалном странком. Историографија је о томе, и у време тих збивања и у потоњим обилним истраживањима, (Архив Србије је, пре петнаестак година објавио седам опсежних књига углавном званичне документације), свестрано проучавала цео комплекс проблематике ове Тимочке буне 1882. године (чему је и САНУ посветила један велики научни скуп и посебан зборник радова). Епилог томе, као нека резултанта свеукупних социјалних, економских и политичких збивања у српском друштву биће представљен у доношењу Устава 1888. године, а чија је последица била абдикација краља Милана као владоца Србије и успостави владавине парламентарног типа.

Иако је на доношење Устава, објективно, био приморан општом морално-психолошком ситуацијом у земљи, не може се порећи краљу Милану да је и, из горњих разлога, дао иницијативу за преговоре са Радикалном странком, да је аболирао неколико чланова Главног (и облачних) одбора и да је пристао да радикали партиципирају, узму учешће у будућој влади, уз услов да се задржи династија Обреновића на престолу Србије, и да радикали својим апсолутно доминирајућим утицајима раде на смиравању дубоко усталасаних народних нерасположења и према њему и према династији Обреновића, и то управо на један међусобно попустљив компромисан начин: саставом мешовитог радикалско-либералног Намесништва, као привременог регентства, малолетном престолонаследнику Александру Обреновићу, потоњем краљу Србије.

У фебруару 1889. краљ Милан је абдицирао, напустио Србију и наставио се у Паризу као кнез од Такова. Његова аутентична, стварна владавина умногоме обележена не као лични режим, тиме је била завршена. То што је, после 1889. још у два маха 1893. и 1897. долазио и одлазио из Србије, па чак заузимао и положај команданта активне војске, по уставно-правној основи, није се могло сматрати легалним продужетком његове владавине, нити некадашњом „другом владом” његових претходника, кнеза Милоша и кнеза Михаила, већ пре противправним покушајем да се опет домогне своје апсолутне власти, можда слично Наполеоновом краткотрајном повратку са Елбе у Француску. После 1889, као суверен Србије важио је његов син Александар — последњи владалац из династије Обреновића.

На крају, све у свему, кнез и краљ Милан остаје крупна и изразита личност Србије 19. века, и српског народа уопште.

PRINCE AND KING MILAN OBRENOVIĆ — IN HIS TIME
AND IN HISTORICAL SCIENCE (1873—1889)

by

Vladimir Stojančević

Summary

Within the complex and complicated issues of the history of Serbia in 1873—1889, the paper briefly presents the results of the rule of Milan Obrenović. The policy of Serbia towards the Albanians and Bulgarians is presented in greater detail, as an important component of the national policy and rule of Milan Obrenović. A brief historiographic review of his rule is presented with an attempt to outline King Milan's psychological-character features which, in general, significantly determined the state policy of Serbia.

Момир Самарџић

СРБИЈА И БУГАРСКО ПИТАЊЕ 1878—1885.

САЖЕТАК: Стварање Санстефанске Бугарске снажно је утицало на српског владара и политичаре и оставило трајне негативне последице по српско-бугарске односе. Страх од покретања Бугарског питања и обнове Санстефанске Бугарске био је, после 1878, непрестано присутан. Идеје о покретању пропагандне делатности Србије у Старој Србији и Македонији 1880. и 1884/5. биле су непосредно повезане са вестима о припремама Бугара за уједињење. У овом раду покушали смо да „осветлимо” пут који је српског краља 1885. одвео у рат против Кнежевине Бугарске и бугарског уједињења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Бугарска, Бугарско питање, Источно питање, Стара Србија, Македонија, пропаганда

У поговору историје српско-бугарског рата, објављене 1908, Владан Ђорђевић пренео је разговор вођен са бившим краљем Миланом неколико недеља пре његове смрти. Политика Русије на Балкану, неправда Санстефанског уговора, губитак Босне и Херцеговине уз руски пристанак и покушај стварања Велике Бугарске, с једне стране, и Пловдивски преврат као покушај обнове Санстефанске Бугарске, с друге стране, били су и тада основни мотиви краљевих размишљања о спољној политици Србије у првој деценији њене независности.¹ Страх од обнове велике бугарске државе предвиђене одредбама Санстефанског претходног мировног уговора био је после 1878. непрестано присутан у размишљањима српског владара и политичара на челу српске државе. У Београду нису заборавили понашање руских званичника за време руско-турских мировних преговора у фебруару 1878. и чињеницу да је Русија бугарске, а не српске, интересе поистоветила са својим.² Поуке које су српски кнез и политичари извукли из догађаја 1878. биле су значајне. После Сан

¹ В. Ђорђевић, *Историја српско-бугарског рата*, II, Београд 1908, IV—XV (поговор).

² Познат је, и у српској историографији често цитиран, извештај Милосава Протића из Петрограда према којем му је у разговорима са руским званичницима јасно стављено до знања да за Русију, после њених интереса, на другом месту долазе бугарски интереси, па тек онда интереси Србије, а да је у појединим питањима бугарски интерес за Русију једнако значајан као и руски.

Стефана није више било сумње у неопходност успостављања тешњих веза са Аустроугарском од које је српски кнез очекивао заштиту од бугарских тежњи, али и подршку у будућем ширењу српске државе према југу.

Очекивати територијално проширење у том тренутку било је немогуће и тога су у Београду били свесни. Политика српске владе према Старој Србији и Македонији после Конгреса била је одређена међународним положајем Србије и тешким економским стањем земље после два рата. У основи владине политике лежао је страх од нарушавања стања успостављеног Берлинским уговором. Нови заплети на Истоку, покрети хришћанског становништва у Османском царству, водили су новим политичким кризама, рату и ономе од чега су у Београду највише страховали — отварању Бугарског питања, уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије и покушају обнове Санстефанске Бугарске уз подршку Русије. У Београду су, због тога, пажљиво избегавали повлачење потеза који би допринели заоштравању ситуације, али и оптужбама да Србија подстиче било какав покрет унутар граница Османског царства. Председник владе Јован Ристић одбијао је 1878—1879. све предлоге оружане помоћи македонским устаницима, као и предлоге о покретању пропагандне делатности у прекограничним областима.³ После образовања Кнежевине Бугарске и успостављања дипломатских односа велика пажња поклањана је догађајима у суседној кнежевини, унутрашњополитичкој ситуацији, променама влада и кризама које су пратиле њен развој, а Сава Грујић, први дипломатски агент и генерални конзул Србије у Софији, добио је пре поласка у Софију посебно упутство од кнеза да прати развој бугарске војске. Опрезна сарадња у питањима чије је решавање било од обостраног интереса била је основна карактеристика политике Србије према Бугарској у првим годинама после успостављања дипломатских односа.⁴

³ Р. Милошевић, начелник округа врањског Ј. Ристићу, Врање, 1. новембра 1878. (Ристићев одговор налази се на полеђини документа), Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Фонд Јована Ристића (= ФЈР), инв. бр. 25/409, сигн. XXV/13; министар иностраних дела начелнику округа врањског, Београд, 28. маја 1879, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, IV/1 (1879—1885), приредио К. Џамбазовски, Београд, 1985, док. бр. 19, стр. 53—54; К. Џамбазовски, Одборот на Стара Србија и Македонија и македонското прашање од 1877—1881 г., *Македонија во Источната криза 1875—1881*, Скопје, 1978, 343—344; М. Војводић, Берлински конгрес и Призренска лига, *Србија и балканско питање (1875—1914)*, Нови Сад 2000, 23—29, 33—38. Исту судбину доживео је и предлог митрополита Михаила и архимандрита Саве Дечанског о потреби стварања црквене аутономије српског народа у Турској, по угледу на Бугарску егзархију, и постављању Срба за владике у Призрену, Скопљу, Велесу, Серезу, Кичеву, Охриду и другим епархијама у којима је, према мишљењу црквених великодостојника, становало српско становништво. (Архимандрит Сава Ј. Ристићу, Београд, 25. јула 1878, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 25/406, сигн. XXV/13; К. Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со текот на XIX век*, Скопје, 1960, 142.)

⁴ М. Самарцић, Успостављање дипломатских односа између Србије и Бугарске 1879. године, *Споменица Историјског архива „Срем”*, 3 (2004), 156—157. Бројни извештаји из Софије сведочанство су пажње коју је Србија поклањала догађајима у Кнежевини Бугарској. Лако је приметити да је дешавањима у суседној кнежевини Србија поклањала више пажње него дешавањима у другим државама, па чак и великим силама, посебно када је

Услед нерешених питања црногорско-турске и грчко—турске границе, која су произилазила из одредаба Берлинског уговора, усложњавање политичке ситуације на Балкану и могућност рата чинили су се извесним у пролеће 1880. Једна од последица било је и рађање покрета за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Појављивање покрета покљачило се са доласком на власт у Бугарској либерала, који су у свом политичком програму снажније истицали идеал стварања Бугарске у санстефанским границама. Нови развој догађаја српској влади није промакао. Грујић је из Београда добио упутства да пропутује кроз Источну Румелију, посети Пловдив, и у румелијској престоници увери се колико има истине у вестима о скором покретању Бугарског питања. У извештају који је написао пре свог поласка, Грујић је навео да је обнова Санстефанске Бугарске „заветна мисао” бугарских патриота и да су на томе пре извесног времена почели да раде. Тим поводом су се, према Грујићевим обавештењима, у пролеће 1880. у Сливену састали „виђени бугарски људи”, међу којима и Константин Стоилов, секретар бугарског кнеза Александра, ради договора како да ово уједињење остваре. На састанку је закључено да прво у Румелији буде изазван покрет у корист уједињења, у случају да Порта упути војску умешала би се Бугарска, уследила би интервенција Европе и признање уједињења. Изгледи да постоји могућност рата због турско-црногорских и турско-грчких размирица додатно су подстакли припреме за уједињење. Сусрет кнеза Александра и руског конзула у Пловдиву Церетељева,⁵ „који је у дослуху са румелиотским патријотима”, Грујић је такође посматрао у контексту припрема за уједињење. Према прикупљеним подацима, за случај рата на црногорско-турској и грчко-турској граници, истовремено су вршене припреме за устанак у Македонији, а на граници према Македонији већ су прикупљани добровољци.⁶

Прву половину августа Грујић је, у наводном туристичком обиласку, провео на путовању. За време боравка у Пловдиву имао је прилику да упозна неколико људи који су руководили управом провинције и да, између осталог, са њима разговара и о питањима због којих је и кренуо

реч о питањима која нису везана за њихову спољну политику. Вођен кнежевим упутством Грујић је, у првим месецима свог боравка, написао обиман извештај о бугарској војсци, који је објављен под насловом *Основи војног уређења Кнежевине Бугарске*, Београд 1880.

⁵ До сусрета је дошло у Рилском манастиру.

⁶ С. Грујић Ј. Ристићу, Софија, 21. јула 1880, Архив Србије (= АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (= МИД-ПО), 1880, фасцикла (= Ф)-II досије (= Д)-II, П/5-VI, пов. бр. 410. Један од вођа устанка у Македонији 1879, Мирослав Хубмајер, у то време налазио се у Софији. Неколико дана пре писања овог извештаја, који носи датум 21. јул 1880, Хубмајер је посетио Грујића и том приликом жалио му се како због апатије Бугара припреме за устанак слабо иду. Због тога је и дошао код Грујића да га моли за препоруку јер је помишљао да се упути у Србију. Грујић га је упутио софијском митрополиту Мелентију „да се с’ њим о послу за који је дошао или за ухљебије у Бугарској поразговара”. Према извештају британског министра-резидента у Београду Гулда Хубмајер се налазио у Београду у време посете бугарског кнеза крајем септембра, издејствовао код кнеза аудијенцију и том приликом са њим разговарао о помоћи бугарске владе за подизање устанка у Македонији, али без успеха. (Гулд Гренвилу, Београд, 12. октобра 1880, № 91, Public Record Office, Foreign Office (= PRO-FO) 105/13).

из Софије. Руском конзулу кнезу Церетељеви, који га је на железничкој станици дочекао и сместио у руски конзулат, о својој посети рекао је да је „добрио дозволу да мало пропућује по Румелији и Бугарској — без званичне мисије — и да дошав у Пловдив желео би, да се упознам са важнијим личностима тога места — и са осталим што би имало интереса за туристу”. Грујић је посетио генералног гувернера Алеко Богориди пашу, све директоре, односно чланове румелијске владе, а упознао се и са председником провинцијске скупштине Иваном Ев. Гешовом. Са њим и са неколицином директора разговарао је о тежњама Бугара за уједињењем са Кнежевином Бугарском. По Грујићевом мишљењу сви они били су јединствени у жељи да до уједињења дође, али истовремено су били свесни и положаја у којем се провинција, без одбране од уласка турске војске, налази. Били су, ипак, уверени да ће до уједињења временом доћи. У истом смислу Грујићу је говорио и кнез Церетељев. Свог министра иностраних дела Грујић је обавестио да је у време његовог боравка у Пловдиву основано друштво „у цели помагања просвете (школа) у Македонији” (под наводнике ставио Сава Грујић — М. С.), те да су, упркос уверавањима да оно нема никаквих револуционарних тежњи, неки представници страних држава у Пловдиву у вези с тим одмах учинили кораке код генералног гувернера. На основу онога што је у Пловдиву видео и чуо, Грујић је закључио да покрет за уједињење слаби, али да Бугари, уколико дође до грчко-турског рата, неће пропустити прилику да покрену устанак у Македонији.⁷

Грујићев извештај из Софије и реферат написан после посете Пловдиву, упућивали су српског кнеза и владу на закључак да ће Бугари искористити прву повољну прилику за уједињење, те да ће пренети покрет и на Македонију. И пре Грујићевих извештаја кнез Милан отворено је, у разговору са дипломатским представником Велике Британије Гулдом, изјавио да уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије представља озбиљну опасност за Србију.⁸ Грујићеве извештаји учврстили су га у уверењу да је неопходно све учинити да се сачувају добри односи са Аустроугарском, са којом је Србија у том тренутку водила дипломатску борбу у вези са железничким и трговинским уговором. Председнику владе Јовану Ристићу из Беча је писао да је, према његовом мишљењу, Аустроугарска, са Немачком иза ње, „једина кадра да заустави образовање на Балканском полуострву Сан Стефанске Бугарске, тј. једне Славенске државе јаче од Србије”.⁹ Приликом повратка у Србију кнез је почет-

⁷ С. Грујић Ј. Ристићу, Терапија на Босфору, 19. августа 1880, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-П, Д-П, П/5-VI, пов. бр. 453. Поред извештаја о припремама о раду на уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије Грујић је по повратку у Софију написао и влади послао извештај о организацији источнорумелијске војске. (Заступништво Србије у Бугарској Министарству иностраних дела, Софија, 15. септембра 1880, АС, Министарство иностраних дела, Административно-правно одељење (= МИД-А), 1880, деловодни протокол, № 7684; С. Грујић, *Основи устројства источно-румелијске војске (милиције)*, Ратник, књ. IV, св. X, октобар 1880, година II, 1031—1046.

⁸ Гулд Гренвилу, Београд, 31. јула 1880, № 59, PRO-FO, 105/13.

⁹ Кнез Милан Ј. Ристићу, Ишл, 11/23. августа 1880, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 14/36, сигн. XIV/2. Документ је објављен и у: М. Ж. Живановић, *Прилози за проучавање им-*

ком септембра у Бечу, у разговору са аустроугарским министром спољних послова бароном Хајмерлеом, без устегања говорио о томе да су односи Србије са Бугарском лоши.¹⁰

Грујићеви извештаји и вести о раду Бугара на уједињењу подстакли су разговор о Македонији. Последица таквих вести било је организовање тајног одбора у Београду, у августу 1880, задуженог за руковођење пропагандном делатношћу у Старој Србији и Македонији. Иницијатор оснивања одбора био је председник владе Јован Ристић, а чланови су били Матија Бан, шеф прес-бироа српске владе, професори Велике школе Милош С. Милојевић и Панта Срећковић, затим прота Јаков Павловић, начелник у Министарству просвете и црквених дела, и потпуковник Јован Драгашевић, професор Војне академије.¹¹ Део плана за покретање пропагандне делатности, које су предузели чланови одбора, биле су и припреме за оснивање јавног просветног друштва, *Друштво Светиоџ Саве*, 3. октобра 1880, са истим циљем који је имао и тајни одбор.¹² У никад објављеној брошури, датираној 1. септембра 1880, неколико недеља пре доласка бугарског кнеза у Београд, члан тајног одбора Матија Бан границу интересних сфера Србије и Бугарске у Македонији налазио је на вододелници Струме и Месте.¹³ Приликом посете бугарског кнеза Александра Београду крајем септембра 1880. председник српске владе говорио је о томе да би било пожељно да Србија и Бугарска постигну споразум о сферама простирања културног утицаја Србије, односно Бугарске, у Македонији, који би представљао и границу оружаних дејстава у случају устанка. Другим речима, отворено је предлагао споразум о подели Македоније — први такав споразум у историји односа српске и бугарске нововековне државе.¹⁴ Кнез Милан, тада већ у отвореном сукобу са Ристићем, није о овој теми разговарао са бугарским кнезом. Према поверљивим изворима дипломатског представника Аустроугарске у Београду, барона Херберта, кнез Милан је кнезу Александру „отворено говорио о неправедности бугарских аспирација које су усмерене на осваја-

перијалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију. Од Берлинског конгреса (1878) до закључења тирговинског уговора (1881), САН, Мешовита грађа, књига XII, Београд 1956, прилог бр. 7 ђ, стр. 158—160.

¹⁰ Резиме разговора барона Хајмерлеа са српским кнезом, Беч, 15. септембра 1880, АСАНУ, Исписи из бечких архива (= ИиБА) (1830—1914), сигн. 7940.

¹¹ Матија Бан и Милош С. Милојевић Ј. Ристићу, Београд, 17. августа 1880, АСАНУ, Фонд Матије Бана (= ФМБ), инв. бр. 16/4, сигн. XVI/1; Ј. Ристић непознатом, Београд, 21. августа 1880, исто, инв. бр. 16/5, сигн. XVI/1; Иван Катарциев, „Еден документ за школската пропаганда во Македонија, *Гласник на Институтот за национална историја*, I/1 (1957), 294; Љ. Доклестик, *Српско-македонските односи во XIX-от век. До 1897 година*, Скопје 1973, 213—214.

¹² М. Самарцић, Статут *Друштва Светиоџ Саве* из 1880. године, *Мешовишта грађа. Miscellanea*, нова серија, књ. XXIV (2005), 203—221.

¹³ *Memoire*, АСАНУ, ФМБ, инв. бр. 4/11, сигн. IV.

¹⁴ К. Стоилов, *Дневник*, I, под редакција на Е. Стателова и Р. Попов, Софија, 1996, 161; *Дневник Милана Ђ. Милићевића (10. 7. 1879 — 31. 12. 1880), књига X*, стр. 1478, АСАНУ, сигн. бр. 9327; *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878—1903. Руски извори о Србији (1878—1903)*, I, приредили Љ. В. Кузмичова и Д. М. Ковачевић, Нови Сад, 1996, 61.

ње српских територија” и изјавио да ће им се отворено супротставити уколико то буде неопходно. Према сведочанству аустроугарског дипломате, кнез Александар одговорио је са „умирујућим уверавањем”.¹⁵ Посета бугарског кнеза била је, међутим, од изузетног значаја за будућност српско-бугарских односа. Означила је почетак пријатељства двојице владара који су, поред размене мишљења о политичким питањима, у непосредном контакту могли да открију низ заједничких интересовања, али и сличност положаја два млада монарха у балканским кнежевинама.

Позитивни утисци стечени за време посете бугарског кнеза имали су одређеног утицаја и на поступке српског кнеза приликом потписивања Тајне конвенције. Повест Тајне конвенције испричао је пре осам деценија Гргур Јакшић. Оно на шта Јакшић није обратио пажњу, а могао је на основу грађе коју је користио, били су догађаји у Бугарској у време када су започели преговори о Конвенцији. Пре него што је Мијатовић почетком маја 1881. стигао из Беча са Хајмерлеовим предлогом о потписивању политичког уговора,¹⁶ у Бугарској се 27. априла догодио државни преврат. Незадовољство бугарског кнеза либералима било је познато српском кнезу из Грујићевих извештаја претходних година, а вероватно је о томе било речи и за време посете бугарског кнеза Београду. У борби кнеза Александра и бугарских либерала, као носилаца радикалног националног програма уједињења бугарског народа у духу Санстефанског уговора, Србија је била заинтересована за опстанак бугарског кнеза. Кнез Милан његов опстанак сматрао је повољним за Србију и даљи развој српско-бугарских односа, јер је имао поверења у његову лојалност. Према кнежевом мишљењу, опстанак кнеза Александра на престолу представљао је одређену врсту обезбеђења да ускоро неће доћи до покретања Бугарског питања.¹⁷ У Београду су, због тога, са великом пажњом пратили догађаје у Бугарској, а недељу дана после преврата у Београд је стигао Грујић с детаљнијим обавештењима о развоју догађаја у Софији.¹⁸ Делегацију бугарских парламентарца који су му дошли понудити бугарски престо и унију Србије и Бугарске, кнез Милан одбио је да прими.¹⁹ Путујући преко Беча и Берлина за Петроград француском амбасадору у немачкој престоници кнез је изјавио да је циљ његовог пута да у разговору са аустријским, немачким и руским царем дозна њихово мишљење

¹⁵ Херберт Хајмерлеу, Београд, 1. новембар 1880, АСАНУ, ИиБА, сигн. 7940.

¹⁶ У расправи о Тајној конвенцији Јакшић је навео да идеја, односно предлог, о њеном потписивању, потичу од кнеза Милана (Г. Ј а к ш и ћ, *нав. дело*, 72). Међутим, у литератури и архивској грађи коју је Јакшић користио нема помена о томе да је иницијатива за закључивање политичког уговора потекла од српског кнеза. Реч је о произвољном Јакшићевом закључку. На основу познате литературе и архивске грађе могуће је закључити да је предлог дошао од друге стране. О мотивима који су подстакли владу у Бечу да покрене питање потписивања политичког уговора најдетаљније је писао Фердо Хауптман (F. Н а - у р т м а н, „Austro-ugarska politika”, *Trojecarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom godine 1881!*, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, godina IX (1957), Sarajevo 1958).

¹⁷ Херберт Хајмерлеу, Београд, 31. маја 1881, АСАНУ, ИиБА, сигн. 7940.

¹⁸ Пинтер Хајмерлеу, Београд, 16. маја 1881, исто.

¹⁹ Херберт Хајмерлеу, Београд, 1. јуна 1881, исто; исти истом, Београд, 8. јуна 1881, исто.

о догађајима у Бугарској и став према могућим компликацијама до којих би могло да дође. Изразио је своје мишљење да би у случају абдикације кнеза Александра Бугари кренули на Источну Румелију и Македонију што би довело до новог отварања Источног питања. На овакав развој догађаја Србија не би могла пристати без обештећења и намера кнеза Милана била је да у три престонице изјави да ће Србија против Велике Бугарске водити рат, јер не може да дозволи да се понови Сан Стефан. Управо због тога је кнез у Петрограду намеравао да делује против оваквих бугарских тежњи и да, како је рекао, одбије сваки предлог о унији између две балканске кнежевине.²⁰ После посете Петрограду током које, како се то често на основу аустроугарских извора наводи, о политици није било много говора, кнез је у Бечу парафирао предложени текст политичког уговора у историографији познатог као Тајна конвенција. Њен седми члан, који је предвидео политичку подршку Србији приликом територијалног ширења преко њених јужних граница, представљао је највећу добит и основни разлог због којег је кнез потписао Конвенцију.²¹ Истовремено, политичка криза у Бугарској завршена је на, за бугарског кнеза, а тиме и за Србију, задовољавајући начин и опасност од усложњавања политичке ситуације на Балкану прошла је. Имајући у виду да су крајем пролећа 1881. коначно решена и сва спорна питања која су произилазила из Берлинског уговора, лето 1881. донело је смирење политичке ситуације на простору Европске Турске.

Напредњачка влада Милана Пироћанца није искористила повољности околности за покретање пропагандне делатности у Старој Србији и Македонији. Код напредњачких министара постојала је, додуше, свест о националним интересима Србије, али напредњачка влада није наставила путем којим су кренули њихови претходници, тајни одбор није наставио са радом, а оснивачка скупштина *Друштво Светиоџ Саве* није одржана. Чињеница да су у тајном одбору, а тиме и на челу пропагандне делатности коју је требало покренути, били симпатизери бивше владе, вероватно није била без утицаја на такав поступак нове владе.²² С друге стране, напредњачки министар иностраних дела Чедомил Мијатовић одлучио се за другачији, легитимнији, приступ и почетком 1881. покренуо питање постављања српских епископа у Турској.²³ Крајем 1880. бугарски егзарх

²⁰ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878—1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 153.

²¹ Г. Јакшић, Тајна конвенција (1881—1889), *Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 79—80; F. Hauptman, Austro-ugarska politika, Trojcarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom godine 1881, 70—72; *исти*, Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878—1881, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 5 (1952), 240—242. Највећа, можда и једина, замерка коју је у вези с потписивањем Конвенције могуће упутити кнезу Милану јесте да није преговарао. Нацртом седмог члана Конвенције, који је сачинио Хајмерле, била је предвиђена аустроугарска помоћ Србији у рату с Турском и гаранције против стварања државних творевина на Балкану, које би биле противне интересима Србије, као и споразумно утврђивање основних начела спољне политике.

²² Љ. Доклестић, *нав. дело*, 214; М. Самарцић, *Стајући Друштво Светиоџ Саве из 1880. године*, 206—207.

²³ Ч. Мијатовић Ј. Грујићу, Београд, 19. јануар 1881, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 73, стр. 117—119.

Јосиф I покренуо је питање повратка егзархијских епископа протераних из Охрида и Скопља на почетку руско-турског рата.²⁴ Могуће је да је захтев бугарског егзарха утицао на одлуку владе да покрене питање српских епископа. Тренутак је, без сумње, био добро одабран. Старе размирице и непријатељство између Патријаршије и Егзархије давале су наду српској влади да би Патријаршија могла прихватити овај захтев. Исто-времено, митрополит Михаило покренуо је код патријарха Јоакима III Хиландарско питање, односно указао да потребу да царској лаври Немањића буде враћен и сачуван њен српски карактер и манастирска управа буде отета из руку бугарских монаха.²⁵ Нема сумње да су Мијатовићева упутства и митрополитово писмо били део истог плана и да је делатност била усклађена. О оба питања српски посланик у Цариграду Јеврем Грујић разговарао је са патријархом у фебруару 1881, али иницијатива из Београда није имала успеха.²⁶

Све до 1884. српска влада није учинила значајнији покушај да покрене питање организовања пропагандне делатности преко српских граница. Покушаја је ипак било, а 1882. година када је Србија постала краљевина, а њен владар „први српски краљ после Косова”, посебно је интересантна. На путовању у иностранство краљ Милан разговарао је у августу 1882. у Бечу са аустроугарским министром иностраних дела Густавом Калнокијем о могућем ширењу Србије на југ, према Скопљу. Одговорено му је, дипломатски, да са Аустроугарском удружена Србија увек може рачунати на њену благонаклоност и подршку, али да су у том тренутку све велике силе сагласне у жељи да се на Балкану сачува *status quo*.²⁷ Непрестано под притиском арнаутских упада преко јужне границе, влада је пратила догађаје у Старој Србији и Македонији и вести о арнаутским зулумима у Косовском вилајету. О тешком стању српског народа у Косовском вилајету Сима Андрејевић-Игуманов објавио је 1882. у Београду анонимну брошуру,²⁸ а на ово питање пажњу је обратила и европска дипломатија.²⁹ Неуспешна поверљива мисија мајора Јеврема Велимировића, војног аташеа у посланству Србије у Цариграду, са Призреном као коначним одредиштем, вероватно је била повезана с вестима о догађајима у Косовском вилајету.³⁰ Преко повереника влада је одржавала

²⁴ Български екзарх Йосиф I, *Дневник*, под редакцијата на проф. др Т. Събев, София 1992, 98 и даље.

²⁵ Митрополит Михаило патријарху Јоакиму III, Београд, 20. јануара 1881, АСАНУ, Заоставштина Јеврема Грујића (= ЗЈГ), бр. 10027-Б/1.

²⁶ Ј. Грујић Ч. Мијатовићу, Цариград, 21. фебруара 1881, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 76, 121–125.

²⁷ *Белешка о разговору са српским краљем — 14. август 1882*, АСАНУ, ИиБА, сигн. 7940. Разговор краља и Калнокија помиње и Слободан Јовановић (С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд 1990, 63–64).

²⁸ (Сима Андрејевић-Игуманов), *Садање несрећно стање у Старој Србији и Македонији*, Београд (1882).

²⁹ М. Пиротанец, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004, 44–45.

³⁰ Мајор Ј. Велимировић министру војном, *Извештај о путовању по Турској*, Цариград, 17. септембра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-IV, Д-III, разно, без пов. броја; генерал М. Лешјанин генералу Т. Николићу, Београд 10. новембра 1882, АС, Фонд Стојана Нова-

везе и слала финансијску помоћ Призренској богословији.³¹ Пажња српске владе 1882. била је, пре свега, усмерена ка Косовском вилајету. Са Бугарским питањем њена делатност била је само посредно повезана, у мери у којој је било значајно спречити продор бугарских пропагандиста.

После 1880. Бугарско питање мировало је и самим тим није представљало извор неспокојства у Београду. Вести из Хиландара 1882. подстакле су српску владу да предузме неопходне мере да старој српској задужбини врати њен српски карактер и отргне управу из руку бугарских монаха. У Свету Гору упућен је архимандрит Нићифор Дучић, али је и његова мисија остала без трајнијих последица.³² Бојажљиво је покретано и питање потписивања конзуларне конвенције с Турском.³³ Повремени предлози о конкретнијим пропагандним потезима у Старој Србији и Македонији, од којих су неки били и резултат поменутих мисија, нису наишли на одазив. Никакве конкретне резултате није донело ни коначно оснивање одбора за организовање пропаганде у априлу 1883, могуће због заоштравања политичке ситуације у земљи и избијања Тимочке буне.³⁴ У целини посматрано, донети оваквог начина деловања били су скромни и сводили су се на расправе шта би требало чинити, без икаквих стварних резултата и без онога што је било најважније — конкретног рада на простору Османског царства насељеном српским становништвом.

На промену става српског краља и владе 1884. утицало је више фактора. У позадини свега стајали су све лошији српско-бугарски односи чије се постепено погоршање поклапало, и било суштински повезано, са погоршањем српско-руских односа везаних за смену митрополита Михаила и женидбу Петра Карађорђевића ћерком кнеза Николе, односно са све већим приклањањем Србије Аустроугарској. Прелаз бунтовника у Бугарску после Тимочке буне и одбијање бугарске владе, уз подршку руске дипломатије, да бунтовнике удаљи из пограничних области, као и истовремено толерисање њихових припрема за упад у Србију, довели су крајем маја 1884. до прекида дипломатских односа. У таквој ситуацији, када је било очигледно непријатељство две владе, страх да би Бугарска, уз подршку Русије, могла покренути питање бугарског уједи-

ковића, бр. 186. Већи део Велимировићевог извештаја, без поверљивих делова и уз незнатне, али битне измене, објављен је у *Рајнику* (Из путовања. Од Цариграда преко Солуна у Скопље, *Рајник*, *Лист* за војне науке, новостии и књижевност, година IV, књига VIII, свеска V, новембар 1882, 355—377).

³¹ С. Новаковић Ј. Грујићу, Београд 30. октобра 1882, АС, Посланство у Цариграду, без сигнатуре, кутија 29; исти истом, Београд 11. новембра 1882, исто, Ф-I, р. 26/884; исти истом, Београд 12. новембра 1882, исто; С. Новаковић И. Јастребову, Београд 11. новембра 1882, исто; *Наредба за Богословију призренску*, исто.

³² Извештај Нићифора Дучића о посети Цариграду и Светој Гори, АСАНУ, Заоставштина Нићифора Дучића, 15004/41.

³³ Ј. Грујић Ариф-паши, министру спољних послова Турске, б. м., б. д., АСАНУ, Заоставштина Јеврема Грујића (= ЗЈГ), 10027-А/67; Ј. Грујић М. Пироћанцу, Цариград, 14. фебруара 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-III, Д-III, Т, пов. бр. 313; исти истом, Цариград, 1. јуна 1882, исто, пов. бр. 587; исти истом, Цариград, 18. новембра 1882, исто, пов. бр. 831.

³⁴ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски*, 146—150, Љ. Доклестик, *нав. дело*, 214—215.

њења представљала је све очигледнију опасност у очима краља Милана и председника владе Милутина Гарашанина.

Догађаји крајем 1884. и почетком 1885. у европским провинцијама Османског царства, односно успеси бугарске пропаганде у Македонији и све снажнији покрет за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, указивали су управо на могућност усложњавања ситуације на Балкану. Током прве половине осамдесетих бугарска пропаганда остварила је значајне успехе у Македонији посредством бугарских општина, односно отварањем нових школа. Бугарске школе финансиране су махом из средстава које су обезбеђивале бугарске градске општине и Егзархија, уз значајну помоћ влада у Софији и Пловдиву. Број школа растао је сваке године и успех бугарске пропаганде крајем 1884. и почетком 1885. био је очигледан.³⁵ Делатност бугарских политичара на уједињењу оживела је почетком 1884. и била је повезана са изборном борбом у Источној Румелији, а касније и са питањем постављања новог генералног гувернера. У Кнежевини Бугарској влада није службено подржавала покрет, али није ни спречавала оштро писање штампе, оснивање македонских друштава и организовање митинга. У позадини таквог (не)-деловања налазила се нада, да ће узнемиреност јавног мњења у Кнежевини Бугарској и Источној Румелији, уз вести о догађајима у Македонији, где су турски зулуми све више узнемиравали дипломате и пунили ступце европске, пре свега британске, штампе, подстаћи велике силе да предузму конкретне кораке у циљу заштите македонског становништва. Почетком 1885. учестали су митинзи на којима су захтеване реформе за Македонију.³⁶ Истовремено, британско-руски сукоб око Афганистана претио је избијањем рата који је могао довести до нове међународне кризе која не би мимоишла Балкан, за Британију најпогодније место за сукобљавање с Русијом. Могућност међународних заплета могла се наслутити већ крајем 1884, када је посланик Србије у Лондону Чедомиљ Мијатовић јављао о појачаном интересовању британске штампе и јавности, па и Парламента, за Македонију. Мијатовићево мишљење било је да престано помињање Македоније није случајно.³⁷ Развој кризе српска дипломатија пратила је са великом пажњом. У таквој ситуацији, подстицај Србији да се активније укључи у догађаје на простору Европске Турске дошао је и из Беча. Поверљивим путем краљу и влади поручено је да је интерес Аустроугарске да се Србија шири према југу, јер није могуће дозволити да се Бугарска, а посредством ње Русија, шири у том смеру. Известан део Македоније мора да припадне Србији, поручивали су из Бе-

³⁵ В. Божинов, *Българска просвета в Македония и Одринска Тракия 1878—1913*, Софиа 1982, 39—44; С. Димевски, Краток осврт врз бугарско-егзархиската пропаганда во Македонија по Берлинскиот конгрес (1878—1885), *Историја*, XI/1 (1975), 66—69.

³⁶ Е. Стателова, *Дипломацијата на Княжевство България 1879—1886*, Софиа 1979, 159—163; Д. Дойнов, *Комитетите „Единство“*. Ролята и приносът им за съединението 1885, Софиа 1985, 291—303.

³⁷ Посланство Србије у Лондону министру иностраних дела, Лондон, 25. новембра 1884, *Граѓа за историју македонског народа*, док. бр. 147, стр. 249—250.

ча, и у томе ће Србија имати подршку Аустроугарске.³⁸ Да је могућ нови обрт догађаја на Балкану српску владу упућивале су и вести из Беча да се управо на Калајеву иницијативу већа о могућности анексије Босне и Херцеговине.³⁹

Иако је подршка аустроугарске дипломатије без сумње могла значити много у случају будућих заплета, Србија није чекала дозволу из Беча да започне са припремама за пропагандни рад у Старој Србији и Македонији. Успеси бугарске пропаганде и припреме за уједињење већ су је подстакли на то. Прихваћена је иницијатива управитеља Призренске богословије Петра Костића да проблем преношења и набављања српских уџбеника буде решен тако што би надлежним турским властима био постављен захтев да одобре њихово коришћење. У новембру 1884. Костић је упућен у Цариград и у марту следеће године успешно је издејствовао решавање тог питања.⁴⁰ У децембру 1884. покренуто је питање потписивања конзуларне конвенције са Турском и 1885. година протекла је у преговорима о овом питању.⁴¹ Уз подршку владе у фебруару и марту 1885. одржани су скупови у Београду, Нишу и Врању, као одговор на скупове у Бугарској и Источној Румелији, с циљем да се докаже неоправданост бугарских тврдњи да је Македонија бугарска земља и истакне српски карактер Старе Србије и Македоније.⁴² Скуп у Београду био је вероватно највеће окупљање на отвореном после Тимочке буне и измене закона о зборовима у удружењима, којим су забрањена јавна окупљања без претходног одобрења власти. О умешаности владе у организовање поменутих скупова говори и чињеница да је неколико дана после београдског скупа Србима из Босна и Херцеговине забрањено одржавање сличног скупа у Београду, јер би то изазвало незадовољство Аустроугарске.⁴³ Представник Велике Британије у Београду приметио је да на београдском скупу није било помена о Аустроугарској и њеној балканској политици, а избегавано је и помињање Турске у негативном контексту.⁴⁴ Турском министру спољних послова посланик Србије у Цариграду Јеврем Грујић изјавио је да је Србији стало до пријатељства са Портом и посебно је нагласио да су скупови у Србији антибугарски, усмерени ис-

³⁸ М. М. Божићевић М. Гарашанину, Беч, 10. фебруара 1885, АС, МИД-ПО, 1881—1886, Ф-VI, Д-II, без пов. броја, президијал бр. 9 (врло поверљиво).

³⁹ Исти истом, Беч, 21. фебруара 1885, исто, президијал бр. 12.

⁴⁰ П. Костић, *Ауџобиографија*, приредила В. Митровић, Призрен, 1997, 106—115; посланик Србије у Цариграду министру иностраних дела, Цариград, 30. марта 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 162, 274—275; К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски*, 150—152; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 218—219.

⁴¹ К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски*, 154; посланик Србије у Цариграду министру иностраних дела, Цариград, 18. априла 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 167, 285. М. Гарашанин краљу Милану, Београд, 12. јула 1885, исто, док. бр. 190, 323—324.

⁴² К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски*, 152—153; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 169—171.

⁴³ Локок Гренвилу, Београд, 20. марта 1885, PRO-FO 105/49.

⁴⁴ Исти истом, Београд, 10. марта 1885, PRO-FO 105/49.

кључиво против бугарских тврдњи да је целокупно хришћанско становништво у Македонији бугарско.⁴⁵

У време када је Костић приводио крају своју мисију, а српска интелигенција настојала да на скуповима докаже неоправданост бугарских тежњи, Гарашанин је краљу Милану предао план будућег пропагандног деловања Србије у Старој Србији и Македонији, план који је краљ без икаквих измена прихватио, јер је носио печат његових погледа на спољнополитички положај Србије у том тренутку. План је предвиђао издвајање већих средстава из буџета за финасирање пропагандне делатности, склапање конзуларне и трговачке конвенције са Турском, постављање администратора у Хиландару који би манастиру вратио печат српске задужбине, као и низ конкретних потеза. Најопширнији и најзначајнији део поменутог плана носи наслов *Ойџиџа њосмајрања*. Према виђењу краља Милана и Гарашанина, услед развоја догађаја на Балкану последњих година, Бугарска, а не Турска, била је највећи непријатељ Србије на Балкану. Агитација Бугара у Старој Србији и Македонији има пре свега сврху да се бори против српског и грчког утицаја, тврдио је председник српске владе. У том смислу потребно је рачунати на споразум са Грчком, али и на Турску која има интереса да сузбија бугарске тежње. Реформа војске и набавка наоружања приоритети су Србије. Према Бугарској, неопходно је предузети одређене мере обезбеђења и дуж границе утврдити значајнија стратешка места, а у варошима изградити касарне и имати јаке гарнизоне. Све то, у случају потребе, олакшало би мобилизацију војске и довело до бржег ступања у дејство, поготово имајући у виду да се бугарска престоница налазила у близини границе. При том, пријатељство са Румунијом, о којем је у пролеће 1885. краљу говорио и Пироћанац, имало је за Србију посебан значај.⁴⁶

У поменутом разговору са Пироћанцем краљ Милан говорио је да у скорije време не очекује избијање кризе на Балкану.⁴⁷ Убрзо су започеле припреме за остварење конкретних одредаба из Гарашаниновог плана. Предузети су бројни кораци на припремању просветног и пропагандног рада у Старој Србији и Македонији. Настављени су преговори са Портотом о потписивању конзуларне конвенције и са Цариградском патријаршијом о постављању српских епископа. Успостављени су контакти са патријаршијским епископом у Скопљу Пајсијем, а Гарашанин је покушао да посредством пограничних окружних начелника ступи у везу са арнаутским вођама. Прву количину књига Костић је из Београда понео преко Цариграда за Призрен већ у јуну 1885, а у Београду су размишљали о коришћењу услуга неке од штампарија у османској престоници при будућем штампању књига за потребе српских школа у Османском царству, па чак и о отварању једне или неколико српских штампарија чијим

⁴⁵ Посланик Србије у Цариграду министру иностраних дела, Цариград, 11. марта 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 159, стр. 267—268.

⁴⁶ М. Самарцић, Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план, *Историјски часопис*, LI (2004), 119—124.

⁴⁷ М. Пироћанац, *нав. дело*, 159—160.

радом би ово питање било најцелисходније решено. Поред уџбеника, српска влада слала је преко границе и књиге којима је доказиван српски карактер Старе Србије и Македоније, покренут је поново календар *Вардар*, сачињен је буџет за финансирање подизања нових школа, плаћање двадесет учитеља, као и књижара у неколико значајнијих места у Старој Србији и Македонији, затим давање потпоре Призренској богословији, Цариградској патријаршији и манастирима Дечани, Пећ и Хиландар. За будућег хиландарског епископа Србина написана су посебна упутства којима му је влада налагала да искористи свој положај за истискивање бугарског утицаја из најзначајније задужбине Немањића. Истовремено вршене су припреме за штампање у Цариграду листа који би био у служби српске пропаганде и основни задатак би му био полемисање са бугарским листовима, док би према Порти показивао лојалност. Пловдивски преврат догодио се у тренутку када је Димитрије Алексијевић, предвиђен за уредника овог листа, кренуо за Цариград.⁴⁸

Пловдивски преврат привремено је прекинуо припреме. Српски краљ и влада у лето 1885. били су заокупљени спречавањем упада емиграната из Бугарске и могућим државним превратом и бугарско уједињење представљало је изненађење. Парадоксално звучи податак да су за бугарско уједињење, од којег су толико страховали, у Београду дознали готово тридесет сати касније, у касно преподне 7. септембра, када је већ цела Европа брујала о томе, иако су на столу председника владе сатима стајали непрочитани телеграми из Софије од претходног дана.⁴⁹ За српског краља није било сумње шта је Србији чинити. План из марта 1885. није остављао никакве недоумице о томе против кога ће Србија да ратује да би заштитила државне интересе. Вођени идејама из плана, краљ и Гарашанин су, без успеха, покушали да остваре сарадњу са Румунијом и Грчком, док су у контактима са турским послаником и владом стављали до знања да ратне припреме нису уперене против Турске. У тренутку када је европска дипломатија постигла начелни споразум о решавању кризе краљ Милан и влада донели су судбоносне одлуке које су Србију 2.

⁴⁸ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски*, 154, 160; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 167—168, 220—221; П. Костић, *нав. дело*, 109—116; *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 154, стр. 260—261; док. бр. 160, стр. 269; док. бр. 162, стр. 215—211; док. бр. 167, стр. 285; док. бр. 168, стр. 286—288; док. бр. 171, стр. 290—292; док. бр. 175, стр. 296; док. бр. 177, стр. 300; док. бр. 178, стр. 301; док. бр. 180, стр. 306; док. бр. 185, стр. 314—315; док. бр. 190, стр. 323—327; док. бр. 195, стр. 335—337; док. бр. 199, стр. 340—342; док. бр. 204, стр. 353—354; Гарашанинова белешка о одлукама, АС, Фонд Милутина Гарашанина (= МГ), док. бр. 844/1; Упутства за епископа хиландарског, Београд, 23. јула 1885, АС, МГ-835; министар председник начелнику нишког округа, Београд, 18. јула 1885, АС, МГ-853/10; Д. Алексијевић М. Гарашанину, Ниш, 11. октобра 1885, АС, МИД-ПО, 1885, Ф-1, Д-П, пов. бр. 624.

⁴⁹ Рангабе — Гарашанину, Софија, 7. септембра 1885 (два телеграма), АС, МИД-ПО, 1886, Ф-V, Д-III, књига телеграма I: Софија; М. Пироћанац, *нав. дело*, 173. У свом дневнику Пироћанац погрешно наводи да је депешу од грчког конзула Рангабеа, односно Димитрија Бодија, секретара српског конзулата, који се од прекида дипломатских односа налазио у грчком конзулату, Гарашанин добио 7. септембра увече, али да ју је отворио око 10 сати пре подне 9. септембра. Пироћанац је тачно описао шта се догодило, али је погрешно записао датуме.

ноембра одвеле у рат против бугарског уједињења, са познатим исходом.⁵⁰

Посматрајући политику краља Милана и српских влада према Кнежевини Бугарској и Бугарском питању могуће је, пре свега, уочити доследност. Између 19. фебруара 1878, дана када је потписан Санстефански мировни уговор, и 2. новембра 1885, дана када је Србија објавила рат Бугарској, могуће је повући праву линију. Други новембар 1885. представљао је непосредан резултат 19. фебруара 1878. Из перспективе времена у којем су процеси с краја XIX века одавно завршени, одлука краља Милана чини се брзоплетом, донетом на основу недовољног броја чињеница и са исувише субјективног. Међутим, представе српског владара о опасности која Србији прети од стварања Санстефанске Бугарске нису биле погрешне, погрешан је био само начин на који је донета одлука о рату и тврдоглаво остајање при овој одлуци иако је било извесно да Србија нема подршку ниједне велике силе. После неуспешног рата српска влада морала је да настави са својим радом на јачању пропагандне делатности у Старој Србији и Македонији, али њен положај био је, услед изгубљеног рата и става који је заузела у односу на савете сила, тежи него што би био у супротном.

SERBIA AND THE BULGARIAN ISSUE IN 1878—1885

by

Momir Samardžić

Summary

The policy of Russia during the Great Eastern Crisis and the creation of the great Bulgarian state according to the regulations from the peace Treaty of San Stefano left lasting consequences on the Serbian-Russian and Serbian-Bulgarian relations. After 1878, the Serbian ruler and his governments carefully watched the development of events in the Balkan Turkish provinces, fearing that the Bulgarian issue would be opened and San Stefano Bulgaria re-established. Government's decision to launch the propaganda campaign in Old Serbia and Macedonia in 1880 and 1884/5 was directly related to the news about the preparations of the Bulgarians for the unification. King Milan was not willing to accept such development of events. Deterioration and break in diplomatic relations with Bulgaria in 1884 only contributed to the negative attitude of the Serbian ruler and the prime minister Milutin Garašanin to the issue of the Bulgarian unification. The result of such views was the war which Serbia waged against Bulgaria in 1885.

⁵⁰ В. Ј. Вучковић, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885—1886)*, Београд 1956, 11—42; М. Ю. Золотухин, *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885—1888 гг.)*, Москва 1993, 83—112.

Борђе Бурић

КАРАКТЕРИСТИЧНИ СРПСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ ИЗМЕЂУ ДВА КРАЉА И ДВЕ КРАЉИЦЕ ИЗ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ

САЖЕТАК: Рад обрађује однос научника и политичара Јована Жујовића са краљевима Миланом и Александром и краљицама Наталијом и Драгом. Као близак пријатељ краљице Наталије, Жујовић је на себе навукао гнев краља Милана. Односи са краљем Александром из почетка добри, заострени су због Жујовићевог противљења женидби Драгом Машин. Лоши односи са краљевима довели су до Жујовићевог прогонства из Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јован Жујовић, краљ Милан, краљица Наталија, краљ Александар Обреновић, краљица Драга, политичко прогонство, српска интелигенција и политика

У нашој историографији постоје опречни судови о династији Обреновић. Међутим и они који су их кудили и они који су о њима давали повољне судове, слажу се да су плаховитост и ђудљивост биле изражене карактерне особине Обреновића. О томе сведоче многи њихови савременици који су искусили да им може бити указана највећа пажња, милост и пријатељство, али и увреде, понижења и казне. Један од њих био је и Јован Жујовић.¹ Пошто је био члан породице чији је политички ро-

¹ Јован Жујовић (Брусница, сада Горњи Милановац, 30. новембар 1856 — Београд, 19. јул 1936). Његов отац Младен био је начелник Рудничког округа за време прве владе Милоша Обреновића, а због оданости династији, за време друге Милошеве владе постављен је за начелника војне управе тј. министра војног. Основну школу Јован је завршио у Неменикућама, гимназију у Београду, а потом је у Цириху студирао политехнику. Ту је, уместо да се бави науком, време проводио на кружоцима бакуњиста и међу следбеницима Светозара Марковића. Због тога га отац враћа у Србију, где уписује природно математички одсек на Великој школи. После првог српско-турског рата у коме учествује као добровољац, одлази на Сорбону где завршава студије антропологије и геологије. По повратку у Србију 1880. године постаје професор Велике школе. Основао је Српско геолошко друштво и утемељио геолошку науку у Србији. Био је ректор Велике школе, дугогодишњи секретар Српске краљевске академије, а у периоду 1915—1921. и њен председник. Током 90-их година XIX века неколико пута су му нуђени министарски положаји, али их он тада није прихватио.

У политику званично улази 1901. када бива изабран за сенатора. Већ 1903. постаје државни саветник, а исте године, на листи самосталних радикала био је изабран за народ-

доначелник Младен Жујовић био страдалник за династију и један од њених најпоузданијих људи по повратку на власт 1858. године, Јован је био предодређен да буде међу људима блиским двору. На то је упућивало и то што је био школован у иностранству где је осим образовања стекао и углађеност и манире европског господина. Међутим, краљевима Милану и Александру није се увек допадало што им је у лице говорио оно што мисли, па је од редовног госта на дворским вечерама и забавама доспео до политичког прогнаника.² Томе је знатно допринело и Жујовићево пријатељство са краљицом Наталијом.

Краљица Наталија боље је упознала Жујовића када се он 1884. године верио са њеном дворском дамом Станом Бучовић.³ Пошто је краљица била у пријатељским односима са пуковником Костом и Софијом — Сојом Бучовић, и њихову ћерку Стану сматрала „не само пријатељицом него готово млађом сестром”, природно је било што се заинтересовала за њеног будућег мужа.⁴ Због Станиног лошег здравља, али и зато што јој се „младић учинио лакоуман и недостојан ње” краљица Наталија је била против овог брака. Међутим, када је, у лето 1887. године, Жујовић одбио да се повинује наредби краља Милана који је захтевао од њега да забрани својој жени да прати краљицу у Аранђеловац она је због „доказа храбрости тако ретке у овој земљи” променила мишљење о њему.⁵ Потом је он као човек коме је краљица веровала посредовао да се она измири са женом грчког дипломате, госпођом Назос.⁶ После тога Наталија је Јовану и Стани Жујовић поверавала све своје прилике и неприлике у вези са разводом од краља Милана и одласком из Србије.⁷ Жујовић је и после преране смрти своје жене одржавао пријатељске односе са краљицом, што му је у београдским круговима донело епитет краљичиног човека, а код краља Милана изазвало мржњу. Он се са својом та-

ног посланика. Посланик ће бити све до 1912. године. Када су маја 1905. Самосталци формирали владу под председништвом Љубе Стојановића, Жујовић је постао министар иностраних дела. За време свог мандата радио је на поправљању односа са Бугарском и Црном Гором. Да би обновио прекинуте дипломатске односе са Енглеском, покушао је да реши такозвано Завереничко питање, тј. да уклони заверенике из 1903. са високих положаја у двору и војсци. Пошто није наишао на разумевање краља, Жујовић је 2. децембра 1905. поднео оставку. И после тога он остаје активан у политици, као члан главног одбора и председник посланичког клуба самосталаца. У владу поново улази октобра 1909. када постаје министар просвете и црквених дела у коалиционом кабинету Николе Пашића. После годину дана рада даје оставку због недостатка средстава за просветне послове. У току Првог светског рата био је у дипломатским мисијама у Паризу и Лондону и радио на придобијању савезника за стварање југословенске државе. После Првог светског рата био један од вођа републиканске странке.

² Главни узрок Жујовићевих проблема са Обреновићима био је по мишљењу његовог ујака Ристе Бадемлића, шефа београдске полиције, то што „Јова оће да рекне”. Јован Жујовић, *Дневник*, приредио Драгоје Тодоровић, Архив Србије, Београд 1986, књ. I, стр. 102; Даље у тексту Ј. Жујовић, *Дневник*.

³ Краљица Наталија Обреновић, *Моје усјомене*, приредила Љубинка Трговчевић, СКЗ, Београд 1999. стр. 141. даље у тексту Краљица Наталија, *Усјомене*.

⁴ *Исто*, стр. 99, 103, 141.

⁵ *Исто*, стр. 141, 214, 215.

⁶ Архив Србије фонд Јована Жујовића (даље у тексту, АС-ЈЖ) предмет 82, л. 239.

⁷ *Писма краљице Наталије*, стр. 53—54.

штом Сојом Бучовић и снајом Савком Жујовић нашао уз краљицу Наталију и када ју је београдска полиција маја 1891. године протерала из Србије.⁸

И после краљичиног прогонства, Жујовић је наставио да се дописује са њом. Слао јој је информације о политичким догађајима у Србији и био јој је нека врста политичког саветника, до чијег је мишљења њој, како је сама говорила, било нарочито стало. Тако је он био тај који ју је обавестио о Првоаприлском државном удару, када је малолетни краљ Александар 1893. године збацио намесништво и преузео власт.⁹ Краљица је те исте године писала Жујовићу да саветује младог краља, да „под утицајем проклетог оца” не улази у сукоб са радикалима, што је он и чинио у више наврата. Слична писма Жујовић је добијао и следеће године, а често се дешавало да је краљица преко њега слала писма сину.¹⁰ Доказ њеног великог поверења у Жујовића био је и то што се она на његову молбу заузела код краља Александра да се из затвора пуне Добра Ружић и радикали који су били ухапшени поводом „Чебинчеве афере”.¹¹ Када је краљица Наталија боравила у Србији као синовљева гошћа, Жујовић је радо био виђан на двору. Њој је пријало друштво веома углађеног, духовитог, а богами и наочитог професора који је умео да забави, али и да својим опаскама пецне све присутне, па и саму краљицу.¹²

То што је сматран краљичиним поузданим човеком, Жујовићу је понекад доносило неприлике. Тако се почетком 1897. године по Београду разнео глас да ће се краљица Наталија прогласити за регента и преузети власт, а да ће њен службеник Симоновић и Јован Жујовић бити чланови тог регентства. Иако је ово очигледно била бесмислица, за Жујовића је то било прилично неугодно, јер му је Андра Ђорђевић, који је ускоро постао министар у влади Владана Ђорђевића, због тога претио вешалима.¹³ У неугодном положају Жујовић се нашао и када је краљица дошла у сукоб са сином због његове везе са Драгом Машин. Тада му је Наталија писала писма у којима је просипала јед на краља Милана и Драгу Машин, због чега га је краљ Александар сматрао својим великим непријатељем.¹⁴ Али и поред свега Жујовић је остао у пријатељским односима са краљицом Наталијом.¹⁵ То пријатељство је настављено и по-

⁸ Цана К. Ђорђевићка, *Права истина о прогонству Н. В. краљице Наталије*, Београд 1891. стр. 34, 42, 47.

⁹ Ј. Жујовић, *Дневник I*, стр. 46.

¹⁰ *Писма краљице Наталије*, стр. 77–78, 92–93.

¹¹ Ј. Жујовић, *Дневник I*, стр. 55–56. По изласку из затвора, Ружић је писао Жујовићу да би се убио да се овај није заузео за његово пуштање из затвора, међутим десетак година касније правио је увредљиве алузије на Жујовићев положај на двору.

¹² *Исто*, стр. 58, 59, 61, 69, 70, 71. Видети и *Писма краљице Наталије*, стр. 99.

¹³ Ј. Жујовић, *Дневник I*, стр. 81–82. Жујовић је сматрао да су ову интригу скрвали слободни зидари који су за њега говорили да је најпоқваренији човек у Србији.

¹⁴ *Писма краљице Наталије*, стр. 102–107.

¹⁵ *Ја сам био пријатељ Краљице Наталије онда када је она ошћушћена, разведена, изгнана остављена и од мужа и од сина* записао је Жујовић у свом *Дневнику*. Ј. Жујовић, *Дневник I*, стр. 137. Колико су Жујовић и његова жена Стана били радо виђени код краљице говоре и многобројне сачуване позивнице и писма која им је упутила током свог боравка у Србији. АС-ЈЖ, предмети 195, 253, 271, 290.

сле њеног коначног одласка из Србије и за време Првог светског рата, па и касније. Када су после Првог светског рата Жујовићеви синовци Ђорђе и Младен били у Паризу она се бринула о њима и често их позивала на седељке у високом париском друштву.¹⁶ Као знак пажње, очигледно не мале, Наталија је Жујовићу поклонила једну Тицијанову слику, а он је покренуо иницијативу да се излије њена биста која је стајала у ректорату.¹⁷ Разлог за то није била само Жујовићева лична наклоност, већ и чињеница да је краљица Београдском универзитету завештала велики легат.¹⁸

Добри односи са краљицом Наталијом нужно су проузроковали да Жујовић буде у немилости краља Милана. О томе је он једном рекао краљу Александру: „Пријатељи ваших родитеља имају одавно ту несрећу да се замерају једноме кад су спрам другог макар само лојални и коректни”.¹⁹

Сигурно је да Жујовић још као припадник групе окупљене око Светозара Марковића, није могао бити симпатичан краљу Милану. Такав став појачало је његово дружење са припадницима ове групе и после 1881. године када су они основали Радикалну странку, коју је краљ сматрао својим смртним непријатељем. Када је уз све то Жујовић преко своје супруге постао пријатељ краљице Наталије, није се више могао надати краљевој милости. Тако му је Милан 1887. године претио да ће наћи начина да му се освети.²⁰ Истина, било је и момената када је Жујовић био толерисан. Један такав случај десио се јула 1893. године у Паризу. Тада га је екс краљ Милан, заједно са једном групом српских интелектуалаца која се тамо затекла, позвао на вечеру. Том приликом га је Милан питао за мишљење о актуелним политичким догађајима и о стању у просвети, али није пропустио да помене да га Жујовић сматра личним непријатељем.²¹ После овог сусрета краљ Милан је писао краљу Александру да више није љут на Жујовића, међутим то је било само тренутно примирје. Када се касније, јануара 1897. године, Жујовић као ректор Велике школе пријавио у аудијенцију код краља Милана особље у двору се томе веома изненадило јер је знало да он о ректору „зло говори”. То су Жујовићу потврђивали и рођаци и пријатељи. Ни он није остајао дужан, па

¹⁶ Ђорђе Ј. Жујовић, *Успомене из детињства*, приредила Гордана Жујовић, издање приређивача, Београд 1997 (даље у тексту Ђ. Жујовић, *Успомене*) стр. 34–38, 109, 155.

¹⁷ АС-ЈЖ, предмет 82, л. 281, 293. Колико су Жујовић и краљица Наталија били у добрим односима говори и једна анегдота из 1922. године. Наиме неменикућки свештеник је на служби направио лапсус поменувши краља Александра и краљицу Наталију уместо Марију. Касније се овај свештеник извињавао Жујовићу да је у том тренутку погледао у њега и да га је то асоцирало на краљицу Наталију. АС-ЈЖ, предмет 88, л. 20.

¹⁸ Тим поводом требао је Жујовић у име универзитета да путује у Париз како би бившој краљици изразио захвалност. АС-ЈЖ, предмет 88, л. 56.

¹⁹ Ј. Жујовић, *Дневник I*, стр. 46.

²⁰ Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић, СКЗ, Београд 1999. (даље у тексту Краљица Наталија, *Успомене*), стр. 214.

²¹ АС-ЈЖ, предмет 91, л. 45,46 и предмет 196. На полеђини писма, којим га краљ Милан позива на вечеру, Жујовић је исписао тезе о овом разговору. Краљ је за Жујовића тада рекао да би био добар писац политичке сатире.

је говорио како је Милан крив за растројство војске и како је био малодушан као владар.²² Доста непријатности од стране краља Милана, Жујовић је имао и поводом откривања Панчићевог споменика. Он је као ректор Велике школе маја 1897. године овим поводом говорио о Панчићу.²³ Краљ Милан је био увређен што није био позван на свечаност, иако је био један од главних приложника за споменик. Због тога је преко *Дневног листа* уз помоћ адвоката Мостића у више наврата у лето 1897. године за овај пропуст оптужио Жујовића. Овај се, такође преко *Дневног листа*, бранио да он није био организатор већ само говорник на овом скупу, али то није могло да задовољи увређеног краља који је после овог случаја само тражио повод за коначни обрачун.²⁴ Тај повод је био Ивандањски атентат јула 1899. године, после кога су многи противници краља Милана били ухапшени или прогнани из Србије. Међу овим другим био је и Жујовић. Случај је хтео да две године касније краљ Милан умре у изгнанству, а да Жујовић који се вратио у отаџбину у име Академије говори на његовом парастосу.²⁵

Сину краљице Наталије и краља Милана, злосретном краљу Александру судбина је наметнула да људе углавном дели на пријатеље или непријатеље свога оца или мајке, а потом на пријатеље и непријатеље своје женидбе са Драгом Машин. Један од карактеристичних примера за то били су и његови односи са Жујовићем.

Жујовић се сећао да је са младим краљевићем први пут разговарао 1887. године у Фиренци када је овај имао свега једанаест година.²⁶ Следећи њихов сусрет догодио се тек пошто је Александар постао краљ, децембра 1893. године када је Жујовић био примљен у званичну аудијенцију.²⁷ Из опширне белешке, коју је Жујовић оставио о овом сусрету, види се да је разговор, у коме је било речи о разним политичким личностима, вођен у пријатељском тону. Жујовић је краљу предлагао да остави радикале на власти, да покуша да поправи стање у војсци и да не допусти да се прогласи банкротство земље што су предлагали неки финансијски стручњаци.²⁸ После тога, Жујовић је на двору био радо виђен тек

²² Ј. Жујовић, *Дневник* I, стр. 46, 53, 57, 65, 66, 85, 86; II, 47.

²³ Жујовић је о свом учитељу говорио и на комеморацији приликом његове смрти. *Спомен на туђњу свечаност приликом смрти дра Јосифа Панчића*, Краљевско српска државна штампарија, Београд 1888.

²⁴ Ј. Жујовић, *Дневник* I, стр. 95—98. Видети и исечке из новина поводом кампање против Жујовића у *Дневном листу*, АС-ЈЖ, предмет 254.

²⁵ Јован М. Жујовић, *Беседа на погребном парастосу Његовом Величанственом Краљу Милану, 3. фебр. 1901. у београдској саборној цркви*, Годишњак СКА, књ. XIV за 1900. Београд 1901. стр. 311—322. Жујовић је у овом веома умереном говору хвалио оно што је краљ Милан учинио за развитак просвете и културе у Србији, за његова политичка дела рекао је „не судиште! пращијаште!”

²⁶ Ј. Жујовић, *Дневник* I, стр. 46.

²⁷ У фонду Јована Жујовића у Архиву Србије, заведен као предмет 46, чува се документ који је у регистру означен као *Говор Јована М. Жујовића, професора Велике школе којим поздравља извршени прерај 1. IV 1893 и стицање краља Александра на престо*. Међутим, иако се у документу не помиње име владара, са сигурношћу се може тврдити да се он односи на ступање краља Петра Карађорђевића на престо 1903. године.

²⁸ Ј. Жујовић, *Дневник* I, стр. 45—54.

половином 1895. године када је из Србије отишао краљ Милан, а вратила се краљица Наталија. Он је тада био чест гост на дворским пријемима и забавама, а неколико пута је пратио краља Александра на излете и путовања по Србији.²⁹ Међутим када је у више наврата краљу скренуо пажњу да дискретније исказује своју наклоност према Драгој Машин, врата двора су се поново почела затварати пред њим.³⁰ У томе је било и краљеве љубоморе јер је Драга „господина Јову” сматрала веома забавним и са њим радо разговарала на дворским забавама.³¹ Када је краљ Александар одлучио да се жени Драгом Машин, Жујовић је као пријатељ краљице Наталије, постао један од оних које би краљ радо видео ван Србије.

Сви они који су били у немилости двора имали су много разлога за бригу када је на Ивањдан 1899. године један босански емигрант пуцао на краља Милана. Овај неуспели атентат послужио је као повод да се двор обрачуна са својим непријатељима, првенствено радикалима.

Када се атентат одиграо Жујовић се налазио на лечењу у Рибарској бањи.³² Видећи да преки суд, формиран после атентата „не суди по доказима већ по наређењу”, он се склонио на породично имање у Неменикућама под Космајем. Међутим, ни то му није помогло, јер је краљ Милан изгледа заиста имао „дугу руку” како му је претио још 1887. године. У Неменикуће му је стигла вест да је 3. августа пензионисан и да му је наређено да се „уклони из земље”.³³ Неколико дана касније Жујовић је дошао у Београд у нади да ће спречити прогонство и одвајање од своје катедре и лабораторије. Међутим, шеф београдске полиције, иначе његов ујак Риста Бадемлић, рекао му је да ако одбије да оде из земље може бити изведен пред преки суд. Бадемлић, који је био један од главних ослонаца двора у обрачунавању са политичким противницима, том приликом је изгрдио Жујовића и рекао му да прогонство треба да прихвати као милост јер би прошао много горе да се он није заузимао за њега.³⁴ Видећи да не може избећи одлазак из Србије, Жујовић је посвршавао најнужније послове и 13. августа 1899. године прешао у Земун, а потом отпутовао у Сремске Карловце.³⁵

Непосредно пред одлазак из земље Жујовић је од рођака и пријатеља чуо разне верзије о разлозима због којих је прогнан. Једна од „верзија” како је сам записао, била је да је неко дојавио краљу Милану како се Жујовић у тренутку атентата налазио на Теразијама и да је рекао: „Што га не убише!” Из либералских кругова потицала је интрига да је Жујовић свом рођаку Алекси Жујовићу у бугарском посланству набавио пасош којим је овај побегао у Црну Гору. Либерали су такође тврдили да је он као секретар *Академије* одговоран што она није ишла краљу на по-

²⁹ АСАНУ, 14556, memento Обломовке, 1895, стр. 9а.

³⁰ Ј. Жујовић, *Дневник* I, стр. 56—65.

³¹ АС-ЈЖ, предмет 82, л. 133,134. Краљ Александар је у више наврата на груб начин испољио своју љубомору на Жујовића, а за њу је можда и имао разлога јер се по Београду причало да је „господин Јова” наводно знао где Драга има некакав младеж.

³² АСАНУ, memento Обломовке, 1897, 50.

³³ Ј. Жујовић, *Дневник* I, стр. 98.

³⁴ *Истио*, стр. 100—101.

³⁵ *Истио*, стр. 102.

дворење. Мита Ценић је тврдио да је Жујовић прогнан јер је преко њега краљица Наталија дотурила Пашићу неко писмо. Најпосле, ректор Велике школе Стаменковић, причао је како му је на вечери у двору краљ Александар рекао да је Жујовић пензионисан јер треба уништити легло социјализма на Великој школи.³⁶ Вероватно је да су и краљеви знали да су већина ових прича биле интриге, међутим краљ Александар је имао посебан разлог да се на неко време реши Жујовића. То је била његова намера да се ожени Драгом Машин. Колико је Александар Жујовића сматрао опасним за ове његове намере види се из једног његовог разговора са председником владе Владаном Ђорђевићем који је вођен априла 1900. године. Ђорђевић је тада предлагао Краљу да помилује Жујовића и допусти му да се врати у Београд, а краљ му је одговорио: „За Јову Жујовића морате знати да је он најопаснији агенат моје маме противу папе... тај исти Јова Жујовић је мени напакостио. Ја имам специјалних разлога врло интимне природе да он остане изван Србије само још три месеца. Ја се надам да ће онда и питање о мојој женидби бити за то време зрело за решавање”.³⁷

Пошто је 13. августа прешао у Срем, Жујовић је неколико дана провео у Сремским Карловцима. Ту су га у стопу пратили шпијуни краља Милана па је морао да оде у Пешту.³⁸ Ту му је од брата Јеврема стигло писмо које је разбило све његове илузије да ће ускоро моћи да се врати у земљу. Брат му је писао да је 23. августа пограничним властима издата наредба да ухапсе Жујовића ако покуша да се врати у Србију.³⁹

Вести о прогонима политичких противника режима одјекнуле су и у европској јавности. Тако париски *Courrier de la Presse* доноси чланак у коме тврди да је професор Жујовић прогнан јер га краљ Милан сматра присталицом краљице Наталије.⁴⁰ Најдаље је отишла руска дипломатија која се директно заузимала да се спасу радикалске вође које су поводом Ивањданског атентата изведене пред преки суд. При томе нису заборављени ни они који су прогнани из земље. Тако отправник послова Русије у Београду Мансуров пише свом министру Муравјову да се у изгнанству налазе бивши министри: Грујић, Вујић, Андра Николић, Миловановић и секретар Академије наука Жујовић. Мансуров даље каже како су поменути изгнани из земље без суђења и да јавност осуђује ове поступке двора, па се чак и либерали дистанцирају од прогона радикала.⁴¹

³⁶ *Исто*, стр. 98, 102.

³⁷ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије, Прилози за историју Србије од 11. октобра до 8. јула 1900*, Београд 1905—1906. књ. III стр. 422—423. Ђорђевић је овај разговор реконструисао према једном извештају маршала двора Лазе Петровића.

³⁸ Ј. Жујовић, *Дневник I*, стр. 102—103.

³⁹ АС-ЈЖ, предмет 139, л. 1. Неколико дана касније брат му је написао како не помажу заузимања код ујака Бадемлића, али да се показало да Жујовић има много искрених пријатеља. Брат му саветује да пређе у Париз где би у геолошким лабораторијама могао да ради, што би му поправило очигледно лоше расположење. АС-ЈЖ, предмет 140, л. 1—1а.

⁴⁰ *Le Courrier de la Presse*, 26. август 1899.

⁴¹ Извештај отправника послова Мансурова министру Муравјову, Београд 17/29. августа 1899, Андрија Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893—1903*, Београд 1973. стр. 775—777.

Будући да му је брат Јеврем уредно слао његов део прихода од породичног имања и да му је пензија редовно стизала у иностранство, Жујовић је могао да одабере место где ће боравити за време изгнанства.⁴² Он је послушао братов савет и из Пеште кренуо у Париз. Успут је свратио у Беч и сусрео се са прогнаним радикалима. О овоме свога министра извештава мајор Хрделичка, војни аташе Аустроугарске у Београду. Он каже како му се краљ Александар жалио да су се у бечком кафеу „Мандл” састали бивши министри Сава Грујић, Михаило Вујић, Андра Николић, Милован Миловановић, професор Јован Жујовић и рођак црногорског кнеза Блажо Петровић. Они су том приликом, по краљевим речима, чешким, хрватским, руским и српским новинарима давали лажне информације о стању у Србији.⁴³

За време принудног боравка у Паризу Жујовић је, вредно радећи у лабораторији „College de france”, завршио други део своје монографије *Геологија Србије*.⁴⁴ Тада је за штампу припремио и успомене свога оца, Младена Жујовића, који је, такође, једно време живео као политички изопштеник.⁴⁵ Да је Жујовић од септембра 1899. године до марта 1900. године боравио у Паризу сазнајемо из писама која му је тамо слао његов ученик, а тада професор Велике школе Сава Урошевић.⁴⁶ Крајем марта 1900. године Жујовић је са неким мађарским професорима и студентима из Париза допутовао у Цариград. Његови сапутници су се преко Србије вратили у Пешту, а он се тамошњем српском посланству обратио у нади „да ће га краљева милост вратити натраг” јер је на правди протеран.⁴⁷ Међутим повратак у Србију му тада није дозвољен па се вратио у Париз.⁴⁸ После тога Жујовић је неко време провео у Пешти и Панчеву.⁴⁹ Крајем јула 1900. године, поводом женидбе краља Александра Драгом Машин, „Свадебно министарство” Алексе Јовановића помиловало је готово све политичке противнике. Потом поводом краљичиног рођендана помиловани су и преостали прогнаници, а међу њима и Жујовић. Тада се и он вратио у Србију.

По повратку у Србију Жујовићу су поново почеле стизати позивнице са двора.⁵⁰ Новембра 1900. године Академски савет одлучио је да му

⁴² АС-ЈЖ, предмет 140, л. 1а. Такође и Ј. Жујовић, *Дневник I*, стр. 189.

⁴³ А. Раденић, *Проџони...*, стр. 672—677.

⁴⁴ Александар Грубић, *Јован М. Жујовић (1856—1936)*, у *Животи и дело српских научника*, уредио академик Милоје Сарић, Београд 1996. стр. 306.

⁴⁵ Младен Жујовић, *Белешке Младена Жујовића*, Београд 1902. *Једно писмо месито људскога*, стр. III—IV. Овај припремљени рукопис Жујовић је у Србију послао по „сигурној прилици” 1900. године, али је он објављен тек по његовом повратку 1902. године.

⁴⁶ АС-ЈЖ, предмет 227 преписка са Савом Урошевићем (10 писама). Урошевић Жујовића обавештава о стању на Великој школи и свом геолошком раду, а у једном писму прави алузију на то како је један његов пријатељ страдао због жена. Жујовић му на то у концепту одговора пише: *Ту су џониоци гори но он*. Жујовић се за време боравка у Паризу дописивао и са загребачким професором Е. Узином. АС-ЈЖ, предмет 228.

⁴⁷ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије, Прилози за историју Србије од 11. октобра до 8. јула 1900*, Београд 1905—1906. књ. III стр. 431.

⁴⁸ Жујовић за време свог изгнанства није водио *Дневник*, а нисмо били у могућности да о његовим активностима у иностранству извршимо истраживање.

⁴⁹ АС-ЈЖ, 227, л. 18; Ђ. Жујовић, *Успомене* стр. 58.

⁵⁰ АС-ЈЖ, предмет 281.

се врати катедра на Великој школи, а указ о томе донет је маја 1901. године.⁵¹ У јесен 1901. године постаје члан новоформираног сената. Све је указивало на то да је Жујовић поново успоставио добре односе са краљем. Међутим, слање у прогонство, које није било мотивисано било каквим политичким разлозима и кривицом већ личним хиром краљева Милана и Александра, учинило је да је овај интелектуалац пореклом из породице која је у прошлости била стуб династије престане бити њен пријатељ. Жујовић је о овом времену десетак година касније рекао: „Тада сам ја у себи изрекао пресуду краљу Александру жив или мртав са престола се мора уклонити човек који је мене лишио моје отаџбине. Ја немам душу разбојничку, нити сам био умешан у убиство краља Александра; али му ни мртвом не могу лако опростити за ону мисао која ми је кроз главу пролетала.”⁵² Можда у овим речима треба тражити одговор како је он који је био предодређен да буде један од ослонаца династије Обреновић, постао истакнути политичар под династијом Карађорђевића, а после Првог светског рата један од вођа републиканског покрета.

Жујовић је био само један од многих интелектуалаца и политичара који су на двору Обреновића поред милости, искусили и најгрубља понижења и казне. Бројна сведочанства у литератури и мемоаристици која описују сличне примере указују на то да су прека нарав и ђудљивост били зла коб краљева Милана и Александра Обреновића. Било би крајње неправедно рећи да династија Обреновића, у другој половини XIX века, није имала политичких успеха који би били довољни да јој гарантују остатак на српском трону. Разлоге за њену пропаст треба можда тражити на другој страни. Плаховитост и презир према и најугледнијим и најоданијим људима, па и читавим породицама које су традиционално биле стубови династије, временом су довели до тога да су уз владара углавном остали само људи који су имали интереса да трпе такав однос. Када су од себе одбацили људе који су веровали у њихову круну, Обреновићи су изгубили и њу саму.

TYPICAL SERBIAN INTELLECTUAL BETWEEN TWO KINGS AND TWO QUEENS FROM THE OBRENOVIĆ DYNASTY

by

Đorđe Đurić

Summary

One of the most pronounced character features of the kings Milan and Aleksandar Obrenović was their short temper. Many contemporaries, even the most respectable ones and the ones most loyal to the dynasty, had the opportunity to experience the highest favour and attention, as well as punishments and humiliations. One of the con-

⁵¹ *Бранково коло*, бр. 44. 2. (15) новембар 1900. стр. 1405. и бр. 20 17 (30) мај 1901.

⁵² Ј. Жујовић, *Дневник* I, стр. 191.

temporaries, intellectual and politician Jovan Žujović, coming from the family which traditionally supported the dynasty, experienced both the favour and disfavour of the Obrenovićes. As for the members of the dynasty, Žujović had closest relations with the Queen Natalija. He got to know her better due to his wife Stana, who was the Queen's lady-in-waiting. Žujović would take the Queen's side during her conflict with and divorce from King Milan. That friendship would last even after Natalija's exile from Serbia. They remained friends till the end of their lives. Good relations with the Queen and advocacy of her interests led Žujović to a conflict with King Milan. Because he opposed the wedding with Draga Mašin, Žujović also came into a conflict with King Aleksandar. Due to the disfavour of the kings, in 1899, after the Midsummer-day assassination attempt, he was expelled from Serbia without any proved guilt or verdict. He was allowed to return to Serbia in 1900, but then he took the side of the open opponents of the dynasty.

Радмила Радих

ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА

САЖЕТАК: Прилог се бави питањем стања цркве у Кнежевини и потом Краљевини Србији и односима власти и цркве у време кнеза, односно краља Милана Обреновића, од 1872. године па до краја осамдесетих година 19. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Православна црква, Србија, краљ Милан Обреновић, митрополит Михаило, митрополит Теодосије, свештенство

Први озбиљнији кораци ка уређењу црквене организације предузети су после 1831. године када је цариградски патријарх дао Православној цркви у Србији аутономију. Скупштина у Крагујевцу усвојила је маја 1836. године црквени Устав-Начертаније о Духовним властима у Србији и то је био први писани основни црквени закон у земљи. Овим законом прецизно су одређене не само спољашње обавезе црквених власти према државним, већ и унутрашња црквена организација. Између 1842. и 1863. донето је неколико закона важних за црквену организацију. Уставом из 1869. године црква је била заштићена а „владајућа вера у Србији источно-православна”. Митрополит Михаило, који се на челу цркве налазио од 1859. године, био је члан Одбора за израду овог Устава али и поред тога црква је дошла у подређен положај према држави а свештеници су подређени цивилним властима.

Према статистичким подацима из 1860. у Србији је било писмено мање од пет одсто становништва. Петнаестак година касније, 1874, писмено је било 6,72% становника.¹ Половином 19. века у Србији делују углавном свештеници-небогослови. Врло скромно образовање, које су поседовали, добијали су у манастирима.² То је био, како каже Милорад

¹ Момчило И с и ћ, *Писменост у Србији до Првог светског рата*, предавање одржано на трибини ИНИС-а, 21. 11. 2000, Београд.

² Београдски митрополит Кирил писао је кнезу Милошу, марта 1826, да млади не желе да постају монаси и тражио да кнез нареди удовим свештеницима да се монаше, јер ће у супротном „манастири бити временом упропаћени”. (Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, Београд 1991, стр. 310 и 360/II). Живојин Жујовић (1838—1870), „први српски социјалиста”, школовао се у манастиру Боговађа, а касније на

Екмечић, имамски тип свештеника.³ Ретко се могао срести неки свештеник који је умео да држи проповед, а у већини случајева нису се бавили исповедањем. Свештеници су углавном потицали из локалне заједнице у којој су живели и служили целог живота. Они су обављали и послове учитеља, судија и матичара. Нису се много разликовали од својих парохијана, изузев по одећи и бради (у неким крајевима су свештеници тек у другој половини 19. века престали да носе оружје и да облаче прописане одежде за црквена лица) а главна занимања била су им земљорадња и сточарство. Србија је 1846. имала 825 000 становника, 748 свештеника и 123 калуђера. На хиљаду верника долазио је 0,91 свештеник или на једног свештеника 1102 верника, што је било мање него на хабзбуршкој страни. Свештенство је било недисциплиновано, разуздано и грамзиво услед непрекидних потреса, ратова, сеоба и немаштине.

Продирање идеја са Запада, јачање предузетничких слојева трговаца и занатлија, те школовање прве интелигенције почетком 19. века, наишло је на отпор црквених кругова. Слабо образовано свештенство није могло довољно енергично да се одупре нецрквеним и атеистичким идејама. Утицај цркве постајао је с временом све слабији, а верски култови повлачили су се у уски круг породице. Верско осећање постајало је све више ствар личног уверења.⁴ Празноверице и остаци паганства били су широко распрострањени.⁵

Свештеници су често били више у служби националној идеји него вери.⁶ Многи свештеници и монаси учествовали су у борбама против Турака у српској историји (прота Матија Ненадовић, архимандрит Мелентије Стевановић, епископ шабачки Мелентије Никшић, поп Лука Лазаревић, арх. Мелентије Павловић, поп Богдан Зимоњић, арх. Нићифор Дучић, арх. Сава Дечанац и др). У српско-турским ратовима 1876—8. учествовала су 333 свештеника из Кнежевине Србије, многи са оружјем у руци а други држећи патриотске говоре.⁷ У Тополску буну је био умешан поп Панта Поповић, који је због тога 1878. стрељан у Аранђеловцу. Стрељан је и поп Маринко Ивковић, који је у Тимочкој буни 1883. године био вођа у бољевачком срезу.⁸ Црногорски прота Крсто Матановић

Кијевској духовној семинарији и Духовној академији у Петрограду. У Србију се вратио као правник и 1868. објавио у богословском часопису *Пастир* чланак „Мисли о свештенству”. Он је критиковао стање у коме се налазило свештенство у материјалном и образовном погледу и предлагао да се много више пажње посвети школовању свештеника, класификацији парохија и реформи манастира. (Латинка Перовић, *Мисли о свешћенствима Живојина Жујовића*, Мешовита грађа, XVI, Историјски институт, 1987, стр. 169—187).

³ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790—1918*, I—II, Београд 1989, стр. 234 и 245/1.

⁴ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, стр. 31.

⁵ Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд 1991, стр. 148—222.

⁶ Др Ђоко Слијепчевић, *н. д.*, стр. 197/II.

⁷ Протојереј Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске Цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933, стр. 33.

⁸ Проф. др Предраг Пузовић, *Српска православна црква — Прилози за историју 2*, Београд 2000, стр. 257.

са добровољцима се борио у борбама око Алексинца у Србији. У неким крајевима су свештеници у другој половини 19. века пуцањем из пушака означавали почетак богослужења.

У другој половини 19. века мења се полако структура православне цркве у Србији и профил њеног свештенства губи сељачки карактер, али свештенство у целини врло споро стиче запажено место у друштву. На заседању Сабора октобра 1871. године митрополит Михаило је говорио о лошем стању вере и побожности у народу, о продору „атеизма и материјализма” и о исмевању свештеника.⁹ Др Радослав Грујић ће касније о митрополиту написати: „Црквеном напретку у Србији за његово време, много је сметала његова благодот и мекоот, те је дисциплина јако пала. Уз то је он био изразит политичар и представник једне странке...”¹⁰

Према једној статистици из 1867. године у Кнежевини Србији је било 583 свештеника, 319 цркава, и 44 манастира. Седам година касније, према подацима које наводи митрополит Михаило у својој књизи *Православна црква у кнежеству Србији*, био је 731 свештеник, 373 цркве, 41 манастир, 138 калуђера и 1.211.676 верника. На једног свештеника долазило је више од 1600 верника, или на хиљаду верника 0,6 свештеника, а свештеници су чинили 0,71 одсто укупне популације.¹¹ То је био најнижи проценат свештенства у православним деловима јужнословенског простора ако се не рачуна турски. На један манастир је у просеку долазило тек нешто више од три монаха.

Митрополит Михаило је посвећивао монасима већу пажњу него свештенству. Монаштво је онај ред у православној цркви из којег се обнављала виша хијерархија и било је носилац црквеног и духовног живота, али у Србији 19. и прве половине 20. века стално се осећао недостатак школованих монаха. До почетка 19. века није код Срба било нарочитих школа за образовање монаха а у Србији је прва монашка школа основана тек почетком 20. века. Онај ко је хтео да постане монах одлазио је у манастир где је ако би био примљен за ђака искушеника, предаван једном од старијих монаха да му буде послушник и ђак. Од њега је учио начин монашког живота, црквено појање и обављање богослужења.

У манастирима није било дисциплине, монаси су их напуштали кад год су хтели, стицали су личну имовину за време боравка у њима, распали манастирска имања, пијанчили и сл. Између монашког и мирског реда постојала је нетрпељивост јер је свештенство непрестано живело у уверењу да су монаси у повлашћеном положају. Та већ постојећа нетрпељивост између калуђера и свештенства у току готово четрдесетогодишње владавине митрополита Михаила само се увећала. Пошто је монаштво било у сталном опадању, у монашке редове су примани сви који

⁹ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, стр. 370/II.

¹⁰ Др Рад. М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1924, стр. 151.

¹¹ Милорад Екмечић, *н. д.*, стр. 80/II; Милош Немањич, *Православне цркве на Балкану: културно историјски разлози њихове посебности. С посебним освртом на Српску православну цркву*, *Теме*, Ниш, 1—2, 1997, стр. 59—77; Радивоје Митровић, *Организација Српске цркве у Србији од 1831—1879. године*, *Гласник СПЦ*, бр. 1, 1985, стр. 40—52; Др Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 360/II.

су то хтели, али, како каже Вук Караџић, у Србији је мало који „ваљан човијек” (као и у Срему, Бачкој или Банату) хтео да иде у калуђере. Онима који су нешто знали и умели да раде био је отворен пут ка различитим службама, а калуђери више нису били она господа од раније. То је стварало негативну селекцију, а неприлично понашање монаха ускоро је почело да изазива револт у народу. „Народ наш хоће да су му свештеник и владика побожни, смерни и угледни али он у владици и свештенику гледа човека. О неком светитељству и аскетизму он само у иронији говори, нарочито кад неко властитим примером даде повода таквом суду своје пастве”.¹²

Кнез Милан је био миропомазан од стране митрополита Михаила 23. 6. 1868. године. Тај чин је јасно показао намеру повратка историјској традицији преко позајмљивања елемената крунисања српских краљева из средњег века у чему је црква играла кључну улогу. Када је после навршених 18. година ступио на престо, кнез је положио заклетву на Устав пред митрополитом Михаилом и митрополит му је том приликом одржао поуку о томе како треба да се односи према Уставу. Неколико година касније митрополит је кнеза венчао у Саборној цркви у Београду са Наталијом Кешко. Иако је митрополит био присутан у свим важним моментима кнежевог живота и делио му поуке, кнеза то није спречило да га укљони првом приликом када му буде засметао. Према сведочењу савременика Милан Обреновић је био атеиста, признавао је да не верује у постојање Бога али је сматрао да његов положај захтева хипокризију (присуство обредима у цркви, црквеним славама и сл.).¹³

Кнежевина Србија је 1878. постала независна држава што је створило могућност да се настави с преговорима о прекидању зависности цркве у Србији од Цариградске патријаршије. Краљ Милан и митрополит Михаило обратили су се маја 1879. патријарху цариградском Јоакиму III са захтевом да се повољно реши питање пуне црквене самосталности цркве у Србији. Цариградска патријаршија је 20. 10. 1879. издала акт о проглашењу Православне цркве у Србији аутокефалном.¹⁴ Две недеље пре издавања овог акта у Београду је прослављена двадесетпетогодишњица епископске службе митрополита Михаила и ништа није наговештавало сукоб који ће уследити.

Иако је тенденција да се црква и њени послови подреде држави била у Србији константна, до сукоба са митрополитом Михаилом осамдесетих година ипак није дошло из тог разлога. Формално сукоб је избио због нових законских прописа, а неформално јер је митрополит сматран главним експонентом руских интереса у Србији.¹⁵ Митрополит Михаило

¹² Прота Алекса Илић, *Моји доживљаји*, Београд 1931.

¹³ Изгледа да је променио мишљење тек 1889. године после посете Јерусалиму и сусрета са тамошњим патријархом. Count Chedomille Mijatovich, *The Memoires of a Bakan Diplomatist*, Cassell and Company, Ltd. London, New York, Toronto, and Melbourne, 1917, стр. 104, 106, 108, 122–123.

¹⁴ *Историја српског народа*, књ. VI/1, Београд, 1983, стр. 54; Радивоје Митровић, Организација Српске цркве у Србији од 1831—1879. године, *Гласник СПЦ*, јануар 1985, бр. 1, стр. 40–52; Ђоко Слијепчевић, *н. д.*, стр. II/381–384.

¹⁵ Проф. др Михаило Војводић, Митрополит Михаило и Стојан Новаковић, *Историјски записи*, бр. 1–2, Подгорица 2000, стр. 153–164.

је од самог доласка на чело цркве радио на томе да од ње створи средиште националног рада и спону између српске државе и неослобођених Срба. Због свог деловања и утицаја на Србе у Босни, био је трн у оку Бечу и кнез Милан је по сваку цену желео да га уклони. Слободан Јовановић је за митрополита Михаила рекао да је он оличавао „националистички идеализам и странчарски дух који су либерали од 1858. унели у наш јавни живот”.¹⁶

Повод сукобу је био Закон о црквеним таксама из априла 1881. године, који је прописивао плаћање такси за добијање одређених црквених звања. Скупштина је приликом усвајања закона тражила да се уведу што веће таксе на калуђере. Закон је донет без сагласности надлежних црквених фактора и митрополит није хтео да га прихвати. Министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић с друге стране није био спреман да прихвати митрополитове примедбе и у одговору митрополиту од 21. 7. 1881. године он пише о жалосном стању у цркви и њеном ослабелом ауторитету, чиме несумњиво окривљује митрополита за такво стање. У представи коју је Стојан Новаковић поднео кнезу октобра 1881. године инсистирало се на потреби да се „земаљским властима сви без разлике покорвају” а митрополит се представља као бунтовник. Због одрицања покорности законима влада је замолила кнеза да потпише указ којим се митрополит разрешава администрације архиепископије београдске и митрополије Србије.¹⁷ После четврт века службе, први поглавар аутокефалне Православне цркве у Србији, отеран је без пензије и средстава за живот. И поред великих заслуга за цркву и државу није имао више среће од својих претходника од којих је један убијен по наређењу Милоша Обреновића, а други, митрополит Петар, смењен када државним властима више није одговарао. Наредне године проводиће у избеглиштву (Цариград, Јерусалим, Букурешт, Кијев). Неколико година касније краљ Милан му је одобрио право на пензију али не и на повратак у Србију.

„Црквено питање” ће у наредних неколико година потресати Србију и оставити последице на укупан црквени живот. Афера је прерасла у велики обрачун и на политичкој сцени и постала непресушни извор полемика између напредњака и либерала. У кампањи која се развила у штампи, морални ауторитет цркве, који је до тада сматран недодирљивим, није био поштеђен и црква је постала предмет сатира. Она је изгубила много од свог престижа док су се две ривалне хијерархије бориле око легалитета и канона. У току тих полемика постављено је и питање позиције суверена и његове улоге у цркви, концепције саме цркве и црквеног устава. Док су се либерали залагали за потпуну независност цркве, напредњаци су заговарали државну контролу над црквеним пословима.

¹⁶ Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, *Сабрана дела*, том 12, Београд 1991, стр. 456.

¹⁷ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II/2, Београд 1990, стр. 96—104.

Након смене митрополита Михаила држава је и формално увела цезаропапистички поредак. Законом који је донесен 31.12.1882. године измењен је начин бирања митрополита Србије тако што су већину у Изборном сабору добили световњаци. Ни овакав Изборни сабор није био довољан држави, већ је његову одлуку требало да потврди краљ.¹⁸ Битна одредба закона је била та што је он давао већу тежину државној световној власти. Новим законом министар је добио право надзора над радом Сабора и епископа, а епископи су добили статус државних чиновника. Пошто су се сва тројица епископа побунила против оваквог Закона и одбила да учествују у оваквом Изборном сабору, држава се сматрала овлашћеном да изабере митрополита без присуства и једног јединог епископа. Такво тело изабрало је за митрополита Теодосија Мраовића, 20. 3. 1883. године. Почетком априла држава је сменила сву тројицу непослушних епископа, а убрзо су постављени нови.

Парадоксално је, али и карактеристично за то доба, да је држава у овим плановима наишла на подршку дела свештенства. Вођа свештеничке опозиције против митрополита Михаила био је годинама прота Алекса Илић. Он описује положај свештеника под митрополитом Михаилом у претерано црним бојама. По њему стање свештенства пре доношења новог Закона било је следеће: „Ми смо доиста до тада били духовно робље наших владика, који су с нама поступали не као с млађом браћом својом, већ као робовима својим. Зато је и убијен дух у свештенству и завладала апатија према свему.”¹⁹

Митрополит Теодосије Мраовић (1883—1889), хиротонисан је у Сремским Карловцима. За време његовог боравка на митрополитској столици, заузимањем министра просвете и црквених дела Стојана Новаковића, донето је неколико закона којима су регулисане и увећане парохије, свештенички бир (кога су иначе свештеници до тада сами прикупљали по селима у облику хране) претворен је у годишњи порез, манастирске парохије су укинуте, свештенству је дата могућност учешћа у раду Архиепископског сабора, прописана су правила како да се појача црквено беседништво, уведена су (по угледу на Русију) одликовања за свештеничку службу итд. Стојан Новаковић настојао је да поправи материјални положај свештенства, да ограничи власт епископа и митрополита у цркви и да уведе ред што се тиче стања морала међу свештенством.²⁰ За време митрополита Теодосија епископе из Србије потиснули су епископи из Војводине који су били образованији, познавали су језике и посвећивали већу пажњу црквеном појању.²¹

¹⁸ Др Ђоко Слијепчевић, *н. д.*, стр. 401—402.

¹⁹ Прота Алекса Илић, *н. д.*, стр. 85.

²⁰ У записницима са седница Министарског савета Србије 1862 — 1898. године има низ података о стављању под суд свештеника због превелике наплате за обављање обреда, издавања лажних извода, изнуђивања новца, злоупотреба, преступа монашких лица учињених у руковању манастирском имовином, туче у цркви итд. Други извори сведоче о поремећеном моралу једног дела свештенства и верника, посебно око питања брачних односа. Др Никола П. Шкерковић, *Записници седница Министарског савета Србије 1862—1898*, Београд 1952.

²¹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, стр. 102.

Политичке идеје које су почеле да се шире и борбе које су вођене између политичких странака, увукле су и један део парохијског свештенства у политичке борбе, што је ишло на штету парохијског рада. Осамдесетих година 19. века у Србији је тињао сукоб између свештенства и монаха, владика и свештенства, али и свештенства међусобно због припадности разним политичким партијама. При крају првог архипастирства митрополита Михаила већина свештенства симпатисала је са Јованом Ристићем и његовом струјом, из које је настала Либерална странка. Свештеници су улазили у Либералну странку јер су тиме добијали повлашћени положај у цркви, пошто је митрополит Михаило био симпатизер те странке. За време митрополита Теодосија, велики број свештеника приступио је, тада владајућој, Напредној странци. Слободан Јовановић каже како су, осамдесетих година, радикални попови, који су подбуњивали ниже свештенство против епископа, ширили у црквеним односима оно непоштовање власти и ауторитета које је карактерисало Радикалну странку у њеним првим данима.²² О овој појави је писао и Чедомиљ Мијатовић, један од вођа Напредне странке: „Верски живот су уназадили сами свештеници, зато да би могли да се обухватније посвете политичким задацима и агитацији у служби политичких странака. Сјајна организација Радикалне странке у Србији је у основи дело сеоских свештеника и учитеља. У другој половини XIX века заиста није било никога ко је могао да се посвети потребама верског живота Срба, јер су се свештеници само посветили задатку да делују као политички агенти.” У таквим условима није било чудно, по мишљењу Мијатовића, да религиозност Срба није била дубока. Мијатовић наводи и неколико примера када су поједини високи црквени представници у разговорима са странцима тражили да им се шаље оружје уместо Библија.²³

Поделе међу свештенством још више су смањиле њихов утицај у политичким сукобима подељеној пастви. Како наводи прота Алекса Илић, уредник *Хришћанског весника*: „Поцепаност, нетрпељивост и омраза, које је породило политичко партизанство, прешли су и на свештенство. Напредњаци и радикали нису хтели у свој дом да приме свештеника либерала, и обратно: либерали попа напредњака и радикала. На тај начин створен је читав хаос и у народу и у цркви”.²⁴ Све партије су имале међу свештенством парохијским своје одане милитантне заступнике и активне пропагаторе.²⁵ „Кад су се држале свештеничке скупштине у Београду, по мигу из митрополије, попови су из пиротског, врањског и прокупачког округа довлачени вагонима, кад је требало надгласати онај део свештенства који није био либералан”.²⁶ Мада је Архијерејски сабор 1883. донео

²² Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, *Сабрана дела*, том 12, стр. 456.

²³ Chedo Mijatovic, *Servia of the Servians*, London 1911, стр. 28, 36, 37, 38; Count Chedomille Mijatovich, *The Memoires of a Bakan Diplomatist*, Ltd. London, New York, Toronto, and Melbourne 1917, стр. 201–209.

²⁴ Прота Алекса Илић, *Моји доживљаји*, Београд 1931, стр. 81, 133 и др.

²⁵ Jean Mousset, *La Serbie et son Église (1830–1904)*, Paris 1938, стр. 494.

²⁶ Прота Алекса Илић, *н. д.*, стр. 160.

одлуку да ниједан свештеник не сме бити члан неке политичке партије или ићи на политичке зборове, свештеници су се истицали на политичким зборовима и били су агилнији у вођењу политичких послова него у обављању верских дужности. Међу 729 осуђених после Тимочке буне било је и 11 свештеника, а 1889/90. у Народној скупштини је било 25 свештеника.²⁷

У Србији се крајем 80-их година број свештеника кретао око 1000 али процентуално у односу на број верника тенденција опадања се наставила. Црква је пролазила кроз кризу 90-их година 19. века, била је сиромашна, са недовољно хијерархије и празноверним свештенством међу којим је и алкохолизам био велики проблем.²⁸

Богословска научна књижевност је била сиромашна, није било довољно уџбеника, а касно су покренути и богословски листови. Од средине 18. века српска црква неговала је руску црквену литературу и руски језик као узор. Српски богослови се школују у руским духовним академијама а у Србији се користе религиозни приручници из тих школа. У Србији тог времена није било јаког теолошког мислиоца способног да руске идеје прилагођава српским условима. Под руским утицајем српско богословље је захватио снажан талас морализма, који се није битније разликовао од уобичајеног морализма на пољу друштвене конвенционалности.²⁹ Митрополит Михаило је био креатор апологетске и догматске литературе. Преводио је црквене беседе и списе знаменитих руских црквених писаца и беседника, али те беседе нису биле блиске верницима у Србији. Њихов стил и језик пун русизама били су им страни. Самосталних богословских радова било је мало и без веће вредности.³⁰

Уставом из 1888, предвиђено је у члану 3. да је државна вера у Србији источно-православна што је поновљено у члану 3 Устава из 1901, и

²⁷ *Исџо*, стр. 136.

²⁸ Jean Mousset, *La Serbie et son Église (1830—1904)*, стр. 489, 502 и 505.

²⁹ Радован Биговић, *Од Свечовека до Бољочовека. Хришћанска философија владике Николаја Велимировића*, Београд 1998, стр. 104. У Кијевској духовној академији школовали су се у 19. веку митрополит Михаило, епископ Мојсеј, архимандрит Нићифор Дучић, Сава Дечанац, Никодим Милаш и др. Крајем века у овој школи је било 180 ђака од чега 16 одсто из иностранства и 10 Срба. *Хришћански весник*, бр. 1, 1894, стр. 30.

³⁰ Православно богословље, па и богословље код Срба пролазило је кроз дуготрајну кризу због пријема утицаја са стране и одвајања теологије од цркве. Литургијско богословље уступило је место академском, у време када је почела експанзија науке и њена еманципација од теологије. Р. Биговић сматра да српску културу и духовност крајем 19. и у првој половини 20. века, карактерише идејна и духовна дезоријентација и да је то период нагле и некритичке европеизације српске културе, али и период слабљења и запостављања традиционалне светосавске мисли и духовности. Он наводи већи број дела која су се појавила у то време, а која због приступа богословљу (радило се о компилацијама руских и француских етичара) нису имала већи духовни утицај (митрополит Михаило, Сергије Качански, Евстатије Михајловић, Никанор Ружичић и др). Српска богословска мисао се почетком века најчешће сводила на апологетску и полемичку литературу. То богословље давало је одређена интелектуална знања и информације о Христу, Јеванђељу, Цркви и хришћанском животу, али у суштини се радило о „јаловим дефиницијама које су хришћанску веру и живот претварале у религиозни и етички систем”. Радован Биговић, *н. д.*, стр. 15, 19 и 24.

члану 3 Устава из 1903.³¹ Овакав положај цркве није довео до повећања њене улоге у друштву, већ пре до уставне основе за мешање државе у црквене ствари.

Краљ Милан је прихватио Устав из 1888. године који је од Србије требао да створи уставну и парламентарну краљевину, али сукобивши се са уставним одредбама, следеће године је абдицирао у корист малолетног сина Александра. Када је краљ Милан абдицирао, намесништво на челу са Јованом Ристићем издало је указ којим се митрополит Михаило враћа на своје место. По његовом повратку укинута је Закон од 31. 12. 1882. године, а пројекат новог закона донет 1890. године, рађен је под надзором самог митрополита. Нови закон међутим није суштински изменио ствари. Поново је дошло до сукоба владе и митрополита који је овога пута изглађен интервенцијом руског посланика. Закон је остао на снази све до краја Првог светског рата и допуњаван је у два наврата. Оно што је битно је да је и по овом Закону остало да је државни утицај и уплив на црквене власти, на избор митрополита, рад духовних судова и сл. и даље јачао. Митрополит Михаило по повратку није хтео да призна развод брака краља Милана који је учинио митрополит Теодосије али је на крају морао да попусти. Промена је наступила једино у односима митрополита и свештенства. Према указу из 1894. митрополиту је дата неограничена власт над свештенством. Удружење свештеника је, додуше, било формирано 1889. године, али оно није имало довољно снаге да се бори против власти хијерархије.³²

Утицај цркве је постепено потискиван у другој половини 19. века како продирањем идеја материјализма, позитивизма и прогресивног секуларизма, тако и сталним мешањем државе у црквене послове. Немоћ цркве да се одупре притисцима државе, чести интелектуални напади на њу и учешће свештенства у политичким борбама, утицали су на опадање религиозности. Мада је позив свештеника још увек био привлачан као могућност успона на социјалној лествици, секуларни живот пружао је све веће могућности. Теологија и вера уопште нису играле важну улогу међу српском интелигенцијом у другој половини 19. века. Интелигенција је оптуживана да убија православље јер не иде у цркву и склона је црквеним реформама. Радикална странка је 1881. године у свом часопису захтевала одвајање цркве од државе, а исте године у *Самоуправи* се још одлучније тражи да се црквено певање и верске науке избаце из школског програма.

Вера је код Срба углавном имала патријархални карактер, а битан садржај верског живота чинило је одржавање патријархалних обичаја вршених у кругу породице, братства или племена, без строге хришћанске догматике и црквене дисциплине наметнуте одозго.³³ Верници су славили славе и заветине али су у цркве ишли ретко, обично о великим празницима, те и тада више због сабора. Постови су се држали и правило је

³¹ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835—1903*, САНУ, Београд 1988, стр. 96, 125, 169, 199.

³² Прота Алекса Илић, *н. д.*, стр. 160.

³³ Ражнатовић Новак, *Црногорско-приморска митрополија и настајанак државе Црне Горе*, Историјски записи, бр. 1—2, Подгорица 2000, стр. 68.

било добро познавање црквеног календара. Међутим, у схватањима обичних верника било је много паганског, празноверја, слободног тумачења вере. Црква је дозвољавала лични однос према Богу, па се религиозност манифестовала у врло широком празноверју и ритуалној побожности. Овако слободан однос према Богу био је добра подлога за прихватање атеизма. Често су грешници били и сами свештеници, само 1884. у Србији је кажњено 128 свештеника.³⁴

Чедомиљ Мијатовић (1842—1932), историчар, дипломата, политичар, и економиста, други председник Српске краљевске академије пише у својим сећањима: „... верско осећање Срба није ни дубоко ни топло. Цркве су, уопште узев, празне осим на велике црквене празнике (Велики петак, Васкрс, Духове), као и на политичке празнике (Цвети, дан другог и успешног устанка против Турака, рођендан краља)”. „Срби наших дана сматрају Цркву као политичку установу која је на неки мистичан начин повезана са постојањем нације. Они не дозвољавају никоме да је нападне, нити да је доведе у питање. Међутим, онда када је не нападају они је сами запостављају”.³⁵

ORTHODOX CHURCH IN SERBIA IN KING MILAN OBRENOVIĆ'S TIME

by

Radmila Radić

Summary

The first more serious steps to improve church organization were made already in the first half of the 19th century, but the internal development of the church organization did not follow the development of the state. During the 19th century, Orthodox Church in Serbia was constantly faced with the inadequate number of priests who, moreover, were insufficiently theologically educated, and often semi-literate. The need for the education of clergy and monks continually received only secondary attention. Clergy and monks were much more dedicated to the national idea than to faith. The Church in its entirety was not able to resist new ideas which entered the Serbian society. In addition, in time the parochial priests were more and more included in the political struggle, which directly harmed their parochial work. Even though in the time of Prince, that is King Milan Obrenović, the structure of the Orthodox Church in Serbia gradually changed and the profile of its clergy lost its rural character, the clergy as a whole very slowly acquired a respectable position in the society. Milan Obrenović himself was not a believer, but as a pragmatic ruler kept the external manifestations of faith. In the period of his rule, the Church played the key role in the domain of continuity with the historical tradition of the Medieval Serbian state. Evolution of the status of the Church in Serbia followed the development of the Principedom from autonomy to independence which was given canonically, but the Church was gradually completely subordinated to the state.

³⁴ Милорад Екмечић, *н. д.*, стр. 83/II.

³⁵ Chedo Mijatović, *Servia of the Servians*, str. 28, 36, 37, 38; Count Chedomille Mijatovich, *The Memoires of a Bakan Diplomatist*, стр. 201—209.

Љубодраг Појовић

КРАЉ МИЛАН У КУЛТУРИ СРБИЈЕ

САЖЕТАК: Аутор у раду указује на податке о једном, мање познатом сегменту деловања краља Милана Обреновића као владоца, његовом деловању у области културе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Милан и његов двор, Српска Краљевска Академија, Светосавски темсети, Народна библиотека и Музеј, Народно позориште, Српско лекарско друштво, химна „Боже Правде”, Просветни гласник, оцењивање официра, саимарство.

Знајући од коликог је значаја архивски документ за научни приступ и праву оцену протеклих догађаја, настојали смо већ више година да се презентују и објаве архивски подаци који о краљу Милану говоре, и на можда један другачији начин приказују ову личност. Уверени да сви ти изворни, оригинални документи имају сопствену снагу и вредност желимо да на њих укажемо, и прикажемо их научној и најширој јавности. Истовремено, они показују у коликој мери се осећа недостатак катедре или специјалног курса, за историју цивилизације и материјалне културе уопште у нас, а што је нпр. још у средњој школи, у усмереном образовању, као историја цивилизације, постојао као посебан предмет.

*

Пишући оцену о личности коју у свом делу обрађује, о краљу Милану Обреновићу, Слободан Јовановић је између осталог написао: „Захваљујући своме брзом схватању и јаком памћењу он је знао много ствари — више научених из живота него из књига. Његов духовни интерес није био широк. Он је улазио лако у природне науке, у техничка питања, у историјску везу догађаја. Уметност, философија, чиста наука нису га привлачиле. Његова бистрина била је позитивна и практична, није узлетала у облаке.”¹

Са оваквом оценом, по ономе што смо дознали у својим досадашњим истраживањима, не би се могли сложити, особито у оном делу који се односи на допринос краља Милана култури Србије. Ово захтева

¹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, Београд 1927, стр. 413.

комплетно објашњење, али с обзиром да се даје први пут, покушаћемо да у кратким цртама то за нека питања и изложимо.

„Ми Милан Први, по милости Божјој и вољи народној, Краљ Србије, проглашавамо и објављујемо свима и свакоме, да је Народна скупштина решила, и да смо ми потврдили и потврђујемо „Основни закон Српске Краљевске Академије”, објављено је 1-ог новембра 1886. год., о оснивању ове куће под чијим се кровом данас налазимо и радимо.²

Члан 1. овог Закона је гласио да се под заштитом краља Србије „оснива у престолноме граду Српска Краљевска Академија”. Академија је преузела задатке Српског ученог друштва и његово место у научном и културном животу. А колики је значај тога било ово, говорио је и чл. 8 у коме је између осталог стајало да „Прве чланове и дописнике Академије поставља заштитник Српске Академије, Краљ Србије, својом високом наредбом”. А међу првих 16 чланова које је априла 1887. год. именовао краљ били су историчари, наше поштоване колеге научници Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Милићевић, Љубомир Ковачевић, као и археолог Михаило Валтровић. Иначе поред њих 5, могло је „сталних чланова — академика” бити још 29, укупно само 34. А дописних чланова могло је бити „двојином колико сталних”.

О овоме је донекле изложио кроз кратку напомену и С. Јовановић, у своме делу, но оно што даље износимо је мање познато, или нико није излагао.

Сви они који се иоле баве науком и њеним утицајем на културу, знају шта је у прошлости за младе студенте, будуће научне раднике, значила награда добијена на конкурс за „Светосавски темат”. Сви знају да је он, да кажемо „био у важности”, до 1945. године. Питао сам већи број њих, мојих колега и саговорника, знају ли ко је установио и када, ову награду, сви су слегали раменима, означујући разна лица или организације. Ниједан ми није пружио прави одговор. А он је био следећи: кнез Милан Обреновић постао је, као што знамо, пунолетан 10. августа 1872. године и преузео управу над Србијом као владалац. Већ почетком следећег месеца, 6-ог септембра, он је упутио писмо министру просвете у коме га је упознао са својом одлуком о установљењу годишње награде за научни подмладак „ученике Велике школе, у новчаној вредности од 120 дуката ћесарских”. При том је прописао и начин њене доделе.³ Колики је значај у животу државе Србије имало ово решење — одлука о светосавском темату је и сама чињеница да је она, и приликом промене династије 1903. год., као једна од прихваћених чињеница, као што знамо остала дуги низ година.

Своје мишљење о стању у просвети и култури кнез Милан је изнео у престоној беседи 25. септембра 1872. године. Интересантно је да је један од прве двојице добитника ове награде био Андра Николић,

² Просветни зборник закона и наредаба, Београд 1895, стр. 32—43.

³ Просветни зборник, стр. 91; АС, ВШ, 108/1872, Филозофски факултет Велике школе, 1863—1873, приредили Ј. Веселиновић, С. Јерковић, В. Булајић, Београд 2004, стр. 354.

касније више пута министар просвете и црквених дела, те иностраних дела.⁴

„Тронут на указаној ми високој части којом ме је Ваша Свјетлост премилостиво удостојила, примивши од мене израђену слику Св. Николе, која се сада налази у манастиру Раковици, и на премилостивом дару од двадесет и пет дуката ћесарскијех, које ми је овдје у Бечу на заповјест Ваше Свјетлости, исправно предао Господин кавалјер Константин Хадија, усуђујем се Вашој Свјетлости овим моју најдубљу захвалност изразити...” писао је Димитрије Ђ. Тирол кнезу Милану 26-ог маја 1874. године из Беча. То је први податак који смо нашли о симпатијама које је кнез исказао према сликама и сликарима.⁵

Две врло важне установе за наш народ, и по времену настанка и по организацији јесу Народна библиотека и Народни музеј. Основане још у првој половини 19. века, обе ове установе успешно су радиле и умножавале своје фондове из године у годину, но законске регулативе за њихов рад није било, недостајало им је, како се у документима 19. века говорило „модерно уређење”. Чињено је неколико покушаја, али безуспешно. Но тек марта месеца (19-ог) 1881. год. донет је први, заједнички закон о овим двома установама „Закон о Народној библиотеци и Музеју”.⁶ Њиме се ове две установе из области просвете и културе, проглашавају за државне заводе. Доношењем овог закона „први пут у Србији легализовани су назив, правни положај, библиотечка и музејска делатност и управљање библиотеком и музејом као националним установама културе.”⁷

Сем Народног музеја, 10. августа 1878. год. установљен је још један, овог пута специјализовани музеј. Одлука „Устројство Војног музеја” у чл. 1. је предвиђала да „Установљава се војни музеј за скупљање разних војних ствари, које су од значаја за историју српске војске и за историју наоружања и ратовања у опште, а у цели војно-историјској и научној.”⁸

Док је други по реду „Закон о Народном позоришту у Београду” од 8. октобра 1870.⁹ донет под намесничком управом, и за кога не знамо колики стоји Миланов удео, дотле је „Позоришна уредба” од 7. марта 1879. год.¹⁰ донета у доба његове владавине. Ову Уредбу наводимо због, по нашем сазнању, два карактеристична детаља. У одељку „Уређење књижевне струке”, када се говори о драматургу, у чл. 23 се каже: „Драматург ће пратити сувремену позоришну књижевност, одржаваће сvezу не само са осталим позориштима словенског југа, већ и по могућству и са главнијим позориштима осталих Словена и других народа како би се ово позориште могло одржати на висини сувременог напретка драме и

⁴ АС, ВШ, 108/1872.

⁵ АС, ПО к. 28 бр. 259.

⁶ Просветни гласник, стр. 46—49; Зборник закона и уредби, књ. 36, стр. 282.

⁷ Др Бараћ, Јубилеј права о библиотекарству у Србији, *Гласник* НБС, 1/2001, стр. 9.

⁸ Зборник закона и уредби, бр. 33, стр. 92.

⁹ Закон о позоришту народном, Зборник закона и уредби, бр. 23, стр. 89.

¹⁰ Позоришна уредба, Зборник закона и уредби, бр. 34, стр. 244.

позорнице”. А у одељку „Уређење вештачке струке” исте Уредбе, када се говори о капелнику, у чл. 58, између осталог се каже: „За композиције плаћа му се по погодби. Позориште добива за то право представљања тих композиција и ноте које су преписане о позоришном трошку, а композитору остаје право својине и умножавање”. Где има бољег и јаснијег зачетка закона о ауторским правима.

Овакви ставови омогућавају да Народно позориште врло брзо освоји висок ранг у домену своје уметности. Пун допринос вешто вођеној репертоарској политици дао је већи број познатих драматурга, из којих овом приликом издвајамо Јована Ђорђевића. Исто тако Позориште постаје и колевка у којој се развијају неки елементи наше националне музичке уметности. Композиције чији су аутори нпр. Даворин Јенко и др. не само да су врхунског квалитета, већ су и пример који подстиче развој ове уметности.

А и за само ступање Миланово на престо, у лето 1872. год., био је припремљен и извођен комад Јована Ђорђевића „Маркова сабља”. Композиција — „Српска химна”, први пут је изведена у завршној сцени овог комада. Музику за овај комад, а са њом и мелодију „Боже правде” упућене владару, компоновао је Даворин Јенко. Сам успех Ђорђевићевог дела, извођеног први пут у Београду 10-ог августа 1872. год., после сценског успеха обезбедио је велику популарност песми „Боже правде”, и омогућио јој да се са позоришних дасака вине у државне симболе.

Ово је са „Српском химном”, приликом прогласа Краљевине 1882. године, изменом речи (кнез и кнежевина) учињено да она постане нова државна химна.¹¹

Наредбом министра просвете од 12. априла 1880. год. саопштено је да ће од 16. маја те године почети да излази „Просветни гласник”. Овај званични лист Министарства просвете имао је задатак „износити и претресати разна питања, која се тичу науке, школе и просвете народне (културе — П. Љ.)”, као и оне ствари које доприносе „да се знање и умна светлост, па по томе напредак и благостање и напредак у нашем народу шири”.¹²

Овај, по нашим сазнањима, први стручни часопис за просвету и културу у Србији је допринео ширем упознавању просветне и уопште културне проблематике. Он је исто тако и подстакао на измену искуства и већу сарадњу у решавању исте, све до 1942. године, када је услед ратних прилика престао да излази.

„У интересу народне књижевности и лепих успомена на живот и рад пок. Вука Стеф. Караџића”, а „имајући на уму да се Вукова дела јако траже и читају у народу”, министар просвете Стеван Д. Поповић је предложио министарском савету, а овај на седници од 29. новембра 1884. год. прихватио „да се сва књижевна дела српског књижевника Вука Стеф. Караџића откупе од његове једине наследнице и кћери гђе Ми-

¹¹ М. Павловић, *Књига о химни*, Београд 1986, стр. 162—175; Р. Љушић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2001, стр. 191—192.

¹² Просветни зборник, стр. 968.

не А. Вукомановићке, која живи у Бечу, и пренесу у државну својину заједно са свима правима, која њој као законитој наследници припадају”.¹³

Истом приликом је одлучено да се Вуковој кћери издаје рента у висини од 6.000 динара годишње, из буџетске партије „Научна друштва и књиге”, што као финансијску позицију, тада већ утврђену за овакве сврхе, посебно истичемо.

Све наше колеге знају о учешћу краља Милана, нашег првог „армиског ђенерала”, у стварању законске регулативе, и стварању и организацији српске војске. Војска Србије позната је по добро обученом и спремном официрском кадру, како сталног тако и резервног састава. Овакво стање није створено преко ноћи, већ се до њега дошло кроз систематичан, дугогодишњи рад, по за то утврђеном систему.

Један његов сегмент, свакако најмање проучаван до данас, то је систем који је подразумевао оцењивање рада и способности командног кадра. То је чињено дуги низ година, почев од почетка осамдесетих година 19. века, на крају сваке године. За добру оцену били су заинтересовани сви. Бити добро оцењен у војном знању, а и у другим елементима, била је част за сваког војног обвезника.

Ово је омогућило и да се на основама оваквог рада, а и великог личног учешћа, међу официрима појави већи број корифеја наше науке и културе, израслих као таквих у овом временском, Милановом периоду. Навешћемо неке од њих. Ту је пре свега једини војник председник Академије Јован Мишковић. Ту је и члан Ученог друштва Јован Драгашевић, академик Живко Павловић, и краљев намесник Коста С. Протић.

У овом излагању разних проблема морам као архивиста да нешто кажем о покушајима решавања оснивања Архива, као установе, у овом периоду.

После покушаја чињених неуспешно 40-их и 60-их година 19. века, дошло је до новог покушаја да се оснује Државна архива у Србији, 80-их година. Први покушај учињен је 1881. године, но није био успешан. Други је започет у Академији наука априла 1888. год. Резултат тих настојања био је и састављен пројекат закона октобра 1889. год., који је Академија саслушала и прихватила. Овај је потом упућен Министарству просвете. Али се даље од тога није ни овога пута отишло. Нажалост, и поред свих истраживања оваквог става, чак тројице министара, нисмо могли пронаћи узрок. То је био један од ретких неуспеха у културном питању, у овом периоду.¹⁴

Но насупрот овоме показан је видан напредак, у ономе како то ми архивисти називамо регистратурском пословању. У њему је нпр. за школе (више, средње и ниже) прописано августа 1880. год. правило за канцеларијско пословање. Оно је подразумевало вођење деловодног протокола за појединачна акта, а и регистар за неку, мада сужену, по данашњим појмовима, листу категорија, подељену у 10 група.¹⁵

¹³ Просветни зборник, стр. 724—725.

¹⁴ Милен Николвић, *Педесет година животоа Државне архиве*, Државна архива НР Србије, Београд, 1951, стр. 17—18; Милорад Радевић, *Од идеје до оснивања Државне архиве 1900—2000*, Архив Србије, Београд 2000, стр. 18.

¹⁵ Просветни зборник, стр. 511—512.

Почев од друге половине 19. века Београд, а са њиме и друге вароши у Србији, приближавајући се 20-ом веку, обузети су процесом европеизације целокупног живота, како јавног, тако и приватног, у пуној мери. Описујући Београд у књижици — водичу „Албум Београда, са кратким описом и планом”¹⁶ његов аутор каже: „Од када је нестало Турака¹⁷ Београд је почео брзо и у свему напредовати, те данас с правом заслужује име *јевројске вароши*”. Говорећи даље он каже: „Београд се и данас нагло шири и поправља. Новије улице су праве и широке а куће се подижу по модерном захтеву, а има их много и правих величанствених палата”. Од новијих грађевина, за које каже да красе Београд, он наводи краљев дворца, куће: Барловчеву и Пироћанчеву и других трговаца.

Нови двор краља Милана, подигнут у дворском комплексу 1882. год., на месту „Малог конака”, срушеног 1881. год., по пројекту архитекте Бугарског, био је грађевинско дело изведено на европском нивоу. У њему се налазила „отмено уређена библиотека”, како ју је описао Феликс Каниц.¹⁸ Потврду овога чини и попис сачињен после промене династије, 1903. год., у коме је по налазу државне комисије, у октобру те године, у библиотеци постојало: 1) књига 8.034, 2) рукописа 175, 3) слика 332, 4) географских карата 176 и 5) музикалија 315.¹⁹

Но када смо код овога, краљевског двора, морамо да изнесемо још нешто у вези са овим. У пописима дворова Обреновића од стране наведене комисије нађено је доста тога што је носило карактеристике самог Милана. Према броју предмета, најбоље се види колико је то све што је двор поседовао, може се рећи, било богато. Тако је у „Старом двору”²⁰ и „Новом двору”²¹ било 840 слика разних аутора.²² Но са данашње тачке посматрано може се рећи, увидом у спискове, да они имају и један недостатак, а то је да се имена аутора слика, акварела, и уопште уметничких дела не наводе, већ се констатује да за њих постоје инвентари.

На двору су се појавиле и разне врсте разонода: балови, концерти, вечерње седељке и друго. Прави балови, с пуно организације, у свему су карактеристика раскошног и разметљивог живота краља Милана. Тако Ф. Каниц описујући, како је он назива „прву српску краљицу после Косова”, краљицу Наталију, супругу краља Милана, каже да је она у првим годинама своје младости, била и склона претераном трошењу на тоалету, приређивање забава и балова у двору. Описујући их с пуно блештавости, окупаних у светлости, он наводи да је и Наталија на њима

¹⁶ Београд 1886. год.

¹⁷ 1867. год.

¹⁸ Ф. К а н и ц, *Србија, земља и сјановништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, стр. 71.

¹⁹ АС, ПМС, 1903, к. 12, бр. 308.

²⁰ Ова се зграда налазила на простору између данашњих зграда Председништва Србије и Скупштине града Београда, а срушена је 1904. год.

²¹ Данас Скупштина града Београда.

²² Б. М и т р о в и ћ, *О заоставштини династије Обреновић*, Изложба династија Обреновић, Београд 1996 год., стр. 41.

„сама плесала до зоре”. А краљ Милан је приређивао сјајне ручкове и вечере.²³

Утицај Европе почињао је да бива преовлађујући и у другим сегментима културе. У одећи мушкараца и жена европска ношња је почела свој преовлађујући пут у Београду. Утицај француске моде преовладао је под владом последњих Обреновића, и у животу на двору. Ово је утицало и на живот многих као нпр. на живот високих функционера, министара, богате буржоазије, а и свих осталих у Србији.

Као што знамо прва правила о дворском церемонијалу, установио је кнез Михаило. Но његов наследник кнез, односно краљ Милан није се зауставио на томе, већ је желео да га унапреди. И у томе је тражио помоћ на страни, код других, већих и значајнијих дворова. Тако је за то затражио помоћ од тада најзначајнијег и најмоћнијег двора, британског. Тако је 1887. године церемонијал мајстор британске краљице послао двору краља Милана „Правила о пријему дипломатског кора.²⁴ Допуна у понашању у двору, дворски церемонијал, је био такође допуњен британским 1889. год.²⁵ Настојања у овом смислу продужена су и за владе краља Александра 1892. год.²⁶

*

У решавању бројних питања из културне проблематике, у њеном развоју у Србији, краљ Милан је, по нашим сазнањима, имао највеће помоћнике у двојници људи, који су га, можемо рећи, у томе следили, највероватније и у договору са њим. То су Стојан Новаковић и Владан Ђорђевић.

Поље делатности Стојана Новаковића је усредсређено на просвету и културу, у најужем смислу те речи. Он је нпр. главни иницијатор и творац Закона о Народној библиотеци и Музеју из 1881. године. Његова идеја и предлог је био и оснивање Српског историјско-етнографског музеја 1872. год., но који се, нажалост, завршио неуспехом.²⁷ И већ наведени „Албум Београда” износи да у Београду као центру политичког, просветног и економског живота у Србији, међу установама које потпомажу културни напредак не само Београђана но и целе Србије јесу Народна библиотека и Народни музеј.

Насупрот Новаковићу поље на коме је деловао Владан Ђорђевић је било огромно, особито оно везано за здравствену културу, и више ужих питања. Навешћемо нека од њих, она са „специјалном задаћом”.

У пролеће 1872. год., на иницијативу Ђорђевића група лекара (њих 16) је основала Српско лекарско друштво. Циљ овог друштва био је најкраће речено обавештавање свих дипломираних лекара са савременим

²³ Б. Митровић, *нав. дело*, стр. 20.

²⁴ АС, Посланство у Лондону, бр. 33/1887.

²⁵ АС, Посланство у Лондону, бр. 35/1889.

²⁶ АС, Посланство у Лондону, бр. м80/1892. (Енглески церемонијал).

²⁷ Ст. Новаковић, *Српски историјско-етнографски музеј*, Гласник СУД, Београд 1872, књ. XXXIV, стр. 336—356.

достигнућима целокупне лекарске струке, унапређивање и развијање медицинских наука на српском језику. У лето те године Друштво је покренуло и први стручни часопис на овим просторима, „Српски архив за целокупно лекарство”. Он је иначе био један од ретких медицинских часописа у Европи тог времена.

Стева Тодоровић, један од најпознатијих српских сликара, у својој „Аутобиографији”²⁸ пише: „Гимнастика коју сам установио 1857. године, била је сасвим престала за време ратова 1876. и 1877/78. године. Тек заузимањем доктора Владана Ђорђевића поново је обновљена 1882. године, под именом „Београдско гимнастичко друштво”. За председника је био изабран Владан, а за потпредседника ја. Ово је друштво било основа Соколском друштву, које се тако назвало 1892. године.”

Владан Ђорђевић је „добрио и задатак” да ради на уређењу санитарске струке уопште, и да сачини пројекат закона за то. Краљ Милан је обавестио о томе Народну скупштину у својој престоној беседи, у Нишу, 4. новембра 1879. год.²⁹ Но, Ђорђевић не би био он, ако овај „Закон о уређењу санитарске струке и очувању народног здравља” не би искористио за развој културе.

Тако је овај „Закон” у одељку „Минералне воде” у параграфу 28, садржавао и ове одредбе:

— Бање морају да издају информатор о свом лечилишту.

— Предузимач³⁰ мора отворити читаоницу за госте на минералној води и снабдети је са претписаним³¹ бројем новина и књига, али он за то има право тражити извесну наплату од гостију који хоће да употребе читаоницу.

— Министар унутрашњих дела прописаће правила о одржавању реда на минералној води, о времену докле јавна места могу бити отворена, о осветљењу по улицама, о концертима, представама и другим забавама...

— Све бање и минералне воде у Србији имају се научно испитати и то у хемијском, геолошком, лекарском, економском, пољско-привредним и архитектонско-инжињеријском погледу, и прописати у којим се болестима могу с коришћу и како употребљавати.³²

*

Одступајући са српског престола 22. фебруара 1889. год. краљ Милан је у свом опроштајном говору, између осталог, навео да у деветнаестом веку рођена држава мора се руководити ка напретку, култури и цивилизацији, ма са колико жртава то било скончано.

А о оцени свог рада је рекао: „Свој рад као владалац остављам оцени повеснице, а вама од срца благодарим на потпори коју сте Ми укази-

²⁸ Аутобиографија Стеве Тодоровића, Матица Српска, Нови Сад 1951, стр. 46—47.

²⁹ Душко М. Ковачевић, Момир Самарцић, *Скупиштинске беседе краља Милана*, Филозофски факултет, Нови Сад 2005, стр. 84—85.

³⁰ Закупац.

³¹ Одређеним.

³² АС, МУД, СФ I р. 70/881.

вали. За успехе вама хвала и слава, а за неуспехе нека на Мени лежи одговорност.”³³

Завршавајући пак оцену краља Милана, Слободан Јовановић у своме делу *Влада краља Милана* каже: „Ти су неуспеси, без сумње, врло крупни, али не би било право да се због њих забораве његови успеси, који такође постоје, а који нису ситни”.³⁴ А они по нашем мишљењу у култури су велики.

*

И на крају, ово наше излагање само је кратак опис неких делатности краља Милана на пољу културе у Србији. Оно је само увод у даљи и студиознији рад, по овом специјалном питању наше културне историје. Но с обзиром да се на овоме, можемо рећи, није ништа посебно радило, надамо се да је добар повод за даља излагања.

KING MILAN IN THE CULTURE OF SERBIA

by

Ljubodrag Popović

Summary

In this paper, the author points to the facts about one less known segment of King Milan Obrenović's activities as a ruler, his activities in the field of culture.

³³ Д. Ковачевић, М. Самарцић, *нав. дело*, стр. 195.

³⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 420.

Сава Живанов, ПАД РУСКОГ ЦАРСТВА
Том I *Русија у Првом светском рату*; Том II *Фебруарска револуција*,
Нолит, Београд 2007, стр. 717/630

Тема овог новог дела С. Живанова је светска, мерена својим током, обимом збивања и последицама, које су биле приметне не само у Руској империји, него и на планетарном нивоу. То је и мотивисало бројне научнике разних националности, вероисповести, идеолошких и политичких убеђења да се темељно баве овом темом. Тако је нарасла огромна литература. На ту научну и квазинаучну литературу наталожила се изузетна количина мемоаристике, препуна фактографског материјала. Уз ово иде и објављена архивска грађа, увек вредан извор, као и савремена публицистика и журналистика. Према свим тим текстовима, према тој науци, њеним резултатима ваљало се одредити. Наравно, у све ваља сумњати, али се мора ухватити црвена нит, суштина теме. Њен ток, релативно је лако реконструисати, али се то не може рећи за установљивање узрока пада Руског царства, без чега нема науке. Историчар увек жели да крене од почетка а потом да истражи шта је све и како деловало на деструкцију царства. Критички однос према литератури је методолошки императив, а у овом случају морао се дићи на највиши степен, с обзиром на то колико је тема исполитизована. Западна, англо-америчка историографија прагматично је приступала овој теми, тежећи да ухвати „грешке“ Романових, које на домаћем терену ваља избегавати. Совјетска историографија била је оптерећена фразама о закономерности и глорификовањем револуционарних маса. Мемоаристи наклоњени цару, истраживали су, установљавали погубне утицаје на Николаја II, који су долазили од стране неспособних, недораслих министара, супруге — царице и понајвише од Г. Распутина. Део научника и писаца наклоњених цару, али и његових несимпатизера, видели су у личности Николаја II главни узрок пада Царства и императорове личне трагедије. Бреме самодржавља и крајње искрени и племенити ро-

дитељски осећаји према сину — наследнику изградиле су цареву етику: он мора сину да преда царство у онаквом стању каквом га је наследио од свог оца. То је била препрека свакој реформи самодржавља. С друге стране фатализам, миренење са судбином не би смели да владају делатним људима у мери у којој је то било приметно код Николаја II: „Царица и ја знамо да је све у Божјим рукама. Нека буде Његова воља”. Својим саветницима знао је да каже: „Ја ником не верујем осим жени”.

Ауторов методолошки приступ теми је традиционално-историјски. Без тезе унапред, као циљ је постављено: сазнати максимално могућу истину о *стању царства* и његовим релевантним сегментима, да пратити промене тог стања, тј. кризе која је трајала годинама. Једном речи ваља насликати Руску империју онакву каква је била пре и у тренутку слома. Таква методолошка поставка одредила је димензије теме, композицију и сам обим књиге. Многострани и свеобухватни опис стања руског друштва и државе, врлине су ове студије без којих се није могла изградити уверљива слика пада царства.

Следећи одабрани методолошки поступат аутор је био присиљен да изучи обиман фактографски материјал за сваку димензију кризе и установи њен удео у онаквом расплету. Силно време и енергија били су потребни да се то обави и доведе у узрочно-последичну везу.

Композиција књиге је разуђена, рељефна. Књига је подељена на три дела, сваки део на главе, а глава на одељке. На крају се налази: Епилог — судбине, доситнућа и проблемима изгледа.

Део први, две главе (5—312) посвећени су опису Русије пред рат 1914. године (*Руско царство уочи великог рата и револуције*). Дата је слика Русије: државно устројство, привреда, социјална структура, национални

састав, просвета. Ова прича засвођена је одељком, који носи наслов: *Развојни проблеми недовршене модернизације Царства*. Већ сам наслов сигнализира ауторово мишљење да је суштина доба била у модернизацији, што се добрим делом подудара са термином вестернизација.

Врло успешно је дочарана стварност Русије, са јасним закључком да је рат 1914. године пресекао модернизацију, тј. индустријализацију, привредни успон, раст животног стандарда и наталитет руског народа. Уз мноштво података аутор показује да је у неким облицима државног и националног живота Руско царство било у равни са западноевропским силама, а понегде их и надмашивало.

Описујући терен и амбијент драме, што јесте тема његове књиге, Живанов је представио цара, царску породицу, њихов начин живота, поимање феномена самодржавља и начин доношења одлука. У овоме битна улога била је, признаје и сам аутор, мистика, шарлатана, пробисвета Г. Распутина. Он је сте незаобилазна тема скрибомана жељних славе, лаког успеха и хвале по приземним новинама. Живанов је далеко од овога, али се прихватио посла да до детаља истражи уплив Распутина на царски брачни пар. Сакупивши импозантне изворе успео је да систематски, у хронолошком низу, реконструише контакте Распутина са двором Романових а посебно са царицом Александром Фјодоровном. Објашњена је и царичина личност, психолошки профил, комплекс да је она (по наслеђу) крива за синовљеву неизлечиву болест и мистична вера да га Гриша (Распутин) једини може излечити. Цар је волео жену, отац је био и попуштао је царици и сам се надајући чуду. На другој страни били су чланови царске фамилије, руска црква, утицајни аристократи, трезвени високи царски, државни чиновници. Живанов води своју причу тако уверљиво, пластично, пленни читаочеву пажњу, који почиње да верује да је тај необични сибирски сељак, који је имао успеха у својим лекаријама и предвиђањима, нико друго до сотона. Негативни утицај Распутина на Романове у науци је одавно утврђен, али наш аутор је дао најпотпунију слику тога, и са становишта своје теме, конкретизовао тај фаталистички уплив, који није лечио царство, већ супротно, задржавао га у кризи — до суноврата.

Масони, уз Распутина, су омиљена тема којекаких чланкописаца, аналитичара, дилетаната, шпекуланата, који их (масоне) дижу до небеских висина и промовишу у главне регулаторе светске историје, па и слома

Руске империје. И према њима аутор се могао одредити, тј. стварно установити колико су (ако су) садејствовали слому царизма у Русији. Следећи свој метод, аутор је описао масонство у Русији од његових почетака, однос власти према њима, идентификовао њихове вође, иначе припаднике владајућег слоја — дворјанства. За мене лично они ми се показују слабаши пред влашћу, која, кад је хтела, лако их је растурила и паралисала. Није довољно јасан ни њихов циљ, немају оригиналности, саставни су део руских политичких организација, партија које свака на свој начин желе да реше „руско питање“. За историчара (за науку) једино је важно шта су масони урадили, самостално (?), или су се слили у антимонархистичку, антиромановску снагу, која је тријумфовала.

Политички живот у Русији пред велики рат 1914. године био је изузетно развијен. То је посебан сегмент руске стварности, који открива дубинске узроке руске кризе, даје субјективан излаз, једном речи утиче на стварање целокупне политичке атмосфере и јавног мишљења, а резултирало је обарањем Романових. С. Живанов је веран свом методу, детаљно представио те „политичке актере“ сврставши их у три одељка по њиховим политичким програмима. То су либералне партије, монархистичке организације, социјалистичке партије. Ове, прве и треће биле су челници харанге и освајачи власти марта 1917. године.

Део други носи наслов: *Русија у великом рату*. Подељен је на три главе, а оне на 21 одељак (313—717). Наслови глава и одељака су веома срећно формулисани, те јасно дочаравају спектар питања подложних анализи. Зашто је аутор овако поступио? Па једноставно морало се видети, уз обиље података, да ли друштво и држава клизе у пропаст *под шерешом раша*. Да ли је рат био катализатор кризе? Ми никада нећемо сазнати шта би било да рата није било. Али, рат је одвојио војску од цара. Живанов се позива на болшевика Шљапникова, који је кристално јасно видео суштину проблема када је рекао да „само присаједињење армије револуционарном покрету решава ствар“.

Глава прва (*Припреме Русије за рат*) у целини је посвећена војној историји. Дат је опис, структура руске војске, ратови које је водила кроз историју, затим реформе, изградња флоте и припреме за рат. Живанов је дао бриљантну анализу руске војске, а њен капацитет и опремљеност довео је у релацију са армијама великих европских сила, што је изузетно корисно сазнање, јер је реч

о оружаног сили савезника и будућних противника.

Руски савременици, који су имали јасан увид у стање руске војске, а и историчари, јединствени су у оцени да су припреме за рат текле споро, траљаво, недостајала су и финансијска средства, а то све било је познато и немачком Генералштабу. Када човек прочита све ово што се подводи под тему припрема за рат, када види сву ту количину проблема, неорганизованост, бирократизам увиђа бесмисленост тврдњи да је Русија одговорна за рат 1914. године. Живанов не истиче овај закључак, али он јасно проистиче из његове анализе.

Глава друга (*Година 1914: Политичка хомогенизација и рајни неусјеси*) у целини је посвећена борбеним операцијама и односима са савезницима. У питању је било вођење рата, али и споразум о Цариграду и морезима што је препуштано Русији у случају победе.

У трећој глави (*Година рајних њораз и ђолићких разилажења*) аутор се такође бави темом вођења рата; година 1915. с разлогом се назива „несрећна ратна“, али подробно се анализира стање унутар Русије, незадовољство поразима, настојања да се стање поправи, где спада и царско преузимање функције главнокомандујућег (23. 8. 1915) и прелазак у Ставку (Могилев). Цар није био толико неуспешан као врховни командант, колико су остао глув на све савете о нужности политичке реформе царства. Живанов, такође, пише о великој теми: социјалисти и рат. Она је изузетно релевантна за Русију, пошто су политика и пропаганда социјалиста, разних струја, а посебно болшевика, штетно деловале на војску, њен морал, као и на радништво, склоно штраковима и крајњој политизацији. Уз ову тему иде и финансирање болшевика од стране немачког Генералштаба (почетак 1915), а засновано је на полударности интереса: ослабити, срушити Руско царство.

Последице рата 1916. тешко су погодиле и руско друштво и руску државу у њеним битним сегментима. И ове теме, Живанов својим методом и маниром, на бази изузетне изворне подлоге, рељефно до перфекције описује. У центру његове пажње су привредни проблеми (снабдевање, саобраћај), њима изазиване социјалне последице, па потом таласи народног (и војничког) незадовољства, протести, и на све то реаговање државних власти. Све што се збива, а и велики савезници у томе имају своје место, у знаку је рата, победе (?), политичке реформе, која би требало да излечи царство. Тим

питањима, наводи аутор, бави се влада, политичке партије, Дума која израста у центар политичког живота. Сви долазе до цара, цар је свестан свих проблема, али остаје упоран да мора сачувати самодржавље. У томе га подстиче, држи, понавља супруг.

Трећи део (*Револуција и крај династије Романов*) подељена је на две главе, а оне на петнаест одељака. Трећи део, којим почиње други том јесте најдиректнији одговор на тему целе књиге.

Наслов прве главе (*Смиривање пред буру*) срећно пронађен, до краја одражава суштинску времена. Сва питања анализирана у претходним главама продужена су и у трећем делу. Развој догађаја, његова реконструкција, по својој природи одредила су опис. Израђена је свеобухватна слика стања политичких фактора, цара, Думе, описана је узврела атмосфера, њено трајање. Аутор ванредно слика свеколику драму, набујале страсти, заокупља пажњу читаоца, који поима комплексност кризе и — чека расplet. Оно што ће се назвати револуција није припремано, али Живанов води причу тако да му омогућује мишљење да је револуција (у фебруару) била „изненађење само у смислу момента“. У складу с тим пише и о револуцији, која нема вођу. Тежње ка променама, наелектрисана атмосфера изразила се у генералном штрајку, устанку, у ономе што аутор назива: *прераспање народних прошестја у оружану револуцију*.

Пад царства (393—537) објашњен је кроз четири одељка. Последњи је: *Абдикација*. Одлучујући дан, како Живанов пише, јесте 27. фебруар по ст. к. (12. март по н. к.), када избија војна побуна у Петрограду. Уз војску је грађанство, нема ко да угуши побуну, козаци вековна узданица царава, одбијају да пуцају у војску, у народ. Војска се на све стране солидарише са побуњеницима. Генерали, команданти фронтва, монархисти у контакту су са челницима Думе. Сви виде решење једино у абдикацији цара, не у рушењу монархије. Узаврелост, унезвереност, одговорност, страх владају људима: ко ће рећи цару да је решење да одступи од престола. Прича о абдикацији надраста историјски текст, то је драма осамљеног цара у Пскову, челника Думе, генерала. Ово се не да читати без осећаја, саосећаја, на страну питање зар је морало тако бити. То нико није знао, нико није претпостављао да ће цар лако 2. марта абдицирати у корист брата Михаила и да ће овај одмах 3. марта и сам абдицирати. Тако су се Романови одрекли царства. Нису желели грађански рат, а

да ли би у њему победили никада нећемо сазнати.

Тог кључног дана (27. фебруара), по Живанову формиран је Совјет радничких и војничких депутата Петрограда, а 2. марта конституисана је Привремена влада. Настала су два тела, два извршна органа (двовлашће) са очигледном предношћу овог другог, који до 26. октобра 1917. није решио кључна питања Русије.

Крај ове књиге је у стилу романа, бриљантног историјског романа. У питању је човек, бивши цар, једноставни човек жељан мирног породичног живота са вољеном женом и петоро обожаване деце. Шта и како с њим питали су се челници Привремене владе, Думе, команданти фронта. До 8. марта остао је у Могиљеву. Од њега, бившег цара, мирног и спокојног човека, склањали су се људи, обарали поглед-губитник увек има симпатије у народу. У Царском селу, сјединивши се са породицом, лако је подносио понижавања и изолацију. И пријатељи и непријатељи нададоше му у Енглеску, у — спас. У воз за Тоболск (Сибир) сео је 1. августа 1917.

Овакву књигу могао је да напише само ерудита. Задивљује његова способност да увиди све релевантне димензије теме. Уз то иде и истрајност да сваки сегмент специјалистички обради и доведе у корелацију са осталим. Тако је изграђена импозантна панорама амбијента у коме се дешава слом Руског царства. У том амбијенту, аутор једнако бриљантно анализира делатност историјских субјеката, који и нису били свесни куда то све води. Сви ти субјекти револуције, који су је жарко желели, када се збила били су запањени.

У свету има много студија о руским револуцијама 1917. Склон сам мишљењу да је ова најновија књига Саве Живанова вероватно најпотпунија и најбриљантнија студија о паду Руског царства. Са њом Живанов се показује као редак зналац насловљене теме и заузима врхунско место у науци о Русији на крају 19. и почетку 20. века. Српској науци, историографији част је да је створила овакво дело.

Никола Б. Појковић

UDC 323.15(497.1)„1918/1941“(049.32)

Зоран Јањетовић, ДЕЦА ЦАРЕВА, ПАСТОРЧАД КРАЉЕВА — НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918—1941, ИНИС, Београд 2005.

Проблематиком мањинског питања у првој југословенској држави, бавили су се многи историчари, али нико пре др Зорана Јањетовића није тако широко и свеобухватно третирао готово све аспекте живота и положаја најрелевантнијих мањинских народа. У својој обимној монографији *Деца царева, пасторчад краљева*, израској из докторске тезе одбрањене на Филозофском факултету у Београду, аутор је имао интенцију да сагледа значај националних мањина за Краљевину Југославију, њихов однос према држави и њен према њима, улогу југословенских мањина у односима државе са суседима, компарирање положаја појединих мањина између себе, као и приказивање положаја мањина у разним сферама живота од политике и привреде до културе и верског живота. Овако широко и амбициозно постављени циљ био је повезан са бројним препрекама на путу његовог остварења, од неопходности прескакања језичке баријере тј. непознавања свих мањинских језика, до

велике дисперзивности архивске грађе, превазилажење пропагандистичког и једностраног приступа у изворима и литератури...

Добро осмишљена и логички утемељена композициона схема започиње *Уводом* у коме Јањетовић, наговештавајући депримираност мањинског положаја, дефинише Краљевину СХС/Југославију као: „вишенационалну државу која је своју мултинационалност само нерадо и напола признавала“. У наставку аутор образлаже теоретску поставку рада (нпр. разлози изостављања из истраживања Јевреја, Бугара и Цинцара) и експлицитно набраја мањине којима ће се у свом раду бавити: Албанци, Немци, Мађари, Румуни (само у Банату), Турци, Русини, Словаци, Чеси, Пољаци и Италијани.

У првом поглављу, *Насељавање њириадника нејужнословенских народа на њиријорију Југославије*, аутор је најпре проблематизовао вишевековне контроверзе у вези са етничким пореклом и насељавањем Албанаца и Румуна на југословенском тлу, настанком

немачке енклаве у Кочевју, делимичном германизацијом словеначких покрајина, досељавањем Турака у Македонију. Јањетовић даје темељан преглед колонизације Угарске, након Бечког рата (1683—1699), са посебним акцентом на насељавање Војводине, Славоније, Хрватске и Срема. Последње подручје, заплуснуто таласом нејужнословенске колонизације, које ће ући у састав будуће југословенске државе, била је Босна и Херцеговина, након аустро-угарске окупације (1878).

Централна тема другог дела, *Број припадника националних мањина и исељавање*, је статистика — полигон сваковрсних манипулација власти, како би пред светом демонстрирала измишљену етничку хомогеност, која је требало да сугерише унутрашњу чврстину новостворене заједнице. Том циљу је била подређена и одлука о одлагању објављивања резултата пописа из 1921. и никад званично објављени „неподобни” резултати из 1931. године, који бележе: 36.333 Руса, 52.909 Чеха, 76.411 Словака, 27.681 Русина, 468.185 Мађара, 499.969 Немаца, 508.259 Албанаца, 132.924 Турака, 137.879 Румуна ... према 11.866.233 Југословена. Осим притисцима и административним препрекама на попису, број припадника националних мањина се најефикасније смањивао исељавањем. Аутор доноси мноштво противречних статистичких података, пре сведочанства о инструментализацији исељеника, чији су мотиви за напуштање домова и пре и након 1918. били и национално-политички, на чему су инсистирали поборници мањинске тезе и економски, што наглашавају југословенски аутори. Најчешће су оба елемента доприносила емиграцији, јер „власти нису директно терале припаднике мањина на исељавање, али су многе њихове мере биле срачунате да директно или индиректно постоје припаднике мањина, па и подстакну исељавање.”

Крајашак преглед историје односа југословенских народа с мањинским народима (треће поглавље) доноси сумарне, углавном већ познате информације од средњег века до 1918. али представља сасвим примерен прелудијум за следеће, четврто поглавље, *Начин уласка припадника националних мањина у заједничку државу с југословенским народима*. У њему се апострофирају балкански ратови, након којих су Србија и Црна Гора са територијалним добицима себи припојиле и највећи део муслиманског и албанског становништва. Аутор је са посебном акрибијом приказао српско-албанске и црногорско-муслиманско-албанске односе сарадње, сукоба па и злочина између ових народа у току ра-

това 1912—1913. и Првог светског рата. Најосетљивији изазови нових власти, од стварања прве јужнословенске државе, до средине двадесетих година, били су у вези са албанским побунама и деловањем качака у јужним деловима државе (Косово, Метохија, Македонија). Веома комплексним се показало и прикључење северних области где су егзистирале бројна немачка (у словеначким покрајинама и Војводини), мађарска, те словенске мањинске заједнице.

Пето поглавље (*Правни положај националних мањина и актиа која су га дефинисала*) бави се легислативном регулативом мањинског питања у Краљевини Југославији. Њен први изазов у суочавању са мањинским питањем био је маја 1919. на мировној конференцији у Паризу, када је делегација КСХС одбила да потпише конвенцију о заштити мањина уз образложење да би се њеним потписивањем крњио државни суверенитет, омогућило мешање у унутрашње ствари, те да је Југославија једнонационална земља, па је тиме заштита мањина сувишна. Конвенција, ипак, потписана крајем 1919. била је, констатује Јањетовић, крајње лапидарна. Број загарантованих права био је веома мали: заштита живота, слобода вере, питање држављанства, опције, једнакост пред законом, употреба језика у приватној комуникацији... Домаће законодавство једва да је третирало мањинско питање, остављајући га подзаконским актима (уредбе, наредбе и сл.) која су се могла лако опозвати или укинута. Видовдански устав од мањинских права гарантује само право на основно образовање на матерњем језику, што је и једини помен мањина у највишем правном акту, за разлику од Октоисаног устава из 1931. где се мањине не помињу нити једном речју.

Комплексном и за истраживаче сложеном питању *Социјалне структуре националних мањина и њиховим учешћем у привредном животоу*, Јањетовић посвећује читаву шесту целину. Из мноштва табеларних података уочава се да су највеће социјалне разлике постојале међу Мађарима, аргументовано се разбија мит о посебном богатству немачке националне мањине, чињеницом да је 2/3 Немаца припадало ситним земљопоседницима, 1/4 средњим, док је крупних поседника било веома мало. После уједињења, две мере државе у области економије посебно су погодиле мањине у бившим хабзбуршким земљама — замена круне за динар у односу 4:1 и национализација банкарског сектора. Економској дискриминацији мањина доприносило је и њихово искључивање из аграрне реформе, неједнака и неједна-

чена пореска политика двадесетих година, као и ограничavanje преноса власништва над некретностима.

Један од најважнијих показатеља положаја „недржавних народа” свакако је *Учесће припадника националних мањина у политичком животу и организацијама власти* (VII поглавље). Право на политичку делатност прве су добиле словенске мањине: Чеси, Словаци и Русини. Међутим, због њихове малобројности учешће ових мањина у политичком животу Краљевине било је и наредних година само декор. Знатно бројнији Мађари, Немци и Румуни, били су дискриминаторским одредбама одстрањени из политичког живота, пре свега ускраћивањем бирачког права са образложењем да им није истекло право опције, те да им се као потенцијалним странцима не може дозволити да одлучују. На југу је политичка делатност муслиманског становништва детерминисана настанком организације Џемијет, која ће 1920. прерасти у водећу политичку странку турских, албанских и словенских муслимана, која ће од самог почетка деловати у дослуху са радикалима. Радикалско-џемијетску трговину око Видовданског устава, аутор разматра обрасцем односа ове две политичке организације током читаве епохе парламентаризма. Са завршетком права опције, формирају се 1922. Мађарска странка, Румунска странка и Странка Немаца, које су се залагале за поштовање грађанских права, законско регулисање мањинског питања, права на школовање на матерњем језику, учешће у аграрној реформи... Упркос томе: „учешће представника националних мањина у политичком животу на нивоу Краљевине СХС/Југославије било је маргинално (...) Представници мањина никад нису били заступљени ни приближно свом уделу у бирачком телу.”

У осмом поглављу, *Школство националних мањина у Краљевини СХС/Југославији*, Јањетовић уз кратак преглед историјата образовних система до 1918. излаже основе просветне политике усмерене у северним крајевима на ликвидацију дотадашњег мађарског и немачког система и изградње новог, устројеног на штету мањина, често драстичном редукцијом школа на мањинским језицима. У јужним областима, прикљученим након Балканских ратова, ситуација је била још гора, затварање албанских и цинцарских школа чешије а кршење конвенције о заштити мањина још очигледније. Однос према мањинским правима на просветном примеру, исказан одмах након уједињења, неће се модификовати наредних двадесетак година

постојања прве југословенске државе. Невиславан почетак, ускраћивањем школовања на матерњим језицима биће, сматра Јањетовић, „генерални путоказ” школске политике све до 1941. године. Грубим наметањем наставе *националних предмета*, те инсистирањем на идеологији југословенства, режим је постигао ефекат супротан жељеном. „Очигледно југословенске власти нису научиле ништа од угарске мањинске политике”, закључује Јањетовић.

Поред школства важан чинилац очувања идентитета мањинских националних заједница била је и *Мањинска штампа и издаваштво* (девето поглавље), који су као и публикације „државног народа” имале слободу изражавања ограничену честим забранама излажења листова, хапшењима новинара, спречавањем увоза стране штампе... У овом делу књиге аутор нам даје преглед многоврсне продукције, различитих, често сасвим супротстављених идеолошких усмерења (дакако, увек у оквирима дозвољеног) бројних мађарских и немачких листова у Југославији. Нити једна друга мањина у Југославији није имала ни приближно богатство и разноврсност штампе као Мађари и Немци, најчешће због малобројности, неписмености, расутости... Тако је бројна албанска заједница била потпуно без штампе на свом језику а увоз писаних публикација из матичне Албаније, најстроже кажњаван. Речју, државна политика на пољу штампе и издаваштва није се битно разликовала од оне по питању школства — циљ власти било је слабење мањина, те идејно обликовање по идеолошкој матрици режимске идеологије.

Уз штампу, важан потпорни стуб сваке, а посебно мањинске заједнице, су *Културно-просветна удружења и организације*, којих је по службеним подацима у Југославији било око 700 и чијем деловању је посвећено десето поглавље. Из овог мора најразноликијих организација, аутор издваја неколицину, по сопственој процени, најутицајнијих у које убраја: немачки *Културбунд*, *Пољска огњишта*, *Чехословачки савез*, *Мајшицу словачку*, русинску *Просвићу*, румунску *Астиру*... Уз умерену опструкцију власти, већина ових удружења је функционисала, што није био случај са мађарским организацијама, којима су због страха режима од идеја сентитшванског ревизионизма наметана бројна ограничења у раду. Тридесетих година јављају се тоталитарни трендови у мањинским организацијама, с циљем обједињавања свих припадника одређене мањине у једној крвнорној организацији (пример *Културбунда*, којем због парадигматичности, али и идеоло-

шких скретања ка нацизму Јањетовић посвећује највише простора).

Једанаесто поглавље, *Друга удружења и организације националних мањина*, наслања се на претходно, пратећи рад не-културних друштава, пре свих спортских, ватрогасних, певачких, задружних... Однос власти према њима био је врло сличан као према културно-просветним мањинским организацијама: неблагоданност и сумњичавост.

У доминантно аграрном друштву какво је било југословенско, питање земљишне својине било је од посебне важности, због чега се дванаесто поглавље и бави *Националним мањинама у аграрној реформи и колонизацији*. Потенцирајући неуспех државе на том пољу, аутор истиче да постигнутим није била задовољна ниједна страна инволвирана у овај процес. Сиромашна, лоше организована нестручна администрација, склона корупцији и странчарству, није могла да задовољи очекивања колониста и уместо лојалних поданика стварала је углавном огорчене политичке противнике. Нејугословенски велопоседници, ускраћени за своје досадашње поседе, с презиром су гледали на неадекватну и закаснелу накнаду, беземљаши из редова мањина били су огорчени зато што су заобиђени при подели земље а при том су изгубили и послове на раздељеним велопоседима. Корупција и малверзације у процесу одузимања и доделе земљишта додатно су огорчили све грађане којих се тичала аграрна реформа и колонизација. Уместо да реши социјалне проблеме, аграрна реформа их је продубила а „социјални проблеми у вишенационалним друштвима увек имају тенденцију да се прелију у националне сукобе”, поентира Јањетовић.

Верска компонента (*Верске заједнице које су обухватале националне мањине*, тринаесто поглавље) незаобилазна је у истраживању мањинског питања у Краљевини Југославији. Најбројнија мањинска скупина — римокатоличка којој су припадали: већина Немаца, Мађара, као и Пољаци, Чеси, мањи број Албанаца и Словака, само је на локалном нивоу користила матерњи језик верника, јер је клер био југословенског порекла. Следећа по бројности била је Исламска верска заједница, код које је тенденција подржављења, примењивана према свим верским заједницама, најдаље отишла, али је због језичке баријере и затворености муслиманског становништва на југу тај утицај на нижим нивоима био доста варљив. Протестантске цркве — евангелистичка и реформаторска окупљале су део југословенских Немаца, Словаке, те мањи број Словенаца и Мађара. У

поређењу са осталим мањинским верским заједницама њихов положај није био лош, због чега су успеле у мисији очувања националних вредности својих поданика, упркос малобројности, расутости и хроничном недостатку новца. Најизраженију улогу у очувању националног идентитета одиграле су унијатска црква код Русина и православна код Румуна, због одсуства грађанства и световне интелигенције код ових заједница.

Националне мањине у сјољној политици Краљевине Југославије (четрнаести део) представљале су значајан, али не интегративни него реметилачки фактор. Југословенске власти нерадо су пристајале да покрену мањинско питање у билатералним односима са матичним земљама мањина, јер су се плашиле мешања у своје унутрашње ствари. У директној интеракцији југословенских власти са представницима Италије, Немачке, Румуније, Мађарске, долазило је до извесног побољшања положаја ових заједница, јер су моћ и утицај матичне земље или добри односи с Југославијом били управо сразмерни релаксацији положаја одговарајуће мањине. Значајан простор аутор посвећује жалбама три највеће мањине Албанаца, Мађара и Немаца, упућеним Друштву народа, које због хроничне слабости ове организације нису имале никаквог ефекта.

У последњем, петнаестом делу, *Југословенске мањине у суседним земљама*, Јањетовић доноси компаративну анализу положаја између 600 и 800 хиљада Југословена у неблагоданом окружењу: Италији, Аустрији, Мађарској, Румунији, Грчкој, Бугарској, Албанији. Кратак али врло јасан преглед показује сличан однос поменутих држава према мањинама, какав је и Југославија имала према својим. Притисци, покушаји асимилације, ускраћивања права на језик и школовање, напади домаћих националистичких организација, подстицање на исељавање, ограничавање верских слобода...

У *Епилогу* Зоран Јањетовић засвођује историју мањина у првој Југославији, кратким приказом држања Албанаца, Мађара и Немаца у периоду 1941—1945. Добро познате чињенице које припадају ратној историји, аутор је окончао констатацијом: „раздобље живота у Краљевини СХС/Југославији било је један од одлучујућих фактора који су утицали на држање припадника националних мањина током Другог светског рата.”

Напоследку, Јањетовић у *Закључку* због историчности, а не правдања, пише: „Током међуратног раздобља (...) мало која европска земља се могла похвалити доследним и потпуним поштовањем права националних

мањина. Државни национализам (...) био је на дневном реду а не мултиетничност и толеранција.”

Добро одабрана, иако веома осетљива тема, обрађена са пуно одмерености, скрупулозности и професионалног поштења, о високом степену акрибије и широком замаху

истраживања сувишно је и говорити. Објављивање књиге Зорана Јањетовића важан је допринос, како научној историографији још и више нашем критичком преиспитивању властите прошлости.

Миливој Беџлин

UDC 94(497.11 Kragujevac)„1941”(049.32)
355.1-058.65(497.11)„1941”(049.32)

КРАГУЈЕВАЦ 1941 — ЗАСТРАШУЈУЋИ ПРИМЕР

Станиша Бркић, ИМЕ И БРОЈ — КРАГУЈЕВАЧКА ТРАГЕДИЈА 1941, Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац 2007, стр. 222

Да је за истину о неком историјском догађају потребно време (историјска дистанца), средства за прикупљање релевантне грађе (архивске и друге), коју могу да обезбеде само одговарајуће институције (институти, архиви, музеји...), исправни методолошки поступци и објективност, упорност и самопрегор истраживача, потврђено је безброј пута. О томе да се до истине не може доћи без наведених услова, не треба ни трошити речи. Претходно речено на изразит начин потврђује књига Станише Бркића о крагујевачкој трагедији из октобра 1941. године, тј. о стрељању цивила по изузетном немачком ратном правилу „сто Срба за једног убијеног Немца; педесет Срба за једног рањеног Немца”.

Аутор у уводном разматрању настоји да предмет истраживања постави на два колосека: прво, да сагледа досадашње приступе овом вехементном историјском догађају, који је постао неодвојиви део колективне свести и колективног памћења, симбол свих (и много већих) страдања у Србији, нарочито због тога што је за само један дан и за само седам сати у том дану (21. октобра) стрељан тако велики број људи, међу којима је било и око триста ђака крагујевачких средњих школа и младића тог узраста, па чак и деце од 12 до 15 година старости, малих чистача ципела, и друго, да утврди тачан број и персонализује жртве — именом и презименом, другим подацима и њиховим последњим порукама — како би мит о седам хиљада стрељаних, без података о томе ко су они, шта су они, чији су они, свео на реалност, окрутну додуше, али ипак реалност.

У првом поглављу под насловом *Априлски рај*, аутор разматра разлоге и поводе напада сила Осовине на Краљевину Југославију, њено разбијање, успостављање оку-

пационог система у Србији и прилике у Крагујевцу.

У другом поглављу под насловом *Усташа* дат је приказ почетка народноослободилачке борбе кроз акције два покрета — четничког и партизанског. Вреди запазити да је већ с првим акцијама против окупационих снага, уследила немачка одмазда: 21. априла село Доњи Добрић је до темеља спаљено због погибије једног и рањавања двојице Немаца; 28. априла командант 2. немачке армије фон Вајкс наређује да ће „само брза и безобзирна акција обезбедити одржавање мира и сигурности”; 19. маја штаб 60. немачке дивизије издаје наредбу у којој се каже да ће „за сваког убијеног Немца бити стрељано — обешено 100 Срба”.

Првих месеци окупације, до 1. августа, Крагујевац је за разлику од околине, био ван борби и акција отпора. Тада су скојевци Миодраг Јовановић и Миодраг Филиповић запалили мапу Источног фронта испред зграде Месне команде, а 7. августа и седларницу и сењак Војно-техничког завода. После неуспелог атентата на једног полицијског агента ухваћени Стеван Зарић и Божидар Петровић (берберин и ученик), свирепо су мучени, стрељани 21. августа и обешени у центру града „код Крста”.

Разгоревање устанка септембра 1941. довело је до стварање велике слободне територије у западној Србији (тзв. Ужичка републике), али и нових бруталних акција Немаца.

Већ 16. септембра Хитлер је издао наредбу Вилхелму Листу, команданту Југоситока да се „најоштријим мерама за дуже време успостави поредак”. Фелдмаршал Кајтел наређује гушења устанака: „При томе имати у виду да један човечији живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се за-

страшујуће дејство може постићи само необичном суровошћу. Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети као опште правило, да одговара смртна казна 50—100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат.”

Гушење устанка поверено је генералу Францу Бемеу (20. септембра). Он 25. септембра каже потчињенима: „Ваш задатак је да прокрстарите земљом, у којој се 1914. потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена. Ви сте осветници тих мртвих. За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора најтеже погодити целокупно становништво.” Већ 10. октобра Беме је конкретизовао „застрашујући пример”: „Буде ли губитака међу немачким војницима или — ’фолксдојчерима’, територијално надлежни команданти све до команданта пука закључно, наредиће одмах стрељање противника према следећим стопама:

а) За сваког убијеног немачког војника или ’фолксдојчера’ (мушкараца, жену или дете) 100 заробљеника или талаца:

б) За сваког рањеног немачког војника или ’фолксдојчера’ 50 заробљеника или талаца.

Стрељање ће извршити трупе.”

Када су 29. септембра партизани и четници — „као симбол јединства читавог српског народа — као оличење најславније традиције његовог рода у борби за слободу” (Проглас Крагујевачког партизанског одреда од 18. октобра 1941) — ослободили Горњи Милановац, заробили 70 немачких војника итд., немачке снаге су добиле задатак да спале Горњи Милановац, узму таоце и ослободе заробљене Немце. Међутим, 14. октобра дошло је до борбе између устаника и Немаца који су кренули у Горњи Милановац и они су у њега ушли тек 15. октобра, спалили га и узели 133 таоца. При повратку у Крагујевац, 16. октобра, дошло је до нових борби, код Љуљака, на Думачи, уз погибију 10 и рањавање 26 Немаца.

Према мишљењу аутора, све претпоставке за „пакао Крагујевца” биле су створене, сви су актери ту: немачке јединице, наредбе, немачке жртве и невино и несрећно становништво Крагујевца и околних села.

У следећем поглављу Бркић говори о трагедији села. Поред 53 затвореника у месном затвору, 150 талаца ухапшених 13. октобра, 125 талаца доведених са похода на Горњи Милановац, 18. октобра ухапшено је још 63 Крагујевчанина — Јевреја, националиста, комуниста итд.

Сутрадан, 19. октобра кренули су Немци у Грошницу, где су стрељали 234 лица, Маршић, где су стрељали 103 лица, Илићево, где су стрељали 76 лица. Међутим, то је Немцима било мало. Њихов задатак је био да стрељају 2300 Срба.

Крагујевац је блокиран 20. октобра. У град се могло ући, али не и изаћи. Људи су хапшени по кућама, радњама, на улици, пијаци, радилиштима и у школама. Ухапшено је више хиљада људи и сви су затворени у тзв. топовске шупе. Око 18 часова стрељани су они ухапшени претходног дана.

То поподне и увече неки од ухапшених су пуштени, а неки који су пуштени замењени су новим грађанима уз активно учешће љотићеваца и посебно Марисава Петровића.

Крагујевачки 21. октобра 1941. године био је леп и сунчан дан. Од 7 сати врата на топовским шупама су била отворена. Немци су правили групе за стрељање и групу која неће бити стрељана (старији и млађи, Хрвати, Бугари, муслимани и људи с „важним занимањима”). Групе су одвођене према Сушичком и Ердоглијском потоку и ту стрељане. Било је и покушаја бекства па и погибије неколико Немаца од међусобне унакрсне ватре. До 14 часова Немци су „обавили посао”. Стрељали су 2.381 лице.

Сви који су изведени на стрељање у ова три дана били су „осуђени” на основу, само за Србију важећег, немачког правила „сто за једнога”. Међутим, неки су преживели. Аутор је утврдио имена и презимена преживелих: у Мечковцу — Илићеву (3 лица), у Маршићу (6 лица), у Грошници (12 лица), у Крагујевцу 20. октобра (9 лица) и у Крагујевцу 21. октобра (31 лице).

Аутор је, на основу свих доступних извора, дао до сада најтачније, најпотпуније и најсвеобухватније податке о Крагујевачком октобру. Потрудио се да поред критичког осврта на досадашња проучавања, која нису била лишена мистификација и идеолошких корена, да и демографско-социолошку анализу проученог догађаја.

Објавио је и предсмртне поруке стрељаних (на српском и енглеском језику), сачинио је табеларне прегледе везане за жртве (по месту рођења, месту стрељања, брачном стању, месту хапшења, занимању, годни рођења, месту рођења, па чак и по презимену). Затим, сачинио је спискове стрељаних изван Крагујевца (Грошница, Маршић, Илићево — укупно 415) и у Крагујевцу (укупно — 2381). Ови спискови садрже битне податке: презиме, име оца, име, датум рођења, место рођења и занимање). Као што смо ре-

кли, дао је и спискове преживелих са стратишта (укупно 52 лица).

У резимеу, и на енглеском језику, аутор истиче да стрељање у Крагујевцу 21. октобра 1941. године представља један од највећих злочина Немаца на тлу окупиране Србије у току Другог светског рата, како по броју жртава, тако и по начину извршења. Са овом трагедијом може се поредити тзв. „рација” у Јужној Бачкој и Новом Саду почетком 1942. године, када су снаге Хортијеве Мађарске убиле више хиљада невиних Срба, Јевреја и Рома, о чему је — сличну Бркићевој — вредну књигу написао историчар — музејски саветник Звонимир Голубовић (Музеј Војводине, 1992).

Бркић констатује да је после израстања покрета отпора у општенародни устанак генерал Франц Беме у периоду од септембра

до децембра 1941. године устанак угушио по цену 26.000 српских жртава, у оквиру којих су крагујевачке жртве (уз Краљево) с највећим симболичким значењем.

На основу наредбе генерала Бемеа, конкретну наредбу за Крагујевац донео је командант 749. немачког пука мајор Ото Деш, а спровели мајор Паул Кениг, „професор теологије протестантске цркве”, и капетан Фриц Фидлер, „директор школе за високе науке”, који су, на срамоту својих професија и на срамоту своје нације, ушли и у крагујевачке средње школе и са часова истерали ђаке и професоре и послали их у смрт.

Књига Станише Бркића треба да буде преведена и на немачки, не само због прошлости, већ и због будућности.

Драго Њеђован

UDC 323.12(=411.16)(497.11),,1941/1942”(049.32)
341.485(=411.16)(497.11),,1941/1942”(049.32)
94(=411.16)(497.11),,1941/1942”(049.32)

Валетер Маношек, ХОЛОКАУСТ У СРБИЈИ. ВОЈНА ОКУПАЦИОНА ПОЛИТИКА И УНИШТАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА 1941—1942,
превод с немачког, Службени лист СРЈ и Драслар партнер,
Београд 2007, 220 стр.

Већ летимичним листанњем књиге коју овде приказујемо, код потенцијалног читаоца се буди пријатна слутња да је реч о несвакидашњем историографском штиву, да је реч о нечем „другачијем”, нечем што су два престоничка издавача препознала и приредила за српско читалаштво. Наиме, сама чињеница да се холокаустом у Србији бави странац (испоставиће се Немац, односно Аустријанац), заслужује елементарну пажњу, а ако се томе дода да је јеврејско питање само по себи увек значајно и занимљиво, али и вечити „лакмусов папир” ширих збивања — како пре шест-седам деценија, тако и данас, како у свету, тако и код нас — онда је читалац просто осуђен да озбиљније загнури у садржај ове књиге.

Даљим листанњем Маношекове студије, читалац увиђа да она садржи: предговор академика Чедомира Попова, ауторов предговор српском издању, предговор немачког издавача, преводилачке напомене читаоцу, приступна разматрања рецензента, немачког војног историчара Манфреда Месершмита, те увод, пет поглавља (*Подухвај казненог суђења; Вермахт и убиштва јеврејских мушкарца у Србији; Ојшор колаборацији у*

Србији 1941. године; Вермахтови ђокољи српског цивилног становништва у јесен 1941. године; Гушење гасом јеврејских жена и деце из концлогора Сајмишће), резиме, појашњење скраћеница, регистар имена и, коначно, литературу.

Реч је, о докторској дисертацији аустријског научника средње генерације (1957), сада већ професора политичких наука на Бечком универзитету, која је одбрањена још 1990. године, а први пут публикована три године касније у Минхену под насловом *Serbien ist Judenfrei. Militärische besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. Маношек, дакле, по вокацији није историчар, али га то није спречило да вредно и методолошки потпуно коректно истражује прошлост и да, као плод тога труда, објави две монографије (друга, у коауторству са Габријелом Андрелом, такође је преведена на српски језик и објављена 2004. године под насловом *Пројало бекство: јеврејски трансјорш „Кладово” на љуш за Палестину 1939—1942*), те неколико десетина мањих радова.

У чланку афирмативно насловљеном *Документована студија Валшера Маношека*, Чедомир Попов износи неколико „можда гор-

ких опсервација” о актуелном стању у нашој историографији, упозоравајући како су „озбиљна истраживања и студије српске историје у Првом и Другом светском рату готово нестала”. Због тога, Попов не крије задовољство што пред собом има дело које је сачинио „скрупулозан поштовалац метода научне историографије”. Осим тога, додаје Попов, Маношеков рад је недвосмислено показао да историја Другог светског рата на тлу бивше Југославије „није ни исцрпљена ни потрошена тема”.

Основна тема Маношековог интересовања је „тужна чињеница” да је Србија, после Естоније, прва европска земља у којој је спроведено „коначно решење”, односно истребљење Јевреја. Међутим, рад увелико „кипи” ван речене теме, јер у трећем и четвртном поглављу говори о устанку у Србији, о оба покрета, њиховим политичким концептима, размирицама и коначном разлазу, колаборацији, држању Британаца и Совјета, те другим питањима која нису у директној вези са насловом рада.

Сам аутор скромно вели како ова студија представља „покушај да се попуне неки недостаци”, те да рад почива на истраживачкој теорији Раула Хилберга да „нема бољег пута до стварности од реконструкције гледишта починилаца”. У том смислу, Маношек реч даје самим окупаторима — користи њихове наредбе, записнике, изјаве, телеграме, извештаје о егзекуцијама итд.

Иначе, прва фаза обесправљивања и плачкања Јевреја завршена је за непуна два месеца. Пописани су Јевреји, обележени жутиим тракама, искључени из јавног живота, одузета им је имовина. Извршена је тзв. „аризација”, за шта највеће „заслуге” има шеф војне администрације, генерал Харалд Турнер. Међутим, већ крајем јуна 1941. „избледеле” су границе надлежности Вермахта, полиције и службе безбедности. У исто време, уследио је напад Немачке на СССР а потом и директива југословенских комуниста да се диже устанак. Акције комуниста разбесниће Немце, а на удару њихове одмазде наћи ће се недужни цивили — пре свих — Јевреји, јер „комунисти нису ходали улицама Београда са истакнутом црвеном звездом, али Јевреји са наређеном жутом траком јесу”. Осим тога, Немачкој команди у Београду је стрељање таоца било само камуфлажа или добар изговор за ликвидацију Јевреја, јер, када су Хитлер и Кајтел наредили одмазде, ни код једног ни код другог — тврди Маношек — није било речи о етничкој припадности талаца. Одлуку да то буду Јевреји донио је генерал Франц Беме, који је

септембра 1941. године постављен за опуномоћеног командујућег генерала Вермахта у Србији, а под чијом се командом немачка војска у јесен 1941. није устезала чак ни од самосталне иницијативе. Беме је за одмазду преферирао јеврејске таоце, засигурно рачунајући да — за разлику од Срба — егзекуције Јевреја неће изазвати додатне политичке тензије у Србији које би усложиле борбу против партизана. Мада је био склон хвалисању, „покретачка снага” у прогону и убијању србијанских Јевреја ипак је био генерал Турнер: он је предложио да се као таоци најпре хватају Јевреји и Роми, он је иницирао интернирање јеврејских мушкараца, а потом и жена и деце, он је одговоран за изградњу и финансирање логора Сајмиште.

Већ до новембра 1941. Немци су погубили већину јеврејских мушкараца у Србији, а за то — сматра Маношек — највећу одговорност не сноси „централа националсоцијалистичког апарата за уништавање у Берлину”, већ „регионална окупаторска власт” на терену. Жалосна је чињеница да се тим бестијалним репресалијама Вермахта, осим пуковника фон Ботмера, није успротивио ниједан високи официр Вермахта, али, тврди Маношек, ни „српски Патен”, Милан Недић, кога аутор ове студије оптужује да се није супротставио ликвидирању 8.000 јеврејских мушкараца, већ је, судећи по речима немачког посланика у Београду, Феликса Бенцлера, у једном разговору почетком септембра 1941. године као „главне задатке” означио „најоштрије хитне поступке против Јевреја”.

Маношек се, раузумљиво, бави и тзв. „Кладово-транспорт”, односно судбином брода са преко 1.000 јеврејских избеглица из средње Европе који је пред рат заустављен на Дунаву, код Кладова, а онда враћен Савом до Шапца, где су злосрећне избеглице месецима чекале дозволу да наставе пут. Међутим, нису имале среће: стигла их је Хитлерова окупација Југославије, а 12. и 13. октобра 1941. Немци су стрељали све мушкарце из овог транспорта. Преостало је 750—800 жена, али ће и оне страдати пола године касније.

Последњи преживели србијански Јевреји били су жене и деца из Сајмишта, логора који се, иначе, налазио у Срему, на територији НДХ, о чијем се снабдевању бринуо београдски председник полиције, а о стражи немачка шуцполиција. Као што је познато, ликвидација интернираца са Сајмишта учињена је специјалним возилом — „душегупком”. Противречни извештаји онемогућују да се докучи о чијој идеји је реч, мада

се Турнер хвалио да је лично поручио то возило из Немачке. Иначе, овакви „камиони за дезинсекцију” коришћени су за нацистичке еутаназije ретардираних лица, а у Србији су искључиво за ликвидацију Јевреја. Егзекуција у овој „комори на точковима” спровођена је од почетка марта до почетка маја 1942, сваког дана, осим недељом и празницима, често и два пута дневно. О каквој bestiјалности и лецемерју је, у ствари, реч илуструје сведочанство о једном од возача „душегупке” који је деци у логору делио слаткише, док су се на возило смрти укрцавале нове жртве. Коначан учинак је био следећи: у том специјалном камиону је — пре него што су прорадиле гасне коморе у Собобиру и Треблинки — угушено 7.500 Јевреја са Сајмишта а њихова тјелеса укопана су код једног стрелишта подно Авале. Да би сакрили трагове овог злочина, Немци ће касније, крајем 1943, ископати и спалити лешеве из тих гробница.

Шапица преживелих логораша, иначе банатских Јевреја, стрељана је крајем маја 1942. године, па се заповедник сигурносне полиције, Емануел Шефер, могао похвалити да је Београд „једини велики град у Европи који се ослободио Јевреја”, а Турнер је ускоро могао поносно реферисати новопостављеном команданту сектора Југоисток, генерал-пуковнику Леру, да је „јеврејско питање у Србији решено”.

Маношек, дакле, потврђује да је „коначно решење” у Србији спроведено већ до маја 1942, али подвлачи и преостале две специфичности: 1) Јевреји у Србији су уморени под изговором „одмазде”; 2) Јевреји су убијани у Србији а нису депортовани у логоре смрти у Польској.

Иако Бечлија, Маношек је веома објективан и када говори о улози Аустријанаца у злочинима у Србији. Штавише, он налази да је окупација Србије испуњена аустријским реваншистичким поривима због пораза у Првом светском рату, те наводи подугачак списак високих немачких официра, родом из „Источне марке”, који су ангажовани на Балкану, доказујући, чак, да су они чинили већину у немачким дивизијама у Србији. Доследан целовитој истини, Маношек показује како против многих злочинаца после рата нису вођени судски процеси, а и они којима је суђено у Аустрији и Немачкој неретко су добијали преблаге казне. Један од таквих је командант логора Сајмиште, Херберт Андорфер, који је надгледао рад „душегупке” свакодневно је пратећи службеним колима од Сајмишта до гробница под Авалом. Андорфер је, наиме, био на

слободи све до 1966. године, када је осуђен „због помагања у убиствима” на свега 2 и по године затвора!? Позивајући се на лична искуства из доба истраживања ове теме, Маношек додаје да некадашњи припадници Вермахта, своје учешће у погубљењу Јевреја и пола века касније једногласно правдају суровом борбом са партизанима која је „доводила до страха на обема странама”, те наводима да су неки немачки војници „у себи протествовали”, али су, ипак, били веома ревносни у спровођењу наређења, држећи да је „боље у Србији него у Русији”.

Излазећи увелико изван теме, Маношек говори и о 27. марту 1941. Наводи како је вече пред почетак напада на Југославију у Москви потписан совјетско-југословенски уговор о пријатељству и ненападању, те како су руске новине 6. априла освануле пуне хвале о том „блиставом документу за одржавање мира”, док су Београд будиле Хитлерове бомбе, што показује колико су и Москва и Београд били у заблуди. Маношек, даље, наводи како „немачки напад на Југославију није могао да се избегне, чак и да је спољна политика југословенске владе била другачије вођена”, али се не може разлучити да ли се мисли на стање после пуча или на укупну југословенску предратну политику?! Овде, у сваком случају, ваља подсетити на мемоаре Маношековог земљака, Хермана Нојбахера, који су на немачком језику публиковани још 1957, а који (до)казују да Хитлер није планирао напад на Југославију, али и потврђују Маношекову тезу да је у судбини Србије било много аустријских осветничких порива према „гробарима Аустро-Угарске”.

У трећој глави Маношек говори о устанцима и колаборацији у Србији 1941. Он, чак, доноси и кратак историјат четничког покрета, да би потом низом примера и прворазредним документима показао да су се „ројалистичке четничке јединице” држале „изразито пасивно према немачком окупатору”. Штавише, као бескомпромисни антифашист, Маношек доказује да је Михаиловићев покрет дубоко упао у колаборацију већ прве године рата, али и да су четници „за противуслугу тражили обустављање немачких казних експедиција и масовног стрељања у областима које су контролисали”. Истовремено, низом примера Маношек несвесно поткрепљује тезу оних тумача наше прошлости који тврде да су партизани у борби за „боље сутра” били спремни да гину до последњег шумадијског сељака или крагујевачког ђака. Због тога држимо да је, критички прочитана, Маношекова књига, изузетно вредан допринос даљој демитологиза-

цији наше историје. Један од митова се крије иза фамозне дилеме ко је први подигао устанак у Србији? Четници или партизани? Да ли се то десило маја, јуна или јула 1941? Колико су, у суштини, исполитизована, па и бесмислена та питања, потврђују факта које презентује управо Маношек, а по којима је Вермахт у Србији од почетка окупације до краја јула 1941. године имао мање од 10 погинулих!

Да је отпор у Србији добио суицидне размере, Маношек нехотично потврђује кроз низ примера. У једном од њих говори како је 342. немачка пешадијска дивизија 9. октобра 1941. завршила акцију пацификације у Мачви, те да је за две недеље убила 1.127 цивила, 21.440 је ухапсила и спровела у шабачки логор, а у борбама је погинуло још 88 антифашиста. Дакле, са српске стране збир усмрћених је 1.215, уз 21.440 заробљених, а немачки губици били су — један пали војник! Међутим, коментаришући поменути немачку акцију, Маношек подсећа на неке наше доскорашње историчаре (и државнике!), па закључује: „Упркос овом билансу подухват је био (немачки — З. П.) неуспех с војног становишта. Оружани одреди отпора успели су да од дивизије не буду опкољени. Благовремено су успели да избегну на запад у планину Цер.” Тешко је рећи шта је бечког професора навело да овако резонује, али морамо приметити да би овакве „успехе”, па макар и само са „војног становишта”, свако пожелео — својим љутим непријатељима! На концу, чињеница да се у тој акцији већина партизана извукла, само ће довести до нове хајке и нових страдања српских цивила од окупационе власти. Коначно, све то дешава се након чувене наредбе генерала Бемеа, по којој су прописане квоте: за сваког погинулог немачког војника стрељати 100, а за рањеног 50 талаца. Током прве две недеље од доношења тог акта, Немци ће спровести толико репресалија, да ће чак изгубити преглед броја стрељаних и оних за стрељање, па је — како примећује Маношек — „број погубљења и број жртава постао рачунски проблем”. Да је, у ствари, реч о мешавини суицидног отпора, зверских одмазда и историјског реваншизма окупатора, потврђује и следећи Маношеков навод: „Укупно је Хингоферова дивизија у прве четири недеље свог дејства у Србији убила 4.408 цивила а 25.735 упутила у концентрациони логор Шабаци. Губици дивизије износили су 26 мртвих и 120 рањених.” Овим Маношек дотиче болно питање српске историографије о Другом светском рату, али и показује да су близу истини они који тврде

да је Немцима оружани устанак био „повод за покољ” и да је у праву цитирани Немац који је цинично приметио да „партизански рат има и добру страну: он нам омогућује да истребимо све што нам се супротставља”, као и Нојбахер, који је рекао да су Срби постали „дивљач за одстрел”. Коначно, ни Маношек не одговара на питање да ли би било тако масовног покоља српских цивила да није било партизанских акција и провокација. Можда би се на то питање могло одговорити аналогично са Грчком или, пак, Француском? Кад смо код потоње земље, сам Маношек истиче како се „у погледу окупационе структуре” ситуација у Србији, почевши од јесени 1941. године, „може упоредити са стањем у Француској”, те наводи податке: у Француској је између септембра 1941. и маја 1942. у „одмаздама” стрељано 466 људи, а у Србији око 25.000!!! А ми се питамо: нису ли и тамо Немци имали разлога за „историјски реваншизам”? Откуд онда та несразмјера?

Не малу пажњу Маношек посвећује и КПЈ, која је, по њему, имала „релативну аутономију” од Москве, али је, ипак, деловала као њена „продужена рука”. У том смислу, и одлука о устанак „уследила је по налогу из Москве и првенствено у интересу Совјетског Савеза, односно Црвене армије.” Осим тога, има речи и о зачезима сукоба Тита и Стаљина, који је прихватио да Радио Москва крајем 1941. почне емитовати енглеску пропаганду, по којој је Михаиловић вођа антифашистичке борбе у Југославији, коме су потчињене чак и Титове јединице.

На крају књиге, Маношек се усредсређује на питање ко је донео одлуку о „коначном решењу” у Србији. У научним круговима о томе постоје две теорије: „интентоналистичка” и „функционалистичка”. Заговорници прве теорије тврде да је одлуку донео сам Хитлер, при чему полазе од његове књиге „Мајн Кампф”, претпостављајући да су могућа усмена наређења дошла хијерархијом власти. С друге стране, „функционалисти” су заговорници тзв. „анархичне поликратије нацистичког апарата власти”: они сматрају да никада није постојао „општи план о начину, садржају и обиму прогона Јевреја”, те да уништење Јевреја није било Хитлеров „а ргои циљ” већ се идеја — како рече Кристофер Браунинг — „сама наметнула”. Међутим, ниједна од теорија не може до краја да објасни случај Србије, јер је у њој — аутономним одлукама окупатора на периферији — прекршен хијерархијски, фирерски принцип власти. Наиме, генерал Беме није за уништење Јевреја чекао приста-

нак или наређење непосредно претпостављеног, нити врховног фирера. Недостатак те „карикe” објашњава се чињеницом да је Хитлеров нагон за уништењем Јевреја био толико познат и неспоран, да се чак и један „мали” генерал могао усудити да изда заповест за „коначно решење” без изричитог наређења из Берлина. Оно што је, ипак, неспорно јесте да „ни на једном другом попришту холокауста нису све службе тако складно дувале у исти рог”. Затирање Јевреја у Србији било је, закључује Маношек, „заједничко дело свеколиких окупационих режима, при чему се непосредна одговорност разних окупационих органа мењала”.

Посебна вредност рада је, дакле, то што је писан „изнутра”, на основу докумената из немачких и аустријских војних архива, те обимне литературе, углавном на немачком језику. Међутим, поменути врлина је, истовремено, и најозбиљнији недостатак ове монографије, јер целовита слика, свакако, тражи да се зађе међу жртве, да се феномен погледа и њиховим очима. У том смислу, верујемо да би рад додатно утврдила и обогатила сведочења преживелих Јевреја а, несумњиво, и потпуније коришћење српске литературе. Овде пре свега мислимо на документовану и оригинално илустровану књигу Жени Лебл *Дневник једне Јудише* (Доњи Милановац, 1990), прворазредно сведочанство о истој теми, те на неколико десетина чланака објављених у српским часописима, те у посебним издањима и периодичи јеврејске заједнице у Југославији, односно, Србији.

Чињеница да се на превод Маношековог дела чекало деценију и по, учинила је горе поменути недостатак још приметнијим, јер се, у међувремену код нас појавило неколико веома озбиљних дела о холокаусту у Србији. Тако је још 1992. штампан превод одличног рада поменутог Кристофера Браунинга *Коначно решење у Србији — Judenlager на Сајмицију — студија случаја* (Зборник 6 Јеврејског историјског музеја; прво издање, које је користио и Маношек, објављено је

на енглеском језику у Јерусалиму 1953). Након тога, публиковане су и књиге Милана Ристовића *У поштрази за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941—1945*, Београд 1998; Жени Лебл *До „коначног решења”: Јевреји у Београду 1941—1942*, Београд 2002; Бранислава Божовића *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941—1944*, Београд 2004; Јаше Алмулија, *Живи и мртви: Разговори са Јеврејима*; Београд 2002. и *Јеврејске ђоворе*, Београд 2005; а 2002. године у Јеврејском историјском музеју одржан је округли сто на тему „Кладово транспорт”, са кога је 2006. објављен *Зборник* на скоро 600 страница.

На крају, не можемо а да не приметимо да ову Маношекову књигу прати још један „усуд” савременог српског издаваштва. Наиме, и овај пут су заказали лектори, па је текст веома „храпав”, неуједначен, пун непреведених појмова и немачких скраћеница (у фуснотама срећемо и обрнуте случајеве: превођени су наслови неких непреведених дела), па разумевање текста понекад ставља читаоца пред праве „шамполионовске мукe” или у озбиљне дилеме. (Примера ради, неупућени читалац би могао закључити да је ратни злочинац Лер светац!!!, јер на стр. 27 стоји како је Леров лични пријатељ био и његов „доцнији хагиограф”!!!)

Но, без обзира на поменуте слабости, Маношек је потпуно успео у зацртаној намери да „попуни неке недостатке”. Штавише, верујемо да је овим делом, а посебно његовим српским издањем — и то у тренутку када је код нас поново отворена полемика око одговорности за холокауст — коначно фиксирана објективна, научна истина о тој теми, а она гласи: за „тужну чињеницу” да је Србија друга земља у Европи у којој је спроведено „коначно решење” одговорност имају немачке окупационе снаге и то понајвише регуларне трупе Вермахта, а потом и разне полицијске и друге службе окупатора.

Зоран Пејачиновић

UDC 327(497.1:73),,1945/1960”(049.32)

Лорејн М. Лис, ОДРЖАВАЊЕ ТИТА НА ПОВРШИНИ — СЈЕДИЊЕНЕ ДРЖАВЕ, ЈУГОСЛАВИЈА И ХЛАДНИ РАТ, БМГ, Београд 2003.

Домаћа историографија недовољно и ретко се бавила југословенско-америчким односима, због чега је научна продукција о тој теми веома оскудна. Један од најинтригант-

нијих периода америчко-југословенских односа, од завршетка Другог светског рата, посебно од Резолуције ИБ, 1948. до почетка шездесетих година XX века, био је прекри-

вен велом тајне и због, законом предвиђене, затворености америчких архива.

Америчка историчарка Лорејн Лис, професорка историје на Универзитету Олд Доминион у Норфолку (Пенсилванија), двадесет година је минуциозно и упорно истраживала америчко-југословенске везе, стрпљиво чекајући да истекне законски рок и тајне архива о америчкој спољној политици проговоре о томе зашто су Сједињене Државе одлучиле да „одрже на површини” једног „комунистичког диктатора”, како су га саме одредиле, коју годину раније.

Одржавање Тита на површини (превод Владимир Матес) представља најопсежнију и најновију студију ове теме, а заснована је на вишедесетинским истраживањима, интервјуима, као и на скоро обелодањеном архивском материјалу. „Југославија је током првих година хладног рата била средишна тачка покушаја САД да изазову расцеп унутар комунистичког света. 'Стратегија клина'... ослањала се на национализам и комбинацију америчког притиска и подршке ради стварања подела између Совјетског Савеза и других комунистичких држава. Иако створена да би се користила и у Европи и у Азији, 'стратегичка клина' је највише примењивана у америчкој политици према Југославији...” констатује ауторка у уводу књиге која плени објективношћу и лако уочљивом акрибијом.

Без сувишних интервенција др Лис препушта да говоре документи, конгресне резолуције, експертске анализе, стратешки планови администрације, новински чланци, председник САД, државни секретар, дипломате, амбасадори, генерали, ЦИА... О односима Америке и социјалистичке Југославије суди се из постхладноратовске перспективе, без дневно политичког прагматизма и инструментализација, карактеристичних за раније студије на ову тему. Несумњиво, највећа вредност монографије налази се у чињеници да је заснована на низу, до сада, некористених докумената који су тек одскора доступни научницима и јавности, указујући на сву парадоксалну контрадикторност у односу Сједињених Држава и НАТО-а према Југославији.

С пуном свешћу о референтности студије Лорејн Лис, наш издавач, београдски БМГ, у библиотеци „Дипломатија”, под уредништвом Драгана Бисенића, опремио је књигу врло професионално, уз добар именски регистар, тврд повез и умесну слику на омоту, Тита и Џона Фостера Далса.

У првом поглављу Лис прати развој односа новостворене заједнице према САД,

али и СССР-у од 1945—1947. Овај период карактерише анимозитет између Југославије и Америке до пароксизма. Отправник полова америчке амбасаде Харолд Шанц, посматрајући понашање нове власти, назвао ју је „немилосрдним, тоталитарним, полицијским режимом.” Затегнути односи са САД достигли су амплитуду у лето 1946. када је Југославија оборила амерички авион када нико није преживео. Сву тежину лоших односа Југославије и САД добро илуструје писмо амбасадора Џона Кабота, које почиње речима: „Служба у Београду је најтежа и најраздражујућа коју сам икад обављао и морам признати да боравак овде представља врло депресивно искуство... О Госпде, подај ми велико стрпљење!” Насупрот непријатељству у односима са САД, односи са Совјетима још увек су били детерминисани чврстим идеолошким свезама, те сама ауторка читаво поглавље насловљава суштинском односа Тита и Стаљина, онако како су је видели у Вашингтону — *Најоданији сателит!*

Раскид између Тита и Стаљина, означен искључењем Југославије из Коминформа, јуна 1948. силно је изненадио Труманову администрацију. Већину заблуда Американца о дешавањима иза гвоздене завесе, сажима једна реченица експерта за Балкан, Џона Кемпбела: „Сматрали смо да је Југославија била више просовјетски оријентисана него све остале источноевропске државе заједно.” Остатак свог мандата администрација Харија Трумана је као централни аспект своје спољне политике поставила очување независности Југославије, што је био почетак политике штапа и шаргарепе, у којој је шаргарепа била много већа од штапа, ако га је уопште и било. Овим питањима бави се друго поглавље, временски омеђено 1948—1949. годином — *Лојалан и кооперативан њршћу.*

Титов пут независности, перцепирано је у Вашингтону, двоструко је користио Сједињеним Државама — због ускраћивања СССР-у војних ресурса Југославије, који су чинили више од 30 дивизија у критичном делу централне Европе и због могућег домино ефекта, тј. дестабилизујућег утицаја на остале сателитске државе унутар совјетског блока. „Помажући Југославију САД би могле да покажу да аутономни комунистички режими могу очекивати срдачну добродошлицу на Западу”, закључује Лорејн Лиз.

Не мало изненађење у Вашингтону изазвала је Титова вехементна одбрана југословенске независности пред Американцима, иако је добро знао да би алтернатива неса-

радњи са Западом била потпуна изолација. Труманова и Ајзенхауерова администрација показале су се као вољне да издашно помажу Југославију и углавном нису зауврат тражиле никакве веће уступке. Међутим, потреба да Југославија исказе 'лојалан и кооперативан приступ' остала је битна компонента политике пружања помоћи. Неспремност Југославије да испуни та очекивања, заједно са америчком решеношћу да на томе истраје, често је угрожавала 'стратегију клина'.

Ипак, упркос противљењу дела јавности и клеро-конзервативних кругова у Конгресу, администрација је пружањем финансијске помоћи остала доследна идеји очувања независног пута Југославије, као просперитетне, социјалистичке државе. Џејмс Ридлбергер, амерички амбасадор у Југославији у време Ајзенхауера, касније је искрено признао: „У тада преовладавајућој атмосфери хладног рата, одлука да се помогне Титу била је једна од најхрабријих одлука које је Труман донео.“

Пишање војних веза (1950—1952) којима је посвећено треће поглавље, постало је посебно актуелно у време рата у Кореји, на који се у Вашингтону гледало као могући совјетски увод у шири рат. Свест о војној неспремности Југославије у случају совјетског напада постојала је и у Београду и Вашингтону. После вишемесечних разговора са људима који су заузимали високе положаје у спољнополитичком естаблишменту САД, одлучено је да се Југославији помогне. Резултат добре воље Вашингтона било је југословенско упућивање начелника Генералштаба Коче Поповића у тајну, вишенедељну посету САД. На повратку за Југославију генерал Поповић се у Паризу састао са командантом НАТО-а генералом Двајтом Ајзенхауером, којом приликом је потврдио да ће југословенски војници учествовати у пружању отпора совјетској агресији заједно са западним војницима. Поповић је, наравно, одбио да прихвати било какве обавезе, кад је Ајзенхауер покренуо питање координирањег војног планирања са Западом.

Стаљинова смрт, 1953. резултирала је *повлачењем совјетске моћи* (четврто поглавље, 1953—1954) тј. смањивањем могућности војног гажења назависне Југославије. Нешто раније нови амерички председник постао је Двајт Ајзенхауер, у рату прослављени генерал, а у миру горљиви заговорник колективне безбедности у чији систем је снажно желео да намами и Југославију. Немогућа мисија убеђивања југословенског лидера да се приближи Северноатлантском савезу, уз исто-

времену спремност да обилато користи америчка финансијска средства, јачање веза са несврстаним земљама и Титов позитиван одговор на мировну иницијативу новог совјетског руководства, доводило је Американце у потпуну конфузију и замагљивало им основни контекст. Јасно су ишчитавали само да би престанак помоћи Титу нанео већу штету него корист њиховој националној безбедности, јер га је могло поново одгурати у совјетски табор, страховали су у Вашингтону. „Сједињене Државе, рекао је председник, морају бити припремљене да учине скоро било шта како би одржале Тита не само изван орбите Кремља, већ колико је то могуће, активно на нашој страни... Југословени су чак и кад су били највише забринуте у вези напада Совјета, одувек одбијали да раде са Трумановом администрацијом под било којим условима осим својих... Никад није (Тито — прим. М. Б.) био нимало вољан да буде млађи партнер Западу, колико ни Совјетима“, процењује др Лис.

Након свега, Вашингтону је било јасно да је с Титом покушана игра у којој је он успешнији — мешавином интелигенције, тврдоглавости, обећања и мегаломаније, извлачио је много већу корист из 'стратегије клина' од оних који су је осмислили. „Тито је способнији у манипулисању 'стратегијом клина', него што је то у стању да чини администрација... САД никад нису примиле ни трун сатисфакције нити користи...“ ламентирали су јастребови у Вашингтону. Међутим, Тито је упркос оваквим проценама, могао бити сигуран, јер је експертски дефетизам редовно потирао државни секретар Џон Фостер Далс, тврди заговорник наставка помоћи Југославији. Ауторка с правом, сумирајући резултате узалудних западних, али и совјетских покушаја да привуку Тита на своју страну, каже: „Током првих година Ајзенхауерове администрације изгледало је даје Тито добио своју хладноратовску игру између Истока и Запада. Обе стране су пружале помоћ његовом режиму; обе су тражиле његову подршку...“

У периоду 1955—1956. који се обрађује у петом поглављу (*Од Београда преко Бриона до Москве*), искристалисао се чињеница да Титова неутралност далеко више инклинира ка Совјетима, него ли ка Западу. То је свакако уздрмало америчку самоувереност у исправност примењиване стратегије. Отрежњујући моменат, који је указивао да би независни пријатељ могао да отплута ка идеолошки ближем партнеру, била је посета совјетске делегације Београду у најјачем саставу, крајем маја, 1955. године. Усвојена „Бе-

оградска декларација” о праву на различите путеве у социјалистичком свету, делимична релаксација односа руководства две државе и партије, није Вашингтон могла да остави равнодушним. Тито, међутим у ситуацији јасно исказане совјетске жеље за отопљавањем односа није био заинтересован да оде под било чије скуте. У то се лично уверио државни секретар Далс, приликом своје посете Титу на Брионима и Ванги, новембра, исте године. Описавши тај дан касније, као један од најинтересантнијих које је икада имао, закључио је да Тито: „Уопште нема намере да се врати у канџе Совјета.” Зашто би то чинио, кад је и сам добро знао оно чега су се досетили и експерти администрације: „Титова политика активне коезистенције дозволила је његовој земљи да игра улогу на светској сцени која је изван пропорција величине и снаге Југославије.”

Уочљивијем захлађењу америчко-југословенских односа, допринела је Брозова посета Москви, средином 1956. када се Вашингтону чинило да шавови у антагонистичком блоку постају све мање видљиви, а даља дисолуција све мање реална. Ајзенхауер је чак позвао на преиспитивање према тој „индивидуи”, мислећи на Тита. Ништа мање отровну стрелу није одапео ни секретар Далс, својим гласовитим говором у коме је неутралност изједначио са неморалом! Упркос оваквим ставовима, помоћ Југославији је настављена због процене да би њено промптно пресецање Тита још дубље отерало у совјетску орбиту.

Последње, шесто поглавље („...*Наш најбољи пријатељ у Сједињеним Државама*”; 1956—1957) доноси значајне промене у југословенско — америчким односима, инициране драматичним догађајима у Мађарској 1956. Прецизније, Совјетски Савез је и даље остао арбитар односа САД—Југославија, како примећује Лорејн Лис. Наиме, везе са Совјетима су по тврђењу Леа Матеса биле као „јо-јо”, стални процес горе-доле, чему је узрок била емоционална везаност Тита за Совјетски Савез и његова искрена жеља да поправи односе, а не жртвује југословенску независност. Инверзним путем кретали су

се односи Београда са Вашингтоном. Након совјетске интервенције у Мађарској и Титових критика тог чина, Кремљ ’хлади’ пријатељске односе са Југославијом. Закономерно, односи са Американцима се поправљају, иако је у овом периоду дошло до обостране сагласности да се обустави директно слање војне помоћи, због одвећ сложене процедуре у Конгресу, чији чланови често нису делили оптимизам државног секретара Далса, у погледу Титовог утицаја на даљи процес растакања источног блока, стварањем шизматичких комунистичких режима.

И поред свих препрека на путу југословенско-америчких односа, једна од визионарских анализа Савета за националну безбедност за 1957. годину, цитирана у књизи, јасно изражава дугорочну интенцију америчке спољне политике — да се Тито неће вратити у совјетски блок; да је та решеност била и остаје централна тачка његове политике. Поддршка Сједињених Држава и њихових савезника омогућила је Титу да одржи своју независност и само тај ударац Совјетима оправдавао је наставак америчке помоћи.

У *процени ’стравејџије клина’* (закључак, 1958—1960) Лисова поентира: „Једна независна а још комунистичка Југославија није могла све што су се Труман и Ајзенхауер надали да постигну прискачући Титу у помоћ у његовој свађи са Стаљином; међутим, одлучност коју су обе администрације показале да га одрже на власти упркос природи његовог система илуструје континуитет који је постојао у приступу и демократа и републиканаца сузбијању. Ако је политика сузбијања... смишљена да се одупре совјетском империјализму, онда је Труманова борба да одржи Титову независност представљала један од највећих успеха те политике.”

Остаје утисак да ће вредна студија пенсилванијске професорке снагом својих квалитета померити границе у изучавању југословенске историје друге половине XX века.

Миливој Беџлин